

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

#74_2018

SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
L'HIANA

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULIANA

Societat Arqueològica Lul·liana

JUNTA DE GOVERN

President

Antoni Planas Rosselló

Vicepresident

Santiago Cortès Forteza

Secretari

Sebastià Riutort Taberner

Tresorer

Antoni Vallespir Bonet

Director de publicacions

Miguel José Deyá Bauzá

Conservadora

Carme Colom Arenas

Bibliotecari

Pablo Pérez-Villegas Ordovás

Vocals

Miquel Àngel Capellà Galmés / Antoni Ortega Villoslada / Antònia Juan Vicens /

Maria Barceló Crespí / Maria Carme Coll Font / Francesca Tugores Truyol /

Maria Antònia Segura Bonnín / José de España Bibiloni

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

HISTÒRIA

1885-1904: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

1905-1937: *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*

1938-1977: *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*

Anys: 3ª Època 1978-

ISSN: 0212-7458

Dipòsit legal: PM 738-1960

Periodicitat ANUAL

Editor: *Societat Arqueològica Lul·liana*

<http://www.arqueologicaluliana.com>

Preu de la subscripció: 45 euros

CONSELL DE REDACCIÓ

Director Dr. Miquel José Deyá Bauzá, Universitat de les Illes Balears

Secretari Dr. Miquel Àngel Capellà Galmés, Universitat de les Illes Balears

Vocals Dr. Albert Hauf i Valls, Universitat de València / Dr. Flocel Sabaté i Curull, Universitat de Lleida / Dr. Manuel Calvo Trias, Universitat de les Illes Balears / Dr. Tomàs de Montagut Estragués, Universitat Pompeu Fabra / Dr. Xavier Torres Sans, Universitat de Girona / Dra. Maria Barceló Crespí, Universitat de les Illes Balears / Dr. Ricard Urgell Hernández, Arxiu del Regne de Mallorca

CONSELL ASSESSOR

Dr. Antonio Bernat Vistarini, Universitat de les Illes Balears / Dra. Catalina Cantarells Camps, Universitat de les Illes Balears / Dr. Marià Carbonell Buades, Universitat Autònoma de Barcelona / Dra. Maria Carme Coll Font, Arxiu del Regne de Mallorca / Dr. Friedrich Edelmayer, Universität Wien / Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, Universitat de les Illes Balears / Dr. Antoni Furió Diego, Universitat de València / Dr. Jaime García Rosselló, Universitat de les Illes Balears / Dra. Maria Grazia Melis, Università di Sassari / Dr. Ignacio Henares Cuéllar, Universidad de Granada / Dr. Eloy Martín Corrales, Universitat Pompeu Fabra / Dra. Isabel Moll Blanes, Universitat de les Illes Balears / Dra. Natividad Planas, Universität Clermond-Ferrand / Dra. Sabine Panzram, Universität Hamburg / Dra. Pinuccia Simbula, Università di Sassari / Dra. Francesca Tugores Truyol, Societat Arqueològica Lul·liana

PRESENCIA EN BASES DE DADES I REPERTORIS BIBLIOGRÀFICS

ISOC – Ciencias Sociales y Humanidades. CSIC / REGESTA IMPERII. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (DE) / *Repertorio de medievalismo Hispánico*. CSIC / Catàleg LATINDEX / Incorporada a DICE / Evaluada a RESH / Clasificada a CIRC / Allotjada a e-Dialnet, Universidad de La Rioja

PRESENCIA A INTERNET

Volums 1-62 (1885-2006) <http://ibdigital.uib.cat>

Volums 1-18 (1885-1921) <http://prensahistorica.mcu.es>

Volums 63 i següents (2007-) <http://dialnet.unirioja.es>

REVISIÓ DE TEXTOS EN ANGLÈS

M. Magdalena Vázquez Amer

DISSENY

Antoni Garau / Carles Fargas

IMPRESSIÓ

Indústria Gràfica Bahía

© dels autors pels seus articles

Els articles publicats al BSAL recullen exclusivament les opinions dels seus autors.

La revista declina qualsevol responsabilitat que pogués derivar-se dels drets de propietat intel·lectual o comercial.

Societat Arqueològica Lul·liana: C/ Monti-Sion, 9 / 07001 / Palma de Mallorca / bolletisal@gmail.com

Bolletí de la
SOCIETAT
ARQUEOLÒGICA
LULLIANA

Revista d'Estudis Històrics

Any CXXXIII Núm. 872 #74 _ISSN: 0212-7458

Tercera Època_Palma_2018

Monografies
Monographs_13

Ceràmiques comunes, de cuina i vaixel·la fina de producció ibèrica, itàlica i nord-africana en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)
Common cooking and fine ware of Iberian, Italian and North African production in the ritual contexts at the stepped turriform structure of Son Ferrer (Calvià, Mallorca)

Jordi Hernández-Gasch_15

Elites polítiques locals.
L. Vibius L. fil. Vel. Nigellio, magistrado de Pollentia/Mallorca
Local political elite.
L. Vibius L. Fil. Vel. Nigellio, Magistrate of Pollentia, Majorca

María Luisa Sánchez León_51

De l'alqueria i del rafalet (i de la marina) a la possessió: una hipòtesi sobre l'origen d'un canvi onomàstic a la ruralia de Mallorca (segles XV-XVI)
From the farm house (alqueria) and the field house (rafal) to real estate property (possessió): a hypotheses on the origin of an onomastic change in Majorcan countryside (15th-16th centuries)

Antoni Mas i Forners_61

Semblança de mn. Joan Font i Roig, prevere i domer de la Seu de Mallorca, en el cinc-cents aniversari de la seva mort (1518-2018)
Portrait of Joan Font i Roig, presbyter and hebdomadary of the Cathedral of Mallorca, in the 500th anniversary of his death (1518-2018)

Mateu Ferrer i Socias / Margalida Aparicio Fontirroig_83

El archivo gremial de los horneros de Palma:
génesis, división y estado actual (siglos XVI-XIX)
*The archives of the bakers' guild in Palma:
genesis, division and current state (16th-19th centuries)*

Miguel Gabriel Garí Pallicer_111

El retrat perdut de Girolamo Durazzo del pintor menorquí Pasqual Calbó,
gravat per Felice Guascone (1774).
Consideracions amb motiu de l'any Calbó 2017
*The lost portrait of Girolamo Durazzo, by the Minorcan painter Pasqual Calbó,
engraved by Felice Guascone (1774).
Considerations within the Year of Calbó 2017*

Marià Carbonell Buades_133

En torno a la joyería mallorquina y tipificación
de los medallones bajos-de-rosario autóctonos
*About Majorcan jewellery and the classification
of native pendant Rosary medallions*

Elvira González Gozalo_159

La prensa servil mallorquina
y el pensamiento reaccionario a principios del siglo XIX
*Servile Majorcan press
and reactionary thought in the early 19th century*

Alejandro Bañón Pardo_177

Los Rembrandt de Casa Cotoner:
Apostillas y noticias inéditas)
*The Rembrandts in Casa Cotoner:
comments and unpublished news*

Luisa Cotoner Cerdó_207

El llull viatger de l'Institut Balear,
avui IES Ramon Llull (1892-2018)
*The "Travelling Llull" of the Institut Balear,
nowadays IES Ramon Llull (1892-2018)*

Gabriel Alomar i Serra / Montserrat Farràs i Castellarnau_231

Documents
Documents_255

Mantella ymaginis Marie altaris maioris.
L'abillament de la Marededéu de la Seu
segons els inventaris de la Sagristia major (1392-1420)
Mantella ymaginis Marie altaris maioris.
*The ornaments of the Marian sculpture in the Cathedral of Majorca
according to the inventories by the major Sacristy (1392-1420)*

Magdalena Cerdà Garriga_257

Algunes dades sobre exèquies reials a Mallorca (1416-1516)
Some data on royal funerary rites in Majorca (1416-1516)

Maria Barceló Crespí_269

Recensions
*Book Reviews*_289

DEYÁ BAUZÁ, Miguel J. (dir):
1716: el final del sistema foral de la monarquía hispánica, Palma, 2018
Andreu Seguí Beltrán_291

NADAL HUGUET, Gabriel:
Noticiari de fets memorables de Mallorca (1749-1828),
Edició i estudi preliminar de Carme Simó, Palma, 2018
Isabel Moll Blanes_295

Secció Oficial i de Notícies
*Official Selection and News*_299

Acta de l'assemblea general ordinària
Minutes of the Ordinary General Assembly
21 de febrer de 2017
February 21th 2017_301

Acta de l'assemblea general extraordinària
Minutes of the Extraordinary General Assembly
21 de febrer de 2017
February 21th 2017_309

Vida de la Societat
Society's activity
Any 2018
Year 2018_311

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instruccions per als autors
***Instructions for Authors (Catalan)*_315**

Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana
Instrucciones para los autores
***Instructions for Authors (Spanish)*_319**

MONOGRAFIES

CERÀMIQUES COMUNES, DE CUINA I VAIXELLA FINA DE PRODUCCIÓ IBÈRICA, ITÀLICA I NORD-AFRICANA EN ELS CONTEXTOS RITUALS DEL TURRIFORME ESGLAONAT DE SON FERRER (CALVIÀ, MALLORCA)

Jordi Hernández-Gasch

Investigador adscrit a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Resum: El present article és la segona part de l'estudi sobre la ceràmica comuna, de cuina i la vaixel·la fina de diverses produccions localitzades en els contextos de culte del turriforme de Son Ferrer a Mallorca. Si a la primera part s'hi tractaren les ceràmiques de producció ebusitana ara es consideren els materials principalment del nord d'Àfrica, la Península Ibèrica i la Península Itàlica, tant de la fase balear com de la fase romana del jaciment. Les troballes s'han comparat també amb d'altres jaciments menorquins i sobretot mallorquins amb dades sovint encara inèdites. El conjunt s'adiu bé als contextos de culte, també els de caire funerari: Destaca la possible utilització de dos vasos com a urnes d'inhumació infantil i una producció a torn tal vegada local.

Paraules clau: Ceràmica comuna, vaixel·la fina, ritual funerari, època balear, època romana, Illes Balears.

Abstract: This article is the second part of a study on the common ware, cooking ware and fine ware found in cult contexts of Son Ferrer's turriform structure, in Mallorca. The first part analyses ceramics from Ebusitan production. Materials from North-African, the Iberian Peninsula and the Italic Peninsula are also considered, both from the Balearic and the Roman phases of the site. Finds are also compared with some other in Minorcan and especially Majorcan sites, with some data still unpublished. The assembly responds to cult contexts, also the funerary ones. The possible use of two vases as child inhumation urns is highlighted, as well as a pot, possibly locally made.

Key words: Common ware, cooking ware, fine ware, funerary ritual, Balearic period, Roman period, Balearic Islands.

Rebut el 16 d'octubre de 2016. Acceptat el 18 de desembre de 2018.

Abreviatures: a.n.e. = abans de la nostra era, COM EB = comuna ebusitana; COM IB = comuna ibèrica, COM IND = comuna indeterminada, COM IT = comuna itàlica, com. Pers. = comunicació personal, COM PUN = comuna púnica, COM ROM OX = comuna romana oxidada, COST CAT = ceràmica ibèrica grisa de la costa catalana, CUI AFR = ceràmica de cuina africana, doc. i. = documentació inèdita, Eb. = ebusitana, H. = Hayes, IB PINT = ceràmica ibèrica pintada, L. = Lamboglia, n.e. = de la nostra era, NMI = nombre mínim d'individus, NR = nombre de restes, T. = tipus, TSSA = *Terra sigillata* africana A, TSAC = *Terra sigillata* africana C, TSI = *Terra sigillata* itàlica, TSB = Turó de ses Beies, TSF = Turriforme de Son Ferrer, TSSG = *Terra sigillata* sudgàlica, UE = unitat/s estratigràfica/ques, v.g. = *verbi gratia*.

1. Introducció

La segona part de l'estudi¹ realitzat sobre la ceràmica comuna, de cuina i la vaixel·la fina del turriforme de Son Ferrer aplega les produccions no estudiades prèviament pel mateix o d'altres autors. La primera part es pot consultar en aquesta mateixa revista.² Les taules amb la quantificació de cada unitat estratigràfica i la quantificació per fases van ser publicades aleshores. Els percentatges als que es fa referència al llarg del present article es refereixen a aquestes taules.

2. Àrees de producció, produccions, formes, tipus i cronologia

Les àrees de producció i les produccions tractades ara són: el Nord d'Àfrica (COM PUN, CUI AFR, TSAA i TSAC), la Península Ibèrica (COM IB, COST CAT, IB PINT), la Península Itàlica (COM IT, TSI), províncies romanes no determinades (COM ROM OX, TSSG i ungüentari) i una producció indeterminada, tot i que tal vegada local.

2.1. Àrea productora: Nord d'Àfrica

Aquesta zona comprèn tres produccions cronològicament i culturalment diferenciades. Les ceràmiques comunes de tradició púnica (COM PUN), per una banda, i les ceràmiques de cuina d'època romana (CUI AFR) i la vaixel·la fina caracteritzada com a *Terra sigillata* africana (en les variants A i C), per l'altra. Atesa la disparitat cronològica de les produccions es donen els percentatges de la quantificació exclusivament per a cada classe.

2.1.1. Classe de producció: Comuna púnica (COM PUN)

Amb 27 restes i 4 individus, representa entre el 2 i el 2,5% per NR i el 6,5 i 7,5% per NMI de la ceràmica comuna de Son Ferrer a la fase balear, l'única que presenta aquesta producció. En el santuari de la Punta des Patró existeixen 2 individus de producció púnica no ebusitana, un dels quals centromediterrani i l'altre indeterminat, que sumen un 2,4% per NMI i un 4,2% per NR, al qual se li ha de sumar un altre exemplar probablement púnic.³

Formes, tipus i cronologia (lám. 1):

Olla (TSF-9-1821)

L'exemplar TSF-9-1821 correspon a una vora d'un petit contenidor o olla, la procedència de la qual sembla ser púnica, si bé no ebusitana. La pasta és de color rosat, molt ben depurada, fina, amb desgredant de partícules blanques, dura, de tacte aspre i fractures netes. Presenten per ambdues superfícies una engalba de color beix-groc, damunt el qual s'aprecia desgredament molt fi de partícules fosques.

¹ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Estudi de la vaixel·la fina i de les ceràmiques comunes i de cuina trobades en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)*, inèdit.

L'estudi va ser encomanat pel Dr. Manel Calvo i Dr. Jaume García, codirectors del projecte de recerca del turriforme de Son Ferrer, a qui volem agrair la confiança feta i les facilitats prestades per a la realització del treball, així com les informacions rebudes. Els materials van ser revisats, tant a nivell d'inventari, com de dibuix de les peces, en el laboratori d'arqueologia del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears durant l'any 2012.

² HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Ceràmiques comunes, de cuina i vaixel·la fina de producció punicoebusitana en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)", *BSAL*, 73, 2017, p. 15-59.

³ SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç protohistòric al nord de l'illa de Mallorca", *Cypsel*, 14, 2002, p. 112 i fig. 8,12-14.

Similar al tipus 3102 de Puerta, el qual correspon a una olla o urna amb vora bífida i cos globular, coberta de vegades amb engalba blanca. Aquest atuell típic del repertori ceràmic tarδοibèric ha aparegut en contextos de 50-10 a.n.e.⁴ L'exemplar de Son Ferrer, però, no presenta pasta ibèrica.

A Son Fornés existeix un fragment d'olla ansada de possible procedència nord-africana en un context d'abocador que presenta materials entre 150-25 a.n.e., amb una major incidència en el primer quart de segle I a.n.e. (doc. i.).⁵

Bol / L. 26/27 ab (TSF-9-1852, TSF-44-2083, TSF-62-964)

El bol inspirat en la forma L. 26/27 ab s'ha documentat en dos tipus de pasta. Una (TSF-9-1852) és de color gris, amb desgredant de fines partícules negres i blanques, de tacte granulós. Presenta restes d'engalba/vernís negre mat per l'interior i en el terç superior exterior. L'altra (TSF-44-2083, TSF-62-964) és de color groc verdós, amb desgredant de fines partícules negres abundants, blanques i algunes de brillants, de tacte granulós i estratificada. Presenta restes d'engalba/pintura/vernís negre mat a ambdues superfícies. Aquest darrer exemplar pertany al taller metropolità de Cartago, probablement a la classe Byrsa 401. Apareix en nivells de la destrucció de la ciutat en el 146 a.n.e., que contenen també materials mesclats anteriors.⁶

A Mallorca se n'ha documentat a l'ancoratge nord de Na Guardis, en un context poc clar, i a la primera fase de l'edifici 7-14-15 situat al mateix illot, datat a finals del s. III a.n.e.

2.1.2. Classe de producció: Cuina africana (CUI AFR)

Amb 12 restes i 7 individus, representa entre el 2 i el 14% per NR i el 15 i el 24% per NMI de la ceràmica comuna de la fase romana, en la qual s'enquadra tota la producció.

Formes, tipus i cronologia (là. 1):

Cassola / L. 10 / H. 23 (TSF-62-1499)

De manera testimonial es documenta un fragment característic de carena que pertany a una cassola de la forma L. 10 (A o B) o H. 23 (A o B), la qual es post datar entre 50-450 n.e.⁷

Entre els contextos indígenes, se n'ha publicat procedent dels santuaris de Son Mas⁸ i de Torralba d'en Salort,⁹ en aquest darrer cas localitzats, el primer i el darrer, en contextos

4 PUERTA LÓPEZ, C.: *La ceràmica comuna romana a la costa laietana: (Les ciutats romanes de Baetulo i Illuro i el l'assentament ibèric de Can Balençó), Laietania*, 12, Mataró, 2000, p. 59, fig. 17,10.

5 Volem agrair novament als doctors Vicente Lull, Rafael Micó, Roberto Risch i Cristina Rihuete, codirectors del jaciment de Son Fornés, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris de materials de les campanyes dutes a terme entre els anys 1975 i 1990, els quals, i pel que fa a les produccions a torn, vam contribuir a revisar entre els anys 2010 i 2012. L'estimació de la cronologia dels contextos i de les fàcies ceràmiques representades és una proposta pròpia. S'han referenciat les dades com a documentació inèdita, abreviat com a "doc. i."

6 GUERRERO, V. M.: *La Ceràmica Protohistòrica a Torno de Mallorca (s.VI-I a.C.)*, Oxford, 1999, p. 20.

7 AGUAROD OTAL, C.: *Ceràmica romana importada de cocina en la tarraconense*, Zaragoza, 1991, p. 267 i 269.

8 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine du site culturel de Son Mas (Majorque, Espagne)", *Actes du Congrès de Langres (17-20 de maig de 2007)*, SFECAG, Marseille, 2007, fig. 12,3.

9 FERNÁNDEZ-MIRANDA FERNÁNDEZ, M.: *El poblado de Torralba d'en Salort (Alaior, Menorca)*, Palma, 2009, làm. 11,7; 13,4; 30,18 i 33,22.

medievals i, els altres dos, del 150-225 n.e.¹⁰

Pel que fa als contextos domèstics, se'n coneixen 3 individus procedents de les excavacions antigues de Son Fornés, en un context arqueològic d'enderroc que conté materials de finals s. II i I a.n.e. junt a d'altres més moderns a partir de 50 n.e. i sobretot 150-225 n.e. (doc. i.). També se'n coneix un altre exemplar procedent de les excavacions dels anys seixanta de ses Païsses¹¹ i, si el tipus és correcte, tres més atribuïdes erròniament a TSA,¹² totes les quals sense context. Tres individus més provenen de Biniparratx petit, els quals van ser localitzats en el nivell superficial (UE 1) i en els nivells d'enderroc del pati (UE 21 i 39), datats del s. II n.e. (Hernández-Gasch 2009: 34, 36, 40 i 49).¹³

Les tapadores:

Ostia I, 261 / Ostia III, 332 (TSF-101-108)

Existeix un fragment de tapadora de difícil adscripció entre els tipus Ostia I, 261 i Ostia III, 332, els quals es daten respectivament entre 15-400 i 30-230 n.e.¹⁴

Coneixem exemplars de la tapadora Ostia I, 261 a la casa 1 del poblat de Biniparratx petit, tant a la UE 2, com a les UE 21 i 47, a més d'un altre exemplar a la UE 14, sense atribució a tipus (Hernández-Gasch 2009: 121 i lám. 5; 159 i lám. 12; 161, i 141, respectivament). La UE 2 és un abocador o femer que per posició estratigràfica i els materials inventariats sembla poder datar-se de s. II n.e., de la mateixa manera que l'enderroc UE 21, mentre que la UE 47 correspon al nivell d'ús del pati en ús durant la segona meitat del s. I n.e.¹⁵

Ostia III, 332 (TSF-44-2135)

L'altre exemplar de tapadora es pot adscriure al tipus Ostia III, 332, datat del 30-230 n.e.¹⁶

En contextos indígenes balears s'han publicat tapadores de cuina africana del santuari de Son Mas¹⁷ i de Torralba d'en Salort; en aquest darrer cas, dos possibles exemplars de la

10 Pel que fa al santuari de Torralba d'en Salort ens hem basat en la recent publicació dels esborranys del malaguanyat Dr. Manuel Fernández-Miranda per, a partir de les descripcions de les peces i els dibuixos, assajar una classificació actual i establir, d'aquesta manera, una seqüència cronoestratigràfica pel recinte de taula posada al dia.

11 ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria de las excavaciones arqueológicas en el poblado talayótico de Ses Païsses (Artà, Mallorca). Campañas 1999-2000 y Estudio de los materiales de las campañas de la Misión Hispano-Italiana 1959-1963*, 2005, p. 306 i 445. <<https://www.academia.edu/20196674>> (Consulta: 10-10-2016).

12 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 306 i 445.

13 La casa 1 del poblat de Biniparratx petit va ser excavada per nosaltres entre els anys 2000 i 2003. L'inventari i els dibuixos de materials van ser realitzats per Míriam Castrillo i Jordi Hernández-Gasch. La memòria es pot consultar online: HERNÁNDEZ-GASCH, J. (coord.): *Memòria científica de la Casa 1 de Biniparratx Petit (Sector B)-"Casa Serra-Belabre" (Sant Lluís, Menorca). Campanyes de 2000, 2001 i 2003*, Lorca, 2009, p. 34, 36, 40 i 49. <<https://www.academia.edu/17618092>> (Consulta: 10-10-2016).

14 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*, p. 247 i 248.

15 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 14 i 121-122, 36 i 40 i 34 i 40, respectivament.

16 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*, p. 248.

17 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 12.4-6.

forma H. 196,¹⁸ la qual té una cronologia de producció de 70-250 n.e.¹⁹ Van ser localitzats en contextos medievals.

En ambients domèstics se'n coneixen procedents de les excavacions antigues de Son Fornés, en concret, un fragment d' Ostia I, 264 o Ostia III, 170, localitzat en un nivell amb materials majoritàriament del 125-75 a.n.e. i del 25 a.n.e - 50. n.e., moment dins el qual s'ha d'adscriure dit fragment; un altre exemplar de H. 196, procedent d'un estrat datat en el 75-125 n.e., i un darrer individu similar a la forma Ostia II, 302, que resulta intrusiu en un context material d'època romanorepublicana (doc. i.).

De les excavacions antigues de ses Païsses només se'n coneix un exemplar sense tipus,²⁰ mentre que a les campanyes dels anys 1999 i 2000 n'hi ha diversos exemplars a les UE 1, 14 i 74, dels quals l'únic que s'ha pogut identificar correspon a la forma Ostia II, 302, trobada a la UE 14. Es tracta d'un nivell que, pels materials inventariats, sembla formar-se a la segona meitat del s. I n.e.,²¹ mentre que la UE 1 és un nivell superficial amb abundant material altimperial i la UE 74 sembla formada al s. I n.e.²²

De l'edifici R25 de ses Païsses només n'hem localitzat a la UE 1 (04) i 2A (05),²³ que són nivells amb materials mesclats però amb un gruix d'importacions altimperials, com els mateixos exemplars de cuina africana. També apareix documentada en el mateix estrat la forma Ostia II, 302²⁴ i nombrosos plats/tapadores de cuina africana sense atribució a un tipus concret a les UE 1 (04), 2(04), 2A(05), 2B i G (05), 3B, C i D (05), 11 (05), 32 (05), 33 (05), 28G (06), 58 (06).²⁵

2.1.3. Classe de producció: *Terra sigillata africana A (TSAA)*

Està present de forma dèbil (NR= 3 i NMI= 2) entre la ceràmica estudiada aquí, entre l' 1% i el 3,5% per NR i el 7 i el 8% per NMI de la fase romana, que acull tota la producció.

Formes, tipus i cronologia (làm. 1):

Copa / H. 8A (TSF-36-705)

18 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, làm. 5bis,2 i 15,8.

19 HAYES, J.: *Late Roman Pottery*, British School at Rome, Londres, 1972.

20 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 308.

21 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 87-88.

22 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 83 i 56, respectivament.

23 ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavaciones en el Edificio 25 ("Climent Garau")*. Campañas 2004, 2005, 2006, 2009, p. 720 i 2/225 i 55/225<<https://www.academia.edu/20195097>> (Consulta: 10-10-2016). Quan el número d'unitat estratigràfica va seguit d'una lletra correspon a àmbit o subsector; entre parèntesis s'especifica el número de campanya. Val a dir que la cronologia pot variar substancialment pel que fa a un mateix número d'unitat estratigràfica, no només entre campanya, sinó també, almenys en l'únic cas explicitat (UE 2A a G - ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 488 i 489), entre subsectors d'una mateixa campanya, per la qual cosa no és el número que es refereix a un únic context o unitat estratigràfica, sinó la combinació de número, any i, tal vegada, lletra. El número de pàgina, quan va seguit de "/225", correspon al d'inventari, on 225 és el número total de pàgines de l'inventari.

24 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 55/225

25 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 2/225; 6 i 7/225; 55, 56 i 59/225; 64 i 74/225; 76, 78 i 80/225; 99/225; 153/225; 155/225; 177/225; 206/225.

Existeixen dos fragments que pràcticament formen el perfil sencer d'una copa del tipus H. 8A. Si bé la cronologia general del tipus abraça entre el 80/90-160 n.e., l'exemplar és una variant primerenca, d'època làvia (69-96 n.e.).²⁶

Es troba també un exemplar H. 8B, datat del 150-200 n.e.,²⁷ en el santuari de Torralba d'en Salort,²⁸ localitzat fora de context en un nivell medieval. No el tenim documentat en els contextos domèstics revisats.

A més s'ha inventariat un altre petit fragment de copa de TSAA, al qual no s'ha pogut atribuir un tipus concret.

2.1.4. Classe de producció: *Terra sigillata africana C* (TSAC)

També cal assenyalar que s'ha examinat un fragment informe de possible *Terra sigillata africana C* (TSAC), la cronologia general de producció de la qual s'estén entre ca. 200-500 n.e.

2.2. Àrea productora: Península Ibèrica

Les produccions de vaixel·la i ceràmica comuna detectades al jaciment de Son Ferrer procedents de la península ibèrica es redueixen a les produccions de l'àrea ibera, amb especial incidència de les produccions iberes de la costa catalana.

S'hi detecten tres produccions: ceràmica comuna ibèrica, ceràmica grisa ibèrica de la costa catalana i ceràmica ibèrica pintada.

S'han classificat 511 fragments i 9 individus d'aquesta àrea productora, entre el 36,5 i el 50% per NR i el 14,5 i 17% per NMI respecte del conjunt de la ceràmica d'època balear objecte d'aquest estudi.²⁹

2.2.1. Classe de producció: Comuna ibèrica (COM IB)

Es classifica com a ceràmica comuna ibèrica 76 fragments i 2 individus, entre el 5 i el 8% per NR i entre el 3 i el 4% del conjunt de la ceràmica d'època balear considerada. Cal tenir present que alguns fragments podrien haver estat pintats o pertànyer a exemplars pintats. En tot cas, pel fet de no haver conservat o presentar restes de pintura s'han classificat aquí i no com a ceràmica ibèrica pintada.

Respecte de la resta de produccions ibèriques, la ceràmica comuna representa el 15% per NR i el 22% per NMI.

Formes, tipus i cronologia (làm. 2):

Urna (TSF-62-949 i TSF-62-990)

Els 26 fragments corresponents a la peça TSF-62-949 n'han permès restituir el perfil sencer. Presenta una pasta de color beix/ataronjat, amb un desgreixant fi de partícules blanques,

²⁶ HAYES, J.: *Late Roman...*, p. 32-35.

²⁷ HAYES, J.: *Late Roman...*, p. 32-35.

²⁸ FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, làm. 11,5.

²⁹ La gran diferència de l'impacte d'aquesta producció en el conjunt estudiat en funció de si es considera el NR o el NMI deriva de l'existència d'un únic exemplar de mida gran de ceràmica ibèrica pintada que conserva bona part del vas. Només d'aquesta tenalla s'han recuperat 374 fragments.

fosques i micàcies, lleugerament granulosa, estratificada i dura. Està coberta per l'exterior per una engalba groga.

Els paral·lels es troben en les ceràmiques comunes d'engalba blanca del nord-est del Principat, donades a conèixer per primera vegada per Nolla l'any 1981. La seva cronologia s'ha establert entre mitjan s. II i s. I a.n.e.

En concret, l'exemplar remet a la forma 1B,³⁰ una urna de dimensions considerables, amb cos en forma de bóta, més esvelta que la forma 1A, coll curt i estrangulat i llavi exvasat molt ben marcat, còncau per l'interior, probablement per facilitar l'encaix d'una tapadora. Presenta dues nanses contraposades, en forma d'orella, les quals s'enganxen per sota el coll. Els exemplars de la forma 1 tenen una base umbilicada, amb un robust botó central, que no es troba en l'exemplar de Son Ferrer. En canvi, la base de TSF-62-949 pertany al segon grup de bases classificades per Nolla,³¹ el qual mostra un peu diferenciat, més o menys curt i senzill i amb el fons enlairat, amb botó central, més o menys robust. Es tracta del perfil típic de les bases de les gerres de la forma 2, 3, 4 i 5.³²

En la mesura dels nostres coneixements aquesta producció, identificada ja fa 35 anys, només s'havia donat a conèixer recentment en contextos mallorquins a partir d'un fragment informe localitzat en el santuari 1 de Son Fornés.³³ M.J. Conde no la va localitzar a entre els materials ibèrics que va estudiar de *Pollentia*.³⁴

Quant al seu ús a Son Ferrer i davant l'existència d'inhumacions infantils en urna de marès i ceràmica en el jaciment, no es pot descartar que retingués la mateixa funció atorgada al recipient en els ambients ibers originals, si bé aquesta associació no s'ha pogut documentar arqueològicament a Son Ferrer.³⁵

El fragment de vora TSF-62-990 presenta també una pasta és de color beix/ataronjat, amb desgreixant fi de partícules blanques, fosques i micàcies, tot i que és farinosa al tacte, a diferència de l'exemplar TSF-62-949, diferència que tal vegada derivi de condicions de preservació. Té un acabat consistent en una engalba clara per la superfície externa. Fragmentada per la vora, conserva restes de la revora per al possible encaix d'una tapadora.

"Lagynos" (TSF-62-1000)

La forma TSF-62-1000 presenta una pasta de color ataronjat, amb desgreixant fi de partícules blanques, fosques i micàcies, rugosa i relativament dura. La superfície externa està coberta per una engalba de color beix, brunyida.

30 NOLLA BRUFAU, J.M.: *La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II-I a.C.) al nord-est del Principat*, Girona, 1981, p. 53 i 55, fig. 1,2.

31 NOLLA, J. M.: *La ceràmica d'engalba...*, p. 55 i fig. 5,4 a 6.

32 NOLLA, J. M.: *La ceràmica d'engalba...*, p. 55.

33 AMENGUAL, P.M. *et alii*: "S1. Un edifici singular en el Son Fornés d'època clàssica (segles III a.n.e-I de n.e.)", a RIERA, M. (coord.): *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 2012, p. 74.

34 CONDE i BERDÓS, M. J.: "Noves dades sobre la presència de ceràmica ibèrica al Mediterrani Occidental: materials republicans i imperials de les comarques gironines", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, 1996-97, p. 336.

35 NOLLA, J. M.: *La ceràmica d'engalba...*, p. 61.

Aquest exemplar conserva només la part del cos i la base. Recorda els *lagynoi* àtics produïts a partir de principis del s IV a.n.e.³⁶ i localitzats a algunes necròpolis ibèriques com la del Puig de Serra³⁷ i al gobelet Gb2,³⁸ fabricat a la segona meitat del s. II a.n.e. Tanmateix, en el cas de TSF-62-1000 presenta una carena marcadíssima allunyada del prototipus o del tipus esmentats.

2.2.2. Classe de producció: Ceràmica ibèrica grisa de la costa catalana (COST CAT)

La ceràmica ibèrica grisa de la costa catalana està representada per 55 fragments i 4 individus, entre el 4 i el 5% per NR i entre el 6,5 i el 7% per NMI del conjunt de la ceràmica d'època balear que s'estudia aquí. Són xifres molt allunyades del 40 % del total d'individus o el 49,4 % dels fragments del santuari de la Punta des Patró.³⁹

Respecte de la resta de produccions ibèriques, la ceràmica grisa ibèrica de la costa catalana ateny l'11% per NR i el 44% per NMI.

A Mallorca predominen de manera abassegadorada dins d'aquesta producció les gerres, sobretot bicòniques, molt vinculades als llocs de culte. Amb tot, coneixem altres tipus vasculars, com els bols o copes. Així, dins els contextos d'hàbitat, a s'Hospitalet s'ha documentat una copa del tipus 2 en contextos de 130-120 a.n.e. (doc. i),⁴⁰ el qual té una cronologia de producció de 200-50 a.n.e.,⁴¹ mentre que a Son Fornés es documenta una petita escudella datada del 30 a.n.e. - 30 n.e.⁴² dins un nivell que conté materials del 125-75 a.n.e. junt a d'altres, als quals pertany aquest exemplar, del 25 a.n.e. - 50 n.e. (doc. i.).

A ses Païsses se n'han donat a conèixer dels diversos moments d'intervenció arqueològica al jaciment. Així, a les campanyes antigues existeixen 28 vores i un perfil sencer, més 24 bases i 5 nanses corresponents a aquesta producció. Moltes de les formes, incloses les vores, no estan associades a una forma vascular; de les que ho estan, 17 vores corresponen a gerres, una vora i una base a bols i una base a una copa.⁴³

De la darrera època d'intervencions a ses Païsses iniciada l'any 2004, s'indica la presència d'elements formals de la producció a R14, malauradament sense referència a forma ni tipus.⁴⁴ Succeeix el mateix a la UE 2A (05) de R25, entre d'altres contextos d'aquest edifici, en la qual s'inventarien fins a 12 vores sense esmentar en el llistat de materials a quina mena

36 SPARKES, B. A.; TALCOTT, L.: *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery*, Princeton, 1970: p. 190, 1192-1196, fig. 39.

37 MARTÍN I ORTEGA, M. A.; GENÍS I ARMADÀ, M.T.: "Els jaciments ibèrics del Puig de Serra (Serra de Daró), Segles VI-IV aC", *Estudis del Baix Empordà*, 12, 1993, p. 35 i fig. 6,4.

38 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique commune ibérique", *Lattara*, 6, 1993, p. 354.

39 SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112 i gràfic 10.

40 Agraïm també al doctor Damià Ramis i a la sra. Magdalena Salas, codirectors del jaciment de s'Hospitalet vell, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris dels materials a torn de les campanyes dels anys 2012 a 2014, els quals ens van ser encomanats i hem realitzat després de cada intervenció.

41 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise de la côte catalane", *Lattara*, 6, 1993, p. 393.

42 BARBERÀ, J.; NOLLA, J.M.; MATA, E.: *La ceràmica grisa emporitana*, Barcelona, 1993, p. 82, lám. 8,2.

43 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 445-449, 466, 476-478 i 489.

44 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Edificio 14 "José Antonio Martínez"*, 2011, p. 137 i 139 <<https://www.academia.edu/20194661>> (Consulta: 10-10-2016).

de vas correspon (bol, gerra, gerra bicònica...).⁴⁵ En una altra part del treball s'indica que existeixen gerres a les UE 2A, 28 40D, entre d'altres,⁴⁶ essent la UE 28 (04) de segona meitat de s. II a.n.e. i la UE 40 de s. IV a.n.e.⁴⁷

A Biniparratx petit, a més dels bicònics, que són la forma més representada amb diferència s'han inventariat altres gerres, copetes i pàteres.⁴⁸ La manca de dibuix o de concreció tipològica no permet aportar més informació. Existeixen també vores inventariades sense referència a forma vascular.⁴⁹ En canvi, s'ha identificat una base de copa,⁵⁰ probablement del tipus 7,⁵¹ datada del s. III i II a.n.e. i quatre vores⁵² d'una copa del tipus 2.⁵³

Formes, tipus i cronologia (làm. 2):

Les gerres:

Gerra (TSF-44-2026)

Existeix un petit fragment de producció ibèrica grisa de la costa catalana que correspon a una vora girada d'una gerra. Si bé és molt probable que correspongui a una gerra bicònica, la manca de més part del perfil no permet afirmar-ho amb rotunditat. Cal recordar, però, que les produccions de gerres bicòniques o "bicònics" són de les més massives i, sens cap mena de dubte, de les més exportades arreu i també a les Illes Balears.⁵⁴ Sense especificar si es tracta d'un exemplar bitroncocònic s'esmenta un individu en els nivells d'ús del santuari de ses Païsses,⁵⁵ comentats en una altra banda.⁵⁶ Dues bases de gerres d'aquesta producció s'han publicat procedents del santuari de Son Mas.⁵⁷

Gerra bicònica (TSF-62-1001)

Existeix un altre fragment que cobreix la meitat inferior, incloent-hi la carena, d'una gerra bicònica. La cronologia de la producció es pot establir entre el 400-50/30 a.n.e.⁵⁸ Tanmateix, la carena ben marcada de l'exemplar de Son Ferrer es pot observar en les produccions de s. II a.n.e. (v.g. Gb4 i Gb5 de la classificació d'Aranegui).⁵⁹

⁴⁵ ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 55 i 56/225.

⁴⁶ ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 723.

⁴⁷ ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 255 i 93, respectivament.

⁴⁸ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 133, 145, 151, 152, 171, 174 i 188.

⁴⁹ V.g. HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 141 i 144.

⁵⁰ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 81 i làm. 20.

⁵¹ CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 394.

⁵² HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 176 i làm. 37.

⁵³ CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 393.

⁵⁴ GUERRERO, V. M.: *La Cerámica Protohistórica...*, p.64.

⁵⁵ ARAMBURU-ZABALA HIGUERA, J.: *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavación del Edificio 1*, 2010.<<https://www.academia.edu/20194579>> (Consulta: 10-10-2016).

⁵⁶ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Ceràmiques comunes...", p. 45 i 46.

⁵⁷ DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 9, 29 i 30.

⁵⁸ RODRÍGUEZ, A.: "La ceràmica de la costa catalana a Ullastret", Girona, 2003, p. 28-31. BARBERÀ, J.; NOLLA, J.M.; MATA, E.: *La ceràmica grisa...*, p. 32.

⁵⁹ ARANEGUI GASCÓ, C.: "La cerámica gris de tipo ampuritano: las jarritas grises", a LÉVÉQUE, P.; MOREL, J.-P.

A l'anomenada habitació A del Puig d'en Canals, que interpretam com a un santuari, se'n va recuperar un exemplar sencer,⁶⁰ probablement del nivell 2 en el qual hi van aparèixer nombrosos fragments de ceràmica ibèrica grisa, de ceràmica campaniana (sense referència a classe) i un denari ibèric de Kese,⁶¹ conjunt que es pot datar del s. II a.n.e.

A més, està present en el santuari de la punta des Patró, en els nivells d'ús de la segona meitat de s. II a.n.e.⁶² Se n'ha comptabilitzat fins a 29 individus dels 33 que recull aquesta producció i dels 34 de totes les produccions ibèriques ceràmiques, sense incloure el material amfòric.⁶³ Els 4 individus restants corresponen a copes petites del tipus Cp6,⁶⁴ les quals tenen un interval de producció de s. III-II a.n.e.

També es localitza al santuari de Son Carrió, en un conjunt material fora de context, com sigui que prové del garbellatge de les terres acaramullades a l'exterior procedents de l'excavació del propi recinte,⁶⁵ que sembla situar-se, en tot cas, a finals del s. II a.n.e. o tal vegada inicis del s. I a.n.e.⁶⁶ Els exemplars corresponen als tipus Gb5 i Gb7 d'Aranegui,⁶⁷ datats a la segona meitat del s. II a.n.e.

Al santuari de Son Corró també es van recuperar un exemplar de Gb7 a finals del s. XIX,⁶⁸ confirmat per Fernández-Miranda.⁶⁹ Del mateix tipus, se'n coneix un exemplar al santuari de Son Favar,⁷⁰ localitzat en un nivell de cendres que indica la destrucció del recinte i que es pot datar de finals del s. II a.n.e.

De les excavacions de William H. Waldren en el santuari de Son Mas se n'ha publicat un

(eds.): *Ceràmiques hellèniques et romanes*, II, Besançon-Paris, 1987, p. 87-98. CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 395.

60 ENSEÑAT ESTRANY, B.: "Soller, Mallorca. El Puig d'en Canals", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, III-IV/1, 3, 1954, p. Lám. XLIII.

61 ENSEÑAT, B.: "Soller, Mallorca...", p. 41.

62 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SANMARTÍ, J.: "El santuari talaiòtic de Sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca)", *Tribuna d'arqueologia 2000*, Barcelona, 2003, p. 94 i fig. 4,7. SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", fig. 6,6-21.

63 SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", p. 112.

64 SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M.: "El comerç...", fig. 6,2-5.

65 AMORÓS, L. R.: "Nuevos hallazgos en Son Carrió", *BSAL*, XXIX, 1948, p. 363, fig. 2,16 i 17.

66 La identificació dels exemplars de Son Carrió s'ha efectuat a partir de les làmines publicades. La cronologia del conjunt es pot establir a la segona meitat del s. II a.n.e. a partir dels exemplars més recents: un gobelet de parets fines (tal vegada, Mayet II -LÓPEZ MULLOR, A.: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona, 1989. LÓPEZ MULLOR, A.: "Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares", a BERNAL CASASOLA, D.; RIBERA I LACOMBA, A. (coord.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, 2008, p. 343-384.) i les dues gerres bicòniques que es comenten. Les formes de la campaniana A (L. 31 a i b i possiblement L. 5) estarien al voltant d'aquesta data (180-50 a.n.e.-VIVAR LOMBARTE, G.: "La cerámica campaniense A", a ROCA ROUMENS, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, M. (coord.): *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 2005, p. 25-45).

67 AMORÓS, L. R.: "Nuevos hallazgos...", p. 364 i fig. 2,16 i 17, respectivament.

68 FERRÀ, B.: "Hallazgos arqueológicos en Costitx", *BSAL*, 6, 1895, fig. II,6.

69 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: "Yacimientos talayóticos para el estudio de la romanización en la isla de Mallorca", *Symposium de Arqueología. Pollentia y la Romanización de las Islas Baleares*, Mallorca, 1983, lám.7,7.

70 AMORÓS, L.R.; GARCÍA-BELLIDO, A.: "Los hallazgos arqueológicos de Son Favar, Capdepera (Mallorca)", *Archivo Español de Arqueología*, 66, 1947, fig. 13 i 20.

altre fragment, sense que se'n pugui especificar el tipus.⁷¹

A Torralba d'en Salort Fernández-Miranda va documentar dos exemplars pràcticament sencers de Gb7,⁷² localitzats, respectivament, en un context de 150-100 a.n.e. i en un altre que conté materials de 100-50 a.n.e. i 1-50 n.e.

En contextos funeraris se n'han trobat i publicat, també del tipus Gb7 a la cova de Son Bosc i del Gb5 a la Cova Monja.⁷³

Dins els contextos d'hàbitat, se n'ha publicat procedent del Turó de ses Beies.⁷⁴

Tenim coneixement directe de la presència de bicònics al jaciment de Son Fornés on apareixen amb relativa freqüència a la fase "clàssica" del poblament, en contextos datats del s. II-I a.n.e. En concret, s'ha identificat el tipus Gb4 o 7 en un nivell molts dels materials del qual coincideixen entre 125-75 a.n.e. i un fragment de Gb7 en un nivell datat del 25-50 n.e., però que presenta nombrosos materials de cronologies anteriors, de la segona meitat del s. II a.n.e. i del tercer quart del s. I a.n.e. La resta de fragments no permeten una classificació a un tipus concret de bicònic. En tot cas, es troben sobretot en contextos ceràmics a partir del 175/150 a.n.e. fins el 50/25 a.n.e. (doc. i.).

A les excavacions antigues de ses Païsses de G. Lilliu, d'entre les gerres documentades, només tenim referència a tipus pel que fa als 4 individus localitzats en el nivell superficial del recinte 8 (R8), els quals pertanyen a una gerra bicònica dels tipus Gb 4, 5 o 6 d'Aranegui, datats entre el 200 i el 70 a.n.e.⁷⁵

De les excavacions de finals de la dècada dels noranta del s. XX i inicis de la present centúria de J. Aramburu-Zabala i J. Hernández-Gasch a ses Païsses, se'n coneixen a les UE 1, 6, 7, 10 i 17. De la UE 10 prové un exemplar de Gb6, produït entre 100-70 a.n.e., i una copa Cp2,⁷⁶ que presenta una cronologia de producció d'entre 200 i 50 a.n.e.⁷⁷ Les cronologies de la resta d'unitats estratigràfiques són les que segueixen: època altimperial per a la UE 1, inicis del s. I a.n.e. per a la UE 6, segona meitat d'aquesta centúria per a la UE 7, i finals de s. II a.n.e. i mitjan s. I n.e. per a la UE 7 i 130-50 a.n.e. per a la UE 17.⁷⁸ Amb posterioritat, Aramburu-Zabala consigna una gerra bicònica a la UE 3 (04) de R25 del mateix poblament.⁷⁹

De les excavacions a la casa 1 de Biniparratx petit procedeixen un nombre altíssim d'exemplars bicònics tant de contextos homogenis com d'altres heterogenis. Així se'n documenten a les UE 1, 2, 7, 14, 16, 18, 21, 41, 42, 47, 57, 58, 59, 64, 68, 69, 73, 82, 86,

71 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 14,8.

72 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, làm. 9,28 i làm. 32,4.

73 ENSEÑAT ENSEÑAT, C.: *Las cuevas sepulcrales mallorquinas en la Edad del Hierro*, Excavaciones Arqueológicas en España, 118, Madrid, 1981, p. 41, fig. 18,2 i 75, fig. 30,11, respectivament.

74 CAMPS, J.; VALLESPÍR, A.: *Excavacions a Santa Ponça, Mallorca: El Turó de les Abelles*, Col·lecció La Deixa, 1, Monografies de Patrimoni Històric, Palma, 1998, fig. 17,1/228.

75 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 395.

76 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 306.

77 CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J.: "Céramique grise...", p. 393.

78 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 83, 43, 44, 47 i 44, respectivament.

79 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 723 i 14/225.

123, 207, 210, 212, 220, 232, 239, 250, 251/252, 253/256.⁸⁰

Llevat del nivell superficial (UE 1), es tracta de nivells del darrer ús o abandonament (UE 47, 58, 59, 69, 73, 86, 210, 212 i 232), de reblliment o abocador (UE 2, 41, 123, 207, 220, 239, 250, 251/252 i 253/256) i d'enderroc (UE 7, 14, 16, 18, 21, 42, 57, 64, 68 i 82).⁸¹ L'arc cronològic que comprenen abasta des de finals s. III a.n.e. o inicis del II (UE 232), 250-50 a.n.e. (UE 251/252 i 253/256), 150-50 a.n.e. (UE 68), s. II a.n.e. (UE 64, 82, 239 i 250), s. I a.n.e. (UE 210 i 212), canvi d'era o al voltant (UE 42, 58, 59, 69, 73, 86 i 207) i primera (UE 7–segons inventari de materials-, 14, 41, 220) o segona meitat (UE 47 i 123) del s. I n.e. i primera meitat del s. II n.e. (UE 16 i 18) o tota la centúria (UE 2 – segons inventari de materials-, 21 i 57).⁸²

Finalment, també tenim coneixement directe d'una gerra de ceràmica a mà que imita un bicònic ibèric, trobat en el jaciment dels Antigors i que va ser ja donat a conèixer per Fernández-Miranda fa 40 anys.⁸³ D'altres imitacions a mà provenen de les coves d'enterrament de Son Cresta i de Son Julià.⁸⁴

2.2.3. Classe de producció: Ibèrica pintada (IB PINT)

Es classifica com a ceràmica ibèrica pintada 379 fragments i 3 individus, entre el 27 i el 37% per NR i entre el 5 i el 5,5% del conjunt de la ceràmica d'època balear considerada.⁸⁵

Respecte de la resta de produccions ibèriques, la ceràmica ibèrica pintada ateny el 74% per NR i el 33% per NMI.

Formes, tipus i cronologia (làm. 3):

Gerra (TSF-62-1002)

D'aquesta gerra se'n conserva només un fragment del coll i la vora. Presenta una decoració pintada de color marró i vinós que consisteix en una banda damunt el llavi i a la part interna de la vora i, per la superfície externa, en mitjos cercles encavalcats damunt una altra banda que marca el coll.

Mostra un perfil similar a la forma 16 de De Nicolàs i Conde.⁸⁶ La decoració és una variant d'un motiu típic de l'àrea ibèrica del sud-est, sobretot de les produccions tardanes (darreres manifestacions de l'estil d'Elx-Arxena), emprat per omplir frisos complementaris superiors o inferiors.⁸⁷

80 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 119; 121; 123; 141; 126 i làm. 11; 146; 159 i 187; 149; 130; 162; 164, 187 i làm. 24; 168; 129; 133; 153; 135; 137; 145; 139 i làm. 19; 180 i làm. 30; 174 i làm. 32; 190 i làm. 33; 190 i làm. 34; 176 i làm. 37; 179; 190 i làm. 39; 181, i 182.

81 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 14, 15, 23, 26-27, 30-31, 34-36, 40-41 i 48.

82 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 39-41, 48-49, 121-123.

83 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: "Jarritas ibéricas de tipo ampuritano en las Islas Baleares. Cronología arqueológica y tipología analítica", *Trabajos de Prehistoria*, 33, 1976, p. 265, fig. 4 i 1983: 98 i nota 9.

84 ENSEÑAT, C.: *Las cuevas sepulcrales...*, p. 51 i fig. 22,4 i p. 58, fig. 25,10-12, respectivament.

85 L'altíssim NR respon a la conservació del perfil sencer de la tenalla, junt a l'alt índex de fragmentació que ha possibilitat l'escassa gruixa de les seves parets.

86 DE NICOLÁS MASCARÒ, J.C. de; CONDE i BERDÓS, M.: *La ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears i Pitiüses*, Maó, 1993, p. 23 i 28.

87 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 31.

Aquest motiu ha estat identificat damunt un possible fragment de la forma 16, de diàmetre molt similar a l'exemplar de Son Ferrer, localitzat en el fons de Balears del Museu d'Arqueologia de Catalunya.⁸⁸

La forma es documenta al poblat de Trepucó,⁸⁹ a la cova de Son Boter en el barranc homònim, prop d'Alaior,⁹⁰ i al poblat de Son Fornés amb i sense decoració en un context de s. II-I a.n.e.,⁹¹ si bé el gruix de les importacions del nivell en què va aparèixer correspon al 125-75 a.n.e (doc. i.).

Tenalla (TSF-62-1535)

La peça TSF-62-1535 és una forma ben coneguda en el repertori vascular ibèric. Es tracta d'una tenalla de tendència globular amb el diàmetre màxim en el terç superior, vora exvasada de perfil de coll de cigne i base sense peu de fons umbilicat. La decoració pintada és lineal simple, consistent en bandes paral·leles de gruix variable de color vermell vinós i taronja.

Al poblat d'Alorda Park (Calafell) és una forma abundant, la qual apareix amb decoració en nivells de s. V, tot i que a la primera meitat del s. IV a.n.e. disminueix i deixa de ser majoritàriament decorada.⁹² En canvi, a les sitges ibèriques de Montjuïc (Barcelona) segueixen essent predominants durant el s. IV a.n.e.⁹³ En cronologies altes de ca. 500 a.n.e. fou emprada a les comarques catalanes de l'Ebre com a urna cinerària.⁹⁴ Tanmateix en aquesta mateixa àrea se seguiran produint fins ca. 200 a.n.e.⁹⁵

No sembla ser una forma documentada amb anterioritat a les Illes Balears,⁹⁶ ni tampoc en els treballs posteriors consultats. A la casa 1 del poblat de Biniparratx petit existeix un fragment de pasta grisa corresponent a una vora girada "triangular", decorada amb una banda de color vermell i atribuïda a una "urna".⁹⁷ La descripció, la manca d'atribució a un tipus i de dibuix de la peça ens impedeix a hores d'ara caracteritzar-la millor.

Atès el context d'aparició, a la UE 62, adjacent a la UE 101, nivell en el que es localitzaren les urnes d'inhumació en pedra i ceràmica a mà, el seu ús funerari és una possibilitat a contemplar. En aquest cas, s'hauria d'interpretar la seva deposició secundària a la part del corredor més allunyada a la cova com una neteja de l'espai funerari. En el procés de neteja s'hauria fragmentat la peça i dispersat el seu contingut.

88 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 135-136.

89 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 122.

90 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 107 i 109.

91 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*, p. 28 i 142.

92 ASENSIO I VILARÓ, D.; BRUGUERA I RIERA, R.; CELA I ESPÍN, X.; MORER I DE LLORENS, J.: "Una mina d'aigua a l'interior de la ciutadella ibèrica d'Alorda park (Calafell, Baix Penedès)", *Miscel·lània penedesenca*, 24, 1999, p. 127.

93 ASENSIO I VILARÓ, D.; CELA I ESPÍN, X.; MIRÓ I ALAIX, C.; MIRÓ I ALAIX, M.T.; REVILLA I CUBERO, E.: "El nucli ibèric de Montjuïc. Les sitges de Magòria o de port. Barcelona", *Quarhis*, Època II, 5, 2009, p. 50.

94 NOGUERA GUILLÉN, J.: "Els primers batecs ibèrics a la Ribera d'Ebre. El jaciment del Coll del Moro (Serra d'Almos, Tivissa)", *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, 15, 2001, p. 58.

95 DILOLI FONS, J.: "La ceràmica ibèrica a torn al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre, Montsià i Baix Maestrat). Un assaig de classificació", *Cypselà*, 17, 2008, p. 245.

96 DE NICOLÁS, J. C. de; CONDE, M.: *La ceràmica ibèrica...*

97 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 174.

2.3. Àrea productora: Península Itàlica

De la península itàlica provenen dues produccions de vaixel·la i ceràmica comuna localitzades al jaciment de Son Ferrer, l'una adscribible a l'època balear (ceràmica comuna itàlica, en bona mesura de cuina), i l'altra a l'època romana (*Terra sigillata* itàlica).

En conjunt es detecten 22 fragments i 6 individus d'aquesta zona geogràfica. Els percentatges es donen a continuació per classe de producció.

2.3.1. Classe de producció: Comuna itàlica (COM IT)

Es tracta d'una producció que no ultrapassa el període tardorepublicà, a les acaballes de la fase balear del jaciment de Son Ferrer.

S'han detectat 21 fragments i 5 individus d'aquesta producció, l'1,5% per NR i entre el 4 i el 8% per NMI respecte del conjunt de la ceràmica d'època balear tractades aquí i en la que s'enquadra la producció.

En contextos de les comunitats locals es troben sobretot morters. Així, sengles fragments de vora del tipus 8e, produït entre 200-50 a.n.e.,⁹⁸ es localitzen a s'Hospitalet (doc. i), al Turó de ses Beies⁹⁹ i a Son Fornés (doc. i).

Un altre fragment del tipus 8e o 8f, aquest darrer de 125-25 a.n.e.,¹⁰⁰ sembla estar present a Torralba d'en Salort,¹⁰¹ en un context de s. II a.n.e. Al poblat de Biniparratx petit existeixen dos fragments del tipus 8d o 8e (tots dos d'ídèntica cronologia),¹⁰² procedents del nivell superficial (UE 1) i de la UE 59, un estrat de darrer ús o abandonament datat de poc abans del canvi d'era.¹⁰³ En aquest darrer jaciment s'esmenten, a més, altres fragments corresponents a morters.¹⁰⁴

D'altres recipients de cuina de la producció de comuna itàlica corresponen a plats del tipus 6c de 100 a.n.e. - 50 n.e.¹⁰⁵ Quatre individus s'han localitzat a Son Fornés (doc. i) i cinc més al R25 de ses Païsses. En concret, es troben als nivells 2A i D(05), 11(05), 22D i E(05),¹⁰⁶ on la UE 2D es considera un estrat de s I a.n.e. "amb perduracions";¹⁰⁷ la UE11, "majoritàriament" de s II a.n.e.,¹⁰⁸ i la UE 22, de 150-100 a.n.e. "amb intrusions posteriors".¹⁰⁹

98 BATS, M.: "Céramique commune italique", *Lattara*, 6, 1993, p. 362.

99 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 28, 3/13.

100 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 362.

101 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lám. 4,14.

102 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 118 i lám. 1, si bé el dibuix presenta una orientació errònia, i p. 133 i lám. 12.

103 Vegeu nota 191.

104 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 121; 141 i 149.

105 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 360.

106 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, annex 8.3: p. 5 i 70/225; 98/225; 130 i 131/225.

107 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 489.

108 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 254.

109 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 255.

També es localitzen dos fragments de plat del tipus 6c a Biniparratx petit,¹¹⁰ procedents de les UE 86 i 207, respectivament. Es tracta de sengles nivells de darrer ús o abandonament i reblliment, el primer datable del canvi d'era i el segon de poc abans.¹¹¹

D'aquest darrer assentament s'esmenten també d'aquesta producció una gerra¹¹² i dues possibles olles,¹¹³ a més d'un bol, un *caccabus*, una *patella* i una *patina*.¹¹⁴ Tanmateix, la informació existent no permet confirmar dites atribucions.

Formes, tipus i cronologia (làm. 3):

Urna? (TSF-11-459)

Es conserva un fragment de vora que podria pertànyer a una urna amb ansa del tipus 2e, la cronologia de la qual s'ha establert entre 200-100 a.n.e.¹¹⁵ A Mallorca s'ha localitzat al derelictre republicà de la Colònia de Sant Jordi.¹¹⁶

Tapadora (TSF-44-2134)

S'ha documentat un petit fragment de vora de tapadora (tipus 7 de Bats), el qual, en mancar-li el pom, no permet precisions cronològiques, més enllà del marc cronològic de tota la producció (200 a.n.e. - 100 n.e.). Tanmateix, la inclinació de l'utensili s'apropa més al exemplars imperials que els republicans.¹¹⁷

En contextos indígenes balears s'han publicat tapadores de comuna itàlica procedents del santuari de Son Mas¹¹⁸ i de l'establiment del Turó de ses Beies.¹¹⁹ A Son Fornés apareix el tipus 7b, datat entre 200 a.n.e. i 50 n.e.¹²⁰ en un nivell que conté materials dels primers tres quarts de s. II a.n.e., tot i que els materials més recents daten el nivell en 25 a.n.e.- 15 n.e. A més, se'n documenta un altre individu corresponent al tipus 7a o 7b en un nivell que conté materials de la segona meitat del s. II a.n.e., d'altres entre 50 i 25 a.n.e. i un darrer conjunt que agrupa materials coincidents entre 25 i 50 n.e.

De la intervenció a ses Païsses l'any 1999, en coneixem un exemplar del tipus Celsa 80.8145, datat entre el s. I a.n.e. i la primera meitat del s. I n.e.,¹²¹ el qual va aparèixer en un estrat (UE 39) format probablement en el s. II a.n.e.,¹²² la qual cosa el situaria com a una intrusió.

110 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 140 i làm. 20, erròniament identificat com a *caccabus*, i p. 174 i làm. 33.

111 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 23, 40 i 49.

112 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 121.

113 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 147 i 174.

114 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 150, 165, 171 i 185, respectivament.

115 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 359.

116 CERDÀ, D., *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi, Ses Salines- Mallorca*, Palma, 1980, p. 70-71.

117 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 361.

118 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 13,22-23.

119 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 24, 2/34; possiblement fig. 24, 2/39; fig. 70, 7/117.

120 BATS, M.: "Céramique commune...", p. 361.

121 AGUAROD, C.: *Cerámica romana...*

122 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 54.

Del R25 també se n'han donat a conèixer, malauradament sense assignació a tipus, a les 2A (05), 3 (04), 24A, B i E (05).¹²³ La cronologia de la UE 3 (125-100 a.n.e.) coincideix amb el període de producció i exportació de la forma, no així la UE 24, que es data del s. IV a.n.e. "amb intrusions".¹²⁴

A Menorca se'n coneix un fragment, del tipus 7a o 7b, procedent de la UE 86 de la casa 1 del poblat de Biniparratx petit,¹²⁵ un nivell de darrer ús datable del canvi d'era. També se n'esmenten a les UE 4, 207 i 213,¹²⁶ si bé la documentació no permet concretar-ne el tipus. La UE 4 és un estrat d'enderroc de la primera meitat del s. I n.e.,¹²⁷ mentre que la UE 207 correspon a un rebliment del canvi d'era.¹²⁸ Finalment la UE 213 és un nivell constructiu de l'espai de cuina (segurament una reforma del llinar) ocorreguda amb anterioritat al s. I a.n.e.¹²⁹

2.3.2. Classe de producció: Terra sigillata itàlica (TSI)

Existeix un fragment informe dubtós de *Terra sigillata* itàlica (TSF-36-909), el qual suposa entre el 0,3 i l'1,2% per NR i al voltant del 3,5% per NMI de la fase romana de les ceràmiques del jaciment de Son Ferrer considerades aquí.

2.4. Àrea productora: Províncies romanes

Per a províncies romanes s'entén tant la divisió provincial romana republicana com la imperial fora de la península itàlica. Aquests dos moments de la política romana s'adiuen a les acaballes del període balear i a la fase romana del jaciment.

Es recullen dues produccions: la ceràmica comuna romana oxidada i la *Terra sigillata* sudgàlica. Amb 66 restes i 17 individus, representen entre el 6 i el 79% per NR i el 46 i el 59% per NMI.

2.4.1. Classe de producció: Comuna romana oxidada (COM ROM OX)

Dins aquesta classe s'inclouen tant els exemplars de ceràmica comuna romana de la segona edat del ferro balear, que són minoritaris, com el gruix de la producció en època romana.

En conjunt ateny 64 fragments i 16 individus. Representa el 3% per NR i el 9% per NMI a la fase balear respecte del conjunt de la ceràmica comuna.¹³⁰ En canvi, per a la fase romana entre el 6 i el 76% de la ceràmica per NR i el 42 i 55% per NMI són exemplars d'aquesta producció.¹³¹

123 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 55-225; 15-225; 134, 136 i 139-225, respectivament.

124 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 255.

125 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 140 i làm. 20.

126 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 123, 174 i 187.

127 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 15 i 40.

128 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40 i 49.

129 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 25 i 40.

130 Cal notar que en el primer comptatge no s'ha considerat aquesta producció a l'època balear, mentre que en el segon, i a fi i a efecte de no considerar tots els fragments com a intrusius, se'ls ha considerat en aquells estrats que tenen una datació que arriba a 50 a.n.e. per la banda alta.

131 De nou, la presència de 342 fragments de COM EB, comptabilitzats a l'època romana en la segona agrupació

Formes, tipus i cronologia (làm. 4):

Tassa/tassó? (TSF-11-490)

S'ha documentat un petit fragment de vora, possiblement pertanyent un vas troncocònic, si bé no se'n pot descartar un altre tipus vascular. La pasta, tova i de color beix, conté desgreixant molt fi de partícules blanques i fosques. El fragment no permet fer ulteriors precisions cronotipològiques.

Gerra i bòtil (TSF-11-57, TSF-11-126, TSF-11-452, TSF-11-491, TSF-11-492, TSF-11-536, TSF-44-2114, TSF-44-2119-2120, TSF-44-2123)

Les pastes són de cocció oxidant, presentant coloracions diverses (rosat i groc pàlid), amb desgreixant de mida variable de partícules blanques, fosques i, de vegades, brillants. Es caracteritzen per una consistència tova, llevat l'exemplar TSF-11-492, de tacte aspre i fractures netes. Els exemplars TSF-11-57 i TSF-11-452 presenten per la superfície externa una possible engalba del mateix color de la pasta i beix, respectivament.

TSF-11-57 correspon a una base plana, de peu no diferenciat, marcat per una motllura. Podria correspondre a un altra forma vascular.

TSF-11-126 correspon a una vora similar a la forma 2110 de Puerta,¹³² la qual presenta una cronologia de 20-10 a.n.e.

TSF-11-452 presenta un bec vessador, que l'aproxima a les gerres de boca trilobulada que es troben en les produccions ebusitanes antigues,¹³³ però també en contextos altimperials com els del tipus 1512.¹³⁴

TSF-11-491 és un fragment de vora exvasada i engruixida molt simple present en diversos tipus de gerra, com el tipus 2124 de Puerta,¹³⁵ el qual es troba en contextos de 50-90 n.e.

TSF-11-492 és un fragment de bòtil similar al tipus 1504 de Puerta,¹³⁶ datat pels volts del 20-10 a.n.e.

TSF-44-2114 és un fragment de vora molt exvasada i motllurada, sense coll, que presenta una inflexió sota la vora. Similar al bòtil del tipus 1518,¹³⁷ si bé en aquest cas amb un vora més vertical, o a la gerra del tipus 2150,¹³⁸ molt més engruixit que l'exemplar de Son Ferrer. El tipus 1518 es troba en contextos laietans de 30/20 a.n.e. – 10/20 n.e. i el tipus 2150 en cronologies tardanes de ca. 300 n.e.

TSF-44-2119-2120 presenta el perfil gairebé sencer d'una gerra similar als olpes ebusitans

de produccions, produeix aquestes enormes oscil·lacions per NR.

132 PUERTA LÓPEZ, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 39 i 43.

133 FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común púnico-ebusitana: Precisiones tipológicas y cronológicas sobre algunas formas cerradas", *Misceláneas de arqueología ebusitana*, I, 1998, p. 28 i 29.

134 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 36 i 39.

135 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 39 i 43.

136 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 35 i 39.

137 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 37 i 39.

138 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 49 i 51.

(Eb. 13), si bé s'hi diferencia clarament pel fet de presentar un diàmetre de vora que dobla el diàmetre de base, també umbilicada com els exemplars ebusitans. Un exemplar similar va ser localitzat a Son Corró.¹³⁹

TSF-44-2123 correspon a una altra base plana, de peu no diferenciat. El gruix de paret, prim, indica que es tracta d'un exemplar de mida petita.

Dos exemplar més de bases (TSF-11-536 i TSF-62-950) podrien correspondre a una gerra o a d'altres formes vasculars. Atesos els peus anulars que presenten i l'absència de marques de torn evidents per la paret interior, podrien pertànyer a una forma oberta, com ara és un bol. En aquest sentit és indicatiu el fet que les pastes són sensiblement diferents a aquells individus identificats com a gerres per llurs vores. TSF-11-536 té una pasta de coloració marró, amb desgreixant fi de partícules blanques, estratificada; mentre TSF-62-950 és de coloració groga, amb desgreixant fi i mitjà de partícules blanques i fosques, de factura dura i tacte rugós, amb fractures netes.

S'han publicat gerres i bòtils d'aquesta producció procedents del santuari de Son Mas.¹⁴⁰ També entre els materials de les excavacions antigues de Son Fornés se n'ha documentat diversos fragments. En alguns casos, si és que no són intrusius, provenen de conjunts materials que finalitzen vers el 50/25 a.n.e. D'altres però s'emmarquen entre 25 a.n.e. i 25/50 n.e. i, en un cas, entre 150 i 225 n.e. (doc. i.). A més, se n'ha donat a conèixer procedents de les excavacions antigues (recintes 8 i 9 i altres sense context) i dels anys 1999 i 2000 a ses Païsses.¹⁴¹ Així, de les excavacions de G. Lilliu se n'ha inventariat 13 vores de gerra, a més de 6 bases, una vora, una nansa i un bec sense adscripció a forma vascular,¹⁴² mentre que de les excavacions de J. Aramburu-Zabala i J. Hernández-Gasch se'n coneixen sengles fragments de vora de gerra a les UE 2, 13/17 i 34, a més de 10 vores, 5 bases i 7 nanses sense adscripció a forma vascular de les UE 2, 7 i 10.¹⁴³

A l'illa de Menorca a la casa 1 de Biniparratx, la manca de dibuix arqueològic impedeix concretar-ne el tipus, si bé s'esmenta un exemplar de vora trilobulada a la UE 21.¹⁴⁴ Hi ha també gerres a les UE 47, 53, 59/69.¹⁴⁵ En algun cas sembla tractar-se de produccions tarraconenses, com el fragment de vora de la UE 73,¹⁴⁶ i en d'altres presenten "engalba groga" o "pintura blanca",¹⁴⁷ en concret en sengles exemplars de les UE 63 i 47. Podria tractar-se, doncs, de produccions amb pasta tarraconense i engalba blanca, hereves de les produccions ibèriques tardanes d'engalba blanca caracteritzades per Nolla.¹⁴⁸ Han aparegut en estrats d'enderroc (UE 21 i 53), datats del s. II n.e., per a analogia amb la

139 FERRÀ, B.: "Hallazgos arqueológicos...", fig. II,5. FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: "Yacimientos talayóticos...", lám. 7,6.

140 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 14,10-13.

141 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 309-310.

142 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 445 i 466.

143 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 500, 507, 512, 527, 537 i 548.

144 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 159.

145 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 132, 134 i 162.

146 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 137.

147 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 142 i 162, respectivament.

148 NOLLA, J.M.: *La ceràmica d'engalba...*

UE 57, i en la primera meitat del s. I n.e., respectivament,¹⁴⁹ en nivells d'ús (UE 47) de la segona meitat del s. I n.e.,¹⁵⁰ i de darrer ús o abandonament de poc abans del canvi d'era (UE 59/69 i 63) o del canvi d'era (UE 73).¹⁵¹

Olla (TSF-36-693)

Correspon al tipus 3106 de Puerta, amb una cronologia de 20/10 a.n.e. – 10/20 n.e. (Puerta 2000: 59, 60 i 69). Podria derivar dels vasos de comuna itàlica de vora d'ametlla (*orlo a mandorla*) de s. II-I a.n.e.¹⁵² La pasta és bícroma, de color marró ataronjat, per la banda externa, i gris, per la interna. Presenta un desgreixant mitjà de partícules blanques i fosques i és estratificada. Per la superfície interna existeix una engalba de color gris fosc.

A Son Fornés s'han documentat olles de comuna romana oxidada en contextos de 25 a.n.e. – 15 n.e. i d'altres que acaben vers el 25 a.n.e.

Morter (TSF-36-713)

Correspon al tipus 3602 de Puerta, amb una cronologia de 30-20 a.n.e.¹⁵³ Sembla una clara imitació de morters itàlics datats entre 150-25 a.n.e.¹⁵⁴

L'exemplar de Son Ferrer té una pasta de color ataronjat, desgreixant de tota mida i abundant de partícules fosques, vermelles i brillants, estratificada. Presenta una engalba de color groc per ambdues superfícies.

A aquest tipus podria correspondre (el fragment conservat és molt petit) un exemplar trobat en el santuari de Son Mas.¹⁵⁵ Existeix al santuari de Torralba d'en Salort,¹⁵⁶ en un context que es pot datar d'entre 50 i 100 n.e.

En ambients domèstics, a Son Fornés s'ha estudiat un fragment de morter d'aquesta producció que sembla imitar els morters campans del tipus 8e, el qual va ser trobat en un context de 25 a.n.e. – 15 n.e. Un altre exemplar sense atribució tipològica ni dibuix prové de la UE 47 Biniparratx petit,¹⁵⁷ que com acabam de veure correspon a un horitzó d'ús de la segona meitat del s. I n.e.¹⁵⁸

149 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35-36, 40 i 49.

150 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 34 i 40.

151 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35 i 40, i 49, respectivament.

152 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 60.

153 PUERTA, C.: *La ceràmica comuna romana...*, p. 79, 80 i 84.

154 AGUAROD, C.: *Ceràmica romana...*, p. 123 i 124.

155 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 14,14.

156 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lám. 6,17.

157 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 161.

158 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 34 i 40.

2.4.2. Classe de producció: Lucerna (lãm. 5)

Lucerna (TSF-44-2116, TSF-44-2117, TSF-44-2118)

Existeixen tres nanses senceres i part de *l'infundibulum* de sengles llànties. La nansa presenta dues estries per la part superior, nervi per la part inferior i solc que marca el disc. Correspon al tipus A VI de Bussièrre,¹⁵⁹ datat entre 125 a.n.e. - 25 n.e. La pasta és de color beix, amb desgrediant de fines partícules blanques i tova, mentre que el vernís és de color marró fosc-ataronjat, molt després.

Han aparegut llànties romanes en contextos indígenes relacionats amb el culte com en el santuari dels Antigors,¹⁶⁰ ses Païsses (Aramburu-Zabala 2010: 18 i 56), Son Carrió,¹⁶¹ Son Corró,¹⁶² Son Mas,¹⁶³ Son Oms¹⁶⁴ i Torralba d'en Salort,¹⁶⁵ en un context que es pot datar entre 150 i 220 n.e. Tanmateix, en tots els casos que se n'ha pogut determinar el tipus responen a exemplars imperials, que evidencien més aviat visites de caràcter puntual a estructures en bona mesura en desús.

També se n'ha documentat en contextos funeraris autòctons, representant tipus d'època imperial, a la balma de Son Matge, a les coves de Cova Monja, Son Bosc i Son Cresta, i a la necròpolis de Son Real.¹⁶⁶

En contextos domèstics se n'ha documentat a ses Païsses. Així, al recinte 8 (R8) Lilliu en va recuperar tres exemplars que es poden datar des d'època d'August fins Claudi o els Flavis (Dressel-Lamboglia 11 o les seves equivalències: Loeschcke IV; Ponsich II B, 1, i Deneauve V A)¹⁶⁷ i de la segona meitat del s. I fins el s. III n.e. (Dressel-Lamboglia 20 o les seves equivalències: Ponsich III B, 1 i Deneauve VII A),¹⁶⁸ a més d'un individu no identificat.¹⁶⁹ Un altre individu de Dressel-Lamboglia 20 procedeix del recinte 3 (R3), donat a conèixer prèviament per Lilliu i Biancofiore.¹⁷⁰

159 CASAS I GENOVER, J.; SOLER I FUSTÉ, V: *Llànties romanes d'Empúries. Materials augustals i alto-imperials*, Girona, 2006, p. 26.

160 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; VELASCO, C.: "Sacrificis, ofrenes i comensalitat en el santuari de la segona edat del ferro balear del poblat dels Antigors (Illa de Mallorca)", a RIERA, M. (coord.): *IV Jornades d'arqueologia de les Illes Balears*, Eivissa, 2012, p. 45.

161 AMORÓS, L. R.: "Nuevos hallazgos...", p. 364 i fig. 2,26.

162 FERRÀ, B.: "Hallazgos arqueológicos...", fig. II,13-15.

163 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 7, 38-39.

164 ROSSELLÓ-BORDOY, G.; CAMPS, J.: Las excavaciones de Son Oms (Mallorca), *XII Congreso Arqueológico Nacional* (Jaén, 1971), Zaragoza, 1973, p. 301-306. LÓPEZ MULLOR, A.; ESTARELLAS, M. M.: "La céramique à parois fines du sanctuaire de So n'Oms (Palma de Majorque, Espagne)", *SFECAG, Actes du Congrès de Libourne*, 2000, p. 211-223.

165 FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.: *El poblado...*, lãm. 30,17.

166 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Son Real. Necròpolis talayòtica de la edad del hierro. II: Estudio arqueológico y análisis social*, Barcelona, 1998, p. 121.

167 PIRES PEREIRA, C.S.: *As lucernas romanas de Scallabis*, vol. II, Lisboa, 2005, p. 16-21.

168 PIRES, C.S.: *As lucernas romanas...*, p. 16-21.

169 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 28, 310 i 480.

170 LILLIU, G.; BIANCOFIORE, F.: "Primi scavi del villaggio talaiotico di Ses Païsses (Artá, Maiorca) (Missione archeologica italiana, aprile-maggio 1959)". *Annali delle facoltà di Lettere e Filosofia e di Magisterio dell'Università di*

Del moment de represa de les excavacions al poblat de ses Païsses a l'any 1999 existeix, en el nivell superficial (UE 1), un exemplar del tipus Ricci D-Dressel 2A (equivalent a Dressel-Lamboglia 2, Ponsich I B i Deneauve I), el qual es pot datar, segons les diferents propostes tipològiques, en el s. II a.n.e. o bé en el s. I o fins i tot a la segona meitat del s. I a.n.e.¹⁷¹ El fragment presenta una pasta similar a l'ebusitana.¹⁷²

Amb posterioritat Aramburu-Zabala esmenta la troballa,¹⁷³ al recinte 14 (R14), de dos fragments de la sèrie II R1,¹⁷⁴ datada de 100-125 n.e. A R25 també s'esmenta la troballa d'exemplars sense precisió tipològica ni atribució a una àrea i moment de producció. Així, n'apareixen en els inventaris de la UE 2A (05), 17 (05) i 18 (05),¹⁷⁵ essent la UE 17 similar a la UE 7 que es data "majoritàriament" en el s. II a.n.e., si bé conté dues vores d'àmfora tarraconense Pascual 1 (ca. 50 a.n.e.-50 n.e.) i sigil·lades "aretines",¹⁷⁶ i la UE 18, equivalent a la UE 2G,¹⁷⁷ que pels materials presentats es pot datar de s. I n.e.

En el poblat de Biniparratx petit s'esmenten la localització de llànties. Els exemplars de les UE 48 i 59 conserven un vernís marró,¹⁷⁸ el primer dels quals de possible producció romanoebusitana, i un fragment de la UE 75, vernís vermell.¹⁷⁹ D'altres fragments apareixen a les UE 69, 202, 207 i 255. Es tracta d'estrats que s'interpreten del moment de darrer ús i abandonament o reblliment (UE 48, 59, 69 i 75, 202 i 207) del canvi d'era o poc abans,¹⁸⁰ mentre que la UE 255 sembla ser un estrat de formació moderna.¹⁸¹

L'altra producció provincial, la *Terra sigillata* sudgàlica (TSSG), amb 2 fragments informes i un únic individu, de resultes de la ponderació per 1, representa entre el 0,5 i el 2,4% per NR i el 3 i el 4% per NMI de la fase romana, evidentment. Respecte de l'altra producció provincial d'època romana, la ceràmica comuna oxidada, arriba al 3% per NR i al 6% per NMI.

2.4.3. Classe de producció: "Aríbal" i Ungüentari

Formes, tipus i cronologia (lám. 5):

"Aríbal" (TSF-11-538)

Un fragment de petit vas de cos esfèric i vora girada recorda els aríbals grecs contenidors de perfums, tot i que no n'hem trobat paral·lels entre la ceràmica romana. La pasta, de color beix-ataronjat i amb un desgreixant molt fi de partícules fosques, és tova.

Cagliari, 27, 1960, p. 9. ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 23, 310 i 450.

171 PIRES, C.S.: *As lucernas romanas...*, p. 16-21.

172 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 309, 321 i 493.

173 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Edificio 14...*, p. 14 i 130.

174 AMANTE SÁNCHEZ, M.: *Lucernas romanas de la región de Murcia. Hispania Citerior, Anejos de Antigüedad y Cristianismo I.*, Universidad de Murcia, 1993, p. 97.

175 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 54/225; 115/225 i 117/225, respectivament.

176 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 253.

177 ARAMBURU-ZABALA, J.: *Excavaciones en el Edificio 25...*, p. 489.

178 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 131 i 133.

179 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 137.

180 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35, 40 i 49.

181 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 37.

Ungüentari (TSF-9-95)

Es conserva un exemplar sencer d'ungüentari que presenta una pasta amb desgreixant fi micaci i una engalba de color marró ataronjat, que recorda la pasta i el tractament de superfície de la ceràmica ebusitana, si bé no es tenen per ebusitans (Ramon, com. pers.).¹⁸²

Es tracta d'un exemplar d'ungüentari piriforme, que en termes generals es pot datar entre el 50 a.n.e. i el 50 n.e. A les campanyes antigues del Puig des Molins se'n van arribar a recuperar fins a 42 exemplars.¹⁸³ D'altres autors en precisen la cronologia entre el 40 a.n.e. i el 20 n.e. (Ramon, com. pers.).

El contingut d'aquests vasos, que com el propi nom del recipient indica era l'ungüent perfumat, s'adiu al seu ús a les necròpolis per tal de preparar probablement els cossos dels difunts.

A Mallorca d'ungüentaris se'n documenten a d'altres necròpolis o contextos funeraris indígenes com Cas Santamarier, Cova Monja, Son Bosc, Son Maimó, Son Oms, Son Real, Son Vaquer d'en Ribera i en contextos culturalment romans com les necròpolis de l'*ager pollentinus*, Can Fanals i sa Carrotja.¹⁸⁴ D'entre aquests, en destaquen per la seva proximitat formal i acabat, si bé en desconeixem la producció, els exemplars de les coves de Son Bosc i de la Cova Monja.¹⁸⁵

És també present a d'altres llocs de culte, com són els santuaris. Procedent del santuari de Son Mas se n'ha publicat un exemplar.¹⁸⁶

Només n'hem localitzat un entre els contextos domèstics mallorquins analitzats. Es tracta d'un peu d'ungüentari, de possible pasta ebusitana, trobat a la UE 10,¹⁸⁷ en un context que, com s'ha esmentat, és de finals s. II a.n.e. a mitjan s. I n.e.¹⁸⁸

En canvi, a la casa 1 de Biniparratx Petit se n'esmenten diversos fragments en nivells de darrer ús o abandonament (UE 48 i 59) i enderroc i rebliment (UE 21/57, 53 i 202),¹⁸⁹ dos dels quals ebusitans (2001-48-4 i 2001-59-30).¹⁹⁰ Es tracta de nivells del canvi d'era (UE 202) i/o poc abans (UE 48 i 59, per analogia amb UE 69 i 73),¹⁹¹ primera meitat del s. I n.e. (UE 53)¹⁹² i fins el s. II n.e. (UE 21/57),¹⁹³ tots els quals, llevat del darrer, coincidents amb les cronologies de producció.

182 Agraïm al Dr. Ramon les valuosíssimes aportacions fetes al treball.

183 FERNÁNDEZ, J.H.: *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, II, Ibiza, 1992, p. 227-229.

184 HERNANDEZ-GASCH, J.: *Son Real...*, p. 121-122.

185 ENSEÑAT, C.: *Las cuevas sepulcrales...*, p. 41, fig. 18,4 i 5, i p. 73, fig. 29,7 i 8, respectivament.

186 DE MULDER, G.; DESCHIETER, J.; VAN STRYDONCK, M.: "La céramique romaine...", fig. 9,40.

187 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 309 i 512.

188 ARAMBURU-ZABALA, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memoria...*, p. 47.

189 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35-36 i 40 i 131-133, 172 i 187.

190 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 131, 133 i làm. 12.

191 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 35, 40 i 49. nota 103

192 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40.

193 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: *Memòria científica...*, p. 40 i 49.

2.5. Àrea productora: Indeterminada

Finalment s'agrupen en aquest apartat algunes peces la determinació de l'àrea de producció de les quals és incerta. El fet que no se'ls pugui donar una cronologia clarament d'època romana, a diferència de l'ungüentari que s'acaba d'exposar, impedeix també atorgar-los una referència genèrica com és la de "províncies romanes".

2.5.1. Classe de producció: Comuna indeterminada (COM IND)

Els fragments que no han pogut ser determinats són majoritàriament informes, llevat de dues gerres de la UE 62 que es descriuen a continuació. Assoleix el 14% per NR i el 8% per NMI de la ceràmica aquí estudiada.

Formes, tipus i cronologia (lãm. 5):

Gerra (TSF-62-1)

Aquest espècimen conserva el perfil sencer. Es tracta d'una forma tancada de perfil bitroncocònic, espatlla suau marcada per una carena arrodonida i vora girada, lleugerament engruixida i ametllada. Presenta una pasta bícroma, beix a la banda externa i taronja a la interna, poc depurada, amb desgreixant de partícules blanques de tota mida, negres i vermelles de mida petita i mitjana i fines brillants, de consistència tova. La decoració consisteix en una engalba groga per la superfície externa, damunt la qual hi ha bandes pintades de color marró/ataronjat i digitacions a l'espalla, restes de bandes damunt carena i en el cos per sota la carena i dues bandes prop de la base.

L'exemplar ha estat examinat per Joan Ramon,¹⁹⁴ qui n'ha descartat que sigui una producció ebusitana, aventurant que es tracti d'una producció local per la similitud amb certes peces del Turó de ses Beies.¹⁹⁵ Val a dir, però, que les pastes d'aquests exemplars es descriuen de consistència dura i compacte i coloració blanca. El context arqueològic remet a l'abandonament de l'establiment.¹⁹⁶

Entre les peces publicades d'aquest jaciment l'exemplar TSB-6/12 presenta similituds formals i decoratives evidents. De perfil descrit com a hexagonal, base plana de diàmetre superior al de vora, que és exvasada, engruixida i arrodonida, presenta, a diferència de l'exemplar de Son Ferrer, que en tot cas no l'ha conservada, una nansa de cinta que arrenca de la vora i, tot sobrepasant-la, va a descansar a la meitat de l'esquena. La decoració a bandes de color ataronjat clar està present a prop de la base, a la carena i en el terç superior per damunt la carena, on s'alterna amb bordonets verticals o inclinats. La cronologia de l'exemplar s'ha establert entre 200-100 a.n.e. pel seu context d'aparició.¹⁹⁷

La peça TSB-8/12, si bé no es conserva sencera, mostra també un perfil hexagonal, amb una carena alta i pronunciada. Presenta també dues nanses, en aquest cas horitzontals i de cinta. La decoració alterna bandes a partir de la carena, amb bordonets inclinats a la part medial de la peça i línia de punts i bordonets gairebé verticals en el terç superior. Existeix

¹⁹⁴ En data de 20 de novembre de 2012 al laboratori d'arqueologia de la Universitat de les Illes Balears

¹⁹⁵ CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, fig. 19, 1/278; fig. 44, 6/12; fig. 65, 7/19; fig. 78, 8/12.

¹⁹⁶ CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 212.

¹⁹⁷ CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 128 i 164 i fig. 44, 6/12.

també una línia de punts damunt la vora, de color vermell ataronjat. Camps i Vallespir la van emparentar en un treball molt anterior a una forma púnica (Cintas 50).¹⁹⁸

L'exemplar TSB-7/19 també és molt proper, si bé formalment presenta una carena més baixa, que li ofereix un perfil bitroncocònic, un poc per damunt de la meitat de l'alçada de la peça i dues nanses amb un solc central. La decoració consisteix en dues bandes paral·leles prop de la base, dues més en el terç superior, sota les nanses, i un línia de punts sota la vora, tota de color vermell fosc.¹⁹⁹ El context d'aparició sembla que es pot datar a la segona meitat del s. II a.n.e.²⁰⁰

Es documenten gerres bitroncocòniques ansades amb decoració de bandes, bordonets i punts en el món ibèric llenguadocià (tipus IB-LANG 22)²⁰¹ i de la costa de la Península Ibèrica (tipus 2222d de Mata i Bonet).²⁰² Tanmateix les cronologies altes d'aquests espècimens, de la segona meitat del s. VI fins a les darreries del s. IV a.n.e. i del s. VI a.n.e., respectivament, allunyen aquests vasos com a prototipus dels trobats tant al turriforme de Son Ferrer, com al Turó de ses Beies. Ambdós jaciments són propers i comparteixen en part cronologia pel que fa als contextos d'aparició dels respectius exemplars.

Malgrat ser vasos fets a torn, presenten unes parets gruixades i una pasta poc depurada, amb alguns defectes de forma, com l'abombament del conus superior de TSB-7/19, que denota una producció poc estandarditzada. També la decoració denota poca perícia en existir bandes i línies de punts esbiaixades respecte del pla horitzontal i regalims.²⁰³ Des d'aquí proposam que es tracta d'una producció local, fabricada a la zona de Calvià (tal vegada en el mateix Turó de ses Beies) i, per tant, corresponent a un ambient indígena, si bé enormement exposat a influxos forans. Cal recordar que algunes estances (núm. 3 i 4) del Turó de ses Beies s'han descrit amb elements de processat de cereals o taller ceràmic (molins de mà i de rotació, llosa de treball, pica d'argila, àmfors reutilitzades com a contenidors o mesures).²⁰⁴ A més, tot recolzant un possible ús d'aquesta infraestructura per al modelat de ceràmica, s'ha apuntat que alguns dels grans contenidors de ceràmica a mà "presentaven restes d'un revestiment gruixut i molt aferrat d'una argila d'aspecte cendrós que molt bé podria fer pensar en peces acabades de coure en un forn molt primitiu avui dia ja perdut, en el qual les peces, encara crues, es devien cobrir amb cendra calenta".²⁰⁵

Si bé és cert que una afirmació d'aquest calibre exigeix d'una comprovació objectiva independent, en absència de rebutjos de forn de peces consemblants, caldria realitzar anàlisis de pastes per confirmar o rebutjar una possible manufactura estrictament local.

198 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: "Cerámicas pintadas en Mallorca", *XII Congreso Arqueológico Nacional (Jaén, 1971)*, Zaragoza, 1973, p. 290.

199 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 203 i fig. 65, 7/19.

200 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 178 i 186.

201 GAILLED RAT, E.: "Cerámique peinte ibéro-languedocienne", *Lattara*, 6, 1993, p. 463.

202 MATA, C.; BONET, H.: "La cerámica ibérica: ensayo de tipología", *Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica*, 89, València, 1992, p. 117-173. ADROHER, A.M.: "Cerámique ibérique peinte", *Lattara*, 6, 1993, p. 474.

203 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 160, 6/12 i 199, 7/19.

204 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 84 i 224-235.

205 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*, p. 234.

Gerra (TSF-62-952 i TSF-11-678)

L'exemplar TSF-62-952 presenta una pasta de color beix per la superfície i ataronjat en el nucli, amb desgreixant fi de partícules blanques, fosques i micàcies i de consistència dura i rugosa al tacte. Aquest fragment de vora posseeix un perfil idèntic al d'algunes gerres Eb. 69 (v.g. Fernández, Costa 1998: fig. 23, MAEF 1146 i 3720).²⁰⁶ Tanmateix, ja Guerrero en va descartar la seva procedència ebusitana.

Finalment, existeixen un fragment petit de vora (TSF-11-678) al qual no s'ha pogut atribuir un tipus concret ni tampoc la procedència. Presenta una pasta de color gris clar, amb desgreixant fi de partícules blanques, micàcies i fosques abundant. Les superfícies presenten parts oxidades, com a "cops de flama".

La cronologia romana de l'estrat (UE 11) no és suficient per atribuir-li una cronologia romana (i una procedència genèrica, provincial), ja que en el mateix nivell es troben materials més antics, de s. III-II a.n.e.²⁰⁷

3. Conclusions

Com a conclusió de la primera part del treball es va incidir en la cronologia dels contextos o unitats estratigràfiques del turriforme de Son Ferrer, que presentaven ceràmiques comunes, de cuina i de vaixel·la fina analitzats. Ara es vol analitzar la funcionalitat vascular, la gènesi dels contextos i la funció dels espais arquitectònics deduïble, en part, del material moble, així com, en un altre ordre de coses, el dinamisme comercial de l'àrea de Santa Ponça.

3.1. Funcionalitat vascular, gènesi dels contextos i funció dels espais arquitectònics

En aquest aspecte, no es tracta ara d'establir o discutir funcionalitats, àmpliament constatades pels treballs d'excavació i les publicacions posteriors, sinó de consignar algunes observacions despreses de l'estudi dels materials aquí tractats.

Així, la presència a l'avantcambra de l'hipogeu (UE 9) d'un ungüentari, sembla que es pot posar en relació a directa amb les inhumacions, com sigui que el seu contingut es podria haver emprat per perfumar els cossos dels difunts, indicant en aquest cas rituals de preparació corporal a la pròpia necròpolis. En tot cas, és un element material freqüent com s'ha vist en les necròpolis indígenes d'època balear i romana.

Al corredor, on es troba la UE 62 i es descriu una dinàmica o "fet arqueològic associat al ritual funerari dels processos d'enterrament"²⁰⁸ o, més específicament, "a algun tipus de ritual similar a un àgape funerari i al continu buidatge de la cova",²⁰⁹ alguns materials apunten també a un buidatge i neteja del pou d'accés adjacent al corredor. En aquest darrer espai, contigu per l'altre extrem a l'avantcambra de l'hipogeu, es trobaven les

²⁰⁶ V.g. FERNÁNDEZ, J.H.; COSTA, B.: "La cerámica común...", fig. 23, MAEF 1146 i 3720.

²⁰⁷ HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Ceràmiques comunes...", quadre 2.

²⁰⁸ GARCÍA ROSSELLÓ, J. *et alii*: "La secuencia cronológica de uso del turriforme escalonado de Son Ferrer: Persistencia de uso e identidad simbólica", a ANDREU, C.; FERRANDO, C.; PONS, O. (ed.): *L'entreteixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*, Palma, 2015, p. 194.

²⁰⁹ QUINTANA, C.: "El túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Centro receptor secundario. Estudio de las ánforas", *Materialidades: perspectivas en cultura material*, 3, 2015, p. 5.

urnes de marès i de ceràmica a mà emprades per a les inhumacions infantils (UE 101). Les possibles urnes funeràries de la UE 62 (tenalla d'IB PINT - TSF-62-1535- i urna de COM IB d'engalba blanca –TSF-62-949) suggereixen la neteja de l'espai funerari més proper al corredor emprat com a necròpolis infantil, que no és altre que l'esmentat pou. El fet que totes dues urnes hagin aparegut notablement fragmentades i incompletes sembla testimoniar que la seva deposició no es va produir *in situ*, sinó que foren llençades des d'un altre punt, tot dislocant també les restes infantils que haguessin pogut contenir. Val a dir que no tenim paral·lels a Balears de la tenalla i de l'urna iberes per a proposar-ne un altre ús que el funerari. A més, aquest ús està documentat en els llocs de producció per a tots dos tipus de peces, si bé, la primera en tingué també d'altres.

S'ha considerat tant el corredor com l'avantcambra com a possibles espais on s'amortitzaren les restes dels àpats funeraris²¹⁰ o d'altres activitats rituals en les que el consum de vi hi tindria un paper destacat. A més, es tractaria d'un vi selecte, no el vi ebusità que sincrònicament es documenta en gran quantitats en els assentaments de l'entorn (el poblat del Puig de sa Morisca, el poblat de ses Penyes rotges i l'establiment rural del Turó de ses Beies) i on se situaria la població viva que va utilitzar el cementeri per als seu difunts, sinó de vi italià, de més prestigi i, conseqüentment, preu.²¹¹

Contra el que expressa Quintana en relació a la necròpolis de s'Illot des Porros²¹² sí que es detecta rituals amb consum vinari, tot i que no en l'àmbit concís del cementeri, sinó en el santuari proper situat a la Punta des Patró. Si bé és cert que es tracta de dos espais delimitats amb funcions diferenciades, també ho és que els rituals al voltant de la mort es van acomplir en una àrea funerària i cultural que com a mínim incloïa aquests dos punts: el santuari per a efectuar-hi els àpats funeraris²¹³ i el cementeri on es desenvolupaven els rituals d'inhumació i en cert moment també de cremació.²¹⁴ Així, el que sembla que es constata en aquest cas, no és una incidència menor del vi en el ritual funerari sinó la pràctica dels rituals de comensalitat, de les ofrenes i les libacions en bona mesura fora de l'espai estrictament de necròpolis. De fet, a la Punta des Patró va arribar vi i vaixella molt abans de la seva construcció arquitectònica, tal vegada en relació a un espai de culte no formal. L'evolució sincrònica dels dos jaciments (que insistim, cal tractar com a parts d'un mateix espai emprat per la mateixa comunitat humana i per a les mateixes finalitats de culte funerari) suggereixen una forta relació entre l'evolució de la necròpolis (o de les diverses necròpolis sobreposades) ja des del s. VI a.n.e. i de l'espai que en un moment ja avançat, del s. III a.n.e., es va formalitzar en ser-hi construït el santuari.

En tot cas, al jaciment de Son Ferrer tots dues activitats funeràries (el propi sepeli amb el seu ritual i la resta de rituals de caràcter funerari) coincidirien. El consum de vi formaria part d'aquests rituals, com ho demostren de manera directa les àmfores recuperades

210 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 5- 6.

211 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 18-19 i 23.

212 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 18.

213 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Sa Punta des Patró, un santuario de inspiración menorquina en Mallorca", a SÁNCHEZ CUENCA, F. (ed.): *Las enigmáticas taulas de Menorca*, I, 2011, p. 383-402.

214 PIGA, G. *et alii*: "Cremation practices coexisting at the S'Illot des Porros Necropolis during the Second Iron Age in the Balearic Islands (Spain)", *HOMO-Journal of Comparative Human Biology*, 61, 2010, p. 440-452.

i, de manera indirecta, també la vaixela: el nombre de bols, copes i gerres és molt alt, comparable al que es troba a l'altre gran centre de culte de la segona edat del ferro: el santuari.²¹⁵

La presència de plats és molt més escadussera i en alguns casos s'ha comprovat que serviren com a tapadores d'urnes de ceràmica a mà d'inhumació infantil,²¹⁶ com d'altra banda ja s'havia constatat a la necròpolis infantil de Cas Santamarier.²¹⁷

Més atípica és la troballa de morters en llocs funeraris, només documentats prèviament i en la mesura dels nostres coneixements a la necròpolis de Son Real.²¹⁸ Tanmateix, sí que es present a llocs de culte (santuaris de Son Mas i de Torralba d'en Salord) i tampoc resulten aliens a la seva funció els macrolítics del santuari del poblat dels Antigors.²¹⁹ En tot cas, el seu ús concret en aquest context funerari es podria relacionar a la preparació dels àpats, si bé manquen evidències que ho corroborin.

L'aparició de llànties és comuna als llocs de culte de les illes Balears, tant a santuaris, com a necròpolis, si bé per les seves cronologies més tardanes respecte de l'ús de l'indret s'han considerat de vegades com a resultat de visites i ofrenes ja en època romana.²²⁰ També són freqüentíssimes en ambients púnics de caire funerari, molt especialment a la necròpolis del Puig des Molins, on se'n troben de producció local i sobretot àtica i, en molt menor nombre, romana.²²¹ Darrerament s'ha donat a conèixer una troballa casual dels anys vuitanta efectuada a l'illa d'Eivissa en la que entre d'altres elements hi ha tres llànties punicoebusitanes. El conjunt s'ha interpretat com a depòsit ritual de caràcter no funerari (o, si més no, no associat directament a enterraments). Un trencament intencional i l'afectació per foc es pot testimoniar en alguns d'aquests elements vasculars que acompanyen les llànties com els plat del tipus 2234c, 2234a o 2252 de Morel i les gerres Eb. 13c, si bé sembla que les llànties no foren emprades.²²²

215 AMENGUAL, P.M. *et alii*: "S1. Un edifici...". AMENGUAL, P.M., *et alii*: "14ª campanya d'excavacions a Son Fornés (Montuïri, any 2011): el Santuari 2", a RIERA, M.; CARDELL, J. (coords.): *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma, 2013, p. 101-107. HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Sa Punta des Patró...".

216 CALVO, M. *et alii*: "Prácticas híbridas y espacios intermedios: los contextos cerámicos de la bahía de Santa Ponça (Calvià, Mallorca) (s. II a.c.)", a FERRANDO, C.; COSTA, B. (ed.): *In amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*, 2014, p. 118.

217 ROSSELLÓ-BORDOY, G.; GUERRERO, V.M.: "La necròpolis infantil de Cas Santamarier (Son Oms)", *Noticiario arqueológico hispánico*, 15, 1983, p. 407-448.

218 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; MUNAR GRIMALT, M.; BURGAYA MARTÍNEZ, B.: "Informe anual de la Intervenció Arqueològica a la necròpolis de Son Real (Cementiri dels Fenicis). Santa Margalida, Mallorca. Any 2015", lliurat al Consell de Mallorca l'any 2015, inèdit.

219 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; VELASCO, C.: "Sacrificis, ofrenes...", p. 46.

220 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; VELASCO, C.: "Sacrificis, ofrenes...", p. 45.

221 FERNÁNDEZ, J.H.: *Excavaciones en la necrópolis...*, p. 49-54, 119-125 i 231.

222 RAMON TORRES, J.: "Un depósito ritual tardo-púnico de pequeños vasos frente a la playa des Codolar (Ibiza)", *SPAL*, 23, 2014, p. 137-146.

3.2. Dinamisme comercial

Tant els poblats del Puig de sa Morisca i de ses Penyes rotges, com l'assentament satèl·lit del Turó de ses Beies, foren llocs d'hàbitat en els que pogué residir la comunitat viva que va utilitzar Son Ferrer com a necròpolis. En el primer i el darrer dels jaciments, els únics excavats en major o menor grau, s'han recuperat materials excepcionals en el context mallorquí.²²³ Són excepcionals per la seva antiguitat (a tall d'exemple, àmfores punicoebusitanes T.1.3.1.2, àmfores ibèriques arcaïques i àmfores massaliotes) i/o qualitat (per exemple, els vernissos negres àtics i els bols hel·lenístics de relleus).²²⁴

També a la necròpolis de Son Ferrer, com a lloc d'amortització final de béns, es localitzen materials excepcionals en l'àmbit de l'illa de Mallorca. Així, als nombrosos fragments de campaniana B etrusca identificats anteriorment,²²⁵ es poden afegir vasos exòtics a Mallorca fins a la data com l'urna de ceràmica comuna ibèrica d'engalba blanca o la tenalla de ceràmica ibèrica pintada amb decoració geomètrica presentats aquí.

Un darrer vas d'una producció a torn que no s'ha pogut identificar (TSF-62-1), il·lustra d'una manera o altra el dinamisme al·ludit. Es tracta de la gerra TSF-62-1, que té paral·lels claríssims al Turó de ses Beies. Fins i tot si no fos una importació, la mera possibilitat de què es tractés d'una producció a torn efectuada en ambients indígenes indicaria també el grau d'exposició als béns i tecnologies al·lòctons i el dinamisme econòmic i cultural d'aquestes comunitats. En aquest sentit es pot recordar l'adopció al propi Turó de ses Beies del molí de rotació, fet no exclusiu d'aquesta comunitat durant el s. II a.n.e. i, sens dubte, menys rar que una possible adopció del torn per part de les comunitats locals, inèdita fins a la data.

En qualsevol cas, cal notar el vincle que aquesta peça estableix amb l'assentament del Turó de ses Beies,²²⁶ per la qual cosa, i en absència de la identificació de peces semblants al Puig de sa Morisca, es pot suggerir l'ús de la necròpolis de Son Ferrer també per part d'aquesta comunitat establerta en el Turó, de banda del seu ús per part dels habitants del poblat amuradat del Puig de sa Morisca, en aquestes dates i en d'altres molt més antigues.²²⁷

223 Menorca, respecte de les importacions, presenta també una dinàmica autònoma, com succeeix, en un altre ordre material, amb molts elements arquitectònics.

224 CAMPS, J.; VALLESPIR, A.: *Excavacions...*; QUINTANA, C.: *La ceràmica superficial d'importació del Puig de sa Morisca*, Calvià, 2000. QUINTANA, C.; GUERRERO, V.: "Las ánforas del Puig de sa Morisca (Mallorca): los contextos del siglo IV a.C.", a SANMARTÍ, J. et alii (ed.): *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III a.C.): aspectes quantitius i anàlisi de continguts*, Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell, març 2002, Arqueomediterrània, 8, 2004, p. 253-260. GUERRERO, V. M.: "Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca", a RAMON TORRES, J. et alii (ed.): *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània, 4, 1998, p. 175-191.

225 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les ceràmiques de vernís negre al jaciment arqueològic de Son Ferrer (Calvià, Mallorca) i el seu context balear", *Empúries*, 57, 2018, p. 9-24. PRINCIPAL, J.: "Las cerámicas del círculo de la Campaniense B", a ROCA ROUMENS, M.; FERNÁNDEZ GARCÍA, I. (coord.,s.): *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, 2005, p. 49-61.

226 Som de l'opinió que es tracta d'un assentament rural que tingué diverses funcions productives, però que també es pot categoritzar com a espai domèstic, la translació moderna de la qual seria una granja (Hernández-Gasch 2011a).

227 CALVO, M. et alii: "La necròpolis del Bronce Antiguo de Can Vairet/Son Ferrer (Calvià Mallorca)", *Mayurqa*, 31, 2006, p. 57-82.

Finalment val a dir que, com és àmpliament compartit, les illes Balears romangueren en exclusiva sota l'òrbita comercial púnica des del s. V a.n.e.,²²⁸ si bé amb anterioritat pogué existir un vector grec al nord de Mallorca.²²⁹ En el Puig de sa Morisca es troben, de fet, materials importats pels fenicis eivissencs ja en el s. VI,²³⁰ mentre que les importacions més antigues del turriforme de Son Ferrer són del s. IV a.n.e. i d'entre finals del s. III i darreries del s. II a.n.e. al Turó de ses Beies, en consonància amb la construcció i ús tardà de l'establiment.

Ara bé, tant el poblat com l'hipogeu d'enterrament i els espais en superfície circumdants del turriforme de Son Ferrer tengueren un ús més prolongat, fins ben entrada l'època romana, amb evidències de freqüentació fins i tot d'època tardoantiga per no esmentar l'ocupació islàmica del Puig de sa Morisca. Els materials de Son Ferrer presentats en el present article apleguen, doncs, moments històrics molt diversos, des de l'època balear a la baiximperial, passant pel període tardorepublicà i l'altimperial, com diverses són les dinàmiques econòmiques productives i comercials que s'hi associen.

Com s'ha posat de relleu ja fa una anys,²³¹ l'esmentada dominació plenament ebusitana del intercanvis a les Balears es mantingué després de la Segona Guerra Púnica, si més no durant la primera meitat del s. II a.n.e. Ibossim va continuar produint i comercialitzant els seus productes i distribuint els productes púnics centromediterranis, en una època econòmicament puixant tant per a la ciutat ebusitana com per a la metròpolis cartaginesa, tot i que sotmesa a les compensacions pecuniàries imposades per Roma. La pròpia existència del petit establiment de l'illot Na Guardis i els percentatges d'àmfora punicoebusitana en aquest moment, del 68%, molt per damunt dels d'àmfora itàlica (16%) o el derelictes de l'illa dels Conills així ho avalen.²³²

Després de la Tercera Guerra Púnica i la destrucció de Cartago en el 146 a.n.e. i especialment després de la conquesta romana de les Illes Balears, del 123-122 a.n.e., es detecta el punt d'inflexió i la caiguda del comerç ebusità a les Balears en benefici del comerç itàlic. Un dels jaciments relacionats amb el de Son Ferrer, el Turó de ses Beies ofereix ja a les acaballes del s. II a.n.e. uns percentatges gairebé inversos als documentats a Na Guardis mig segle abans, amb una presència de l'àmfora itàlica del 72% i una caiguda de l'àmfora punicoebusitana al 16%, similars al context del pou D de Pollentia vers el 50 a.n.e., del 74 i 7%, respectivament.²³³ El mateix es detecta a Son Fornés entre ca. el 125 i el 50 a.n.e., ja que el vi itàlic ateny el 70% i el vi ebusità davalla al 28%.²³⁴

228 HERNÁNDEZ-GASCH, J.; QUINTANA, C.: "Cuando el vino impregnó la isla de Mallorca: El comercio púnico-ebusitano y las comunidades locales durante la segunda mitad del siglo V y el siglo IV a.C.", *Trabajos de Prehistoria*, 70/2, 2013, p. 293-309.

229 HERNÁNDEZ-GASCH, J.: "Les Illes Balears en època tardoarcaica", a NIETO, X.; SANTOS, M. (ed.): *El vaixell grec arcaic de Cala Sant Vicenç*, Girona, p. 273-292.

230 QUINTANA, C.: *La ceràmica superficial...*

231 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico en Occidente en época tardorepublicana (siglos -II-I). Una perspectiva actual según el tráfico de productos envasados en ánforas", a *IV Congreso Histórico-Arqueológico Hispano-Italiano* (Murcia, 26-29 abril 2006), 2008, p. 67-100.

232 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 82.

233 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 84 i 86.

234 GELABERT BATLLORI, L.: "La dinàmica del consum del vi al poblat de Son Fornés: inicis i finals d'una nova

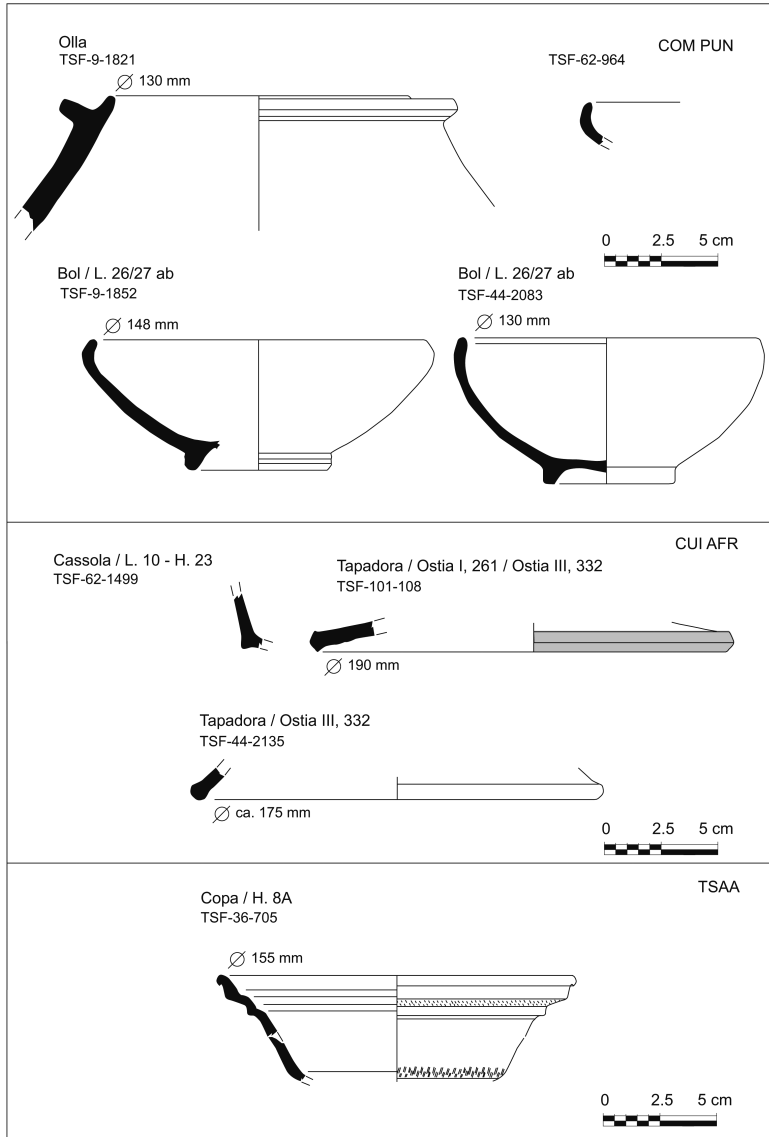
Aquesta tendència també s'ha descrit pel propi Son Ferrer i els poblats més destacats de la península del sud de Calvià (Puig de sa Morisca i ses Penyes rotges).²³⁵ Aquesta dinàmica s'havia imposat a Hispània, com mostren les quantificacions als jaciments del País Valencià i de la Regió de Múrcia, on un 70 o fins i tot un 80% dels material amfòric és de procedència itàlica, ja durant el s. II a.n.e.,²³⁶ com a conseqüència de l'ocupació militar derivada de la Segona Guerra Púnica. Una nova estructura d'arrel llatina amb *mercatores*, *negotiatores*, *posesores* i *publicani*, junt a la mà d'obra esclavista,²³⁷ canviaria també a la fi les estructures econòmiques productives i les dinàmiques comercials a les Illes Balears i Pitiüses, integrades ja a l'estat romà.

mercaderia", *BSAL*, 70, 2014, p. 17.

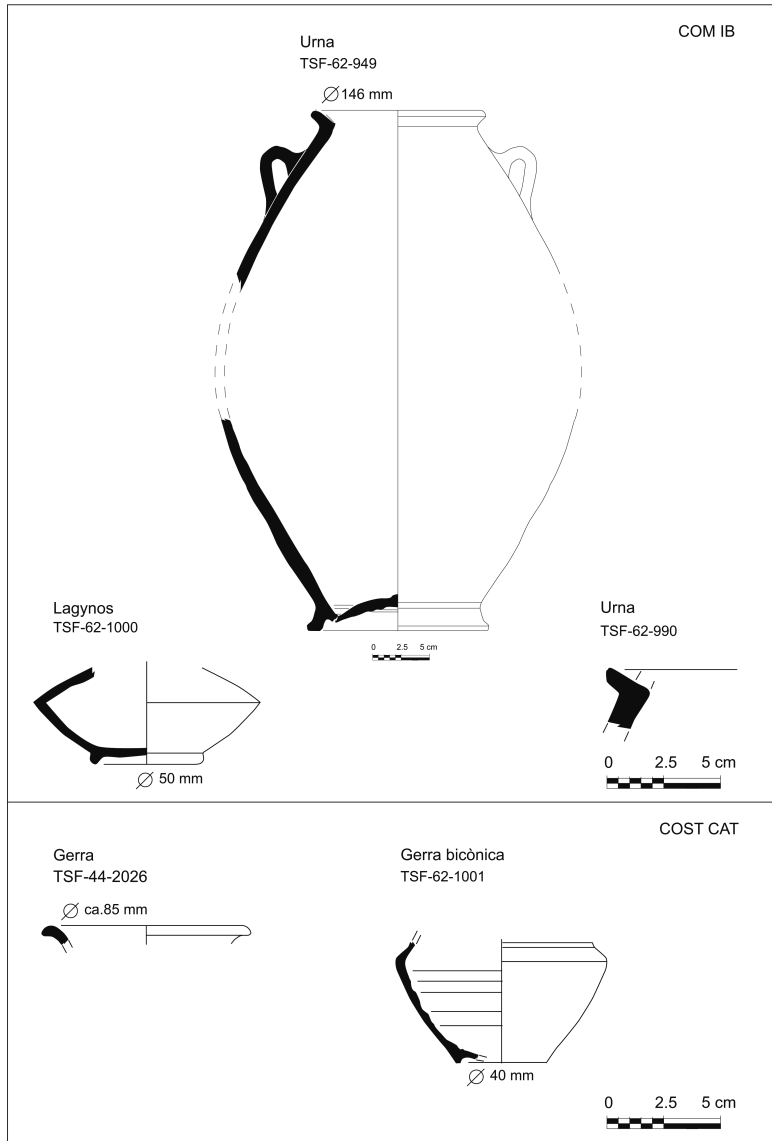
235 QUINTANA, C.: "El túmulo...", p. 5

236 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 86.

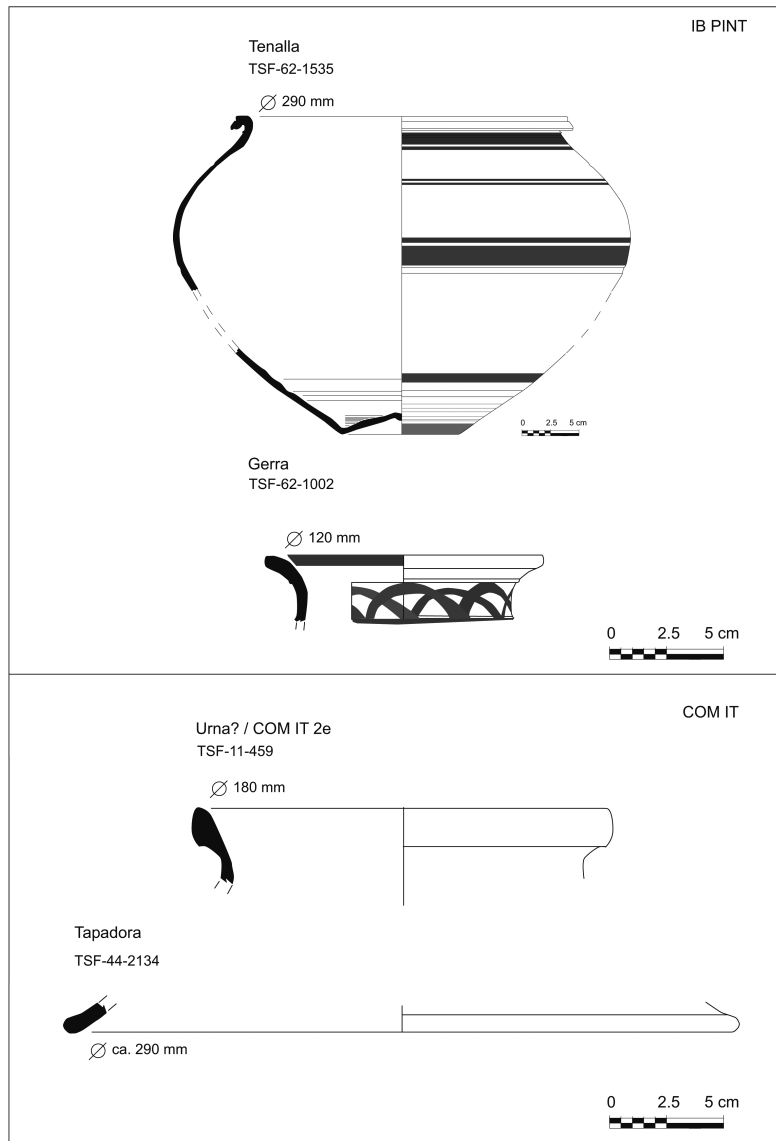
237 RAMON TORRES, J.: "El comercio púnico...", p. 87 i 88.

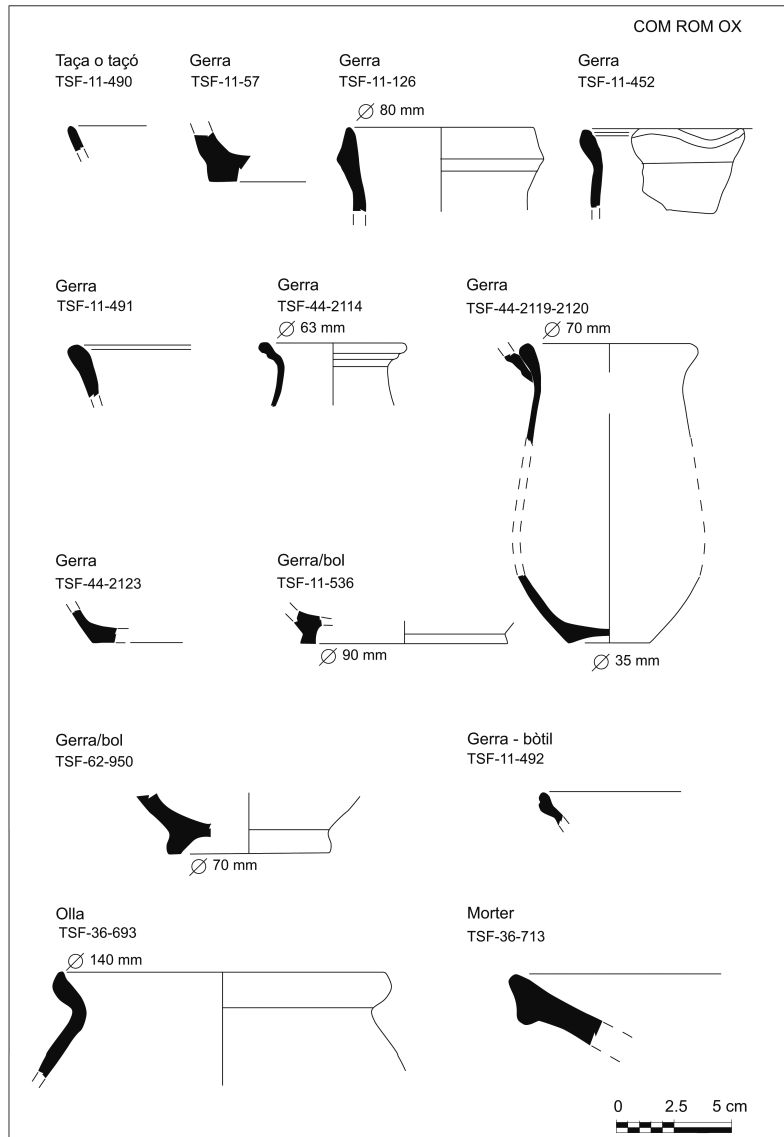
Làmina 1 Ceràmica comuna púnica, de cuina africana i vaixel·la de *Terra sigillata* africana A del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i també el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

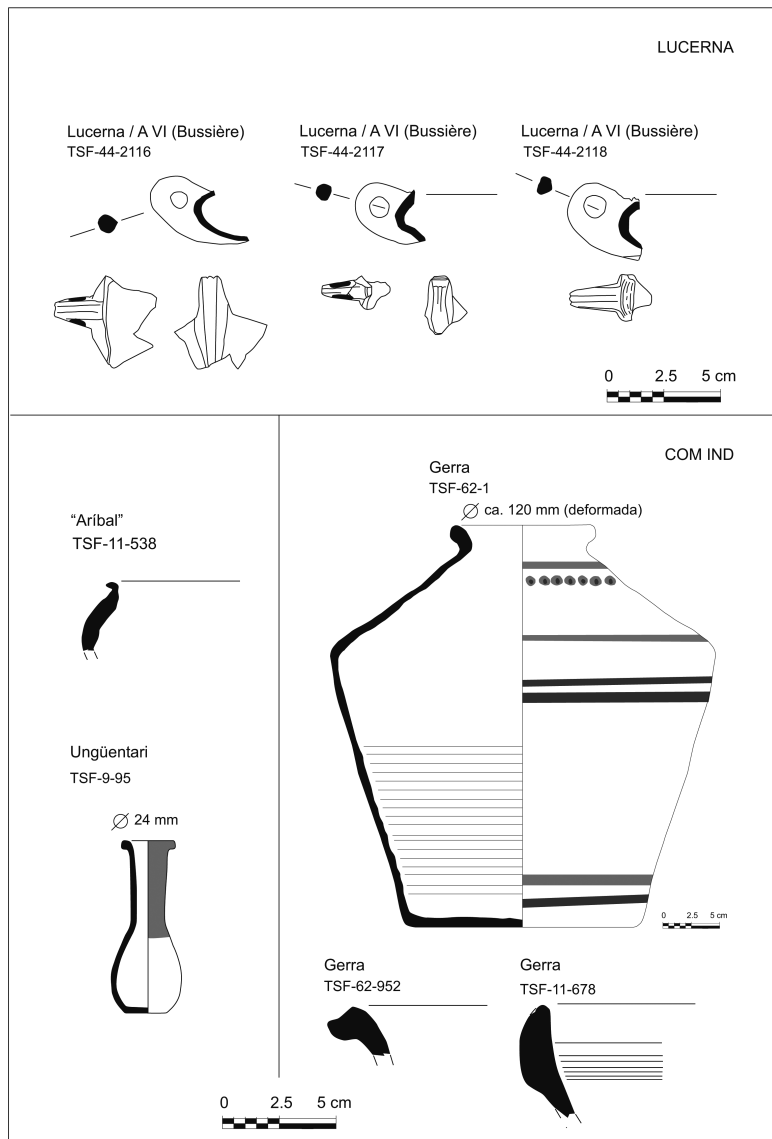
Làmina 2 Ceràmica comuna ibèrica (la peça TSF-62-949, d'engalba blanca) i grisa ibèrica de la costa catalana del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 3 Ceràmica ibèrica pintada i comuna itàlica del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i també el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 4 Ceràmica comuna romana oxidada del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

Làmina 5 Llânties, "aribal", ungüentari i ceràmica comuna indeterminada del turriforme esglaonat de Son Ferrer. S'indica la forma i també el tipus, si s'escau. La sigla correspon al número de peça (n.p.)

ELITES POLÍTICAS LOCALES. L. VIBIVS L. FIL. VEL. NIGELLIO, MAGISTRADO DE POLLENTIA/MALLORCA

María Luisa Sánchez León

Universitat de les Illes Balears

Resumen: En el marco de las elites municipales, el presente artículo analiza el *cursus honorum* cumplido por *Lucius Vibius Nigellio* y su integración en el grupo más selecto de la elite política de la ciudad de *Pollentia*/Mallorca, entre época flavia y la primera mitad del siglo II d.C. El magistrado fue honrado por su familia que corrió con los gastos de un monumento estatuario emplazado en espacio público, según constata el formulario epigráfico, muy probablemente en el foro dada la relevancia del personaje y la riqueza del pedestal.

Palabras clave: *Pollentia*, elite política, magistraturas, inscripción honorífica.

Abstract: In the context of the municipal elites, this article analyses the *cursus honorum* completed by *Lucius Vibius Nigellio* and his inclusion in the most select group of the political elite of the town of *Pollentia*/Mallorca, between the Flavian era and the first half of the 2nd century AD. The magistrate was honoured by his family who funded a monument in the form of a statue located in a public space, as is recorded in the epigraphic formulary, very probably in the forum, given the relevance of the figure and the richness of the pedestal.

Key words: *Pollentia*, political elite, magistratures, honorary inscription.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 17 de diciembre de 2018.

El presente artículo se ha realizado en el marco del Grupo de Investigación CIVITAS de la Universitat de les Illes Balears.

La ciudad romana de *Pollentia*/Alcudia¹ es actualmente el núcleo urbano más prolífico de la isla de Mallorca/*Baliaris maior* en cuanto a epigrafía latina² y, por consiguiente, al conocimiento de la vida municipal. Sigue abierta la posibilidad de que aparezcan nuevas inscripciones en el yacimiento dada la continuidad de las excavaciones arqueológicas, en el presente dirigidas por M.Á. Cau Ontiveros y M.E. Chávez Álvarez. *Palma* y *Pollentia* fueron las dos fundaciones romanas del cónsul Q. *Caecilius Metellus* en la isla de Mallorca tras la conquista en el 123 a.C., asentando tres mil colonos escogidos de entre los romanos de Iberia (Str. 3.5.1): εἰσήγαγε δὲ ἐποίκους τρισχιλίους τῶν ἐκ τῆς Ἰβηρίας Ῥωμαίων.³ La *polis* polentina gozaba de una posición privilegiada para el control del tráfico marítimo, visibilizando las bahías nororientales de Alcudia y Pollença, pero hasta el siglo I a.C. el registro arqueológico no atestigua edilicia romana, hecho que está en aparente desacuerdo con la fecha que se desprende del pasaje de Estrabón.⁴ Pese a este desfase cronológico, se puede aceptar que fueron fundaciones de Metelo Baleárico y que en el siglo I a.C. se llevó a cabo la urbanización.⁵ La documentación material testimonia que en el segundo cuarto de dicho siglo se inicia un proceso de implantación de los módulos constructivos romanos, realidad que ha generado una amplia producción que es imposible referenciar aquí.⁶ Obviando la complicada cuestión del estatuto jurídico fundacional,⁷ es importante señalar que en los años en que se fecha la inscripción que nos ocupa –entre época flavia

1 TIR, K/J-31: *Tabula Imperii Romani K/J-31. Pyrénées orientales-Baleares. Tarraco, Baliares*, Madrid 1997, s.v. *Pollentia*, p. 122-124.

2 IB = ZUCCA, R.: *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Roma, 1988, Appendice epigrafica, p. 225-283, cuyas lecturas seguimos; CIL = HÜBNER, E.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, Berlin, 1869, *Inscriptionum Hispaniae Latinarum Supplementum*, Berlin, 1892; CIBal = VENY, C.: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Roma-Madrid, 1965.

3 ZUCCA, R.: *Insulae Baliares...*, p. 149-151; “*Pollentia* in *Baliaris maior* e *Valentia* in *Sardinia*: due fondazioni urbane del II secolo a.C. dei *Caecili Metelli*?”, en SÁNCHEZ LEÓN, M.L. (ed.): *Les Balears romanes. Nous estudis*, Palma, 2012, p. 62-68; GARCÍA RIAZA, E.; SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: *Roma y la municipalización de las Baleares*, Palma, 2000, p. 51 ss.; CAU ONTIVEROS, M.Á.; CHÁVEZ ÁLVAREZ, M.E.: “El fenómeno urbano en Mallorca en época romana: los ejemplos de *Pollentia* y *Palma*”, en SÁNCHEZ LEÓN, M.L. (coord.): *Les Illes Balears a l'Antiguitat: continuïtats i ruptures*, Monogràfic d'Història Antiga, *Mayurqa*, 29, 2003, p. 27-49.

4 ORFILA PONS, M.; CARDELL PERELLÓ, J.: “*Pollentia* i les fonts escrites”, en ORFILA PONS, M. (ed.): *El forum de Pollentia. Memòria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*, Alcúdia, 2000, p. 25-32; VALLORI MÁRQUEZ, B.: *Urbanisme i arquitectura pública a la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca). Segles II aC-III dC*, Barcelona, 2012, p. 43 ss., problemática fuentes-arqueología.

5 CARDELL PERELLÓ, J.: “Notes a l'entorn de la *ciuitas Bocchoritana*”, en SÁNCHEZ LEÓN, M.L. (ed.): *Les Balears romanes...*, p. 106-108.

6 Son numerosos los trabajos arqueológicos publicados por A. Arribas y el *Equip d'Excavació de Pollentia*. Entre otros, MORANTA JAUME, L.: “L'estructuració urbana de *Pollentia* (ss. I aC-I dC)”, en ORFILA PONS, M.; CAU ONTIVEROS, M.Á. (coords.): *Les ciutats romanes del llevant peninsular i les Illes Balears*, Barcelona, 2004, p. 137-159; VALLORI MÁRQUEZ, B.: *Urbanisme...*, p. 193 ss., planificación de la ciudad; CHÁVEZ ÁLVAREZ, M.E.: “El urbanismo de la ciudad romana de *Pollentia* (Alcudia, Mallorca)”, en ORFILA, M.; CHÁVEZ, M.E.; SÁNCHEZ, E.H. (eds.): *La orientación de las estructuras ortogonales de nueva planta en época romana. De la variatio y sus variaciones*, Granada, 2014, p. 36-45.

7 GALSTERER, H.: *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der iberischen Halbinsel*, Berlin, 1971, p. 10, 15, 71 n.º 58; GARCÍA RIAZA, E.: “Las ciudades romanas de Mallorca y su diversidad estatutaria”, en SÁNCHEZ LEÓN, M.L. (coord.): *Les Illes Balears a l'Antiguitat...*, p. 71-83; ID., “Ciudades romanas de Baleares: estatutos jurídicos”, en SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; BARCELÓ CRESPI, M. (coords.): *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma 2004)*, Palma, 2005, p. 83-99; PANZRAM, S.: “Kleine Geschichte der Balearen”, *Klio*, 95/1, 2013, p. 5-39; MARIMON RIBAS, P.: *Mallorca: de Roma a l'Islam (123 a.C. - 903 d.C.)*, Palma, 2014, p. 24 ss., nota 3.

y mediados del siglo II d.C.– ambos centros eran municipios de derecho romano, ya que habían sido promocionados con probabilidad bajo el principado de Augusto, según indica Plinio (3.77)⁸ al calificarlos como *oppida civium Romanorum*, que equivale a *municipia civium Romanorum*. Sobre tal equivalencia, que ya realizara F. Vittinghoff en 1951 y ha aceptado la historiografía de forma mayoritaria, en 1999 F. Beltrán hizo notar el uso por el naturalista del término *colonia* para denotar tal condición, por lo que su omisión nos sitúa ante un municipio.⁹

En el marco del auge de la vida municipal en *Pollentia* durante los dos primeros siglos de la Era¹⁰ se sitúa la inscripción honorífica que analizamos (94x59x54 cm), grabada sobre un pedestal de estatua hallado de forma casual en 1862¹¹ cerca de la Muralla Sur de Alcudía. Perdida la estatua, resta solo el pedestal realizado en caliza marmórea blanca con vetas rosadas y con una altura total de 1,58 m., cuya procedencia, características y localización exponemos siguiendo el estudio de A.S. Moreno Pérez. Se trata del ejemplar más completo de pedestal exento de planta casi cuadrada, de composición tripartita –zócalo, neto y coronamiento-cimacio, tallados independientemente, con uso de morteros para el ensamblaje–. Campo epigráfico enmarcado por moldura tipo *cyma recta*. Dicho pedestal, tras pertenecer a una colección particular de Alcudía, fue donado en 2001 al Consorci de la Ciutat Romana de Pollentia y se halla actualmente expuesto a la entrada del yacimiento.¹² Una elección, sin duda, acertada teniendo en cuenta su valor desde diversos puntos de vista y el hecho de que sea, a decir de C. Veny, “una de las más bellas piezas lapidarias de todas las Baleares”.¹³ El texto, en escritura monumental con interpunción triangular, reza así:

L. Vibio L. fil(io) Vel(ina tribu)
Nigellioni,
aedili, (duo)viro bis,
Manlia Fabiana uxor,
5 marito optimo, suo
et Vibi Manliani fil(ii)
nomine, sua
pecunia posuit.
L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

8 La información del naturalista remite a época augustea, ESPINOSA ESPINOSA, D.: “La Historia Natural de Plinio el Viejo: un proyecto ‘augusteo’ de época Flavia”, en CID LÓPEZ, R.M.; GARCÍA FERNÁNDEZ, E. (eds.): *Debita verba. Estudios en homenaje al profesor Julio Mangas Manjarrés*, I, Oviedo, 2013, p. 671-684.

9 BELTRÁN LLORIS, F.: “*Municipium c. R., oppidum c. R. y oppidum Latinum* en la NH de Plinio: una revisión del problema desde la perspectiva hispana”, en GONZÁLEZ, J. (ed.): *Ciudades privilegiadas en el Occidente romano*, Sevilla, 1999, p. 247-267; BELTRÁN LLORIS, F.: “Les colonies latines d’Hispanie (IIe siècle av. n. È.): émigration italique et intégration politique”, en BARRANDON, N.; KIRBIHLER, F. (dirs.): *Les gouverneurs et les provinciaux sous la République romaine*, Rennes, 2011, p. 141 n. 68; BARRANDON, N.: “Les oubliées des promotions de la fin de la République en Hispanie Citerieure: les cités de droit pérégrin (état de la question)”, *Veleia*, 31, 2014, p. 39.

10 GARCÍA RIAZA, E.: “Aspectos de la administración municipal en las ciudades mediterráneas del *conventus Carthaginiensis* (Hispania citerior)”, *MEFRA*, 119/2, 2007, p. 397-407; SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “La vida municipal en la Mallorca romana”, en DURÁN TAPIA, R. (coord.): *Mallorca romana*, Palma, 2007, p. 179-201; SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; CARDELL PERELLÓ, J.: “Epigrafía y vida municipal en *Pollentia* (Alcudía, Mallorca)”, *L’Africa romana*, 20/2, 2015, p. 1661-1665.

11 *IB 14 = CIL II 3698, Suppl. p. 962 = CIBal 27*, lám. X, fig. 20.

12 MORENO PÉREZ, A.S.: *Corpus Signorum Imperii Romani, España I, fac. 6. Pollentia (Islas Baleares. Hispania Citerior)*, Granada-Tarragona, 2016, p. 145-146 n.º 1 (fig. 10), 155.

13 *CIBal p. 48*.

En las líneas que siguen examinaremos esta dedicación a *Lucius Vibius Nigellio*, hijo de *Lucius*, adscrito a la tribu *Velina*, que fue edil y duunviro dos veces; el magistrado fue honrado por su esposa *Manlia Fabiana* en su nombre y en el de su hijo *Vibius Manlianus*, financiando el monumento estatuario que se emplazó en el lugar público concedido por decreto de los decuriones.

Con una estructura textual sencilla, la inscripción se inicia, obviamente, con los *tria nomina*, filiación y adscripción tribal del personaje. El *nomen Vibius* está bien atestado en la epigrafía de *Hispania*,¹⁴ mientras el *cognomen Nigellio* presenta una menor difusión.¹⁵ El magistrado pertenecía a la tribu *Velina*, propia de los ciudadanos de *Palma* y *Pollentia*. A este respecto, R. Zucca señaló en 1998: "*La tribù Velina, istituita nel 241 a.C., avrebbe coinciso all'origine con il territorio dei Praetutii e, successivamente, si sarebbe estesa fra i Piceni... Il caso dei tribules iscritti alla Velina di Palma e Pollentia costituisce l'unica eccezione di ambito provinciale, connessa probabilmente alla presenza in origine di cittadini romani iscritti nella tribu Velina*".¹⁶

Esta propuesta fue recogida por E. García Riaza y M.ª L. Sánchez León, reuniendo los testimonios al respecto.¹⁷ Con posterioridad, M.J. Pena defendió que los colonos asentados por Metelo Baleárico en *Palma* y *Pollentia* procedían del Piceno –donde los *Caecilii Metelli* tenían clientelas–,¹⁸ aunque en 2012 los relacionó con Metelo Pío.¹⁹ Sin embargo, la propuesta de esta autora ya fue contemplada por Johann Christian Wernsdorf, *De antiquitatibus Balearicis exercitatio*, Brunswigae, 1760, quien tras exponer la similitud de la toponimia de *Palma* y *Pollentia* con lugares del Piceno, expresó: *Se'n falta poc perquè aquesta semblança de noms m'inclini a l'opinió que els colons duits primerament a Palma i Pol·hèntia (colònies, segons reconeix Mela) eren oriünds del camp picé que, en honor de la seva pàtria, posaren aquests noms a aquelles ciutats*.²⁰

La inscripción honorífica del monumento erigido a *Vibius Nigellio* reseña seguidamente el *cursus honorum*²¹ cumplido en unos años de florecimiento de las elites locales de las Baleares, rasgo común a las ciudades hispanas, que abarcan las dinastías flavia y

14 SOLIN, H.; SALOMIES, O.: *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim, 1988, p. 207; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia, 1994, p. 248.

15 SOLIN, H.; SALOMIES, O.: *Repertorium...*, p. 368; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Nombres personales...*, p. 439.

16 ZUCCA, R.: *Insulae Baliares...*, p. 147, y "*Pollentia in Baliaris maior...*", p. 68.

17 GARCÍA RIAZA, E.; SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: *Municipalización...*, p. 78 ss. Testimonios: WIEGELS, R.: *Die Tribusinschriften des römischen Hispanien. Ein Katalog*, Berlin, 1985, p. 129; FASOLINI, D.: *Le Tribù romane della Hispania Tarraconensis. L'iscrizione tribale dei cittadini romani nelle testimonianze epigrafiche*, Milano, 2012, p. 76, 78, 381-83, 387-88.

18 Los nombres de las ciudades mallorquinas guardan similitud con sitios de aquella zona itálica: PENA GIMENO, M.J.: "La tribu *Velina* en Mallorca y los nombres de *Palma* y *Pollentia*", *Faventia*, 26/2, 2004, p. 69-90, y "La tribu *Velina* en Mallorca. Los *Caecilii Metelli*, el Piceno y las gentes de Sa Carrotja", en SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; BARCELÓ CRESPI, M. (coords.): *L'Antiquitat clàssica...*, p. 261-276.

19 PENA GIMENO, M.J.: "De *Caecilii Metellis*. Sobre los orígenes de la *gens* y sus relaciones con el Adriático (la *via Caecilia*) y con las Islas Baleares", *Rivista storica dell'Antichità*, 42, 2012, p. 139-170, época de Metelo Pío.

20 WERNSDORF, J.CH.: *Disquisició sobre les antiguitats de les Balears*, trad. al catalán de A. FONT JAUME, Palma, 2007, p. 106.

21 CURCHIN, L.A.: *The Local Magistrates of Roman Spain*, Toronto, 1990, n.º 829.

antonina.²² En este arco cronológico, dicho personaje desempeñó su actividad como edil y duunviro, acotándose la fecha de la inscripción entre el último tercio del siglo I y la primera mitad del II d.C. según la paleografía y el formulario.²³ Su participación en la gobernanza de la ciudad de *Pollentia* nos sitúa en el plano de las elites políticas locales, cuestión a la que se han dedicado diversos trabajos.²⁴ En el cuadro de la vida cívica,²⁵ dicho notable jugó un papel significativo pues revistió la edilidad y dos veces el duunvirato, un *cursus* expresado en la inscripción en orden directo. Ello implica, de entrada, que el personaje reunía los requisitos exigidos para optar a las magistraturas, ingenuidad, honorabilidad, edad, etc.²⁶ La *lex Vrsonensis* y, especialmente, las leyes municipales flavias informan que era atribución del duunviro de más edad la convocatoria y control del proceso electoral, correspondiendo al *populus*, organizado a efectos de votación en *curiae*, la elección mediante voto *per tabellam* de los seis magistrados anuales –dos cuestores, dos ediles y dos duunviros–, que al ser cargos colegiados tenían derecho de veto (*intercessio*) en cada una de las tres secciones y de los duunviros sobre el resto.²⁷ Las atribuciones jurídicas y la posición social de los magistrados municipales ha sido objeto de numerosos estudios imposibles de citar en esta sede.²⁸

Obviando la cuestura, que no está presente en la epigrafía balear ni necesariamente en todas las ciudades hispanas, la carrera política de *Nigellio* se inició tras superar un proceso electoral que le deparó el ejercicio de la edilidad, cuyas competencias abarcaban la *cura urbis*, *cura annonae* y *cura ludorum solemnium*.²⁹ El éxito conseguido pudo no ser del todo

22 SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “Epigrafía y sociedad en las Islas Baleares. *Palma y Pollentia*”, en CID LÓPEZ, R.M.; GARCÍA FERNÁNDEZ, E. (eds.): *Debita verba. Estudios en homenaje al profesor Julio Mangas Manjarrés*, I, Oviedo, 2013, p. 371-383.

23 ZUCCA, R.: *IB* n.º 14.

24 La producción sobre el tema es abundante. Señalemos los estudios auspiciados por M. Cébeillac-Gervasoni, entre otros, CÉBEILLAC-GERVASONI, M. (ed.): *Les Élités municipales de l'Italie péninsulaire de la mort de César à la mort de Domitien*, Roma, 2000; CÉBEILLAC-GERVASONI, M.; LAMOINE, L. (eds.): *Les Élités et leurs facettes. Les élites locales dans le monde hellénistique et romain*, Roma - Clermont-Ferrand, 2003, p. 85 ss., elites políticas; BAUDRY, R.; DESTEPHEN, S. (eds.): *La société romaine et ses élites. Hommages à Élisabeth Deniaux*, Paris, 2012.

25 SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; CARDELL PERELLÓ, J.: “Epigrafía y vida municipal...”, p. 1661 ss.

26 JACQUES, F.: *Le privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cites de l'Occident romain (161-244)*, Roma, 1984, p. 333 ss.; MENTXAKA ELEXPE, R.: “Notas sobre los requisitos exigidos en el Principado para ser magistrado local”, en ORTIZ DE URBINA ÁLAVA, E.: *infra* n. 28, p. 101-131.

27 RODRÍGUEZ NEILA, J.F.: “Los *comitia* municipales y la experiencia institucional romana”, en BERRENDONNER, C.; CÉBEILLAC-GERVASONI, M.; LAMOINE, L. (dirs.): *Le quotidien municipal dans l'Occident romain*, Clermont-Ferrand, 2008, p. 301-315; RODRÍGUEZ NEILA, J.F.: “El magistrado *qui comitia habere debet* y la organización de los procesos electorales municipales”, *XXIV Semana de Estudios Romanos (Valparaíso 2010)*, *Semanas de Estudios Romanos*, 16, 2013, p. 343 ss., 358 ss.

28 LANGHAMMER, W.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte*, Wiesbaden, 1973; MACKIE, N.: *Local Administration in Roman Spain. A.D. 14-212*, Oxford, 1983, p. 164-167, funciones de los magistrados; ORTIZ DE URBINA ÁLAVA, E. (ed.): *Magistrados locales de Hispania. Aspectos históricos, jurídicos, lingüísticos*, Vitoria, 2013.

29 Sobre dicha magistratura: PÉREZ ZURITA, A.D.: *La edilidad y las élites locales en la Hispania romana. La proyección de una magistratura de Roma a la administración municipal*, Córdoba-Sevilla, 2011, p. 205 ss., listas de ediles p. 304 n.º 125, catálogo prosopográfico p. 511 n.º 125; PÉREZ ZURITA, A.D.: “La implantación de la edilidad en Hispania: Adopción y adaptación del modelo romano-italico”, en CABALLOS RUFINO, A.; MELCHOR GIL, E. (eds.): *De Roma a las provincias: Las élites como instrumento de proyección de Roma*, Sevilla-Córdoba, 2014, p. 495-521.

fácil, pues existía “una mayor competencia por la edilidad, a la que frecuentemente optaban varios aspirantes *iuvenes*, en los que se concentraba una mayor presión propagandística”.³⁰ Superada dicha etapa, que le allanaría el camino a futuras consecuciones, dada su visibilidad y buen hacer cara a la comunidad cívica, el candidato alcanzó la suprema magistratura municipal, el duunvirato,³¹ que además, como después veremos, ejerció dos veces. Su trayectoria en la vida política local se había desarrollado de forma altamente satisfactoria, tanto como para hacerle acreedor a revestir un sacerdocio municipal que fuera el colofón del *cursus*, pero por circunstancias que desconocemos, quizás debido a su fallecimiento, en la inscripción no consta el ejercicio de funciones sacerdotales. Ello no representa una situación excepcional, pues en el dossier balear existen inscripciones relativas a carreras municipales sin desempeño de un cargo sacerdotal a nivel local. En este sentido, la isla de Menorca/*Baliaris minor* proporciona dos ejemplos representados por [M.] *Maecius Maecianus*, quien realizó un *cursus* en el que está ausente el flaminado municipal, pero sin embargo fue, como otros tantos notables de las Baleares, *flamen* de la *provincia Hispania citerior*. Asimismo, no se registra el sacerdocio en la carrera de *Q. Caecilius Labeo*, quien revistió la edilidad y el duunvirato, hecho que significa una progresión del hijo de un liberto en la vida municipal.³²

Pese a la ausencia del sacerdocio, *Vibius Nigellio* cumplió un *cursus* que podríamos denominar “privilegiado” por la *iteratio* al duunvirato, que marca una diferencia con los casos de un solo ejercicio y certifica un reconocimiento de la comunidad cívica a su anterior gestión un lustro después. Dicho notable debió esperar para la reelección un quinquenio según prescripción legal (*Mal.* 54), años en los que, como el resto de futuros candidatos, desplegaría actividades tendentes a la búsqueda de apoyos. La posición social del personaje, su solvencia económica y la notoriedad adquirida en sus anteriores encargos debieron jugar ampliamente a su favor. No queda constancia de los *merita* que le hicieron acreedor a la reelección a la suprema magistratura municipal, pero, como era práctica común, se aunarían una eficiente y honrada actuación acompañada de actos evergéticos y acciones en pro de la colectividad y, seguramente, la pertenencia a una destacada familia de la elite local con acreditados contactos. Las campañas electorales, entre otros extremos, servían para analizar las cualidades de los candidatos, sobre las que proporciona cierta información la epigrafía, y que hemos de presumir que *Nigellio*, como todo magistrado, poseía. En las comunidades romanas se valoraban más los aspectos morales que la preparación para el cargo, y concretamente la liberalidad y el honesto cumplimiento de los deberes inherentes a este.³³

La carrera municipal de *L. Vibius Nigellio*, indicativa de un alto grado de influencia y prestigio,

30 RODRÍGUEZ NEILA, J.F.: “El magistrado”, p. 354-355, como han mostrado los estudios de FRANKLIN, J.L.: *Pompeii: the electoral programmata, campaigns and politics, A.D. 71-79*, Roma, 1980, y de MOURITSEN, H.: *Elections, magistrates and municipal elite: studies in Pompeian epigraphy*, Roma, 1988.

31 MOLINA TORRES, M.P.: “Las competencias de los duunviro en las leyes coloniales y municipales de Hispania”, *Hispania Antiqua*, 36, 2012, p. 43-50; RODRÍGUEZ NEILA, J.F.: “Los duunviro, la ciudadanía y la gestión de la política municipal”, en ORTIZ DE URBINA ÁLAVA, E. (ed): *Magistrados locales...*, p. 189-227.

32 SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “Elites baleares: epigrafía y movilidad socio-geográfica durante el siglo II d.C.”, *Dialogues d'histoire ancienne*, 38/2, 2012, p. 37-50.

33 RODRÍGUEZ NEILA, J.F.: “Elogio público de un magistrado municipal romano”, *Habis*, 18-19, 1987-1988, p. 407-435, 434.

permite situarlo en un selecto y muy restringido grupo, “una elite dentro de la elite” política local, integrado por notables que revistieron el doble y triple duunvirato.³⁴ El *cursus* de este destacado notable encuentra paralelos en la propia *Pollentia* y en *Mago*, los dos centros del archipiélago que han legado mayor número de testimonios sobre la vida municipal.³⁵ Un pedestal de *Pollentia* exhibe, tras la edilidad, la *iteratio* al duunvirato del *egregius vir Q. Caecilius Catullus*, culminando el *cursus* con el ejercicio del flaminado en el siglo II d.C., quizás bajo Adriano. Asimismo, se constatan “carreras privilegiadas” en el municipio flavio de *Mago*/Maó, el principal centro de la Balear Menor. Una inscripción de la segunda mitad del siglo II expone el *cursus* de [M.] *Maecius Maecianus*: natural de *Iamo*/Ciudadella,³⁶ este realizó su carrera en *Mago*, donde revistió dos veces el duunvirato para culminar con el flaminado provincial en *Tarraco*. En el año 2000 publicamos en esta revista un artículo en el que, a partir del trabajo de J.-N. Bonneville, establecimos el primer caso de movilidad socio-geográfica en Menorca.³⁷ Aplicando posteriormente nuevos conceptos relativos a su caracterización, estaríamos ante una movilidad social ascendente e intrageneracional vinculada a desplazamientos espaciales a escala insular y extrainsular.³⁸ Otro testimonio, fechado entre época flavia y el siglo II, está representado por una inscripción honorífica, dedicada por la *R(es) P(ublica) Mag(ontana/orum)* a *L. Fabius Fabullus*, que noticia el triple ejercicio del duunvirato y el sacerdocio como *flamen divorum Augustorum*.³⁹

Estos relevantes miembros de las elites políticas locales persiguieron con afán una proyección pública y la perpetuación de su recuerdo, un fenómeno bien atestiguado en el mundo romano.⁴⁰ Como integrante de este selecto sector, que aunaba riqueza, prestigio y al que estaba reservado el ejercicio del poder local, *Vibius Nigellio* fue honrado por su familia con un monumento estatuario según la práctica más frecuente en los entes municipales, que ofrecían tanto el espacio topográfico como el marco sociopolítico para la actuación y autorrepresentación de las elites.⁴¹ Expresando el grado de parentesco con el homenajeado,

34 SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “Elites municipales en las Baleares clásicas”, en SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; BARCELÓ CRESPI, M. (coords.): *L'Antiguitat clàssica...*, p. 105-106.

35 Para los casos que siguen: SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “Los ‘hombres del poder’. Elites y vida municipal en las Baleares romanas”, en CABALLOS RUFINO, A.; MELCHOR GIL, E. (eds.): *De Roma a las provincias: las elites como instrumento de proyección de Roma. Juan Francisco Rodríguez Neila in honorem*, Sevilla-Córdoba, 2014, p. 569-590.

36 *IB* 43 = *CIL* II 3711, *add.* 963 = *ILS* 6959 = *CIBal* 123. CURCHIN, L.A.: *Local Magistrates*, n.º 799. Ya C. Veny señaló la posibilidad de un origen lamontano. Restitución del nombre y la *origo*, BONNEVILLE, J.-N.: “Remarques sur l’indication de l’origo par la tribu et le toponyme après des *tria nomina* sans filiation”, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 18/1, 1982, p. 25 ss.

37 SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “Movilidad geográfica y elites municipales en la Menorca romana (siglo II d.C.)”, *BSAL*, 56, 2000, p. 35-44.

38 SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “Elites baleares: epigrafía y movilidad...”, p. 37 ss.

39 *IB* 42 = *CIL* II 3710 = *ILS* 6958 = *CIBal* 122; CURCHIN, L.A.: *Local Magistrates*, n.º 798; ZUCCA, R.: *Insulae Baliares...*, p. 156, 258, con mayor probabilidad en los últimos decenios del siglo I por la triple gestión del duunvirato; SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: “Homenajes públicos en las ciudades de las *Insulae Baliares*”, en EAD.: *Les Baliares romanes...*, p. 126-130; EAD.: “Los ‘hombres del poder’...”, p. 580 ss.

40 CÉBEILLAC-GERVASONI, M.; LAMOINE, L.; TRÉMET, F. (eds.): *Autocélébration des élites locales dans le monde romain. Contexte, images, textes (IIe s. av. J.-C.-IIIe s. ap. J.-C.)*, Clermont-Ferrand, 2004.

41 STYLOW, A.U.: “Las estatuas honoríficas como medio de autorrepresentación de las élites locales de *Hispania*”, en NAVARRO CABALLERO, M.; DEMOUGIN, S. (éd.): *Élites hispaniques*, Bordeaux-Paris, 2001, p. 143, 151; ORTIZ DE URBINA, E.: “La representación de las elites locales y provinciales en los homenajes hispanos: la distinción honorífica pública y la intervención privada”, en *Espacios, usos y formas de la epigrafía hispana en épocas antigua*

en el texto consta que la estatua fue dedicada por la esposa *Manlia Fabiana*⁴² en nombre propio y en el de su hijo *Vibius Manlianus: Manlia Fabiana uxor, / marito optimo, suo / et Vibii Manliani fil(ii) / nomine*. Al homenajeado, valga la redundancia, se le aplica el epíteto en superlativo, *marito optimo*.

Para llevar a buen puerto el homenaje, *Manlia Fabiana* debió, como promotora, cursar una solicitud al *ordo*, según era norma, relativa a la autorización y al emplazamiento del monumento estatuario. Debatida la petición, la suprema asamblea emitió un decreto concediendo una reducida porción de suelo público a tal fin. Salvado este fundamental trámite, la esposa de *Vibius Nigellio* debió esperar a que los magistrados, atendiendo a las disponibilidades y al rango del homenajeado, le comunicaran la asignación del *locus* concreto. Cumplidos estos pasos, la familia encargó y corrió con los gastos de realización del monumento, que comprendía pedestal, estatua e inscripción, más los costes de emplazamiento. La financiación privada de tan costoso homenaje, que implica una alta capacidad económica y podría indicar una actividad munificente del personaje durante sus años de gobierno, se especifica al final del texto, *sua pecunia posuit*. En este sentido, ciñéndonos a la Balear Mayor, aunque los mejores ejemplos los han legado la Balear Menor y *Ebusus*, la fórmula *d(e) s(ua) p(ecunia)* aparece en otras dos inscripciones. Una lámina de bronce hallada en los confines orientales de Pollença⁴³ noticia una dedicación a los *Lares* por el esclavo *Optatus*, quien corrió con los gastos, *pro salute* de un emperador del siglo III o posterior: *pro salute 'd(omini)' n(ostris)*;⁴⁴ por el contrario, nos sitúa en espacio privado la nueva lectura *pro salute p(atroni) n(ostris)*.⁴⁵ Un segundo ejemplo de uso de la fórmula *s(ua) p(ecunia)* lo constituye una inscripción funeraria recuperada en Consell,⁴⁶ dedicada por el esclavo *Phoebus*⁴⁷ a su contubernial *Lucens*.

El monumento con que fue homenajeado *L. Vibius Nigellio* se instaló en un espacio público como atestigua la fórmula final *l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum)*, indicativa de la cesión gratuita de suelo público por decreto de la curia para el emplazamiento, en este caso, de la estatua sufragada por la familia. La concesión del *locus statuae* por el *ordo* polentino, un privilegio reservado a miembros de la elite local como era común,⁴⁸ evidencia que tan alta institución contribuyó a honrar a *L. Vibius Nigellio*. Este hecho, junto a la dilatada carrera del magistrado y la magnificencia del pedestal, el más destacado de *Pollentia* por su material y factura, nos lleva a pensar que probablemente los magistrados asignaron el

y tardoantigua. Homenaje al Dr. Armin U. Stylow, Anejos de AEspA, XLVIII, Madrid, 2009, p. 227-246.

42 SOLIN, H.; SALOMIES, O.: *Repertorium...*, p. 112, 328; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Nombres personales...*, p. 180, 357.

43 *IB* 24 = *CIBal* 20 = ALFÖLDY, G., 1968, 20 = *HEp* 15, 67.

44 ZUCCA, R.: *IB* 24, p. 241. Una inscripción honorífica fragmentaria recuperada en *Pollentia* proporciona el primer ejemplo del título abreviado D N en el dossier epigráfico de la ciudad, SÁNCHEZ LEÓN, M.L.; GARCÍA RIAZA, E.: "Tres fragmentos epigráficos inéditos de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)", *BSAL*, 60, 2004, p. 335-336.

45 GIL, J., *HEp* 15, 67.

46 *CIBal* 16 = *HAep* 2735.

47 SOLIN, H.; SALOMIES, O.: *Repertorium...*, p. 283; ABASCAL PALAZÓN, J.M.: *Nombres personales...*, p. 457; LOZANO VELILLA, A.: *Die griechischen Personennamen auf der iberischen Halbinsel*, Heidelberg, 1998, p. 165.

48 MELCHOR GIL, E.: "Statuas posuerunt: acerca del emplazamiento de los homenajes estatuarios, públicos y privados, en las ciudades de la Bética", en *Espacios, usos y formas de la epigrafía hispana...*, p. 217-226.

locus concedido en el privilegiado espacio forense, ubicado en la finca de Can Reinés, perteneciente al área del Camp d'en França.⁴⁹ Este espacio cívico, dotado de una fuerte carga simbólica, era el lugar más idóneo para testimoniar los *merita* del magistrado ante la comunidad cívica y perpetuar su memoria. Si fue así, allí conviviría con las dedicaciones a las divinidades, estatuas e inscripciones en honor de los emperadores y miembros de la *domus Augusta*, de personalidades... y magistrados distinguidos, como él mismo, en la gobernanza de la ciudad. El foro era el "espacio de representación" más cotizado para emplazar monumentos estatuarios que proyectaban la gloria de los magistrados homenajeados ante la comunidad. Pero, como ocurre con frecuencia en el mundo romano, no suelen recuperarse conjuntamente pedestal y estatua, y en el caso que tratamos no se conoce tampoco el tipo de material en el que estaba realizada esta, pues aunque se conserva el coronamiento de la basa marmórea, la plataforma superior del cimacio está oculta.⁵⁰

Los integrantes de la minoría elitista buscaron con empeño, y no sin rivalidad con sus iguales, cotas de visibilidad social que podían revertir de forma altamente favorable en la consecución de sus objetivos, al reportarles prestigio personal y familiar cara a la sociedad local y reafirmar su posición superior.⁵¹ Los homenajes constituyeron, así, el instrumento más idóneo para publicitar y eternizar sus méritos en la memoria colectiva, a la vez que proporcionaban un grado de visibilidad a los dedicantes particulares, al divulgar sus nombres en el *locus publicus* asignado.⁵² En el caso presente, esta mecánica quizás pudo favorecer la futura carrera del hijo del magistrado, *Vibius Manlianus*, asociado a la dedicación por su madre, *Manlia Fabiana*. Es indudable la relevancia de *L. Vibius Nigellio*, un miembro ilustre de la elite polentina, cuya proyección se infiere tanto de su carrera política como de las circunstancias que concurren en el homenaje estatuario dedicado por su familia, al que se vinculó el *ordo* local sancionándolo y otorgando en su honor un espacio de representación.

49 ORFILA PONS, M. (ed.): *El forum...*, p. 51 ss.; VALLORI MÁRQUEZ, B.: *Urbanisme...*, p. 223 ss.

50 MORENO PÉREZ, A.S.: *Pollentia...*, p. 152.

51 SÁNCHEZ LEÓN, M.L.: "Los 'hombres del poder'...", p. 588.

52 MELCHOR GIL, E.: "*Statuas posuerunt...*", p. 217 ss.

DE L'ALQUERIA I DEL RAFAL (I DE LA MARINA) A LA POSSESSIÓ: UNA HIPÒTESI SOBRE L'ORIGEN D'UN CANVI ONOMÀSTIC A LA RURALIA DE MALLORCA (SEGLES XV-XVI)

Antoni Mas i Forners

Universitat de les Illes Balears

Resum: Des del segle XIII (1230) i fins devers mitjan segle XV, les mitjanes i grans propietats de la ruralia de Mallorca solien ser denominades alqueries, rafals i marines. A partir de mitjan segle XV començaren a ser conegudes generalment com a possessions. Aquest treball intenta dilucidar quines varen ser les causes d'aquest canvi onomàstic.

Paraules clau: Història agrària, història medieval, canvi social, geografia històrica, canvi onomàstic

Abstract: From the 13th century (1230) to about mid 15th century, the medium and large properties of rural mallorca were called usually *alqueries*, *rafals* and *marines*. From the middle of the 15th century they began to be known as possessions. This paper tries to elucidate which were the causes of this onomastic change.

Key words: Agrarian history, medieval history, social change, historical geography, onomastic change.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 8 de novembre de 2018.

Abreviatures: AMSM = Arxiu Municipal de Santa Margalida, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Aqueològica Lul·liana*.

Aquest treball s'ha duit a terme en el marc del projecte *Elaboración de la metodología para la caracterización del paisaje histórico mediterráneo: entre la explotación y la sostenibilidad. Comprender el pasado y planificar el futuro* (HAR2015-65870-R) finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad. Així mateix s'ha realitzat com a part de les activitats dels grups de recerca CLIMARIS (*Climatologia, hidrologia, riscs naturals i territori*, línia de recerca: Caracterització del paisatge actual a partir de la seva evolució històrica) i GRESMED (*Estudis Medievals*), tots dos de la Universitat de les Illes Balears.

A partir de les dècades centrals del segle XV, i gairebé coincidint amb el procés de desposseïció pagesa que es va produir a la ruralia mallorquina, i els plets entre la ciutat i la Part Forana sobre la contribució per aquests béns,¹ les parcel·les –o conjunt parcel·laris– de dimensions considerables, anomenades fins aleshores alqueries, rafals i marines, passaren a ser conegudes com a possessions. Aquest canvi onomàstic, que s'inicià de manera brusca, ja s'havia consumat a darreries del segle XVI. Des d'aleshores ençà, el mot possessió va constituir la denominació absolutament predominant a fi de designar les antigues alqueries, rafals i marines.² Es fa necessari, per tant, tractar d'explicar a què es deu aqueixa variació de nomenclatura i precisar si estava relacionada amb els canvis socials que s'experimentaren a Mallorca quan es va produir aqueixa mutació onomàstica. És el que malavejarem de fer a les tires que segueixen.

Convé parar esment, tanmateix, que aqueixa qüestió ja havia cridat l'atenció de diversos autors. La primera reflexió de naturalesa historiogràfica sobre l'origen del concepte que coneixem –i que es paga reproduir– és obra d'en Josep Ramis d'Ayreflor (1932-1933), segons el qual, després de la conquesta feudal de 1229-1232,

A Mallorca, com també a València, s'anomenaven aquelles grans heretats Alqueries, que segons tots els historiadors, i ho confirmen els documents, eren les principals a on radicaven les cases solars i que comprenien moltes vegades diferents parts o porcions de terra que

1 Sobre aquests processos són de consulta obligada el treball clàssic de Josep Maria Quadrado (QUADRADO, J.M.: *Forenses y ciudadanos. Historia de las disenciones civiles en Mallorca en el siglo XV. Segunda edición aumentada*, Palma, 1895 [1986]) el més recent d'en Guillem Morro (MORRO VENY, G.: *Mallorca a mitjan segle XV. El Sindicat i l'alçament forà*, Palma, 1997) i especialment l'extensa nòmina de treballs de JOVER AVELLÀ, G.: "Una crisi de la renda feudal? Mallorca, 1330-1500", *Estudis d'Història Econòmica*, 1992/1, p. 31-55; "La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca, segles XIV-XVI", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis històrics*, V, 1994, p. 81-100; "Endeumentament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524", *Recerques*, 33, 1996, p. 9-32; *Societat rural i desenvolupament econòmic a Mallorca. Feudalisme, latifundisme i pagesia, 1500-1800*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 1997; "Nobleza terrateniente y crecimiento agrario. Mallorca en la segunda mitad del siglo XVI", a BELENGUER, E. (coord.): *Felipe II y el Mediterráneo, vol 1, (Los recursos humanos y materiales)*, Barcelona, 1999, p. 195-228; "La depressió baixmedieval als camps mallorquins: la crisi de la pagesia benestant i la formació de l'aristocràcia terratinent: 1350-1500", *Història de les Illes Balears*, vol. 2, Barcelona, 2004, p. 155-178; "El món rural en els segles XVI i XVII. Societat rural i creixement agrari a Mallorca: 1500-1750", *Història de les Illes Balears*, Palma, 2004. Vegeu també els seus treballs en col·laboració: JOVER, G.; MOREY, A.: "Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i de l'explotació del treball", a CONGOST, R.; JOVER, G.; BIAGIOLI, G. (edit.): *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània: masos, possessions, poderi*, Girona, 2003, p. 127-238; JOVER, G.; PONS, J.: *Possessions, renda de la terra i treball assalariat. L'illa de Mallorca, 1400-1660*, Girona, 2012; MOREY TOUS, A.; JOVER AVELLÀ G. (coord.): *Les possessions mallorquines. Passat i present. Edició a cura de Gabriel Jover i d'Antònia Morey*, Palma, 2012. Un hom pot veure, així mateix, MAS FORNERS, A.: "Una aproximació a l'evolució de la nomenclatura i la toponímia de les parcel·les i propietats d'ús agrari i ramader a Santa Margalida", *Jornades d'Antroponímia i Toponímia (2003-2004)*, Palma, 2005, p. 299-310; MAS FORNERS, A.: "Endeumentament pagès i alienació de la terra a Mallorca durant la segona meitat del segle XV: l'exemple del terme de Maria de la Salut", *BSAL*, 64, 2008, p. 89-114; MAS FORNERS, A.: *Colonització, feudalisme, canvi social i paisatgístic a Mallorca (segles XIII-XVI). Una aproximació a partir de l'estudi de l'antic terme de Santa Margalida*, Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears, Palma, 2017.

2 Deven a en Tomàs Vibot la definició més recent de la possessió. Segons aqueix autor *A Mallorca el concepte possessió forma part de l'univers quotidià i no ofereix dubtes, tot i les grans transformacions contemporànies de l'àmbit rural. Amb aquest mot es designen les grans porcions de terra pertanyents a un propietari, destinades a l'explotació agropecuària a partir d'un gran contingent de mà d'obra i administrades des d'un petit nucli d'edificacions anomenades les cases. Aquest terme és equivalent (o millor dit, molt semblant) al de lloc de Menorca, mas o masia a Catalunya, al de cortijo d'Andalusia o pazo a Galícia. Pel que fa a l'extensió mínima de terra, seguint Vicenç Rosselló i Verger (2012: 21), es pot partir de les 50 quarterades fins arribar a més de mil (VIBOT RAILAKARI, T.: *La possessió mallorquina. Arquitectura, explotació i quotidianitat*, Pollença, Mallorca, p. 13).*

separadament se conraven i se deien Rafals. Però a la nostra illa no transcorregué molt de temps després de la conquesta sense que apareixés una altra paraula genèrica per anomenar en conjunt tota heretat constituïda, ja se digués abans alqueria o rafal, honor o lloc. Aquesta és la de Possessió, paraula que des de principis del 1300 veiem usada en molts de documents per anomenar una o varies heretats aplegades. Mentres autèntiques fonts històriques no provin el contrari hem de convenir que la paraula catalana masia jamai no s'usà a Mallorca, documentalment, per anomenar cap mena de propietat rústica i s'usà en canvi la de possessió.

En distints documents que van transcrits en aquest treball se pot confirmar l'expressat. En els segles XIV, XV i següents, amb la paraula Honor s'anomenaven també moltes heretats o possessions, no apareixent clar quines eren les característiques que reunien les que així se deien.

Tota la propietat rústica mallorquina és tenguda baix alou o domini directe, a part de l'útil, i això és originari del sudit Repartiment de les terres que seguí a la Conquesta entre el Rei i Magnats, de què resulta que des d'aquella època, degut a donacions i vendes fetes pels esmentats Magnats i porcioners, moltíssimes, la major part, d'heretats eren posseïdes per persones que damunt aquelles no tenien el domini directe i sí sols la possessió de les mateixes.

No creim, per tant, fora de raó suposar que fonc la causa d'anomenar-se amb el de possessió les alqueries i rafals d'origen àrab i terres conjuntes que degut als heretaments i donacions als nous pobladors de Mallorca se formaren aleshores i seguiren creant-se després, de les que sos posseïdors no tenguessen el domini directe.

Però corrent el temps, per corrupció de l'ús de la paraula es féu aquesta genèrica i amb ella s'anomenaren tota mena de propietats, tenguessen o no damunt elles els posseïdors senyoria o domini directe i alodial, perquè és molt corrent a Mallorca adquirir aquest separadament de l'útil. Per enfiteusis perpètua s'adquiriren usualment la major part de terres i propietats ja constituïdes en possessions, reservant se el venedor el seu alou, que sovint veim adquirir mes tard pels posseïdors de les mateixes.³

Aqueixa hipòtesi no ha estat debatuda pels historiadors, geògrafs i filòlegs que han tractat aqueixa qüestió, més o manco directament⁴ o només de manera tangencial.⁵ Així i tot, aquests autors coincideixen a remarcar que el concepte va aparèixer lligat als canvis que es produïren en l'estructura social illenca a partir de mitjan segle XV. En concret, el vinculen a l'adquisició de terres en domini útil –sobretot unitats territorials de dimensions considerables, que passarien a ser conegudes per possessions– per part de l'aristocràcia ciutadana i a la reestructuració productiva de què foren objecte aqueixes terres.⁶ Tanmateix,

3 RAMIS D'AYREFLOR SUREDA, J.: "Antigües possessions d'Artá. Noticias de les mateixes i dels seus Senyors en els segles XIII, XIV i XV.-II, Morel o Murel (Morell)". Senyors: Descolomers i Sureda", BSAL, XXIV, 1932-1933, p. 26-29, 53-70, 122-145, 309-315; p. 310.

4 ROSSELLÓ VERGER, V.M. "La possessió, articuladora de l'espai rural. Imatge i realitat d'un sistema d'explotació esvàit", a MOREY TOUS, A.; JOVER AVELLÀ, G. (ed.): *Les possessions mallorquines. Passat i present*, Palma, 2012, p. 19-46; BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "Reflexions sobre el concepte de possessió (Mallorca, segles XV-XVII)", *Les possessions mallorquines: passat i present*, Palma, 2012, p. 63-80; VIBOT RAILAKARI, T.: *La possessió mallorquina...*

5 Per exemple, en Bartomeu Font Obrador es limitava a afirmar que les possessions eren *l'elenco de fincas consideradas al modo tradicional como alquerías y rahales, aunque estos términos queden superados* [l'autor es refereix al segle XVI] *por el de possessió; es la grande y mediana propiedad* (FONT OBRADOR, B.: *Historia de Lluçmajor, Vol III. El siglo XVI*, Mallorca, 1978, p. 104).

6 Segons en Gabriel Jover i n'Antònia Morey, *el mot possessió apareix en la documentació dels segles XIV a XVI amb significats diferents. Així, per exemple, aquesta paraula s'havia emprat als segles XIII-XV per designar el patrimoni que posseïa un emfiteuta en domini útil, i també designava les tinences pageses relativament grans, suficients per assegurar la reproducció d'una família pagesa i que havien de contractar treball assalariat, però que en algunes zones no formaven un territori compacte. Segons Vicenç Maria Rosselló Verger va ser durant el procés*

com assenyala en Tomàs Vibot, el que *resulta més controvertit és apuntar l'origen exacte del mot*.⁷ O, més ben dit, del canvi de significat del terme.

Quan les possessions no eren possessions

De fet, en la documentació del segle XIII el terme possessió ja apareix en contextos idèntics o molt consemblants als dels genèrics heretat, honor i tinença,⁸ dels quals pareix que n'era sinònim, almanco en determinats contextos.⁹ És a dir, és emprat a fi de designar un bé immoble posseït per un particular, dedicat part damunt tot a usos agropecuaris, independentment de quina en fos l'extensió i que no solia fer part d'un nucli de població. Tanmateix, el seu significat també va ser l'habitual a la documentació llatina europea anterior a la conquesta i, per tant, podia abraçar la totalitat de béns immobles. Aqueix, almanco, és el significat que té en la Carta de Franquesa (1230), que –potser– degué ser la primera

de despossessió pagesa, i es palesa ja en la documentació generada pels processos judicials entre els "forans" i els ciutadans (1477, 1511), quan el significat de la paraula possessió es difongué com a sinònim d'un tipus específic de gran explotació compacta. (...) Aquesta transformació lingüística abastava, però, quelcom més important: una reorganització productiva del latifundi i una segona transformació del paisatge agrari (JOVER AVELLÀ, G.; MOREY, TOUS A.: "Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i de l'explotació del treball", a CONGOST COLOMER, R.; JOVER AVELLÀ, G.; BIAGOLI J. (coord.): L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània. Masos, possessions, poder, Girona, 2003, p. 127-238; p.176-177). D'altra banda, en Vicenç Maria Rosselló Verger remarca que la paraula possessió ja apareix documentada en el segle XIII i opina que es tracta d'un cultisme introduït a les escriptures i documents fiscals pels juristes bolonyesos o pels humanistes de la cúria reial i para esment que el significat de possessió s'accentuà com a gran explotació compacta, precisament en un període conflictiu –greuges de forans contra ciutadans, 1477 i 1511– d'anulació del poder forà (ROSSELLÓ VERGER, V.M. "La possessió, articuladora...", p. 21 i 22). D'altra banda, na Margalida Bernat i en Jaume Serra argumenten que aquest concepte de possessió començà a prendre forma ja avançat el segle XV, en una fase d'inici que necessàriament s'ha de vincular amb fets cabdals com l'aparició del fideicomís. Així mateix remarquen que en línies generals, es pot considerar que, a la segona meitat del segle XV, començaren les transformacions que conduïren a la formació de la possessió com a unitat complexa d'explotació i organització agrària (BERNAT ROCA, M.; SERRA BARCELÓ, J.: "Reflexions sobre el concepte de possessió...", p. 63 i 65).

⁷ Segons aqueix mateix autor, *De manera general s'accepta que la gestació arrenca en el segle XV i es consolida en el segle XVI a partir de les conseqüències de la Revolta Forana (150-1452) i de les Germanies (1521-1523). (...) Les insuportables pressions fiscals i feudals a què estaven sotmesos els pagesos, vençuts pels ciutadans, originà una massiva alienació de la terra per poder-les afrontar. A partir d'aquell moment, moltes de les velles alqueries d'origen àrab i la resta de propietats creades durant els segles posteriors a la conquesta passen a ser possessió dels nous propietaris, una incipient classe terratinent qui perpetuà el seu patrimoni fins a la modernitat a partir d'estratègies hereditàries, matrimonials i també legals. Aquests nous propietaris s'assenten definitivament i, a poc a poc, incrementen l'àrea de conreu a partir de noves roturacions fins a la creació d'autèntics latifundis. El terme possessió, per tant, es comença a emprar coincidint amb aquesta nova conjuntura dirigida per la classe ciutadana. La nova designació s'assimilà i es difongué ràpidament en la societat mallorquina i, ja cap a finals del segle XVI, esdevé el terme més habitual, encara que les formes alqueria i rafal (traduccions de l'àrab al-qaria i rahal) són també usades, fins i tot fixades com a topònims (VIBOT RAILAKARI, T.: La possessió mallorquina..., p. 13-14).*

⁸ SOTO COMPANY, R.: "Abans de les possessions. Les formes d'organització territorial a la Mallorca medieval", *Les possessions de Mallorca: passat i present*, Palma, 2012, p. 47-62.

⁹ Així es pot observar en diferents documents, en els quals apareixen mentats les *hereditates sive possessiones* (1233); *honoribus et possessionibus*; (1239); *honores sive possessiones* (1249) *Honores, et possessiones* (1257); I en el mateix document de 1269, els mateixos béns immobles, radicats a la ciutat, són descrits com *hereditates et possessiones* (...) *domos hereditates vel alias possessiones* (...) *domos vel alias hereditates seu possessiones* (...) *hereditates ac possessiones* (...) *honores domos vel alias hereditates seu possessiones* (...) *hereditates vel possessiones* (...) *ipsis hereditatibus seu possessionibus, partem suam pro ipsis hereditatum et possessionibus* (...) *pro domibus et hereditatibus ac possessionibus* (...) *domibus hereditatibus seu possessionibus* (...) *hereditatibus et possessionibus* (ARM, Llibre de Privilegis i Franqueses confeccionat en 1334 per Romeu dez Poal, f. 26r-30r). (Font <http://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/noticia.php?referencia=13062006> (consultat el 28 de maig de 2018), tot citant el Llibre de Privilegis i Franqueses confeccionat en 1334 per Romeu dez Poal (ARM, f. 6r-9r, 10v-11v, 19r-20r, 26-30v, 40v-42r).

vegada que el mot va ser usat en la documentació referida a Mallorca: *Possessiones autem omnes, quas in civitate vel in regno habebitis vel possidebitis, habeatis franchas et liberatas*.¹⁰

Abans de les possessions: les alqueries i rafals feudals

Abans de continuar, cal tenir present que, fins a mitjan segle XV, els genèrics per referir-se, de manera específica i distintiva, a les tinences grans i mitjaneres eren alqueria i rafal. En el decurs del segle XIII, i com a part d'un procés general a tota l'illa, aquests termes (que de vegades podien ser emprats per designar el mateix bé) perderen el sentit originari –és a dir, el d'època andalusina¹¹ i es convertiren en un genèric amb el qual, juntament amb els d'honor, possessió i tinença, es designaven les tinences de dimensions considerables cedides (íntegres o en fraccions) en domini útil o ple durant el procés de colonització feudal.¹²

Més concretament, amb el terme alqueria se solia fer referència a un territori compacte, de dimensions més o manco considerables, en les quals hi havia unes cases dedicades a habitatge i a administrar l'explotació. Tanmateix, de manera molt més ocasional, amb aqueix mot també es podia fer referència a un conjunt de parcel·les, que confrontaven o que eren a prop, a una de les quals solia haver també unes cases amb idèntica funció que les anteriorment esmentades. Per exemple, a 1381 no es detallaren documentalment quines eren les fites d'una alqueria situada a Santa Margalida perquè l'esmentada *alqueria sit sparsa per diversas sortes terre*.¹³ Aqueixa estructura, que pot semblar insòlita, no seria gaire diferent de la que s'observa en molts de masos del Principat en la baixa edat mitjana, que estaven compostats per diverses parcel·les relativament pròximes, vinculades per unes cases que en centralitzaven l'explotació.¹⁴

D'altra banda, el terme rafal podia ser aplicat a tinences de grans dimensions –com, per exemple, el rafal d'en Rubert, de més de 1.000 hectàrees d'extensió–, probablement com a record de l'apel·latiu amb què eren conegudes a l'època andalusina. La tendència

10 PÉREZ MARTÍNEZ, L.: "Corpus documental balear (I). Reinado de Jaime I", *Fontes Rerum Balearium*, I, 1977, p. 1-112; p. 59-66.

11 KIRCHNER GRANELL, H.: "Migración y colonización agraria de las Islas Baleares", MOLL, B.; KIRCHNER, H. (coord.): *Las Islas Orientales de Al-Andalus: Las Baleares en época islámica. Historia de las Islas Baleares*, vol. 5, Mallorca, 2006, p. 128-239.

12 MAS FORNERS, A.: "Colonització feudal i canvi toponímic a la Mallorca rural (1230-1350): el cas de la parròquia de Santa Margalida", *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes* (2001), València, 2001, p. 321-339; p. 330-331.

13 ARM, PN T-619, f. 71-71v.

14 Segons na Rosa Lluç i n'Elvis Mallorquí, *cada mas tenia una casa i unes terres i possessions que formaven la seva masada o explotació. En cap cas, però, ens hem d'imaginar uns masos compactes amb totes les seves terres juntes i afrontant les unes amb les altres. Ben al contrari, molts masos gironins dels segles XIV i XV tenien les terres disperses, a vegades en més d'una parròquia* (LLUCH, R.; MALLORQUÍ, E.: "I. Els masos a l'època medieval. Orígens i evolució", a CONGOST COLOMER, R.; JOVER AVELLÀ, G.; BIAGOLI, J. (coord.): *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània. Masos, possessions, poder*, Girona, 2003, p. 55. Vegeu també, tot referint-se a cronologies anteriors, les pàgines 37-64, 37-38, 43 i 47-48). En el mateix sentit, en Victor Farias afirma que *les parcel·les i la casa del mas degueren formar sols excepcionalment un conjunt compacte. Com norma pot establir-se que les pertinences d'un mas, les seves disperses terres de conreu, s'emplaçaven longe et prope de les cases i in separatis et diversis locis. Per consegüent, les hem d'imaginar disperses sobre l'espai del cultum i barrejades amb les pertinences d'altres masos veïns (comixtum)* (FARIAS ZURITA, V.: *El mas i la vila a la Catalunya medieval. Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València, 2009, p. 58).

majoritària, però, era reservar l'ús del terme rafal per designar tinences d'extensió mitjana, circumstància que es pot fer explícita a la documentació (*magnum petiam terre vulgariter nominatam rafallus*).¹⁵

Usos del mot possessió des del segle XIII fins a les primeres dècades del segle XV

Com ja havíem indicat abans, els termes possessió, honor, i tinença podien ser utilitzats de manera gairebé indistinta i, fins i tot, aparèixer en el mateix document. Ho pot il·lustrar la relació de confrontants de la meitat d'un rafal situat a Santa Margalida —que no és anomenat— i que va ser establert a 1273:

*affrontat dictus raffallus cum omnibus suis pertinentiis et tenedonibus ex ·l· parte cum honore Arnaldi de Olivis quondam et ex alia parte cum honore Renovardi de Malbosch et ex alia parte cum tenedone alcherie voccata Maria et cum alcheria sive possessionibus alcherie Petri de Luch Rog et ex alia parte cum honoribus sive tenedonibus d'en Berengarii Clavel et Petri sa Verdera et ex alia parte cum rafallo Petri de Luch Rog.*¹⁶

Aqueix mateix document serveix per il·lustrar, d'altra banda, que es podia considerar que les alqueries estaven constituïdes per diferents possessions —potser perquè estaven constituïdes per diverses parcel·les, disperses o no—, circumstància que també es pot observar en la documentació de la següent centúria.¹⁷

En el període comprès entre el segle XIII i la primèria del segle XVII la freqüència —i el mateix ús— d'aquests mots varià sensiblement. En la documentació que hem estudiat, en el segle XVI pareix que el genèric tinença ja havia desaparegut. En la mateixa centúria el terme honor, tot i haver minvat d'ús, continuava sent emprat. Els mots alqueries i rafal varen ser profusament usats fins a mitjan segle XV i a partir d'aleshores començaren a decaure. Amb posterioritat a la Germania de Mallorca (1521-1523), el terme alqueria acabà per ser utilitzat de manera gairebé esporàdica, no com el mot rafal, que encara apareix de manera freqüent a la documentació d'aqueixa centúria.¹⁸

Contràriament, el terme possessió, emprat fins a la primera meitat del segle XV per designar part damunt tot unitats territorials situades fora dels nuclis de poblament, independentment de quina n'era la superfície,¹⁹ especialitzà el significat, que es va circumscriure a les tinences

¹⁵ ARM, M-4, f. 242-242v.

¹⁶ ARM, ECR 348, f. 68.

¹⁷ A 1338, d'acord amb el tenor d'un document, el rafal de Deuslosal, situat a Santa Margalida, estava format per diverses possessions (*possessiones dicti rafalli de Deuslosal (...) vagen ab vós ensemps a les possessions del dit rafal de Deuslosal*) (ARM, AH 437, f. 180v, 182). A 1360, d'una alqueria ubicada en el terme de Muro, s'afirma que *afrontatur ex ·l· parte in possessionibus alquerie de Castroluppino et ex alia parte in possessionibus alqueriarum Jacobi Vitale et Bernardi de Villari et ex alia parte in possessionibus Petri Cequierii que fuerunt Raimundi Gisberti et ex alia parte in possessionibus Bernardi Poqueti et in possessionibus de la Cova que sunt dels Cerdans* (ARM, PN T-394, f. 31-31v). I a 1362, d'una altra alqueria, també situada a Muro, s'indica que *afrontatur dicta alqueria ex una parte in camino publico quo itur a la mar et in possessionibus alquerie de Vallobera et ex alia parte in possessionibus Raimundi de Viridaria de Alaquentino et ex alia parte in possessionibus dicti Francisci Matamala et ex alia parte in possessionibus alquerie de Loro que est dicti Ludovici de Duroforti* (ARM, PN T-394, f. 146-147).

¹⁸ Sobre això, a banda de la bibliografia citada, vegeu VAQUER BENNÀSSAR, O.: *Una sociedad del antiguo régimen. Felanitx y Mallorca en el siglo XVI*, vol I, Palma, 1987 i MAS FORNERS, A.: "Una aproximació a l'evolució de la nomenclatura i la toponímia de les parcel·les i propietats d'ús agrari i ramader a Santa Margalida", *Jornades d'Antroponímia i Toponímia (2003-2004)*, Palma, 2005, p. 299-310.

¹⁹ En aqueix període, l'abast semàntic del mot possessió podia continuar abraçant, com en el segle XIII, qualsevol

de dimensions mitjanes i grans, dedicades a activitats agropecuàries, en les quals hi havia un conjunt d'edificacions –les cases– dedicades a habitatge i a infraestructura, des d'on es dirigia l'explotació d'aqueixa gran parcel·la (o bloc parcel·lari).²⁰ Aqueix significat s'avenia amb gran mesura amb aquell que havia tengut el mot alqueria i –en menor mesura– el de rafal.²¹

Les dècades centrals del segle XV són, per tant, un moment de canvi onomàstic i, per això mateix, l'investigador haurà d'anar amb molt d'esment quan a la documentació, d'aquesta època i anterior, hi apareguen mots que puguen ser objecte d'equívocs. En definitiva, s'haurà de tenir ben present en quina època i en quin context es fan servir. I, a més, s'ha de tenir en compte que de vegades el mateix bé pot ser designat amb termes diferents a d'altres documents de cronologia consemblant, que poden ser de naturalesa genèrica –com honor– o fer referència implícita a les seves característiques geogràfiques, cosa que permet fer-se una idea de quines n'eren les dimensions. Es tracta, entre d'altres, de mots com alqueria, rafal, marina, peça de terra, clos, camp o vinya.

Per exemple, quan els senyors de la Baronia del comte d'Empúries invocaren (1341) a l'autoritat reial perquè s'ordenàs a *tots los terratinents dels dits senyors que no gosen trèurer neguns blats ne altres fruyts de les possessions que tenen per los dits senyors*,²² el context permet arribar a la conclusió que, aquí, el mot possessió fa referència a la totalitat dels béns immobles sota alou d'aqueix feu. I això mateix quan a 1400 els senyors de la mateixa baronia es tornaven a adreçar a la cúria del governador perquè –així ho afirmaven– *que sia dupte que-ls terratinents o possehints les dites possessions e censals en alou de la dita baronia no dilaten mostrar los títols, o encartaments de las dites possessions*.²³

El mateix significat –possessió com a sinònim de la totalitat de béns immobles– és el que fa avinent, altra volta pel context, en unes ordinacions aprovades pel municipi de Binissalem s'indica que (1419) en les quals s'indica *que tota bèstia grossa, ço és, rossí, egua, bou, vaque, mul, mula, aze e somera qui serà atrobada dins vinya o figueral o altre loch plantat qui sie en lo terme de la dita parròquia*,²⁴ *que lo senyor de tal bestiar pach per cascuna*

bé immoble posseït per una persona. Així, a 1359 es feia referència a tots aquells *qui han alqueries e rafals o altres possessions en la dita parròquia* de Sant Joan (ARM, Suplicacions 21, f. 23). A 1364 els senyors de baronies del regne de Mallorca afirmaven que tenien dret a percebre fadigues, lluïsmes, foriscapis i d'altres drets sobre les possessions situades sota el seu domini (*possessionibus que sub eorum dominio et iurisdiccione tenetur*; ARM, Suplicacions 24, f. 76). A 1398, en una pragmàtica que tenia com a àmbit d'aplicació tot el regne, es manava *que tothom e tota persona de qualsevulla ley, condició o stament sia qui dins la dita Ciutat o de fora, en lo dit Regne haurà tenguda o possehida alguna possessió o bens immobles sia segura en aquella contra tot aloer e contra tot altre qualsevol demanant puxa mostrar cartes publiques fermades per los aloers de ·XXX· anys o més e que ell o los seus la dita possessió o immobles hauran possehits, ne sia tengut altres cartes pus antigues mostrar a son aloer* (PONS PASTOR, A.: "Constitucions e ordinacions del regne de Mallorca", BSAL, XXIV, 1932-1933, p. 344-363, 391-402; p. 395).

20 Sobre aqueixa qüestió, es remet a bibliografia citada.

21 Recordem (vegeu supra) que el mot rafal podia ser sinònim d'una peça de terra gran (*magnam petiam terre vulgariter nominatam rafallus*).

22 ARM, LC 3, f. 45 v.

23 ARM, LC 78, f. 124.

24 Respecte del terme parròquia, cal recordar que, en l'edat mitjana i moderna, a la ruralia mallorquina era emprat com a sinònim de vila –amb el sentit de municipi– o de terme municipal. Segons Pau CATEURA, *resulta significativament que en la documentació bajomedieval de Mallorca villa y parroquia se conviertan en términos intercambiables*. (...)

*vegada que atrobat serà dos sols per bístia per ban, dels quals haurà lo terç lo senyor de la dita possessió de tot ço qui s'haurà per rahó del dit ban.*²⁵

En altres ocasions, no n'hi haurà a bastament amb el context i haurem de menester un cert domini de la geografia històrica de la contrada per conèixer si amb el terme possessió –o honor– es fa referència, o no, a una tinença de dimensions considerables. Només per posar-ne alguns casos, a 1377 en Jaume Barceló va establir a en Bernat Venrell

*una peça [de] terra y gariga apel·lade lo camp de la Font (...) E afronta la dita pesa de terra de una part ab la honor d'en Domingo Monge e d'altre part ab la honor d'en Andreu Fabania [sic] y ab la cavalaria d'Elcudiola y d'altre part ab lo camí que partex de Santa Margalida y va a Campfuyós. Ítem un tros de prat que afronta ab lo dit camí y d'altre part ab la honor d'en Jacme Vey y d'altra part ab la honor del hereu d'en Guillem Beltran.*²⁶

El mateix any na Sibília, vídua d'en Guillem Bertran, cedia com a dot de la seva filla Antònia unes cases i dues sorts de terra. De la primera s'indica que consistia en

una sort de terra la qual yo avuia y posayia en la dita cavalaria la quals és asats prop la font de la pobla de Senta Margalida (...) la qual pesa de terra afronta de la una part ab lo camí públich e de les duas parts afronta ab les posacions d'en Jacme Vey e de le altre part ab ·l· troset de prat de Jacme Barsaló.

I la segona apareix descrita com:

*·l· altre sort de terra la qual yo avia e poseyia en la dita cavalaria asats prop del Stanyol (...) E afronta aquesta dita pesa de terra a la ·l· part a ·l· cararany que ve devés lo Stanyol y va devés Ero e de le altre part ab la posació d'en Pere Lonpart e de altre part ab les garigas comunes dels habitatós de la dita cavalaria e de la altre part afronta ab la posació d'en Jacme Vey.*²⁷

L'anàlisi dels dos documents anteriors, referits a l'àrea de petites parcel·les situada vora el nucli o pobla de Santa Margalida, que tenen com a objecte canvis de domini de béns ubicats en el mateix endret –amb confrontants que coincideixen en part–, permet observar que sovint es feia servir el mot possessió per designar parcel·les petites. D'altra banda, també cal parar esment que hi ha béns que apareixen en totes dues actes notariais i que en la primera reben el qualificatiu d'honor i en la segona el de possessió. El fet, però, és que si no haguéssim pogut estudiar prèviament bé la geografia històrica de la zona, ni comparat la nomenclatura emprada en diferents documents, no haguéssim pogut saber quina casta de béns són designats amb el terme possessió.

Un altre cas: en l'inventari dels béns d'en Martí Dalmau (1431) es consignaren una

Por consiguiente, los hombres de la baja edad media no parecen haberse mostrado excesivamente escrupulosos a la hora de deslindar conceptos para nosotros unívocos como son los de villa -unidad de población-, parroquia -circunscripción eclesiástica-, y batlia -unidad administrativa- utilizando con preferencia y por las razones señaladas el de parroquia. De todo ello no cabe deducir, por supuesto, que los hombres de la edad media confundieran tales términos, ya que la misma existencia de los mismos atestigua su diferente sentido y, por consiguiente aplicación. (...) En cuanto a las tierras dependientes de cada villa se les denominaba, como en la ciudad, terme de (...) y el ya conocido de parroquia. CATEURA BENNASSER, P.: Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón, Palma, 1982, p.189-190.

²⁵ MIR, J.: "Ordinaciones de Binisalem", BSAL, III, 1889, 124-127, 130-134; p. 124.

²⁶ ARM, PN T-612, f. 25.

²⁷ ARM, PN T-612, f. 39v-40.

parcel·la, d'una quarterada i 1 quartó (0,9h) i tres possessions situades a Santa Margalida; concretament *quandam possessionem in termino de la cèquia Reyal (...) nuncupatur lo camp d'en Muntaner (...) quandam aliam possessionem scitam in termino dels cors de les Oques (...) quandam aliam possessionem clausam in termino del Stanyol*.²⁸ L'estudi de la documentació notarial de l'època permet aclarir que aqueixes possessions tornen a ser, altra volta, petites parcel·les de terres situades en les immediacions del petit nucli urbà.

Sense aqueix coneixement previ, la documentació pot fer dubtar –o confondre's– l'investigador. A 1433, en l'inventari dels béns del difunt Gabriel Riussec, es consignaren *una gran possessió prop la vila hon ha una era la qual se té per l'asgleya e són apel·lades les Jovades* i *una altra pessa de terra figural e vinya tenguda per la dita asgleya e en lo dit terme de les Jovades*.²⁹ Aqueixa descripció (*una gran possessió*) podria fer pensar que el document descriu una gran tinença, si no sabéssim que a Santa Margalida hi havia un diminut senyoriu alodial, d'unes vint-i-tres hectàrees, que tenia el seu origen en la cessió, per part del comte d'Empúries, de dues jovades de terra a la parròquia de Santa Margalida.³⁰ I, de manera ben significativa, dins aqueixes vint-i-tres hectàrees els coetanis hi descrivien l'existència de diverses possessions³¹ i –com hem vist– fins i tot d'una *gran possessió*.

En altres ocasions, seguint el mateix mètode –l'estudi de la geografia històrica de la zona i la comparació amb la nomenclatura referida als mateixos béns emprada en altres documents–, podem veure com el terme possessió és aplicat a tinences de grans dimensions i que aquestes, en altres contextos, poden ser anomenades alqueries o rafals. És el cas de Santa Eulària, que a apareix descrita com a possessió a 1409 (*omnia blada per nos in anno isto seminata in possessione vocata Sancta Eulalia*)³² i a 1419 (*partem et medietatem quan iste Guillemus habet et possidet in possessione sua dicta Santa Eulàlia (...) dicte possessionis de Sancta Eulalia*).³³ A 1429, però, Santa Eulària és considerada un rafal: *toto raffallo dicto de Sancta Eulalia*. O, també i en el mateix document, *dictus rafallus de Sancta Eulàlia*.³⁴ Però a 1468 apareix mentada al mateix temps com una alqueria i una marina (*alquariam de la Marina appellatam de Sancta Eulària (...) alquariam et marinam de Sancta Eulalia*).³⁵ I, l'any següent, a 1469, únicament com a alqueria: *quendam alchariam meam vocatam Sancta*

28 ARM, PN T-405, f. 97v-98.

29 ARM, PN T-405, f. 133-135.

30 MAS FORNERS, A.; SOTO COMPANY, R.: "El repartiment de Mallorca: diversitat de fonts i d'interpretacions metrològiques", a GUINOT RODRÍGUEZ, E.; TORRÓ ABAD, J. (coord.): *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó: segles XII-XIII*, València, 2007, p. 75-116.

31 Per exemple, a 1359 es va vendre una possessió situada vora el nucli Santa Margalida sota domini i jurisdicció de l'església de Santa Margalida i el seu rector. Confronta, d'una part, amb la possessió d'en Domingo Castell i de l'altra amb la possessió de Francesc Matamala; de l'altra part amb les possessions de Jaume Vey i Domingo Castell, (...) i amb la possessió de Bernat Codines. (Arxiu Privat, Protocol de Guillem Mulner, *Actes del any 1359 fins en 1360*, f. 19v-20v). A 1360 s'establí en emfiteusi *quandam peciam terre prout eam vobis terminavi et assignavi ex quandam possessionem meam vocata les Jovades quam habeo et possideo satis prope populam de Sancte Margarite* (ARM, PN T-606, f. 30-30v).

32 ARM, PN T-633, f. 31.

33 ARM, PN T-639, f. 319.

34 ARM, PN A-41, f. 101-102v.

35 ARM, PN P-328, f. 140-141.

*Eularia quam habeo teneo et possideo in parrochie Sancte Margarite.*³⁶ A la primeria del segle XVI (1502) torna a ser descrita com una possessió (*la sua poseció appal-lada Sancta Eulàlia (...) la dita possassió de Sancta Eulàlia era cremada*).³⁷

En conclusió, sense el coneixement geogràfic de l'endret, o fora dades complementàries, molt sovint resulta impossible saber quina era l'entitat dels béns designats amb el mot possessió.³⁸ Així i tot hi ha vegades, més aviat poques, que la informació documental es suficientment explícita i permet conèixer a quin tipus de bé es refereix el terme gràcies a la identificació que es produeix en el mateix document amb una o d'altra casta de bé. Per exemple, a 1380 a Santa Margalida s'assignà com a dot *quandam magnam possessionem que vulgariter nominatur la alqueria d'en Guillem Font* tot remarcant que *dicta possessio sit per diversas sortes terre distincta*.³⁹ Així mateix, a 1423 i també a Santa Margalida s'establí *quandam possessionem sive alqueriam vocata de Colombàs*.⁴⁰ Si en els dos casos anteriors el terme possessió feia referència a alqueries (i, per tant, a tinences de dimensions mitjanes o grans) també pot designar, de manera explícita, sorts o peces de terra. Ho podem constatar amb dues notícies de béns ubicats en el terme de Muro. En el primer, de 1385, es denunciava que el batle de la baronia del comte d'Empúries havia emparat *quandam petia terre seu possessione vulgariter nominata de Luchoferrat* –que també era anomenada, en català, *la sort de Luchoferrat*–⁴¹. En el segon, de 1429, en Jaume Mollet de Muro establia *quandam magnam possessionem sive peciam terre et figuralis quam habeo et possideo in cumbis de Muro*.⁴²

En qualche ocasió, potser per mor de les mateixes preferències lèxiques de cada notari, les descripcions documentals descriuen les alqueries com a béns composts d'honors,⁴³ o

36 ARM, PN S-47, f. 47v-48v.

37 ARM, PN S-392, 141v-146.

38 Vegeu com a exemple dos documents de 1429. El ciutadà Bernat Catany afirmava que era aloer a Sant Joan de Sineu *sobre certes possessions e sorts de terra e vinyes que possehex en Mateu Mercer* i que *se pendria aquelles possessions per comís* si l'esmentat Mercer no les capbreuava (ARM, LC 113, f. 17-17v). A Santa Maria del camí, com a part d'un litigi sobre camins, s'ordenava al batle d'aquella parròquia que *si atrobarets lo dit Johan Gelabert e los seus ésser en possessió de passar per lo dit camí per entrar e exir per la dita possessió en aytal cars hahut per nu-la lo dit manament lexets entrar lo dit Anthoni Laurador e possehidor de la dita possessió exir e passar per lo dit camí* (ARM, LC 113, f. 126-126v).

39 ARM, PN T-619, f. 35-36v.

40 ARM, PN T-640, f. 82v-83. Aqueixa equivalència entre alqueria i possessió es troba també en els altres termes de la Part Forana. Així, a 1446 es fa referència *una possessió o alqueria* situada a Artà (RAMIS D'AYREFLOR SUREDA, J.: "Antigües possessions d'Artà...", p. 137).

41 ARM, Suplicacions 29, f. 39-39v.

42 Així mateix indica que està composta de diverses parts, que havia comprades (ARM, PN A-41, f. 91-92). A 1429 la vídua d'en Joan Veny de Porreres es queixava que no podia fer les *culturacions necessàries a l'alqueria e possessió de la dita heretat* (ARM, LC 113, f. 153). Aqueixa equivalència entre el mot possessió amb els termes peça i sort pràcticament desapareix a partir de mitjan segle XV. A partir d'aleshores només es documenta de manera esporàdica. Per exemple, a 1461 es feia referència a *una alqueria ab quasaments e diverses sorts de possessions* (ARM, PN B-361, f. 107).

43 Per exemple, a 1385 s'indica que *affrontatur dicta alqueria ex una parte in honoribus alquerie nuncupate del Bisba que est Petri Albertini et ex alia parte in honoribus alquerie Castilionis Andree que tenetur sub deeno ecclesie Quatredalis Sedis Maioricarum et parte cum rafallo del Puioll qui est Guillermi Genovardi et ex alia parte in honoribus alquerie de Ero qui sunt Jacobi Figueres et cum possessionibus domine Portelle et ex alia parte in dictis possessionibus dicte domine Portelle que sunt dicti Guillermi Genovard* (ARM, PN T-619, f. 171-172).

de diverses possessions⁴⁴ o de tinences i possessions.⁴⁵ De vegades, fins i tot pareix que destrien entre les tinences de dimensions mitjanes i grans –les alqueries i rafals– i les de superfície més reduïda (les possessions), i, a més, de vegades la documentació, tant del segle XIV⁴⁶ com del segle XV,⁴⁷ distingeix entre alqueries i possessions, o entre aquestes i les marines.⁴⁸

El canvi onomàstic

Aqueixa inestabilitat onomàstica perdura, com ja havíem dit, fins a mitjan segle XV –aproximadament entre 1450 i 1460– quan, de forma abrupta, el mot possessió comença a especialitzar el significat, que es redueix a les tinences de grandària mitjana i gran –les alqueries i rafals–, denominacions que comença a substituir de manera progressiva⁴⁹ fins que, a mitjan segle XVI, aqueixa substitució pràcticament s'ha consumat,⁵⁰ tret de qualche cas aïllat. Com a conseqüència d'aqueix procés, els mots alqueria i rafal passen a tenir,

44 A 1360 s'indica que una alqueria del terme de Muro que *afrontatur ex -l- parte in possessionibus alquerie de Castroluppino et ex alia parte in possessionibus alqueriarum Jacobi Vitale et Bernardi de Villari et ex alia parte in possessionibus Petri Cequierii que fuerunt Raimundi Gisberti et ex alia parte in possessionibus Bernardi Poqueti et in possessionibus de la Cova que sunt dels Cerdans* (ARM, PN T-394, f. 31-31v). També a Muro, l'any 1361, es va fer donació de *totam illam possessionem alquerie mee tam terre laborate quam garrigie que est iuxta caminum quo tenditur recedendo a villa de Muro et eundo apud alqueria de Morello* (ARM, PN T-391, f. 56). A 1386, com a confrontants d'una sort de terra situada a Hero (Santa Margalida) es fan constar els *terminis sive possessionibus alquerie Jacobi Figuera patris mei dicti Anthonii venditoris et ex alia parte in terminis sive possessionibus alquerie Bernardi Camps et ex alia parte in honore Felicii Colelli et in camino publico qui recedit de Sancta Margarita et tendit ad civitatem et ex alia parte in residuo honore nostro* (ARM, PN T-619, f. 209-210).

45 A 1381 n'Antoni Cerdà i altres s'hipotecaven amb un censal *super omnibus honoribus tenedonibus et possessionibus et aliis (...)* que *ibi sunt quos et quas ego dictus Antonius Cerdani habeo et possideo in termino alcharie mee de Benicalvell per liberum et franquum alodium* (ACM, 14857, f. 506-509).

46 A 1339, a Artà, es fa referència a *quadam alcharia et certis possessionibus Egidii de Columbariis* i a una *alqueria et certis possessionibus eiusdem pupilli [Egidii de columbariis]* (RAMIS D'AYREFLOR SUREDA, J.: "Antigües possessions d'Artà...", p. 64, 65). A 1358 es va enviar una lletra als batles de Manacor i d'Artà en què s'exposava que havia comparagut a la cort del governador *en Lorens Perdines dient que ha una alqueria contigua ab algunes pocsions les quals son en los termes dels vostres batllius entre les dites alqueries e pocsions son algunes fites ho termes ficades les quals per passament de lonch temps se son consumades i els ordenaven que citassen els possehedors de les dites pocsions contigues e confrontables ab les pocsions de la dita alqueria que compareguessen en los lochs hon ficades estan les dites fites* (RAMIS D'AYREFLOR SUREDA, J.: "Datos para la historia de Manacor, II", BSAL, XXIII, 1930-193, p. 472-475).

47 A 1480 el canonge Gabriel Cerdà feia donació al seu nebot Antoni Cerdà de *quasdam meas alcharias et plures possessiones* situades en el terme de Santa Margalida sota alou de la Baronia que fou del Comte (ARM, PN S-137, f. 47-48).

48 Per exemple, a Artà (1399) *marina e possessions que foren del dit Gili* (RAMIS D'AYREFLOR SUREDA, J.: "Antigües possessions d'Artà...", p.69).

49 Així i tot vull fer notar que hi ha documents –pocs, tanmateix– en què encara alqueria i rafal són els mots més emprats, gairebé de manera exclusiva, com en la donació de *quadam alchaream nostram vocata Alcudiola* que confronta *ex una parte cum alcharea Anthonii Alòs et ex alia parte cum alcharea Joannis Monge et ex alia parte cum possessione de la Torreta que fuit d'en Vey ex alia parte cum campo d'en Llehó et ex alia parte cum alcharea d'en Cladera et ex alia parte cum comuna d'Elcudiola. Item una sorts terre de pertinentiis dicte alcharee afrontatur ex una parte cum alcharea dicti Anthonii Alòs et ex alia parte cum alchereis hereditatis Salvatoris Astarich et ex alia parte cum alcharea de la Boleda que nuch est Bernardi Carreres. Item alia sorts terre afrontatur ex una parte cum vinea del Alber et ex alia parte cum alchaere vestri dicti Anthonii acquiritoris* (ARM, PN M-507, f. 84-84v).

50 [1526] En Joan Monge de la parròquia de Santa Margalida de l'alqueria d'Alcudiola fa donació al seu fill Joan de *quadam meam possessionem dictam de Alcudiola* (ARM, PN M-518, f. 264v-265); [1527] *possessione dicti Michaelis Monge –Alcudiola–* (ARM, PN M5-18, f. 144-146); [1531] una peça de terra *in loco de Hero de pertenencia vostre possessionis* (la possessió d'Hero d'en Mateu Fuixà) (ARM, PN M-521, f. 124v-125).

de manera progressiva, una freqüència més baixa, fins al punt que el primer (alqueria) es converteix gairebé en residual⁵¹ (no així el segon). Així mateix, en segle XVI l'ús del terme possessió per designar parcel·les de terra o tinences de dimensions relativament reduïdes es va convertir en un fet excepcional.⁵²

Inicialment el terme possessió –aplicat a tinences d'extensió mitjana o gran– coexisteix amb els d'alqueria,⁵³ rafal i marina,⁵⁴ tot i que en alguns documents ja hi apareix de manera exclusiva⁵⁵ –o quasi–.⁵⁶ Podem sospitar que, almanco en alguns casos, el canvi onomàstic documental fou més lent que el real, ja que hi ha documents en què el bé que és objecte de transacció és anomenat encara rafal o alqueria, però quan es descriuen els seus confrontants, aquests ja són anomenats possessions si consisteixen en béns de dimensions considerables.⁵⁷ També es dona el cas que, en el mateix document, el mateix bé apareix descrit de manera indistinta com a alqueria (*la alcharia de Can fullós*) i com a possessió (*possessió apel·lade Campfullós*).⁵⁸

51 [1527] En Bernat Femenia de l'alqueria de Vernissa (ARM, PN M-518, f. 115v-116).

52 A 1524, quan es descriuen els confrontants d'unes cases situades dins la vila de Santa Margalida, s'assenyalen *la via publica del carer Nou et es alia parte cum possecione aut honore Petri Pastor als. Burbay* i dues cases més. El coneixement de la geografia agrària de l'endret d'aqueixa època –es tractava de la zona més parcel·lada, just devora la Vila– indica que aqueixes possessions eren en realitat parcel·les, que devien tenir com a molt algunes quarterades d'extensió (ARM, PN M-518, f. 85-85v).

53 [1467] N'Andreu Calvó i na Joaneta sa muller, habitants de la parròquia de Santa Margalida venen a en Pere Font ciutadà de Mallorca *quendam petiam terre de pertinentiis mee alcharie que té a la parròquia de Santa Margalida sota alou de la Baronia que fou del comte d'Empúries*, que confronta *ex una parte cum quadam sorte terre Jacobi Roig que ante fuit d'en Colombàs et ex alia parte cum dicta alcharia nobis remanenti sequia mediante et ex alia parte cum possessionibus vestri dicti Petri Font sequia reguali mediante* (ARM, M-502, f. 113v-114v).

54 [1468] *quadam marina vocata ab antiquo la marina d'en Reygal Moger (...) Et affrontatur ex una parte cum quadam possessione vocata la Teulada et ex alia parte cum possessionibus vocatis Benicalvell et marina Johannis Mari perochie de Petra et Petri Fornari (...) possessione vocata le Boleda et ex alia parte cum dicta possessione vocata Le Taulade* (ARM, PN M-503, f. 51-52).

55 [1469] Venda de les possessions antigament anomenades Femenia i Rafalet. Les dues possessions confronten d'una part amb possessions del dit Gabriel Cerdà (comprador), amb la possessió de Femenia i amb la possessió de Femenia i amb la possessió d'en Bernat de Femenia. D'altra part confronta amb la possessió de n'Antoni Ribes; amb la possessió de n'Antoni Ribes i amb la possessió anomenada la Torre. D'altra part amb possessions de Pere Pastor del Molí, amb un corral d'en [...] Sallera prevere, amb possessió d'en Bernat Femenia anomenada la Copa, amb una vinya d'en Joan Albertí i amb una vinya d'en Joan castelló, amb una vinya d'en Joan Font, amb una vinya d'en Llorenç Riera difunt, amb una vinya d'en Pere Fornari i amb un colomer d'en Martí Vey i amb un abellar d'en Mateu Font, amb una sort de terra d'en Joan Gil i amb una sort de terra d'en Rafel Riusech i amb la vinya de la possessió d'Alcudiola que és d'en Joan Monge menor. (ARM, PN M-503, f. 116-117).

56 [1469] Antoni Flor estableix per temps de cinc anys *quendam possessionem meam sive alchariam de Lloro quam habeo in parrochie Sancte Margarite de Muro* que confronta *ex una parte cum possessione Johannis Morey vocata Alequantí et ex alia parte cum possessione vocata Vallobera et ex alia parte cum cum rafallo G. Cruquel sequia regali mediante et ex alia parte cum cum possessione Anthonii Ribes et cum possessione vocata de Vernisa* (ARM, PN M-503, f. 37a).

57 [1477] En Joan Albertí de la parròquia de Santa Margalida lloga i estableix a en Pau Carrió la seva alqueria anomenada dels Serres que té al terme de la predita parròquia en el lloc anomenat Maria. Confronta amb la possessió de Deulosal, amb la possessió dels Gassons, amb la possessió de n'Andreu Calvó, amb la possessió de Roqueta i amb la comuna de Maria (ARM, M-507, f. 56-56v). [1479] *per vós fonch declarat la possessió apel·lade les Seras posahide per los demunt anomenats (...) que attès que le dita dona Ysabell e lo dit Johan Albertí no-s són curats dins los fatalls en dret instituhits prosaguir le dita causa d'apel·lació (...) no rest sinó executar vostre sentència e metre los dits hereus en paccífica possessió de la dita alcharia a vós per çò dehim e manam (...) matats en reyall e corporall possessió de la dita alcharia de les Seras le dita honorable dona Çafortesa* (ARM, LC 196, f. 46 v-47).

58 Entre els confrontants d'aqueixa tinença que consten en aqueix document s'hi assenyalen diferents possessions,

Tot i que resulta difícil precisar la cronologia de la generalització del canvi de nomenclatura, resulta especialment simptomàtic que en la relació, de 1477, de grans tinences adquirides per l'aristocràcia ciutadana a Santa Margalida, que formen part dels plets generals entre la ciutat i la Part Forana, aquestes apareguen descrites en la gran majoria dels casos amb els genèrics alqueria, rafal i marina, i que en la nòmina estesa a 1511, procedent també d'aquests plets generals, totes siguin anomenades possessions. Així –només com a exemple–, l'*alcharia e marina apel·lada Benicalvell* de 1477, a 1511 era denominada la *possessió apel·lada Benicalvell*; l'*alcharia qui era d'en Xpofol. Ferrer* de la segona meitat del segle XV va esdevenir la *possessió qui és stada d'en Xpofol. Ferrer* a 1511; la *marina qui era d'en Marí* era la mateixa que a 1511 era anomenada la *possessió apel·lada d'en Marí*, i la *marina d'en Rey al* passà a ser designada com la *possessió en dita parròquia anomenada d'en Rey al*.⁵⁹ De fet, tot i que mancam d'una comparació sistemàtica per a la resta de termes rurals, no crec que ens erràssem de molt si afirmàvem que en els plets de 1511 el mot possessió havia esdevengut el mitjà més habitual per referir-se als béns dels ciutadans situats a la totalitat de la Part Forana,⁶⁰ com també que aquests immobles consistien en la seva gran majoria en tinences que en el plet de 1477 eren anomenades sobretot marines, alqueries i rafals.

Investigant les raons del canvi onomàstic

Per tant la qüestió és, en primer lloc, per què, en període tan curt –a partir, aproximadament, de 1450– es produeix aqueixa especialització onomàstica, que va propiciar que, a tota Mallorca, el mot possessió es convertís –tret de casos absolutament excepcionals– en un genèric emprat només per designar les tinences mitjanes i grans. En segon lloc, i amb relació a l'anterior, cal demanar-se com és que substitueix tan aviat la resta de termes (com alqueria i rafal) emprats amb la mateixa funció d'ençà del segle XIII.

En tot cas, cal advertir que a partir –aproximadament de la dècada de 1440– comença a sovintejar a la documentació notarial, administrativa i judicial un mitjà de designació que abans era emprat sobretot en documentació administrativa i judicial. Es tracta de la fórmula *havent possessió* o *havent possessions* (i els seus equivalents en llatí)⁶¹ unida al nom d'un

que anteriorment havien estat anomenades alqueria o rafal (*posseció de Gabriel Stelrich*, posteriorment Son Vador) i *les posseccions de Joan Monge menor* –posteriorment Son Monjo– (AMSM, 2852/2, f. 1-2).

59 [1477] *una marina apel·lada la cova dels Pilars (...) una alcharia qui era d'en Xpofol. Ferrer (...) altra alcharia e marina apel·lada Benicalvell (...) altra marina qui era d'en Marí apel·lada lo rafal Roig. Ítem altra marina qui era d'en Fornari apel·lada Cap de Xada. Ítem altra marina qui era d'en Guiamó Fornari. Ítem una alqaria qui era d'en Guillamó Femenia apel·lada lo Pujol. Ítem altra alquaria qui era d'en Joan Monge apel·lada Femania. Ítem altra alcharia o rafal apel·lada lo Rafalet (...) una marina qui era d'en Monge de Campfuyós apel·lada la marina d'en Rey al (AH 4121 f. 138v-140); [1511] *una possessió apel·lada Castelet (...) una part de possessió apel·lada de Yero (...) una possessió la qual ha vista possehir an en Miquel Gamundí (...) mossèn Salvador Serdà cavaller posseheix en lo terme de la dita parròquia de Sta. Margarita cinch possessions apel·lades la una Femenia (...) e l'altre lo Rafalet (...) e l'altre Campfullós (...) e l'altre la Taulada (...) e la possessió qui és stada d'en Xpofol. Ferrer (...) la mitat de la possessió dita de la cova dels Pilars (...) una altre possessió apel·lada Benicalvell que fonch d'en Anthoni Serdà (...) e una altra possessió apel·lada d'en Marí (...) e una altre possessió qui fonch del dit Marí apel·lada Rafal Roig e altre possessió apel·lada d'en Ganoy qui fonch d'en Pere Fornari (...) una possessió en dita parròquia anomenada d'en Rey al (AH 4121, f. 469v-470v).**

60 LÓPEZ BONET, J.F.: *Forans i Ciutadans: els documents de la discòrdia* (s. XV), Palma, 2009-2011, p. 152-174.

61 [1462] *Bartolomeus Castell, Magdalena eius uxor, cives Maioricarum possessiones habentes in villa et parrochia de Muro* (ARM, PN S-44, f. 91-92); [1467] *En Francesc Font possessiones habentes in parrochia de Muro* (ARM, PN M-502, f. 109v-111); [1472] *En Pere Font, intitulat civis Maioricarum habens possessiones in parrochia Sancte*

ciudadà, sovint d'origen pagès. És, per exemple, el cas d'en *Franciscus albertini Ciuis Maioricarum habens possessiones in parrochia Sancte Margarite de Muro* (1460).⁶²

La consolidació d'aqueixa fórmula de designació documental, cal parar-hi esment, es produeix en un context molt precís: quan s'inicien els plets entre la Ciutat i la Part Forana, referits la distribució de la càrrega fiscal i a la contribució dels ciutadans pels béns que tenien a la ruralia. I, a més, quan molts de grans terratinents forans adquiriren el ciutadanatge i s'assimilaren a l'aristocràcia ciutadana. I, per afegit, quan molts de membres d'aqueixa aristocràcia ciutadana adquirien moltes de terres a la Part Forana, sobretot, però no únicament, grans tinences. I això quan es produeixen plets relatius a la contribució per aquests béns. En aqueix context els ciutadans que tenien béns a un o més termes o parròquies de la ruralia devien dur endarrer de remarcar que eren això darrer (*civis Maioricarum habentes possessiones in parrochia...*) i que, per tant, no estaven obligats a contribuir a les càrregues fiscals dels municipis on tenien els béns. Això darrer, a parer meu, degué ser la causa de la cristal·lització del concepte de possessió. Però caldrà argumentar-ho.

Cives Maioricarum habentes possessiones in loco predicto: la sentència de l'abat d'Arlès

En l'edat mitjana, les formes llatines *habens possessionem* o *habentes possessiones*, i les seves variants, com *possessiones habens* o *possessiones habentes*, apareixen arreu d'Europa a fi de designar l'acció de posseir béns immobles. I de manera primerenca: segons n'Otó de Frisinga, en la *Gesta Friderici Imperatoris* (segle XII), l'esmentat emperador malmenava de paraula els monges "*possessiones habentes*".⁶³ En podem espigolar referències en una bona partida de regions europees, com Aragó,⁶⁴ Provença,⁶⁵ Gascunya,⁶⁶

Margarite (ARM, PN F-112, f. 185v-186v); [1497] *Ego Georgius albertinus domicellus de Ma. habens pocessiones in perochia Sancte Mergualite de Muro (...) do stabilio (...) quendam pocessionem meam in dicta perochia Sancte Mergualite de Muro scituatam vulgariter nuncupatam de Castellet* (ARM, PN A-107, f. 54); [1524] els donzells en Francesc d'Olesa, en Miquel de Sant Martí, en Miquel de Sant Joan, en Joanot Font i en Miquel Font germans, i en Cristòfol Serra són descrits com *habentes pocessiones im parrochia de Muro* (ARM, PN M-518, f. 63-64v); [1529] maig, 22.- En Joanot Font i en Miquel Font *cives Maioricarum habentes possessiones in parrochia de Muro* (ARM, PN M-536, f. 5v); [1532] *Mateus Font civis Maioricarum habens possessiones in villa de Muro* (ARM, PN M-521, f. 208); [1534] *Salvator Sardà miles de Maiorcis habens possessiones in parrochia Sancte Margarite* (ARM, PN M-522, f. 67v-68).

62 RAMIS D'AYREFLOR SUREDA, J.: "Antigües possessions d'Artá...", p. 128.

63 Concretament, *dicebat enim nec clericos proprietatem, nec episcopos regalia, nec monachos possessiones habentes, aliqua ratione salvari posse*" ASTARITA, C.: "Intelectuales orgánicos y agitadores inorgánicos. Siglo XII", *España, Francia e Italia, Revista de Historia Social y de las Mentalidades*, 20/1, 2016, p. 11-36; p. 31.

64 [1324] "*habentes seu possidentes hereditates et posesiones sitas in vega eiusdem loci de Cabannis*" (CANELLAS, Á.: *Colección diplomática de La Almunia de Doña Godina, 1176-1395*, Saragossa, 1962, p. 99).

65 [1365] "*personarum habencium pocessiones a ponte Aquarum Calidarum inferius*" (...) "*omnes et singulas personas pocessiones habentes a dicto ponte Aquarum Calidarum inferius*" (GUICHARD, F.: *Essai historique sur le Cominalat dans la ville de Digne: institution municipale provençale des XIIIe et XIVe siècles*, vol. 1, Digne, 1846, p. 368-369).

66 [1373] "*gentes tenentes pocessiones et hereditates in dicto territorio*" (...) "*illis qui tenent pocessiones in dicto territorio de Pinu Veteri*" (...) "*alios in dicto territorio pocessiones habentes*" (PROU, M.: "Informations criminelles des consuls de Fleurance au XIVe siècle (Suite.)", *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*, 37/145-146, 1925, p. 5-41; p. 15, 19, 23. Consultat en línia a: (http://www.persee.fr/doc/anami_0003-4398_1925_num_37_145_8292).

Ligúria,⁶⁷ o el Lazio.⁶⁸

La fórmula “*havent possessions*” –en català– apareix ben documentada a Mallorca i en el regne de València durant tota l'edat mitjana.⁶⁹ En principi fa referència només al fet de posseir béns immobles en un indret determinat. En el cas de Mallorca va ser emprada amb aqueix objectiu, però fonamentalment –i aqueixa seria la particularitat mallorquina– per fer referència a ciutadans que posseïen béns en els termes de ruralia illenca. Possiblement, una de les primeres vegades en què fou usada amb aqueix sentit –cosa que possiblement n'explica la reiteració de l'ús– fou en la sentència, dictada a 1332 per orde d'en Jaume III, per l'Abat d'Arlès. El litigi, que enfrontava els ciutadans que tenien possessions en el terme de Montuiri (*civibus Maioricarum habentibus possessiones in parrochia de Montuiri*)⁷⁰ amb els representants municipals d'aquella vila, tenia com a motiu la resistència d'aquells ciutadans a contribuir a les càrregues municipals, tot argüint que d'ençà de la conquesta els ciutadans contribuïen a la ciutat per les possessions que tenien a la Part Forana (*cum dicti cives contribuant et contribuere habeant in civitate Maioricarum ubi sunt domiciliati pro omnibus possessionibus quas habent in parrochiis forensibus*).

La sentència, tal com indiquen n'Antonio Planas⁷¹ i en Josep Francesc López Bonet,⁷² va fer jurisprudència, fins al punt de ser invocada encara al segle XIX. De fet, va esdevenir unes de les bases jurídiques dels litigis dels forans i ciutadans de la segona meitat del segle XV. Concretament, l'abat va resoldre que els ciutadans havien de contribuir, per les possessions que tenien a les despeses originades amb motiu de talaies, escoltes, obres de l'església, fortificacions, camins, fonts i aqüeductes. Del tenor de la sentència s'entenia –i així va ser interpretat des d'aleshores, en els múltiples conflictes i litigis ocasionats amb aqueix motiu–⁷³ que els ciutadans no havien de contribuir a les càrregues municipals de

67 En una recopilació de privilegis, que comprèn del segle XIV al XVII es fa esment als “*homines de Varagine habentes possessiones extra Varaginem*” (ROCCATAGLIATA, A.: *Fonti per la Storia della Liguria XVI. Gli Statuti di Varazze a cura di Ausilia Roccatagliata*, Gènova, 2001, p. 90.

68 [1471] “*omnes forenses habentes possessiones et bona in civitate Montisflaconis*” (...) “*cives habentes possessiones*” (...) “*quilibet habens possessiones iuxta vias publicas*” (...) “*quod quilibet habens possessiones, et vineas anno quolibet teneatur in eorum possessionibus arbores domesticas ponere*” (DE MARIA, E.: *Antichi Statuti della città di Montefiascone, Volume I. Trascrizione di Elettra De Maria*, 2012, p. 151-152, 157, 196, 200).

69 GLICK, T.F. : *Irrigation and Society in Medieval Valencia, 1970* (consultat a partir de l'edició electronica, <http://libro.uca.edu/irrigation/irrigation1.htm>); LAIRÓN, A.J. (ed.): *Libre de diverses statuts e ordenacions fets per lo consell de la vila de Algezira*, València, 2001, p. 32; MARTINES, J.: “El contacte del català amb la llengua dels aragonesos al segle XIII al País Valencià: influència sobre el lèxic”, *Caplletra, Revista Internacional de Filologia*, 46, 2009, p.61-88; VILLALMANZO, J. : “Mudéjares y cristianos en el señorío de Cheste (siglo XIV): dos criterios de repoblación”, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 4-5, 1986, p. 131-149; p.144.

70 En el mateix document podem llegir *dictos cives Maioricarum habentes possessiones in loco predicto de Montuiri* i, també, *illi cives habentes possessiones in loco predicto* (PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora. Corporación representativa de las villas de Mallorca (1315-1834)*, Palma, 1995, p. 70-72, 338, 340).

71 PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El Sindicat de Fora...*

72 LÓPEZ BONET, J.F.: “Para una historia fiscal de la Mallorca cristiana (siglos XIII-XIV)”, *Anuario de Estudios Medievales*, 38/1, 2008, p. 101-184; p.117-118.

73 Per exemple, a 1767, en un memorial publicat a Palma i titulat *Por la Junta de la Consignación con los Magníficos Jurados de la Universidad, Ciudad, y Reyno de Mallorca sobre la más segura observancia de las capitulaciones de la Concordia del año 1684, hecha entre dicha Universidad y Reyno, Estado Eclesiástico, Honorables Síndicos Clavarios, y Acreedores Censalistas de la Consignación. Aprobada, y conformada, por la Santidad de Innocencio XII y la Magestad del Señor Rey Carlos II. Van añadidas al último algunas Prágmaticas Reales*, s'indicava, amb

la parròquia motivades per d'altres qüestions (que eren les que ocasionaven la majoria de despeses dels municipis rurals).

Així i tot sovint hi hagué ciutadans que es resistiren a contribuir en les despeses dels termes forans en concepte de talaies, escoltes, obres de l'església, fortificacions, camins, fonts i aqüeductes; és a dir, a aquelles que estaven obligats segons la sentència de l'abat d'Arlès. I, per això mateix, aqueixa sentència, i les ocasions en què fou aplicada, foren invocades tant pels municipis forans com pels lloctinents i governadors del regne a l'hora de reclamar –o d'ordenar, segons el cas– que els ciutadans *havents possessions* als termes rurals hi contribuïssen.

Sobre això resulta il·lustrativa ferm la suplicació emesa a 1385 pels jurats de Marratxí i de Calvià al governador,⁷⁴ en la qual exposaven que diferents ciutadans de Mallorca que tenien possessions al terme de Marratxí (*cives Maioricarum habentes et possidentes possessiones in dicta parrochia de Marratxino*) es negaven a contribuir a les escoltes del terme de Calvià. Contràriament, els jurats de totes dues parròquies argüien que tant els habitants dels dos municipis com tots aquells que hi tenien possessions (*omnes habitatores seu possessiones habentes in dicta parrochia de Marratxino*) tenien l'obligació de contribuir-hi. Per justificar les seves pretensions adjuntaven la sentència de l'abat d'Arlès (*sententiam latam per venerabilem monasterii de Arlès*),⁷⁵ l'ordinació reial en què se n'ordenava el compliment (*Del*

relació a la sentència de l'abat d'Arlès, *Que los moradores de la Ciudad, que havian adquirido bienes en el territorio de la Parte Forana, y los naturales de ella, que havian mudado, o mudaren su domicilio en la Ciudad en adelante solamente pagassen las tallas por los censos ya cargados el día de la adquisición, o mutación del domicilio, sin admitir aumento, ni disminución, aunque la huviesse en los bienes adquiridos: y también las tallas, que dispone la referida Sentencia del Abad de Arlés; pero no en las ordinarias, que hazen por el salario de Médico, Cirujano, Oficial, luminarias para la Iglesia, limosna de la Quaresma, y cualquier otras que sean* (p. 40).

74 ARM, Suplicacions 29, f. 83-95v.

75 *On nós per la gràcia de Déu abbat del monestir d'Arlès comissari damunt dit vista ab diligència examinada la suplicació donada al senyor rey per en Guillem Rubert Uguet Magnessa, Guillem sa Font Ramon sa Verdera per si e per los altres ciutadans de Mallorques havents possessions en la parròquia de Muntóiri e per aquell senyor rey a nós admesa vista encara la demanda per manera de reconvenió per los síndichs de Muntóiri subsaguída vistes encarta les atestacions dels testimonis devant nós en juy amenats e tot l'altres procés en lo present entre les dites parts denant nós menat diligentment examinat haüda col·lació ab los advocats de les parts damunt dites ab conseny de savis no res de les coses tocants jaquides per tal que de la tara (?) de Déu lo nostro juy isque e los ulls nostres vegen aguallat los Sants Evangelis de Déu posats en nom del pare e del fill e del sant sperit amèn. Nos emperò comissari demunt dit considerants la Ordinació reyal e encara la atestació dels testimonis damunts dits per cascuna de les parts en juy denant nós amenats. Attanent encara que als càrrechs reyls majorment dels quals profit reben les possessions dels ciutadans damunt dits donar són tanguts aquells qui han possessions en lo loch damunt dit de Muntóiri. Emperamordassò per aquesta nostra sentència diffinitiva la qual donam en aquests scrits declaram los dits ciutadans de Mallorques havent possessions en lo loch damunt dit de Muntóiri ésser tenguts pagar en les despeses fetes e sdevenidores en les talayes, scoltes, obres de esgleya e en les forses que fetes seran o fan o s faran en sdevenidor a salvació o salvatat del loch damunt dit e a comú profit d'aquell e encara en los camins, ponts, calsades e en amenaments d'aygües e aquells ciutadans a les dites despeses specialment condempnam. E axí emperò que aquells ciutadans havent possessions en lo loch damunt dit donen e donar sien tenguts a les despeses e encara faedores en los camins e ponts e calçades e en amenament d'aygües més e menys segons major e menor profit lo qual dels damunts quatre ho d'alcú de aquells sie vist per vendre e proveir porà ho qa(?) perquè als pròmens (?) d'aquellas a extimació de dos àrbitres pròmens (?) hòmens axí con en aytals coses és acostumat de fer. Emperò a les altres coses demanades per los damunt dits ciutadans a la suplicació d'aquells callament perpetual imposam los dits síndichs d'aquellas coses sentencialment absolvem aunt emperò a les altres coses que per los síndichs damunt dits contra los damunt dits ciutadans demanades foren axí del samenteri con de les altres coses a aquells síndichs callament perpetual imposam los damunt dits ciutadans quant aquelles coses sentencialment absolvem. Donada e publicada foi aquesta sentencia presents en Bernat de Ronany (?) síndich damunt dit Pere de Vilaür procurador d'aquells, en Guillem Magraner, procurador dels dits ciutadans. E com lo honrat en Bernat Sabor doctor en leys,*

*fet de les talayes e de scoltes e de obres de esgleya e d'altres enfortiments que-s fassen a salvatat de la parròquia e a comuna utilitat del loch orдона lo Senyor Rey que-y mete tothom qui hage possessions en la parròquia per so que y ha e si bé no y stà).*⁷⁶

Així mateix es reproduïen diferents lletres de governadors o del seu lloctinent relatives a aqueixa qüestió, que mostren la consolidació del vocabulari emprat en la sentència. En la que el lloctinent va remetre a 1372 al batle de Bunyola indicava que

*com aiem entès per en Bernat Vaquer e Pere Amar habitants dels dits loch que alguns privilegiats són en lo loch vostre havent aquí possessions qui contradien pagar en les messions de les talayes e de scoltes e obres de Esgleya e d'altres enfortiments qui-s fan per comuna utilitat e profit de la dita parròquia on com lo senyor nostre rey santras haie ordonat que los havent possessions en qualsevol loch o parròquia de aquesta illa jatsie que qui no facen residència degen e haien a pagar en les dites messions. E ia d'açò és stat per semblants coses per jutges reynals jutgat. Empersò dehim-vos e us manam que tots los privilegiats de qualque condició sien forçets a pagar aquella cosa en la qual a les dites messions per los pròmens sobre axò elets segons la valor de les possessions d'aquells seran taxats tota excepció remoguda. Aquesta emperò compulsió o força a vos cometem e volem que per vós sie feta sens dilació.*⁷⁷

A més, s'adjuntaren tres lletres, d'ídèntica temàtica; dues remeses al batle de Bunyola i una altra al batle de Montuiri. En la primera es feia referència als *ciutadans de Mallorques havent possessions en la dita parròquia* (Bunyola);⁷⁸ en la segona, als *ciutadans de Mallorques havent possessions en la dita parròquia de Bunyola*;⁷⁹ en la tercera, adreçada al batle de Montuiri, s'esmentaven *tots e sengles privilegis* (sic) e *ciutadans de Mallorques havent possessions en la dita parròquia* i s'al·ludeix, explícitament, a la sentència de l'abat d'Arlès.⁸⁰

Aqueixes no varen ser, ni de prop fer-hi, les úniques reclamacions per aqueix concepte. Només com a exemple, a 1389 els jurats de Bellver s'havien queixat a la cúria del governador que *jacsia tots los ciutadans havent possessions en les parròquies de ffora daien a pagar e contribuir en obres de esgleya emperò que assò no contrestant alguns ciutadans haent possessions en lo dit loch de Belluer (...) contredien pagar so en que son stats taxats en dos talls novellament fets per la obra de la esgleya del dit loch*. El governador manà al batle de Manacor que *si atrobarets que lo dit tall sia fet per la obra de la dita esgleya segons que dit és forsets los dits ciutadans en pagar tot so e quant son stats en lo dit talls taxats*.⁸¹ Com és evident, allò que va fer en aqueixa darrera ocasió el governador va ser ordenar que s'aplicàs –tot i que sense citar-la– el tenor de la sentència de l'abat d'Arlès.

La relativa abundància d'aqueixes resolucions explica que aquesta fórmula –*ciutadans*

Pere Jaubert en Joan Rompó (?) Anthoni de Canals en Joan cavaller notari -VIII- kalendas februarii anno Domini MCCC XXX terciò. La qual sentència enra -X- dies no fos per alcuna de les parts apel·lada passà en cosa jutjada (ARM, Suplicacions 29, f. 85v-86).

76 ARM, Suplicacions 29, f. 83.

77 ARM, Suplicacions 29, f. 86.

78 1374/febrer/23 (ARM, Suplicacions 29, f. 86).

79 1374/març/16 (ARM, Suplicacions 29, f. 86v).

80 1382/maig/3 (ARM, Suplicacions 29, f. 86v-87).

81 RAMIS D'AYREFLOR SUREDA, J.: "Datos para la historia de Manacor...", p. 473.

havent possessions en les parròquies de fora, o les seves variants– se soldificàs en el llenguatge administratiu i notarial a fi de referir-se als ciutadans –independentment del seu estament– que tenien béns mobles a la Part Forana,⁸² almanco fins a mitjan segle XVI.

A parer nostre, aqueix endarrer de precisar documentalment aqueixa condició, la d'ésser un ciutadà que posseïa béns a un terme de la Part Forana, en el llenguatge administratiu i notarial tenia com a objectiu la voluntat deixar constància sempre que fos possible que el subjecte tenia el seu veïnatge administratiu a la ciutat (una altra cosa ben distinta, però, és on tengués el seu domicili habitual). I això, perquè, com hem vist, els ciutadans no tenien l'obligació de contribuir a la majoria de despeses veïnals del terme rural on s'ubicaven les seves possessions.

Sobre això cal parar esment que d'ençà de la segona meitat del segle XIV, i especialment a partir de mitjan segle XV, va ser molt freqüent que emfiteutes benestants de la part Forana, la gran majoria posseïdors de grans tinences –és a dir, d'alqueries, rafals, marines–, assolissen la condició de ciutadà. Sembla clar que la gran majoria ho degueren amb la intenció de defugir el pagament d'una fiscalitat en continu creixement i de la qual eren els principals contribuents. O, almanco, aqueixa era l'opinió de les autoritats: *aytals no [es] façen ciutadans sinó per fraudar les parròquies de fora*, s'exposava a 1382.⁸³

Pareix que l'adquisició del títol de ciutadanatge era comunicada –així ho hem documentat en tres casos–,⁸⁴ pels jurats de la ciutat i del Regne de Mallorca al municipi d'on havia estat veïnat el nou ciutadà, fent menció expressa al fet que, a partir d'aleshores, ja no havia de contribuir a la majoria de càrregues fiscals d'àmbit municipal de la parròquia

82 Aqueixa circumstància va cridar l'atenció d'en Pau Cateura. Segons aqueix autor, Un proceso, en algunos aspectos inverso, se produce respecto al término de ciudadano. De aplicarse a los habitantes (domiciliados) de la ciudad sin discriminaciones manifiestas, durante el siglo XIII e incluso durante el XIV, pasa a tener un sentido restrictivo aplicado a un segmento social caracterizado teóricamente por formas de vida cercanas al estamento militar. La cuestión, sin embargo, deja de ser tan plausible como hemos sugerido, si consideramos, por ejemplo, la ambigüedad de ciertas formulaciones documentales de la época. ¿Qué pensar, por ejemplo, cuando la documentación del siglo XIV alude al conocido fenómeno de los 'forans que-s fan ciutadans', o de los 'ciutadans havent possessions en la part forana'? ¿Acaso aquellos foráneos pasaban automáticamente a adquirir dicha consideración restrictiva, o si era al contrario, como parece lo más lógico, cómo eran catalogados socialmente a partir de entonces? ¿Y en cuanto a la segunda pregunta formulada, se sugiere otra nueva cuestión: ¿Hay que entender a estos ciudadanos adquirentes en sentido general o restrictivo? La carta de ciudadanía otorgada a los foráneos fue regulada en sus aspectos mecánicos –período de residencia y otros requisitos– a mediados del siglo XIV en la siguiente forma; debían tener casa propia en la ciudad, y residir en ella de forma continuada por lo menos tres meses al año con su familia. Dado que tal reglamentación, dictada en 1367, tenía por único objeto evitar el fraude fiscal, debe excluirse de antemano el otorgar al concepto de ciudadano aplicado allí todo valor de clase. Faltos de documentación al respecto, al menos con la amplitud necesaria, parece lo más obvio que los foráneos se integraran en el esquema estamental de la ciudad de forma discriminada, y que sólo una parte lograra escalar, merced a alianzas matrimoniales –ya hemos visto algunos casos– y a provisiones reales, el rango de ciudadano. En cuanto a los ciudadanos adquirentes de bienes en la parte foránea, fenómeno también afectado por intereses fiscales, parece fuera de duda que tal categorización debe entenderse de forma genérica, y no con contenido estamental (CATEURA BENNASSER, P.: *Sociedad, jerarquía y poder en la Mallorca medieval*, Palma, 1984, p. 76-77).

83 Així consta en una ordenança, confirmada per en Pere el Cerimoniós, d'aqueix any (SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Á.: *Obra selecta, Mallorca Medieval. Volum-homenatge*, Palma, 2005, p. 126).

84 Un de 1379 i dos de 1407, d'ídèntica data. És més que possible que fos comunicat de manera habitual durant tota l'edat mitjana, però la pèrdua de la gran majoria de correspondència dels jurats ens impedeix confirmar-ho. En tot cas, la semblança de la redacció dels dos documents que hem localitzat –amb una estructura molt similar– fa pensar que es tractava d'una fórmula habitual i que aqueix devia ser el procediment seguit usualment.

d'origen. Així ho remarcaven els jurats del Regne en una lletra adreçada al batle de Muro a 1379:

De nós jurats e prohòmens de la Universitat e Regna de Mallorques. Al honrat lo batle de la parròquia de Muro ho son lochtinent. Salut e honor. Com en Jacme Poquet fil d'en Bernat Poquet quondam habitant en la dita vostre parròquia se sie fet novellament ciutadà e nós aquell per ciutadà haiam rebut e-s sie obligat de contribuir e pagar d'equí avant en totes cozes e exaccions en les quals los altres ciutadans de la dita ciutat han acustumat e són tenguts de pagar e contribuir e encare de fer la guayta per sí o per son substituhit e fer contíne residència en la ciutat de tres meses del any sagons que per lo senyor Rey és stat ordonat e per aquesta rahó nós lo haiam scrit e notat en lo libre dels ciutadans de la ciutat. Emperamor d'assò per autoritat del offiici que usam de part del senyor Rey vos raquerem (?) e de la nostra pregam que lo demunt dit Jacme Poquet d'equí avant haiats e tingats per ciutadà e aquell tractets e procurets d'equí avant axí com a ciutadà. E an alcunes exaccions questes o tayls que la dita vostre parròquia haia a fer per qualsevol rahó d'equí avant no-l taxets ne-l constrangats de pagar sinó tan solament en aquellas cozes les quals los altres ciutadans havents possessions en les parròquies de fora pagan e han acustumat de pagar e contribuir con axí sie de justícia. Dat en Malorques a ·X· dies del mes de janer any de la nativitat de Nostre Senyor ·MCCC· setanta nou.⁸⁵

En termes molt consemblants, l'1 de febrer de 1407 els jurats de la ciutat i del Regne escriviren al batle de la parròquia de Puigpunyent la següent lletra:

De nós jurats de la ciutat e Regne de Mallorques al honrat lo batle de perròquia de Puigpunyent o asson lochtinent. Saluts e honor. Sàpia vostra saviesa que lo jorn present e devall scrit havem rebut per ciutedà de Mall. en Jacme Batle fill d'en Jacme Batle de la alqueria de Superna de la dita parròquia e aquell havem fet scriura en lo libre extraordinari de la Scrivania de la Universitat en lo qual són acostumats scriura aquells qui-s fan ciutedans perquè a raquesta del dit Jacme de les dites coses ab la present vos certifficam raquerint-vos de part de part del senyor rey de la nostra preguants que d'aquí avant aiats per ciutedà lo dit Jacme e tractets aquell axí con los altres ciutedans havents possessions en vostra parròquia⁸⁶ e no forcets aquell en pagar d'aquí avant en algunes talles, peytes e altres exaccions de vostra parròquia sinó an semblans coses que-ls altres ciutedans paguen o són acostumats pagar e contribuir con axí fer se dege per justícia. Scrita en Ma. lo primer de ffabrer del any de la Nativitat de Nostre Senyor ·MCCCC· set.⁸⁷

Tot i que tenien domicili a la ciutat –on havien de residir almanco un trimestre–⁸⁸, el fet és que molts dels nous ciutadans continuaven residint habitualment a la Part Forana.⁸⁹ Això

85 ARM, PN T-613, f. 106.

86 Segueix retxat: *si no en semblants coses qu-els altres ciutedans paguen.*

87 ADM, MSL 384, f. 28v. Segueix una altra lletra, de la mateixa data, en el mateix sentit i amb termes pràcticament idèntics, adreçada al batle de Sineu relativa a l'assoliment de la condició de ciutadà de n'Antoni Arnau.

88 Vegeu la nota següent i la referència a aqueixa circumstància que consta en el document de 1379.

89 N'Álvaro Santamaría, fent referència a la segona meitat del segle XIV, indica que *Las villas foráneas lamentaban la emigración a la ciudad, sobre todo de los más pudientes. Mas no era factor nuevo. Ya en 1363, para contener la tendencia –particularmente intensa en 1349–, se ordenó que los que trasladaran su residencia a la ciudad deberían seguir contribuyendo en las villas por los bienes raíces que tuviesen en sus términos. Cabe relacionar la emigración de 1363 con la peste de 1362. Después, en 1367, se dispuso que los foráneos que se hicieren ciudadanos tendrían*

sovint provocà les protestes dels municipis afectats, que argüien que els nous ciutadans havien de ser considerats veïnats de la Part Forana. Les reclamacions dels representants municipals de la ruralia són fàcilment explicables: els qui adquirien la condició de ciutadà s'havien situat fins aleshores entre els màxims contribuents del terme d'on havien estat veïnats fins aleshores.⁹⁰ Aqueix règim fiscal també propiciava que els ciutadans d'antic, nobles (donzells, cavallers) o no, que adquirien terres en domini útil als municipis forans, tampoc contribuïssen a la gran majoria de càrregues fiscals. Tant uns com els altres, cal remarcar-ho, eren posseïdors, per herència o adquisició d'alqueries, marines i rafals; és a dir, grans terratinents.

Conclusió

Recapitulant, cal pensar que, almanco originàriament, les fórmules *havent possessions*, *habentes possessiones* o consemblants tenien la finalitat de remarcar això mateix: que es tractava de ciutadans; és a dir, de persones no residents –administrativament almanco– a la Part Forana i que, per tant, no havien de contribuir a les talles i d'altres impositcions d'àmbit municipal del terme en què se situaven els immobles. Aquesta fórmula de designació, freqüent en la segona meitat del segle XIV, va començar a ser usada profusament, sobretot a partir de mitjan segle XV.⁹¹ Això, tot coincidint amb l'ús, de cada vegada més generalitzat, del terme possessió en els plets entre la ciutat i la Part Forana sobre la contribució a la hisenda del regne per referir-se als béns adquirits o posseïts per ciutadans a la ruralia i que, en gran mesura, consistien en alqueries, rafals i marines).⁹² Molt probablement, això s'explica per mor que en aquests plets s'adopta com a base jurídica i terminològica per referir-se a aqueixes terres i als seus posseïdors (*possessions; ciutadans de Mallorques havent possessions en...*) la sentència de l'abat d'Arlès, invocada explícitament al plet general de 1477.⁹³ Una nomenclatura d'origen judicial que, com hem vist, es va estendre a la documentació administrativa i notarial.

*que residir en la ciudad, por lo menos un trimestre consecutivo al año. Más tarde, en 1374, se precisó que durante el año que mudaran su residencia y el siguiente, contribuirían al pago de todas las tallas que recaudaran en la villa de procedencia. Una disposición de 1382 prueba que la tendencia migratoria proseguía, y que los foráneos estaban disgustados ante la inobservancia de las medidas adoptadas para contenerla. L'autor, en una nota a peu de plana que justifica aqueixa darrera asseveració, escriu que El 20 de febrero se publica en Valencia una ordenanza acerca de la cuestión. Se insiste en la necesidad de cumplir las medidas de contención y la obligatoriedad de permanencia en la ciudad, por lo menos, de un trimestre cada año. 'Tots aquells que-s volen fer ciutadans –se especifica– degen servir les coses per ells promeses, car aquests aytals no façen ciutadans sinó per fraudar les parròquies de fora (SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Á.: *Obra selecta...*, p. 126).*

90 De vegades, la nova residència a la ciutat –fos o no real– es fa constar explícitament. Així a 1400 es fa referència a en *Petrus Catlarii civis Maiorice qui solebam morari in loco de Masenele* (ARM, PN T-628, f. 144v).

91 Una mostra: a 1445, i només en un protocol notarial, hi hem pogut espigolar –no el vàrem consultar de manera exhaustiva– n'*Antonius Salzetii civis Maiorcarum habens possessiones in parrochia Sancti Johannis de Sineu, en Johanni Bordills civi Maiorcarum habensque possessiones in parrochie Inche, en Bernardus Trias domicellus de Maioricis habens possessionem in parrochia de Spurlis, en Berengarius Albrissa et Franciscus Albrissa cives Maiorcarum habentes possessionem in parrochia Podii Pugentis i en Petrus Çamanera et Affrasina eiux uxor cives Maioric. habentes possessiones in parrochia de Monthuerio* (ARM, PN M-167, f. 12, 41, 135v, 198, 249v).

92 Sobre això, és de consulta obligada l'extens corpus documental estudiat a LÓPEZ BONET, J.F.: *Forans i ciutadans...*

93 LÓPEZ BONET, J.F.: *Forans i ciutadans...*, p.119-121.

Tot plegat, a parer nostre, podria ser la causa, que a partir de mitjan segle XV, de la generalització del terme possessió –fins aleshores sinònim de qualsevol tinença tenguda en domini útil– per referir-se només a les tinences de majors dimensions, les alqueries i rafals. No debades aqueixes unitats territorials, les alqueries i rafals, solien ser els béns de més entitat que els nous ciutadans tenien en el terme d'origen, i constituïen també la gran majoria dels béns que l'aristocràcia ciutadana va adquirir a la Part Forana. Sobre això, convé tenir esment que aqueixes adquisicions no es produïren de manera indiscriminada, sinó que es varen dur a terme de manera selectiva i afectaren sobretot les tinences mitjanes i grans. Al cap i a la fi els ciutadans i els forans no pledejaven ni s'enfrontaven per mor de totes les possessions, sinó per unes en concret –les alqueries, els rafals i les marines–, les que constituïen el bessó dels seus patrimonis. És a dir, per aquelles que, a partir d'aleshores, es varen convertir en les possessions per antonomàsia. En les possessions, en definitiva.

SEMBLANÇA DE MN. JOAN FONT I ROIG, PREVERE I DOMER DE LA SEU DE MALLORCA, EN EL CINC-CENTS ANIVERSARI DE LA SEVA MORT (1518-2018)

Mateu Ferrer i Socias / Margalida Aparicio Fontirroig

Llicenciat en Història. Llicenciat en Estudis Eclesiàstics

Resum: La figura de Joan Font i Roig, prevere i domer de la Seu de Mallorca, no s'havia estudiat en profunditat fins ara. Mossèn Font i Roig va exercir diversos oficis a la Catedral i complí alguns encàrrecs del capítol de canonges i dels bisbes del moment. Aprofitant el cinc-cents aniversari de la seva defunció (1518) aportam una primera i quasi totalment inèdita semblança general de la seva persona i activitat. Aquesta inclou dades biogràfiques i familiars, l'itinerari de recepció d'ordes sagrats, notícies sobre la seva participació en tres de les obres escrites a ell atribuïdes, una aproximació al seu patrimoni immoble i a les rendes eclesiàstiques, un comentari artístic de la seva làpida sepulcral i una proposta sobre la ubicació del seu vas d'enterrament.

Paraules clau: Joan Font i Roig, Catedral de Mallorca, domer, sagristia, consueta, litúrgia, benefici eclesiàstic, làpida sepulcral.

Abstract: The figure of Joan Font i Roig, presbyter and hebdomadary of the Cathedral of Mallorca, had not been studied in depth until recently. Priest Font i Roig held a range of positions at the Cathedral and took on some of the duties of the chapter of canons and of the bishops of the time. To mark the five-hundredth anniversary of his death (1518), we have produced the first and almost unique overview of the man and his work. This includes biographical and family information, details on how he came to receive holy orders, an insight into his involvement in three of the written works attributed to him, an analysis of the property he owned and his benefices, an artistic comment from his headstone and a proposal regarding the location of his burial.

Key words: Joan Font i Roig, Cathedral of Majorca, hebdomadary, sacristy, customary, consuetudinary book, liturgy, benefice, headstone.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 19 de novembre de 2018.

Abreviatures: ACA = Actes Capitulars, ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, DCVB = *Diccionari català-valencià-balear*, ECR = *Escrivania de Cartes Reials-Escrivania de la Reial Capbreuació*, EU = *Extraordinaris de la Universitat*, LFA = *Llibres de Fàbrica*, Mn. = Mossèn, NOT = *Secció Notaris*, SAG = *Llibres de Sagristia*.

El present treball és un avanç parcial d'una investigació en curs. Fou presentat, en forma de conferència, a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana el 10 d'abril de 2018.

0. Algunes consideracions preliminars

Els membres de la família Font i Roig citats en aquest treball apareixen, a la documentació original, sota una variabilitat onomàstica considerable. De tal manera, el llinatge familiar es presenta escrit amb les formes *Roig*, *Roig àlies Font*, *Roig i Font*, *Font*, *Font àlies Roig* i *Font i Roig*.¹ Al present article, exclusivament s'han fet servir la primera, la cinquena i la sisena –que són les predominantment emprades a les fonts primàries– per referir-nos al personatge que ens ocupa i als altres membres de la nissaga.

Aquest factor es dona unit amb una elevada homonímia de la Mallorca del moment. És a dir, que diferents individus coetanis comparteixen nom, llinatge i –en més d'una ocasió– àmbit geogràfic o ocupació.

1. Historiografia. Estat de la qüestió

La figura de Mn. Joan Font àlies Roig ha estat tractada d'una manera força superficial per la historiografia. D'ell s'ha parlat per la seva relació amb diversa obra litúrgica de la Catedral de Mallorca i en tant que fou compilador de ritus catedralicis. Igualment, la seva làpida sepulcral ha estat objecte d'algunes mencions, bàsicament des del punt de vista artístic.

Les referències bibliogràfiques més antigues que hem trobat sobre Mn. Font i Roig són del segle XIX, a les obres *Memoria biogràfica de los mallorquines* i al *Nobiliario mallorquín* de Joaquim-Maria Bover.² També al monumental *Viaje literario a las Iglesias de España* de Jaime Villanueva.³

De principis del segle XX, tenim un article al BSAL d'Antoni-Maria Alcover.⁴ De la segona meitat del segle, disposam de *Capillas y Retablos*, una de les guies de la Seu de Mallorca, de Pere-Antoni Matheu.⁵ Mentrestant, altres autors han citat l'obra o la sepultura de Font i Roig però simplement seguint el que va dir Villanueva.⁶

Al segle XXI, gràcies als treballs del pare Gabriel Seguí, s'obre un nou horitzó per al coneixement de l'obra i figura de Mn. Font i Roig.⁷ Les seves aportacions són, de molt, el

1 No és infreqüent que un mateix individu aparegui consignat, inclús a un mateix document, de diverses maneres.

2 BOVER DE ROSSELLÓ, J.M.: *Memoria biogràfica de los mallorquines que se han distinguido en la antigua y moderna literatura*, Palma, 1842, p. 118; i BOVER, J.M.: *Nobiliario mallorquín*, Palma, 1850, p. 178. En aquesta darrera, Bover defineix Font i Roig com "Curioso compilador de ritos y ceremonias eclesiásticas" a la vegada que el fa fill del matrimoni format per Joan Font i Maria Roig de Porreres, si és que hem de prendre literalment el text.

3 VILLANUEVA, J.: *Viaje literario á las Iglesias de España. Tomo XXII. Viaje á Mallorca*, Madrid, 1852, p. 177. L'historiador de Xàtiva ja atribuïa a Mn. Joan Font i Roig l'autoria de la *Consueta de Sanctis* de 1516. Aquesta qüestió es tractarà a l'apartat corresponent del present article.

4 ALCOVER [SUREDA], A.M.: "La Santa Iglesia Catedral de Mallorca. II. Capillas. Sepulcros. Retablos. Tesoro de la Sacristía. Archivo. Biblioteca", BSAL, 16, 1916, p. 17-25. Alcover aporta una valuosíssima informació sobre els quatre sepulcres de la capella del *Santo Cristo*.

5 MATHEU MULET, P.A.: *Capillas y retablos*, Palma de Mallorca, 1955, p. 64-65.

6 MUNAR OLIVER, G.: *Devoción de Mallorca a la Asunción*, Palma de Mallorca, 1950, p. 80-81. I també, LLABRÉS MARTORELL, P.J.: "La celebración litúrgica", en PASQUAL, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 226.

7 SEGUÍ TROBAT, G.: "La Consueta de Sagristia de la Seu de Mallorca de 1511", en SABATER REBASSA, T.; CARRERO SANTAMARÍA, E. (coords.): *La Ciutat de Mallorca i els segles del gòtic: XXVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2010, p. 351-359. També, SEGUÍ TROBAT, G.: *La litúrgia de la Seu fa cinc-cents anys. La consueta de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca. Volum I: estudi crític*, Palma, 2015. Finalment, SEGUÍ TROBAT,

referent més important, fins avui, del tema que ens ocupa.⁸

Malgrat això, clarament faltava una visió més general, profunda i holística de la persona de Mn. Font i Roig. Aquesta és la proposta de la present semblança.

2. Entorn familiar. Algunes dades biogràfiques

Joan Font i Roig nasqué vers l'any 1455, probablement a Ciutat de Mallorca, en el si d'una família que comptava amb membres ben posicionats entre el clergat diocesà i, posteriorment, entre els representants a les institucions polítiques del Regne. Era fill del pare Gaspar Roig (+1503)⁹ que arribà a ocupar el càrrec de conseller de la Universitat de la Ciutat i Regne per l'estament dels menestrals, almanco en quatre ocasions, durant les darreries del segle XV. Entre els seus oncles eclesiàstics tenim a Martí Roig (+1485), prevere, vicari perpetu i beneficiat a la parròquia de Santa Creu, del que fou hereu, i Jaume Roig àlies Font (+1499/1500), també prevere i beneficiat a l'església Catedral. Quant a la seva mare, a hores d'ara, desconeixem el seu nom –tot i que sabem que va morir el 1496–¹⁰ i no disposem d'informació alguna sobre la seva família.

En una clara mostra d'ascens social i polític, els seus germans es situen entre l'oligarquia urbana de principis del segle XVI. Són Cristòfol Font àlies Roig, pare, que fou membre de la Seca de Mallorca, almenys durant quinze anys, Gaspar Font àlies Roig (+1514) i Martí Roig (+1493/1494), ambdós també pares que, més tard, passaren a actuar com a mercaders.¹¹ Aquest Gaspar fou jurat en representació dels menestrals i, posteriorment, conseller pels mercaders en els primers anys del segle XVI.

D'entre els seus nebots, únicament ens referirem a Gaspar Roig, fill del seu germà Gaspar, del que tenim prou indicis per pensar que era el seu protegit i que estava cridat a ser el seu successor. No obstant això, premorí (+1512) al nostre protagonista, essent diaca.

3. Formació eclesiàstica. Recepció d'ordes sagrats

Pel que fa a la formació eclesiàstica i teològica de Mn. Font i Roig, no consta que obtingués el grau acadèmic de batxiller ni el de doctor; tan sols no coneixem on hauria cursat estudis. Malgrat això, pel seu itinerari en la recepció dels ordes sagrats, podem pensar que aquella va anar a càrrec del clergat de la diòcesi mallorquina o, almanco, va tenir lloc a l'illa.¹²

G.: *La litúrgia de la Seu fa cinc-cents anys. La consuetud de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca. Volum II: edició del text*, Palma, 2015. Aquesta darrera obra, en dos volums, és la publicació de la seva tesi doctoral en filologia catalana (UIB 2013).

⁸ S'agraeix al seu autor haver reconegut la nostra aportació referent a bona part de la informació històric-documental que apareix al capítol III del seu llibre i que eren, en aquells moments, totalment noves i inèdites. Vegeu SEGUÍ TROBAT, G.: *La consuetud de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 85, nota a peu n. 1. Des d'aquestes línies també li corresponem agraint l'ajut en la resolució d'alguns dubtes.

⁹ ACM, SAG-1190, f. 28r.

¹⁰ ACM, SAG-1184, f. 22r.

¹¹ Aquesta dinàmica d'ascens social, específicament referida al col·lectiu menestral que aquí es mostra, ha estat estudiada pel Dr. Deyá. Vegeu DEYÁ BAUZÁ, M.J.: *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, Palma, 1997; i també DEYÁ BAUZÁ, M.J.: *La manufactura de la llana a la Mallorca Moderna (segles XVI-XVII)*, Palma, 1998. El procés detectat en la família Font i Roig sembla seguir un esquema general que es repeteix al llarg dels segles a Ciutat de Mallorca.

¹² Tampoc no es descarta que rebés formació eclesiàstica, espiritual i acadèmica dels frares predicadors al

Podem calcular que devia tenir *circa* deu anys d'edat –o poc menys– quan, el 3 de maig de 1465, rebia la tonsura,¹³ accedint així a l'estat d'eclesiàstic. L'acollitat li fou conferit el 18 de setembre de 1479 i el darrer orde menor, el sotsdiaconat, exactament tres mesos després, el 18 de desembre.¹⁴ En aquest moment, ja era beneficiat a la Seu de Mallorca.

Passats altres tres mesos, el 18 de març de 1480, rebia el diaconat,¹⁵ el primer orde major. Sens dubte, exercí ben prest aquest ministeri de servei a la mateixa església Catedral. Finalment, fou ordenat prevere el primer d'abril de 1480 –vigília de Pasqua del Senyor– per mans del pare dominic Leonard, bisbe d'Arbe (Dalmàcia),¹⁶ que entre 1478 i 1482 –davant l'absència del bisbe titular de Mallorca, Dídac d'Avellaneda– va residir a l'illa per complir amb aquells oficis que, com les ordenacions sacerdotals, eren reservats als consagrats bisbes.¹⁷ Joan Font i Roig devia tenir, en aquell moment, uns vint-i-cinc anys.

4. Càrrecs al servei de la Seu de Mallorca

Mn. Joan Font i Roig dedicà tota la seva activitat ministerial i eclesiàstica a diverses tasques, missions i oficis al servei de la Catedral de Mallorca. Tres són els càrrecs que cobrí: el de domer (*hebdomadarius*) durant més de trenta anys, el de regent (*custos*) de la Sagristia durant set –o sis–¹⁸ exercicis i el de sots-obrer (*suboperarius*) de la fàbrica durant poc més de tres anys. L'exercici dels dos darrers va generar prou documentació escrita que ha arribat fins als nostres dies.

Domer de la Seu

Els domers –quatre en total en temps de Mn. Font i Roig–¹⁹ exercien les seves funcions ministerials alternant-se per setmanes al servei del culte i la litúrgia de la catedral mallorquina. Per aquest motiu rebien el nom d'hebdomadaris. Eren els responsables de la celebració dels oficis divins –les hores canòniques que els clergues estan obligats a pregar–, de presidir el cor i de l'administració dels sacraments.²⁰ Per això, esdevenien depositaris i transmissors dels coneixements pràctics sobre els costums, principalment les tradicions litúrgiques sobre el culte, les celebracions festives, els ornaments utilitzats, la devoció als sants i el calendari sobre el qual s'organitzava el temps a l'Església.

convent de Sant Domingo, o dels pares franciscans al convent de Sant Francesc de Ciutat.

13 ADM, *Liber Ordinationis II* (1446-1469), f. 79r.

14 Respectivament, ADM, *Liber Ordinationis III* (1470-1490), f. 42r i f. 44r.

15 ADM, *Liber Ordinationis III* (1470-1490), f. 46r.

16 ADM, *Liber Ordinationis III* (1470-1490), f. 47v. Els seus companys, ordenats el mateix dia, foren Mn. Tomàs Castelló, Mn. Joan Arguimbau i Mn. Andreu Càller.

17 SANCHÓ VICENS, P.A.: "Venguda a Mallorca de fra Leonard, bisbe Darbensis (1478)", *BSAL*, 24, 1932-1933, p. 32. El bisbe en qüestió és Leonello Chiericato (+1506). Vegeu <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bchieric.html> (Consulta 01.12.2018).

18 En funció de si consideram la situació *de facto* –segons els llibres de sagristia generats– o *de iure* –segons les actes capitulars i els registres d'eleccions de càrrecs– com veurem.

19 Ja era així des de finals del segle XIII. El 1299, s'elegiren quatre preveres al servei de l'església catedral –els domers– assignant-los la meitat d'una porció canonical. No se'ls concedí tenir veu al capítol perquè no en formaven part. ROSSELLÓ LLITERAS, J.: "Origen de las canongías, dignidades y prebendas de la santa Iglesia Catedral de Mallorca según estudio del Dr. J. Miralles Sbert", en PASCUAL, A. (coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 241.

20 Vegeu la corresponent entrada al DCVB.

Sabem que cobraven per algunes funcions com assistir les exèquies i els enterraments, i que percebien una quarta part (*lo quart*) sobre algunes partides dineràries que entraven, per conceptes molt diversos, a la sagristia.

D'altra banda, la figura del domer s'ha d'associar amb una presència quasi permanent a la Seu, sobretot la setmana en què es trobava de guàrdia. Això implicava una forta vinculació amb la vida, amb el batec de l'esdevenir diari entorn de la catedral i, de rebot, de tota la Ciutat. Cal pensar que també devien conèixer força bé les autoritats civils i eclesiàstiques, a un gran nombre d'operaris, menestrals i artesans que passaven per la catedral i a centenars de ciutadans i forans anònims que es relacionaven per distints motius amb la Seu.

La primera referència de Mn. Font i Roig com a domer de la Seu és del 1486,²¹ només sis anys després de la seva ordenació presbiteral, tot i que la seva elecció podria haver estat bastant anterior. Ho va ser fins al final dels seus dies, en el que sembla l'exercici d'un càrrec vitalici que s'estengué durant més de trenta-dos anys.

A tall d'exemple, presentam algunes actuacions que correspondrien a les funcions o activitats com a domer de la Seu:²²

-27 d'abril de 1489, mossèn Joan Roig, domer, ha fet un bateig. Pagada la quantitat que li pertocava, restaven per la sagristia 2 sous i 8 diners.²³

-7 de juny de 1494. Soterrarem mossèn Saura, prevere. Del que ha cobrat la sagristia es paga, entre d'altres, *lo quart* als domers i clavari.²⁴

-17 de maig de 1500, quart diumenge de Pasqua. Se celebra l'aniversari dels paraires entorn la sepultura que aquests tenen a la Seu. De l'import net que rep la sagristia (*la oferta*), pagades les tasques de llantiers i escolans, i el preu de les entorxes, els domers reben 4 sous que és *lo quart*.²⁵

-6 de juliol de 1500. Hi hagué sermó general per la Inquisició. De l'import que rep la sagristia, es paga el quart als domers, que són 5 sous.²⁶

-20 de gener de 1501, dia de sant Sebastià. La sagristia ha rebut una oferta, sense especificar, de 5 sous 10 diners. Es paga el quart als domers.²⁷

-7 de setembre de 1503. Soterraren mossèn Antoni Jardí, prevere, i li feren un conventual. El domer setmaner cobrà 4 diners, a part del quart genèric que li corresponia com a domer.²⁸

-12 i 23 de març de 1504. Mossèn Joan Roig administra els viàtics (*combregar*)

21 ARM, NOT F-141, f. 26r.

22 De la relació adjunta són directament atribuïbles a Mn. Font i Roig aquelles en que el seu nom aparegui expressament. En qualsevol cas, si es tracta de pagaments fets als domers, hem de considerar que la notícia li incumbeix, ja que formava part del col·lectiu durant el període que s'analitza.

23 ACM, SAG-1177, f. 31r.

24 ACM, SAG-1182, f. 21r.

25 Ho hem d'entendre com la celebració en memòria dels paraires difunts. Els llantiers cobraven dos sous per aparellar la tomba. ACM, SAG-1187, f. 12v.

26 ACM, SAG-1187, f. 13r.

27 ACM, SAG-1187, f. 15v. Aquesta oferta apareix entre un conjunt de celebracions entorn la festivitat de sant Sebastià en la qual consta que se li féu una adoració per part de mossèn Miquel Umbert.

28 ACM, SAG-1190, f. 27v.

respectivament al cirurgià Taularí i a mossèn Joan Riera, major.²⁹

-6 de juny de 1507, diumenge del temps ordinari. La sagristia només ingressa, pagada la quarta part als domers, 2 sous i 10 diners d'oferta perquè no hi hagué sinó molt poca gent per quan tothom havia anat a Sant Elm, on es feia un solemne ofici per (?) el bisbe *Exandres*.³⁰

-8 de març de 1508, dimecres, primer dia de Quaresma. S'ha rebut una oferta en la que està compresa l'import dels bacins de la cendra i es paga als domers *lo quart* corresponent.³¹

-21 d'abril de 1510, diumenge tercer post Pasqua. Es fa sermó per la Croada. De l'import que rep la sagristia es paga el quart als domers.³²

-2 de gener de 1515. Se celebra la missa conventual de Gabriel Soler àlies Ribes, jurat dels menestrals, que havien soterrat el dissabte de Nadal. Entre d'altres, el domers i el clavari cobren *lo quart*.³³

-16 de setembre de 1515. Es féu una processó general per la victòria contra els moros de la ciutat de Bugia. Es va pagar el quart corresponent als domers.³⁴

En aquest any de 1515, detectam un punt d'inflexió en l'activitat com a domer de Mn. Font i Roig. Sense explicitar els motius, el 14 de novembre de 1515, el Capítol li concedia poder disposar, com ajudant o adjunt i substituït en el servei de la seva domeria, al venerable Mn. Mas, prevere i beneficiat.³⁵ Més que per una possible malaltia o absència que justificàs tan considerada decisió dels canonges, creiem que s'ha de relacionar amb els encàrrecs fets a Font i Roig sobre el tema de la –o les– Consuetes, com veurem més endavant.

El procés per cobrir la vacant generada en la domeria, per la mort de Mn. Font i Roig el 1518, no va estar exempt d'un cert grau de tensió.³⁶ Tan sols un dia després del seu enterrament, compareixia a la casa dels canonges, estant aquests congregats, el reverend Sancho Sánchez de Mercado, germà i procurador general del bisbe. Verbalment, en la seva llengua materna, els recordava que el prelat mallorquí tenia dret de presentació per cobrir la domeria i els comunicava que el mitrat, fent ús de tal prerrogativa, l'havia elegit a ell per ocupar el càrrec. Continuava afirmant, molt diplomàticament, que esperava comptar amb el preceptiu consens favorable del Capítol. Els canonges accediren i, en aquell mateix moment, la domeria de la Seu li era concedida al peticionari i candidat del bisbe.³⁷

29 ACM, SAG-1190, f. 55r.

30 ACM, SAG-1192, f. 18r. Tal vegada, un bisbe de llinatge Aixandri (cognom que existeix a la província de Tarragona. Vegeu entrada al DCVB) o bé el nom d'una diòcesi, ara per ara, no identificada. Quant al topònim Sant Elm, quasi amb tota probabilitat, es refereix a l'oratori del carrer de la Mar de Ciutat, més que al llogaret d'Andratx.

31 ACM, SAG-1192, f. 22v.

32 ACM, SAG-1195, f. 17v.

33 ACM, SAG-1200, f. 48r.

34 ACM, SAG-1200, f. 25r.

35 ACM, ACA-1627, f. 222v. És més que probable que es tracti de Mn. Bartomeu Mas, personatge prou citat a les fonts consultades.

36 Encara hi ha un factor addicional que va afegir tensió a la situació generada. Mn. Arnau Burguet, canonge, que ocupava l'obreria de la Seu, morí també aquells dies. No sabem exactament quan expirà, però fou enterrat a la Seu el 19 d'agost (ACM, SAC-1203, f. 35v). A la mateixa reunió del 21 d'agost de 1518, el capítol també elegia com a nous obrers de la fàbrica els reverends Mn. Gaspar-Calixte Bartomeu, canonge, i Mn. Arnau Albertí (ACM, ACA-1628, f. 67v).

37 ACM, ACA-1628, f. 67-67v. El bisbe referit és el seu germà, Rodrigo Sánchez de Mercado.

Més no consta que Sánchez de Mercado arribés a prendre possessori de la domeria, ni que actués com a domer. En qualsevol cas, el 19 de gener de 1519, el Capítol tornava a tractar la qüestió de la provisió del càrrec. Sembla que, entretant, els canonges havien elegit el venerable Gabriel Vaquer –i que aquest ja exercia– però no volia o no podia seguir servint personalment la domeria de la Catedral.³⁸ El capítol s'assegurava una possible nova substitució en la domeria acordant el seu futur candidat, Bernat Capiró, batxiller en Sagrada Escripura, amb el mateix sou que tenia Vaquer. D'un mode desconcertant, finalment, s'elegia, com a substitut de Vaquer, el discret Antoni Serra, prevere, amb el beneplàcit del reverend capítol, el 26 de gener de 1519.³⁹

Regent de la Sagristia

Regir la Sagristia era una tasca d'alta responsabilitat i confidencialitat per la gravetat de les seves funcions que giraven entorn la seva administració, inclosa l'econòmica i patrimonial.⁴⁰ I aquesta darrera implicava tenir cura dels objectes i ornaments litúrgics, relíquies, vestimentes, llibres d'administració, consuetes, missals i llibres de registre de sacraments. Igualment, en aquella època, el seu titular era el responsable de fer els cobraments⁴¹ i pagaments⁴² per diversos conceptes tant ordinaris com extraordinaris, així com de registrar els consegüents apunts comptables que es portaven als corresponents 'Llibres de Sagristia'. El *custos*, elegit anualment pel capítol catedralici juntament amb la resta d'oficials de la Seu i que començava l'exercici del seu any després de la festa de Pasqua de Resurrecció, era un prevere de total confiança dels canonges.

Per la seva activitat diària, els custos estaven en contacte diari amb tot el clergat, beneficiats, canonges, oficials, escolans i llantiers de la Seu. Aquests dos darrers restaven sota les seves ordres i cobraven de la Sagristia per mans d'ells.

Font i Roig accedeix a tenir cura de la Sagristia de la Seu per l'elecció del Capítol catedralici que tingué lloc el 5 de març de 1491.⁴³ Substituïa Mn. Francesc Torner, el seu predecessor, que havia ocupat el càrrec per espai de cinc anys, entre 1476 i 1491. Com ja s'ha dit, Mn. Font i Roig fou el responsable de la Sagristia durant set exercicis consecutius, des de la primavera de 1491 fins a la primavera de 1498, i són seus –manuscrits de la seva mà– els llibres de sagristia d'aquest període.⁴⁴

38 Tal volta estem aquí davant un intent de Mn. Vaquer per veure augmentada la seva retribució, o bé una possible incompatibilitat de càrrecs.

39 ACM, ACA-1628, f. 83v.

40 Almanco això és el que es desprèn dels registres corresponents.

41 Com eren les rendes i els censos, els censals com el de l'oli, els imports de vendes diverses com cera i candeles, les taxes per transmissions de beneficis, batejos, enterraments (*cossos i albats*), misses conventuals i aniversaris. Vegeu, per exemple, l'estructura del llibre ACM, SAG-1180.

42 Com eren les mesades del sagristà, escolans i llantiers, la compra de cera i els pagaments als preveres que assistien als viàtics (*combregats*). També era l'encarregat de pagar les rendes al posseïdor del benefici de la Sagristia.

43 ACM, VA-2700, f. 1v.

44 *Primer Llibre de Sagristia* (1491-1492) [ACM, SAG-1179], *Segon Llibre de Sagristia* (1492-1493) [ACM, SAG-1180], *Tercer Llibre de Sagristia* (1493-1494) [ACM, SAG-1181], *Quart Llibre de Sagristia* (1494-1495) [ACM, SAG-1182], *Cinquè Llibre de Sagristia* (1495-1496) [ACM, SAG-1183], *Sisè Llibre de Sagristia* (1496-1497) [ACM, SAG-1184] i *Setè i final Llibre de Sagristia* (1497-1498) [ACM, SAG-1185].

A tall d'exemple, presentam algunes actuacions del nostre domer exercint funcions com a regent de la sagristia:

-11 d'abril de 1491. Per la festa de l'Àngel, celebrada a la Catedral, la Sagristia ha rebut 2 lliures que la Universitat ha fet arribar per mans dels seus jurats. Mn. Joan Font i Roig s'ha encarregat de supervisar els preparatius i de pagar als escolans –que tocaren la campana n'Eloi, encengueren les llànties i encortinaren– i als operaris que enramaren el temple.⁴⁵

-Nadal de 1492. En nom de la Sagristia, rebia el censal d'1 lliura i 4 sous que Lluç Alemany, forner, feia per un forn situat *davant en Manera*.⁴⁶

-20 de març de 1493. S'ha celebrat un trentenari per l'ànima de la dona Caterina, muller que fou de Gabriel Bordoi de Felanitx. La Sagristia, per mans del seu regent, mossèn Joan Font i Roig, rep 2 sous 1 diner d'oferta.⁴⁷

-29 de març de 1494. Pagava 12 sous al senyor Carreres per omplir les fonts, granar l'església i tirar les barres de la casa santa.⁴⁸

-11 de setembre de 1495. Comprava mitja cana de drap de lli per fer mànigues a un camis. La tela costà 4 sous i cosir, 2 sous.⁴⁹

-Circa 29 de setembre de 1496. El venerable mossèn Joan Roig, regent de la Sagristia, paga a Pere Esteve, prevere, les 2 lliures 5 sous que aquesta li fa pel seu benefici per la festa de sant Miquel.⁵⁰

-11 de març de 1497. Soterraren a la Seu el senyor Jaume Thomàs, apotecari. Mn. Font i Roig registra que la Sagristia ingressa 14 sous 6 diners.⁵¹

Tot i això –per motius que desconeixem– per a aquest setè i darrer exercici (1497-1498), almanco nominalment, el capítol elegí nou custodi de la Sagristia en la persona de Mn. Eloi Garriga, mentre que Mn. Font i Roig seria el seu coadjutor.⁵² Tal volta podem veure, durant aquest exercici, Font i Roig auxiliant Garriga en les tasques i funcions inherents al càrrec. Però tampoc hem de descartar que Mn. Garriga portés, durant aquest any primer, altres encàrrecs que li impedié dedicar-se totalment a la Sagristia. Això explicaria que el llibre de sagristia del moment estigui escrit per Mn. Font i Roig, fet que ens fa sospitar que aquest portava la seva administració efectiva. Finalment, Garriga ocupà la regència de la Sagristia, en solitari, durant cinc anys més, entre 1498 i 1503.⁵³

45 ACM, SAG-1179, f. 13v.

46 ACM, SAG-1180, f. 5v.

47 ACM, SAG-1180, f. 16v.

48 ACM, SAG-1182, f. 35r.

49 ACM, SAG-1183, f. 39r.

50 ACM, SAG-1184, f. 55v.

51 ACM, SAG-1184, f. 26r.

52 Eleccions celebrades el 9 de març de 1497 (ACM, VA-2700, f. 5v).

53 D'aquest període de la regència de la Sagristia per part de Mn. Garriga manca, a l'Arxiu Capitular, el llibre corresponent a l'exercici 1499-1500.

Procurador de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat

És també d'aquesta etapa el seu nomenament com a procurador de la Confraria de Sant Pere i Sant Bernat de la Seu de Mallorca. Sabem que el document de procura es va signar el 17 de març de 1497 –just acabat el seu sisè exercici al front de la Sagristia i quan el substituï, nominalment, Mn. Garriga– davant el notari Julià Figueres. El desembre del mateix any, el trobam utilitzant aquest poder conferit en la venda d'unes cases que la mencionada confraria havia rebut en herència del prevere Nicolau Sastre.⁵⁴

Desconeixem fins quan Mn. Roig exercí de procurador de la Confraria, si ho fou fins a la seva defunció o bé si, en algun moment, li foren revocats els poders notariais.

Sots-obrer de la Seu

El darrer càrrec ocupat per Mn. Joan Font i Roig, del qual tenim constància, és el de sots-obrer. Aquest –també dit sots-fabriquer– estaria sota les ordres del canonge obrer i era també nomenat anualment pel capítol de la Catedral. La seva missió consistia a auxiliar l'obrer en la gestió econòmica diària. Més concretament –si atenem a la documentació generada– el podem presentar com un administrador dels diners de la fàbrica, alhora que responsable dels comptes de l'obra i fàbrica, la construcció de la Catedral.

La seva gestió començava i acabava el dia de nostra Senyora del 25 de març, la festa de l'Anunciació. Una de les tasques que portava a terme era la de percebre i comptabilitzar les entrades, tant dels diners externs aplicadors a l'obra,⁵⁵ com d'aquells que, generats per les activitats de la mateixa obra, revertien de nou a la fàbrica.⁵⁶ Igualment feia els pagaments i consignava les sortides que, en essència, eren per compres de material d'obra⁵⁷ i per pagar salaris.⁵⁸ També s'ocupava, en alguns casos, de recollir l'albarà signat o manuscrit que, a manera de rebut, justificava certs pagaments.

Mn. Joan Font i Roig ocupà el càrrec de sots-obrer en tres ocasions, en total durant tres anys i mig. Primerament, durant un any, de març de 1502 a març de 1503. En segon lloc, durant dos exercicis complets, de març de 1505 a març de 1507. Finalment, fou elegit per un altre mandat l'11 de març de 1518,⁵⁹ però no l'acabà ja que morí, mentre ocupava el càrrec, l'agost d'aquell mateix any.

De la seva gestió econòmica com a sots-obrer de la Seu, només ens ha arribat un llibre de fàbrica; el corresponent a l'exercici 1505-1506, escrit de la seva mà.⁶⁰

Tot i que inicialment el capítol catedralici, reunit el 23 d'agost de 1518, va concloure elegir

⁵⁴ ARM, RP, Cartes Reials 604, f. 240r-241r.

⁵⁵ Com les quantitats provinents dels bacins de les parròquies de Ciutat, la Part Forana i Menorca, de donatius particulars, deixes testamentàries, rebudes de preveres i altres obligacions. També aquelles provinents censals i rendes de la fàbrica. Vegeu, per exemple, l'estructura del llibre ACM, LFA-1766.

⁵⁶ Com eren la venda dels sobrants de pedra, fusta i ferro.

⁵⁷ Picapedrers, manobres i fusters.

⁵⁸ Com era pagar el subministrament de pedra, calç, guix, teules, llenyam, cordes i estores. Però també els aliments per als obrers.

⁵⁹ ACM, VA-2700, f. 36r.

⁶⁰ El llibre ACM, LFA-1766, d'on s'han tret les dates d'inici i finalització del càrrec de sots-obrer (f. 1r).

com a sots-obrer, en el lloc del difunt venerable Joan Roig, mossèn Totxa, prevere,⁶¹ sembla que aquest no arribà a cobrir o exercir efectivament el càrrec. I és que, a partir dels llibres de fàbrica, queda en evidència que, qui realment exerceix de sots-obrer i porta els comptes i el corresponent llibre, és Mn. Jaume Pasqual àlies Caldés.⁶²

Per concloure, creiem que el veritable paper de Mn. Font i Roig en el procés constructiu de la Catedral degué ser bastant més important del que es desprèn de la documentació, sobretot d'una lectura superficial d'aquesta. Començam a intuir –i defensam– que el calat de les seves actuacions envers l'obra catedralícia, els seus contactes i la seva personal implicació resten encara pendents de valorar en la seva justa mesura.⁶³

5. Obra escrita

La producció literària vinculada a Font i Roig obeeix a diversos encàrrecs fets pel Capítol Catedralici i pels bisbes titulars de la diòcesi mallorquina. Va intervenir, en distint grau, funció i moment, en algunes obres litúrgiques, tant impreses com manuscrites.

Presentam la seva producció literària per ordre cronològic. Conscients que es dona un divers grau de certesa sobre la participació i implicació del domer en cada una d'aquestes obres, constatarem les atribucions que altres autors han fet, però aportant algunes dades inèdites. En aquests moments, segons l'estat actual de la investigació, el que tenim sobre l'autoria o col·laboració de Mn. Joan Font i Roig en els llibres, impresos o manuscrits, és el següent.⁶⁴

La Consueta de Sagristia de 1511

D'entrada, és indubtable la participació de Mn. Font i Roig en la Consueta de Sagristia de 1511 –conservada encara avui a l'Arxiu Capitular de Mallorca–, ja que en fou, almenys, el seu escrivà. Però la seva aportació anà més enllà d'haver escrit personalment el manuscrit final –que es presenta amb una acurada lletra humanística cursiva–, ja que prengué part també en la seva preparació i redacció.⁶⁵ Segons Seguí Trobat,⁶⁶ l'obra és fruit d'una estreta col·laboració entre Mn. Eloi Garriga –que per aquell temps ocupava, o havia acabat d'ocupar, el seu darrer mandat al front de la Sagristia–⁶⁷ i Mn. Joan Font i Roig. En el procés hem de veure una praxi investigadora, típicament humanística, i no simplement copista o

61 ACM, ACA-1628, f. 68.

62 Vegeu ACM, LFA-1772, que conté els set mesos que van des del 20 d'agost de 1518 fins al 25 de març de 1519. Tal volta perquè Mn. Jaume Pasqual ocupà *pro tempore* i *de facto* el càrrec.

63 Al respecte, Bover –tot i el seu llenguatge ampul·lós i subjectivisme– aporta que fou “uno de los más ardientes promovedores de su fábrica”. BOVER DE ROSSELLÓ, J.M.: *Memoria biográfica...*, p. 118.

64 No analitzarem tres de les obres atribuïdes en el segle XIX per Jaume Villanueva a Font i Roig: el Missal i el Breviari, editats a Venècia en 1506, i el Diürnal de 1518. Creiem que són determinants els arguments aportats pel Dr. Seguí quan considera no solament no provada la seva intervenció en les redaccions, sinó també per concloure que no en fou el seu autor, almanco del breviari i del diürnal. SEGUÍ TROBAT, G.: *La consueta de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 86.

65 Es feu un examen crític de les ordinacions vigents i de la Consueta de *Tempore* del segle XIV. També s'actualitzaren, tot considerant les modificacions i ampliacions que, en l'espai físic del temple catedralici, s'havien anat produint amb l'avanç de la seva construcció.

66 SEGUÍ TROBAT, G.: *La consueta de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 90.

67 Mn. Garriga fou *custos* de la Sagristia durant vuit anys en dos moments distints: de març de 1497 a març de 1503 i de març de 1509 a març de 1510. SEGUÍ TROBAT, G.: *La consueta de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 89.

amanuense, més pròpia de l'època medieval.⁶⁸ La importància de l'obra, si més no des de la seva forma, ve donada per ser un dels primers llibres costumaris escrits en llengua catalana, "amb un lèxic ric, una dicció directa i una terminologia litúrgica avui en dia cada cop més desconeguda i desusada".⁶⁹

Ara bé, encara podem afegir alguna novetat –amb les degudes precaucions, ja que les fonts documentals són fraccionàries—⁷⁰ referida a tot el procés. El 4 de juny de 1511, el capítol catedralici, sense discrepància, elegia el reverend senyor Jaume Armadans, canonge, els venerables Joan Roig i Miquel Garcia, domers, i Joan Minguet i Pere Valls, primatxers, per ajudar al predit Miquel Garcia en les tasques de corregir i escriure la consuetada de la present església.⁷¹

La darrera tasca, la d'escriure el còdex, fou responsabilitat de Mn. Font i Roig i ell n'és l'executor material. Així ho llegim a l'incipit del mateix manuscrit: "*Fonch comensat lo deual libre d'escriure e compondre, per mi, Johan Font, àlies Roig, domer, diluns lo primer de satembre any MDXI, ordonat per lo venerable mossèn Aloy Guarrigue, preuera. Fonch acabat a VIII de no[v]embre any dit*".⁷² Aquests treballs duraren, doncs, deu setmanes.

Finalment, a punt d'acabar l'any, el 19 de desembre de 1511, compareixia davant el capítol el venerable Eloi Garriga, prevere, per *gratisque et bono amore* lliurar –a la Seu de Mallorca i als seus canonges– un llibre escrit a mà, cosit i amb tapes, vulgarment dit la *Consuetada de Sagristia*. Consta que els canonges l'acceptaren.⁷³

Ordinarium de administracione sacramentorum

L'obra litúrgica *Ordinarium de administracione sacramentorum (...) secundum ritum almae Sedis Maioricensis* nasqué de l'encàrrec del bisbe Rodrigo Sánchez de Mercado i veié la llum a València, a la impremta de Joan Jofre, el 1516. Seguí Trobat afirma que és segur que

68 SEGUÍ TROBAT, G.: *La consuetada de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 91.

69 SEGUÍ TROBAT, G.: *La consuetada de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 14.

70 Ja que, a pesar de disposar de pràcticament tota la sèrie de les actes capitulars del moment, aquestes no són del tot completes. Del període estudiat, en moltes ocasions figura únicament la data i la relació dels assistents a la reunió, sense haver quedat constància del seu desenvolupament o de les decisions preses. De vegades, com a molt, consta d'alguna brevíssima anotació marginal –alguna paraula o frase curta– sobre l'assumpte tractat, però sense cap menció a les disquisicions o a les determinacions. És el cas de l'acta del dilluns 16 de juny de 1511 en què simplement llegim al marge "*Moss. Johan Font*" (ACM, ACA-1627, f. 28v).

71 ACM, ACA-1627, f. 27r. Sembla que seria el mateix *modus operandi* que es va seguir en l'encàrrec del *Missal Mallorquí* de 1506. En aquell cas, el bisbe era Antonio de Rojas que juntament amb els canonges decidiren publicar-lo, tot confiant l'edició al llibreter Jaume d'Irdis. El llibre fou imprès a Venècia, a l'obrador dels Giunta. La seva preparació va córrer a càrrec d'un grup de preveres, tal volta beneficiats de la Seu, elegits pel seu Capítol, entre els que probablement hi havia el seu domer, Mn. Font i Roig. SEGUÍ TROBAT, G.: *El Missal Mallorquí de 1506*, Palma, 2003, p. 67.

72 ACM, CC-3400, f. 10r.

73 ACM, ACA-1627, f. 60v. Hem de veure, en aquesta expressió de gratuïtat, una formalitat administrativa. Tot i això, per Garriga significava la culminació i el punt final a la seva dedicació a la Consuetada. El seu lliurament a la Seu es produïa nou mesos després de la finalització del seu darrer any com a custos de la Sagristia (1497-1503 i 1509-1511). Les tasques de recopilació de divers material litúrgic dutes a terme per Garriga durant anys conformarien una espècie d'apunts propis sobre les celebracions catedralícies. Aquestes anotacions, a manera de memòria, esdevenen la plasmació per escrit de l'execució litúrgica i l'organització de les celebracions, i serien semblants a les portades pels cerimoniers pontificis romans.

Mn. Font i Roig en fou el seu compilador⁷⁴ i aporta la transcripció del seu íncipit que diu: “*Nan ergo, Joan Font, alias Roig, alter ex hebdomedariis alme Sedis Maioricensis*”⁷⁵ que consideram la prova definitiva per atribuir-li l'autoria.

Mn. Font i Roig degué aportar, per poder complir l'encàrrec episcopal, els seus amplis coneixements i experiència litúrgica de tants d'anys com a domer en la praxi de la dispensació sacramental, l'auxili dels fidels, la coneixença de les Sagrades Escripures, la lectura assídua i pregària amb els Salms entorn l'Ofici diví. Aquesta és, a l'igual que la resta, una obra de maduresa personal i professional.

La Consueta de Sanctis de 1516

Com ja hem vist, devem a l'historiador il·lustrat Jaime Villanueva l'atribució de l'autoria de la Consueta de Sanctis de 1516 al nostre protagonista.⁷⁶ Això ho fa basant-se en un encàrrec del Capítol de la Catedral a Mn. Font i Roig del 9 de gener de 1516.

Ara bé, revisada l'acta capitular en qüestió, hem de considerar el que la redacció d'aquesta –en llengua llatina– diu. I llegim: Es va determinar per unanimitat, sobre el tema de la Consueta, elegir el venerable Joan Roig, prevere i domer, juntament amb els altres ja elegits, per perfeccionar i completar la consueta ja iniciada.⁷⁷ És a dir, que el tan citat encàrrec del capítol a Mn. Font i Roig fou, *stricto sensu*, per acabar una feina ja començada per altres prèviament triats. La qüestió és, doncs, a quina obra s'està fent referència?

Particularment –i a l'espera de l'estudi monogràfic que la Consueta de Sanctis requereix, i amb les degudes precaucions perquè no podem oferir cap proposta definitiva– ens inclinam per una opció divergent a la facilitada per la historiografia fins al moment. Aquesta és que la notícia es refereix a l'encàrrec d'actualitzar la consueta de Sagristia –de consulta privada i al servei de la mateixa sagristia– i no a l'elaboració o actualització de la consueta de Sanctis –de lectura pública i al servei del cor– com podria semblar per la coincidència dels anys.⁷⁸

En res no s'oposa a la nostra proposta el nomenament de Mn. Mas com a ajudant i substituït de Font i Roig en la domeria el novembre de 1515. En qualsevol cas, a finals de 1515 i principis de 1516, Mn. Joan Roig treballava amb gran dedicació sobre alguna de les dues consuetes.

6. Beneficis eclesiàstics

Mn. Joan Font i Roig apareix diverses vegades consignat com a beneficiat, tant de la Seu i de l'església de Monti-Sion de Ciutat, com de la parròquia de Porreres. Igualment sabem que fou patró d'algun benefici eclesiàstic.

Recordem que el 1479, quan se li confereix l'orde del sotsdiaconat, ja era beneficiat de la Catedral. Aquesta és, ara per ara, la referència més antiga en què apareix com a tal.

⁷⁴ SEGUÍ TROBAT, G.: *La consueta de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 86.

⁷⁵ *Ordinarium de administratione sacramentorum*, València, 1516, f. 1v.

⁷⁶ VILLANUEVA, J.: *Viage literario á las Iglesias...*, p. 177. Citat per SEGUÍ TROBAT, G.: *La consueta de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 86.

⁷⁷ ACM, ACA-1627, f. 226v. Nota marginal: *Super consueta*.

⁷⁸ Cal tenir present que, per la seva mateixa naturalesa i funció, tota consueta és una obra temporal, oberta necessàriament a treballs de modificació per a actualització i adequació, així com per l'esmena de possibles errors o mancances.

Desconeixem qui fou el fundador del benefici, quina va ser la via d'accés i l'import en què estava dotat. Durant el període de 1498 a 1517, apareix mencionat com a beneficiat a la Catedral actuant a diverses actes notarials, però aquestes recullen negocis jurídics no relacionats amb qüestions beneficials.

El 1487, el domer Joan Font àlies Roig posseïa el benefici instituït pel comte d'Empúries. L'11 d'abril de 1488 cobra de la sagristia de la Seu, de mans del seu custos, Mn. Francesc Torner, els 6 sous corresponents a l'any anterior.⁷⁹

En 1502, Mn. Joan Font àlies Roig i altres quatre preveres més, tots beneficiats a l'església de Porreres, vénen un corral o pati al carrer del Socorredor de Ciutat que antigament fou dels aniversaris de la dita església.⁸⁰ Sembla que el benefici posseït per Mn. Font i Roig seria el de la capella de Sant Antoni de Viana de la parròquia porrerenca, ja que el 1511 el seu nebot Joan Roig, diaca, que n'és el posseïdor, el permutava amb un altre que Joan-Andreu Bibiloni, canonge, tenia a la capella de Sant Pere de la Seu.

El 7 de novembre de 1515, té un benefici fundat a l'altar de Sant Andreu de la Seu i el permuta amb un altre que el canonge Bibiloni té a l'altar major de l'església de Monti-Sion.⁸¹ Cal advertir que, sabent de l'elevat nombre de transmissions i resignacions de beneficis que es produeixen durant aquelles dècades, ara per ara és massa atrevit identificar, sense cap més informació, aquest benefici a la capella de Sant Andreu de la Catedral amb aquell que el mateix Mn. Font i Roig posseïa quan va rebre el diaconat, trenta-sis anys abans.

Al moment de la seva defunció, el nostre sagrista era posseïdor, almenys, de dos beneficis: un a l'altar de Sant Antoni de la Catedral, que havia estat fundat pel canonge Francesc Rovira, i el propi de la Domeria. D'ambdós, vacants per la seva defunció, coneixem el procés de presentació de candidats iniciat immediatament després del seu òbit. Així, el 20 d'agost de 1518, és presentat Gabriel Carbó, clergue, com a candidat a ocupar el mencionat benefici de l'altar catedralici. El mateix dia, el prevere Sancho Sánchez de Mercado opta al de la Domeria.⁸²

La possessió del benefici a la Seu, el fundat a l'altar de Sant Antoni que posseïa en vida el venerable mossèn Font i Roig, fou dat efectivament al sol·licitant, Gabriel Carbó. El 10 de desembre del mateix 1518 es pagaren 1 lliura i 10 sous per les taxes a la Sagristia.⁸³

Quant al seu paper com a patró, coneixem que ho fou del benefici fundat a la capella de Santa Anna de la Catedral mallorquina per la senyora Vicenta Alberola i què, com a tal, Font i Roig tenia dret de presentació de candidat. El 6 d'abril de 1502 el benefici és vacant per mort d'Antoni Rovira, prevere, i el nostre domer presenta Bernat Totxa, prevere, com a laica persona, perquè el posseeixi.⁸⁴

79 ACM, SAG-1175, f. 59.

80 ARM, NOT P-456, f. 163-164v. Els cinc preveres són els mossens Antoni Salom, Ponç Feliu, Gabriel Vaquer, Joan Font àlies Roig i Andreu Mesquida. Primera referència documental facilitada per la Dra. Maria Barceló Crespi.

81 ADM, *Registra Collationum* 48 (1515-1516), f. 75v. Informació inicial facilitada per Mn. Joan Rosselló Lliteras.

82 ADM, *Registra Collationum* 49 (1517-1519), f. 157r-158v.

83 ACM, SAG-1203, f. 43. Identificat aquí com fill de mestre Carbó, cirurgià. Probablement es tracti de Damià Carbó.

84 ADM, *Registra Collationum* 41 (1502-1503), f. 71r-72r. Informació inicial facilitada per Mn. Joan Rosselló Lliteras. Document parcialment mutilat. Consta el nom d'un altre domer de la Seu, el prevere Onofre Garrell.

7. Propietats. Transmissions i arrendaments

Són diverses les propietats urbanes, cases i horts a Ciutat, que apareixen vinculades al patrimoni immoble de Mn. Joan Font i Roig. Per començar, la seva residència es situava al carrer del Degà –actual carrer del Deganat– entre el portal de l'Almoina de la Catedral i la casa del Cabiscol. Es tractava d'una edificació –*tot una casa*– que apareix citada com *de Mn. Font i Roig i de Mn. Tomàs Castelló*,⁸⁵ a la zona més antiga de la ciutat i que havia experimentat canvis significatius en el seu traçat viari.⁸⁶

D'altra banda, l'agost de 1491, Font i Roig va vendre a Joan de Santjoan, apotecari, un hort amb pòrtic i assecador, que era de pertinences d'unes cases que el venedor es reservà, a la parròquia de Sant Miquel de Ciutat. Confrontava, entre d'altres, amb l'hort del monestir del Carme i estava situat davant del forn del vidrier Antoni Sales.⁸⁷ El tenia per compra feta dos anys enrere a Pere Trull, prevere. El preu de venda s'establí en 12 lliures.⁸⁸

Un altre hort, també a la mateixa zona de la ciutat, apareix documentat a principis del segle XVI. El setembre de 1503 els jurats concedien dret d'aigua de la Ciutat i Regne, de la que transita per davant l'església de Sant Antoni de Viana, al venerable Joan Font àlies Roig. El cabal concedit és l'equivalent al que passa per un forat de la mida d'una moneda d'un diner.⁸⁹

El 1511 és propietari, juntament amb els seus germans Martí i Gaspar Font àlies Roig, d'unes cases al carrer del Vi, a la parròquia de Santa Creu de Ciutat, que foren de l'heretat del seu pare. Les estableixen el 21 d'agost a favor de Tomàs Jaume, mariner, i Margalida, la seva muller.⁹⁰

Les darreres tres notícies sobre béns immobles de Mn. Joan Font i Roig són referides a diverses transaccions de la segona dècada del segle XVI. Primerament, dia 4 de juny de 1511, lloga a Jaume Ferrandell, prevere, per cinc anys i un preu total de 6 lliures, unes cases situades prop del monestir de Santa Clara de Ciutat.⁹¹ El 20 d'octubre de 1515 estableix al mercader Miquel Bestard unes cases a Santa Creu, que estaven sota directe domini del bisbe de Barcelona i alou de Miquel de Pujals, donzell. Les havia adquirit al mencionat Pujals només dos anys abans. Per acabar, el 14 de març de 1517 arrenda al mariner Baldiri Català, unes cases al carrer dit *de mossèn Morellet* de la parròquia de Santa Eulàlia, per 3 lliures i mitja, anuals.⁹²

85 Cal advertir que el carrer era, per aquells temps, més llarg que no pas ara. Part del carrer es convertí en plaça, l'actual de la Seu o de l'Almoina. *Consueta de Sagristia de 1511*. ACM, CC-3400, f. 46v.

86 Vegeu el treball del Dr. Antoni Pons en que aborda el desaparegut carrer d'en Pedró que s'estenia des de la façana principal del Palau Reial, passant per la façana nord de la Seu, paral·lel a la nau de l'Evangeli. PONS CORTÉS, A.: *La Consueta de aniversaris de la Catedral de Mallorca y la documentación funeraria como fuente para la historia de la arquitectura medieval. Volumen 1*, Tesi doctoral inèdita dirigida per Eduardo Carrero Santamaría, Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, 120; 138-139.

87 Podríem situar aquest hort entorn dels actuals carrers del Carme, Sant Elies i dels Horts.

88 ARM, ECR 500, f. 249v-250v.

89 És el que es coneix, segons la terminologia del moment, com '*un diner de aygo*'. ARM, EU-23, f. 266r.

90 ARM, NOT P-13, f. 69v-70v.

91 ARM, NOT M-599, f. 38r.

92 ARM, NOT S-1070, f. 17v. Probablement estarien ubicades a la illeta coneguda com *de mossèn Bernat Morei*. Vegeu BARCELÓ CRESPI, M.: *La Talla de Ciutat de Mallorca, 1512*, Palma, 2002, p. 25-26. Aquest carrer és l'actual

8. Altres relacions personals

A la Seu, Mn. Font i Roig coincidí i treballà juntament amb Mn. Gabriel Vaquer, també prevere, domer i beneficiat. Desenvoluparen paral·lelament la seva activitat eclesiàstica, d'una manera intensa, centrada entorn la gestió econòmica i la cura d'ànimes de l'església mare de Mallorca.⁹³ Ambdós tingueren ocasió de tractar, tot i la diferència d'edat, el domer Bernat Duran en els seus darrers anys de vida.⁹⁴

En altre ordre de coses, durant el temps de la seva regència de la Sagristia de la Seu, l'agost de 1497, Joan Font àlies Roig ordenava procurador a Pere Armengol, habitant de Sencelles, perquè en el seu nom, compràs uns censals frumentaris de la vila de Sant Joan de Sineu.⁹⁵

El discret i venerable Joan Roig, prevere, fou marmessor de mossèn Antoni Llana, prevere i beneficiat a la Seu, en virtut dels codicil·lis fets el juliol de 1497. L'agost del mateix any –mort ja Llana– Font i Roig, aleshores també procurador de la Caixa i Confraria de Sant Bernat de la Seu de Mallorca, instava la publicació del seu testament.⁹⁶ La importància de l'encàrrec ve del fet que Mn. Llana, al seu testament de juliol de 1475, havia manat fundar un hospital per a preveres vells i preveres joves malalts. L'hospital en qüestió és el de Sant Pere i Sant Bernat, i no és difícil imaginar la complexitat de les múltiples gestions necessàries per fer possible el compliment efectiu de l'encàrrec.

Especial atenció requereix la seva relació amb el prevere Antoni Salom, també beneficiat de la parròquia de Porreres. Mn. Salom formava part d'un potent grup d'eclesiàstics porrerencs amb forts lligams entre ells i freqüentment vinculats amb la Seu, d'on era canonge.⁹⁷ La mútua confiança entre Font i Roig i Salom devia ser prou gran i els seus interessos, semblants. Tant és així que, el desembre de 1505, davant el notari Bartomeu Trobat, ambdós es constitueixen com a procuradors recíprocs. Font i Roig nomenava procurador Salom per exigir i cobrar quantitats, especialment aquelles 40 lliures que li feia pel seu benefici l'honorable Melcior Comelles sobre la seva finca de Montuiri. A continuació, Salom feia el mateix amb el domer, facultant-lo per exigir i cobrar qualsevol quantitat, expressament aquelles 28 lliures que la Universitat de Mallorca li feia per la festa de sant Miquel.⁹⁸

La relació sembla que s'anava enfortint, ja que, pel mes de setembre de 1507, Mn. Font i Roig actuava novament com a procurador de Salom, però ara en una venda de terres del

d'en Morei i la illeta seria la darrera del carrer, pujant a la dreta, tocant la plaça de Santa Eulàlia.

93 BARCELÓ CRESPI, M.; ENSENYAT PUJOL, G.: "Mossèn Gabriel Vaquer en el context de les lletres mallorquines de la tardor medieval", *BSAL*, 62, 2006, p. 188.

94 Mn. Bernat Duran fou cofundador el 1456, juntament amb el donzell Tomàs Tomàs, i capdavanter en la direcció de la Col·legiata de Lluc. BARCELÓ, M.; ENSENYAT, G.: "Mossèn Gabriel Vaquer...", p. 201.

95 ARM, NOT C-256, f. 172v.

96 ROSSELLÓ LLITERAS, J.; BARCELÓ ADROVER, J.: "Hospitalet dels capellans de Sant Pere i Sant Bernat. Una nova lectura del testament del fundador (1475)", *BSAL*, 58, 2002, p. 279-280.

97 Dintre d'aquest grup estarien Agustí Ferran àlies Agost, Ponç Feliu, Gabriel Móra –cofundador de la Criança– i el mateix Antoni Salom. BARCELÓ CRESPI, M.: "Gabriel Móra, un humanista porrerenc" en BARCELÓ CRESPI, M. (coord.): *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 2000, p. 199. Pel seu probable origen o vinculació amb Porreres, també hauríem d'incloure en aquest col·lectiu Mn. Gabriel Vaquer, al que ja ens hem referit abans.

98 Respectivament, ARM, NOT, T-428, f. 89v-90r i ARM, NOT T-428, f. 90r.

terme de Porreres.⁹⁹ El poder notarial que permetia al venerable Mn. Font i Roig actuar en nom del porrerenc no és el mateix de 1505, ja que aquí es requerien de facultats més àmplies, sinó un apoderament nou signat davant Rafel Nicolau, notari de la vila en qüestió.

Per concloure, al darrer testament atorgat per Salom, el 12 d'abril de 1509, el testador elegia com a marmessor únic Joan Roig, prevere, "*caríssim amic meu*", un dels domers de l'Església de la Seu, i sembla que li deixava el dret de presentació del seu benefici de Porreres.¹⁰⁰ Salom moria a casa seva, a la vila de Porreres, l'octubre de 1512. El seu marmessor encara actuava com a tal el febrer de 1518, en concret, resignant un cens de l'heretat del finat.¹⁰¹

9. Testament, defunció i enterrament

El venerable domer testava davant el notari Francesc de Milià l'1 de febrer de 1518, designant hereu el seu germà Cristòfol Font àlies Roig, paraire.¹⁰² Posteriorment codicil·là amb el mateix fedatari el 13 d'agost del mateix any. En aquestes darreres voluntats ordenava una generosa obra pia en la qual feia, almenys, un llegat de 10 lliures censals per celebrar dos oficis perpetus, un per a Martí Font àlies Roig, prevere, i altre per a Jornets, prevere.¹⁰³

Com ja hem anticipat, Mn. Joan Font i Roig morí el mes d'agost de 1518, quan comptava amb uns seixanta-tres anys d'edat. Desconeixem la causa de la defunció, però el seu òbit no fou sobtat. Fou enterrat el 20 del dit mes, dia de sant Bernat, a la Seu de Mallorca, amb unes vestimentes noves que el finat havia manat fer i que serviren de mortalla.¹⁰⁴ Al seu enterrament cremaren sis torxes bones i dotze ciris blancs de 9 unces de pes.

Tres dies més tard, el 23 d'agost, se celebrava a la Seu un conventual de prevere-domer per ell. El 26 d'agost Cristòfol Roig, el seu germà i hereu, pagava les 10 lliures corresponents a les taxes per la vacant de prevere a la Sagristia de l'església catedral.¹⁰⁵ El 26 d'agost, el mateix hereu pagava a la sagristia 2 sous i 5 diners d'oferta per un trentenari i cinc misses de sant Agustí pel difunt.¹⁰⁶

Anualment se celebrava, en dates pròximes al dia de la seva defunció, una missa matinal de rèquiem per la seva ànima. Aquestes misses d'aniversari, que hem de pressuposar perpètuas, les tenim ben documentades en els anys immediats posteriors a la seva mort. Per exemple, les celebrades el 27 d'agost de 1520 i el 6 de setembre de 1521 en què el seu preu era de 5 sous cada una.¹⁰⁷

99 ARM, ECR-70, f. 221v.

100 ARM, NOT P-452, f. 19r-21v.

101 ARM, NOT B-115, f. 22v-24r.

102 No s'han pogut localitzar aquests dos documents claus. La informació que aportam, l'hem obtinguda de referències indirectes.

103 Vegeu ARM, NOT LL-11, f. 99r-101r. Hem de suposar que el primer seria el seu oncle patern, mentre que desconeixem, ara per ara, la identitat de mossèn Jornet i la vinculació que l'unia amb el testador.

104 ACM, SAG-1203, f. 35v. Citat a SEGUÍ TROBAT, G.: *La consuetud de sagristia de 1511...*, vol. I, p. 87-88.

105 ACM, SAG-1203, f. 35v.

106 ACM, SAG-1203, f. 25v.

107 Respectivament a ACM, SAG-1205, f. 23v; ACM, SAG-1206, f. 25r.

10. La sepultura de la Seu: vas i làpida

Pel que sembla, Mn. Font i Roig fou sepultat en un vas ubicat a la segona capella lateral de la nau de l'Evangeli de la Seu de Mallorca que, per aquells temps, estava dedicada a Santa Cecília,¹⁰⁸ actualment al Sant Crist del Davallament. Aquesta sepultura, si no era familiar en el moment de la seva defunció, ho fou poc després, perquè successius membres de la família Font i Roig s'hi enterraren durant les següents generacions al llarg dels segles.

Sobre la seva ubicació exacta, ara per ara, només podem aportar una hipòtesi que haurà de confirmar-se en el futur. El vas d'enterrament estaria –aquesta és la nostra proposta– efectivament ubicat a la capella de Santa Cecília, just devora dels graons que hi donen accés, molt a prop del mur que la separa de la tercera capella (Fig. 6). Actualment, la boca de pedra del vas queda quasi aferrada al muret que suporta la reixa que tanca la capella. No presenta inscripció o senyal visible alguna que la faci identificable.

L'element material més interessant del conjunt funerari, almanco des del punt de vista artístic, és la làpida sepulcral que, desplaçada del seu lloc original, descontextualitzada i probablement modificada, es troba avui al Museu Catedralici.¹⁰⁹ La lauda ha sofert més d'un canvi d'ubicació.

Segons pareix, originàriament es trobava adossada a la paret lateral esquerra de la referida capella –com era d'esperar– molt a prop del vas d'enterrament. A principis del segle XIX (1814) encara hi era, perquè Villanueva parla de la inscripció.¹¹⁰ A principis del segle XX (1916) la trobam a la mateixa capella, però sembla que ha estat desplaçada cap al fons, més enllà del sepulcre neogòtic del P. Julià Font i Roig (+1613).¹¹¹ És a dir, que el nou sepulcre del dominic s'hauria bastit, l'any 1900, sobre l'espai que abans ocupava la làpida de Mn. Joan Font i Roig. Probablement aquesta fou la raó del seu primer trasllat.

Tal volta, a mitjan segle XX encara es trobava devora el retaule del Sant Crist del Davallament.¹¹² Desconeixem la data en què es retirà definitivament, la raó i com va acabar al Museu.

108 "Don Juan Font y Roig [...] Yace en la capilla de Santa Cecilia al lado del evangelio con su breve inscripción". VILLANUEVA, J.: *Viage literario...*, tom XXII, p. 177.

109 La peça es troba a la primera sala del museu, que ocupa l'espai de l'antiga sagristia de Vermells, als baixos de la torre del campanar de la Seu.

110 Vegeu nota 108.

111 ALCOVER [SUREDA], A.M.: "La Santa Iglesia...", p. 19.

112 Diem tal volta, perquè si seguim a Gaspar Munar (MUNAR OLIVER, G.: *Devoción de Mallorca a...*, p. 80-81) no queda clar si parla del moment en que escriví el seu llibre –any 1950– o bé es refereix al que ha llegit de Villanueva.

Làpida sepulcral. Comentari artístic

Làpida sepulcral de format rectangular, elaborada en pedra marès de Santanyí i policromada. Les seves mides aproximades són 115 cm d'alt per 75 cm d'ample. D'autoria anònima i taller desconegut, tot i que la seva factura –bàsicament la part superior– evoca alguns motius ornamentals del portal de l'Almoïna, obra de Francesc Sagrera.¹¹³ Aquests són un arc conopial acabat en floró, decorat amb cardines i flanquejat per pinacles sobre el que es situa una arcuació cega. Aquest terç superior de l'obra, que sembla afegit posteriorment o reconstruït, queda separat de la resta de la peça per una evident fractura horitzontal en la pedra.

A la part inferior presenta la següent inscripció en lletra gòtica: "*Sepultura del venerable / mossen ioha(n) font al(i)es roig do / mer de la present seu e dels se(us)*".

La temàtica representada és l'escena cristiana de la Dormició de la Mare de Déu en que aquesta reposa sobre el llit, en posició horitzontal i les mans unides sobre el pit. Els dotze apòstols, d'aspecte hieràtic i mirant a l'espectador,¹¹⁴ es presenten col·locats formant tres fileres, envoltant la Verge Maria en el moment del seu trànsit. Els de la primera filera apareixen asseguts, amb les mans en diferents posicions, en un aparent intent de l'artista de cercar una certa individualització dels personatges.¹¹⁵ Els de les fileres segona i tercera s'estan dempeus. Tots van vestits amb túnica i porten barba, excepte sant Joan. Corona l'escena la representació del seu fill, Jesucrist, que apareix flanquejat per dos àngels. En braços –com és habitual en la iconografia de l'Assumpció– porta l'ànima de la Verge Maria, representada en forma de nina. Aquesta darrera figura apareix deteriorada per mutilació, ja que està decapitada.

Rompen sorprenentment la simetria vertical de la peça, sobre el mateix suport de la làpida, a la part inferior dreta i devora de la inscripció, apareix un escut d'armes –també en marès i policromat– que correspon a la família Font de Mallorca. Que aquest es presenti descentrat ens fa pensar que, tal volta, mancava un altre escut al costat esquerre, o bé que, el que avui té, ha estat ressituat on ara apareix. D'una observació detallada podem afirmar que l'escut en qüestió ha estat recol·locat a la posició actual. No coneixem, ara per ara, quina podria haver estat la seva ubicació primigènia.

L'estat de conservació de la peça és deficient, presentant alguns danys que podem atribuir, quasi amb tota seguretat, als trasllats que ha sofert.

¹¹³ Francesc Sagrera, prevere i arquitecte, que es trobava treballant en el portal del lateral nord de la Seu a finals del segle XV. L'obra fou projectada i iniciada el 1498. Vegeu DOMENGE I MESQUIDA, J.: "La arquitectura en el reino de Mallorca, 1450-1550. Impresiones desde un mirador privilegiado", *Artígrama*, 23, 2008, p. 185-239. Recordem que, per aquell temps, Mn. Font i Roig havia finalitzat el seu últim mandat com a regent de la Sagristia i, el 1502, seria elegit sots-obrer de la Seu.

¹¹⁴ MUNAR OLIVER, G.: *Devoción de Mallorca a...*, p. 80-81.

¹¹⁵ Vegeu http://catedraldemallorca.org/mediawiki/index.php?title=L%C3%A0pida_de_Joan_Font (Consulta 01.05.2018).

11. Conclusions

Quasi res s'havia estudiat, fins ara, de la persona de Mn. Joan Font i Roig (ca 1455-1518 Ciutat de Mallorca). Hem presentat algunes dades biogràfiques i familiars, alhora que acreditat que rebé tots els ordes sagrats a Mallorca. Apareix a la documentació amb els tractaments de mossèn (en tant que prevere), venerable (probablement en tant que domer), discret (tal volta en tant que oficial de la Catedral) i honorable.

Fou un actor que participà activament en un ampli procés de reproducció social que implica a tot l'entorn familiar que es troba immers en una dinàmica d'ascens social. Fou protegit del seu oncle Martí Roig, prevere i rector de Santa Creu, i, al seu torn, mentor del seu nebot homònim Joan Font i Roig, diaca.

Cal considerar la percepció d'unes rendes eclesiàstiques –els beneficis eclesiàstics, el quart com a domer, els estipendis per serveis litúrgics i sacramentals– que li varen permetre d'incrementar el seu patrimoni immoble a la Ciutat de Mallorca que –possèit a títol personal– li generà unes rendes complementàries per via de lloguers.

Com a eclesiàstic –ordenat de prevere el 1480– va estar tota la seva vida al servei de la diòcesi de Mallorca; en concret, adscrit a la seva església mare. Serà a la Catedral on desenvoluparà el seu ministeri entorn dels sacraments i el culte, la cura dels objectes sagrats, la gestió econòmica de la Sagristia (1491-1498) i de l'obra i fàbrica catedralícia (1502-1503, 1505-1507 i 1518). Especialment destacable fou la seva activitat com a domer durant més de tres dècades. Resta per valorar la seva aportació en la construcció de la Seu.

El nostre venerable domer és un personatge característic del que s'ha vingut a denominar 'trànsit a la modernitat' de la Mallorca dels segles XV i XVI. Coautor de l'obra manuscrita *Consueta de Sagristia* (1511), compilador de l'obra impresa *Ordinari de l'administració de sacraments segons els ritus de la Seu de Mallorca* (València, 1516) i relacionat amb l'elaboració de la *Consueta de Sanctis* (1516), Joan Font i Roig no és un simple copista sinó una veu autoritzada que investiga, sotmet a crítica i –per encàrrec del Capítol i dels bisbes– actualitza i consigna per escrit els ritus i tradicions de l'església mallorquina.

Ara per ara, no tenim documentada la seva relació amb el cercle humanístic del moment, però sí que podem dir que es mou entre alguns dels membres que en formen part.

Per acabar, quant a la investigació, en menys d'una dècada s'ha passat de no conèixer gairebé res de mossèn Joan Font i Roig a començar a disposar d'una bona base documental i bibliogràfica que permetrà un més que just reconeixement a la seva persona i obra.

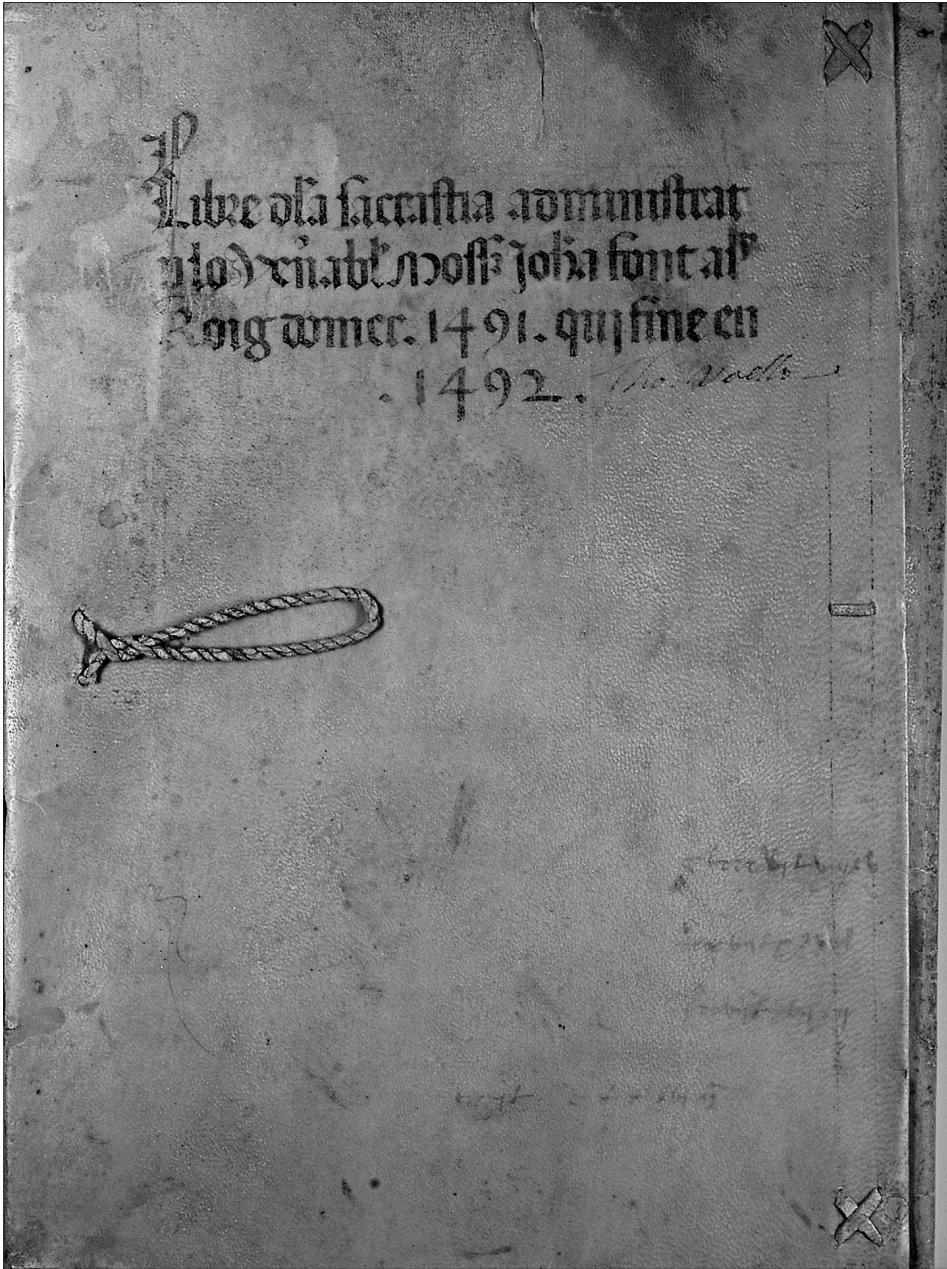

Fig. 1 Libre de Sagristia de la Seu de Mallorca (1491-1492) [ACM, SAG-1179, coberta]

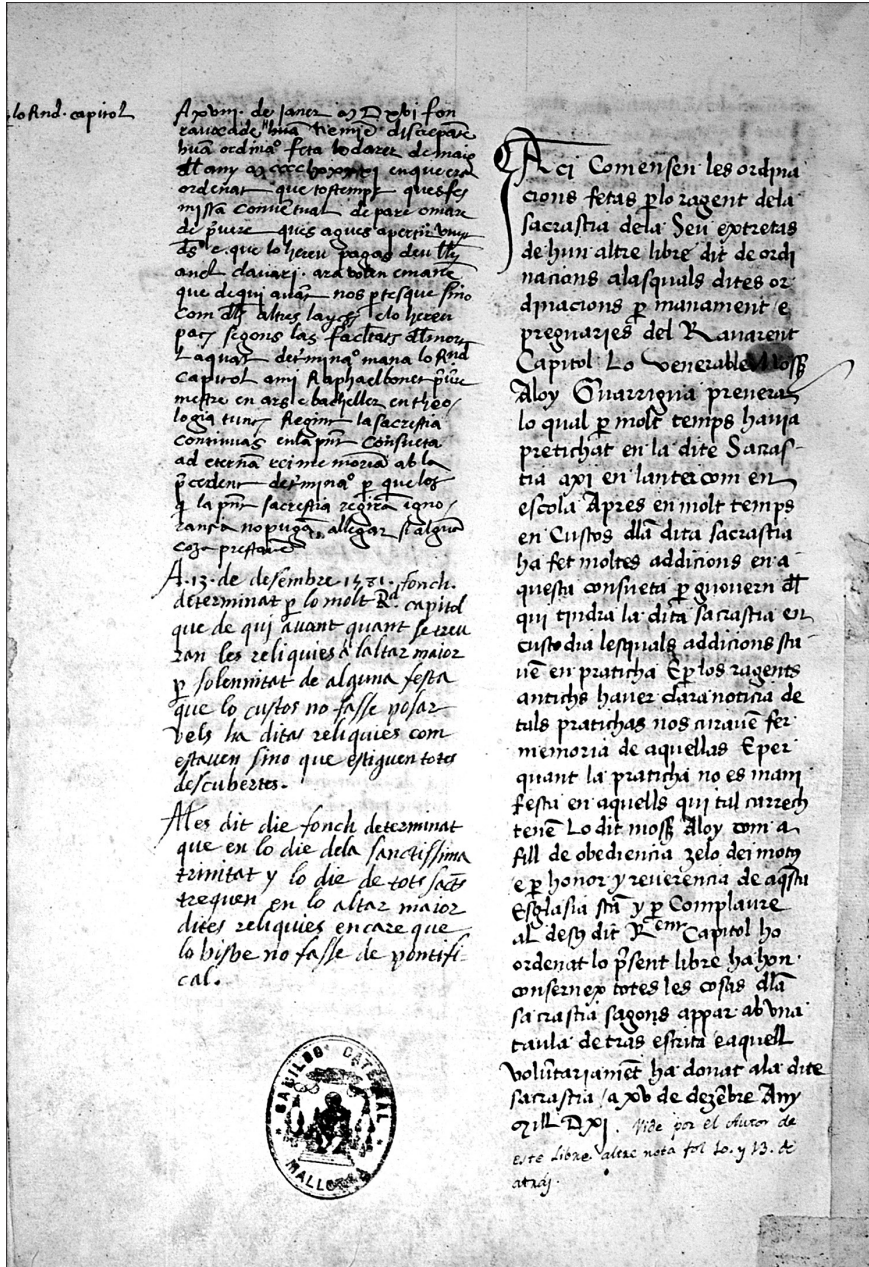

Fig. 2 Consuetu de Sagristia (1511). Incipit [ACM, CC-3400, f. 13v]

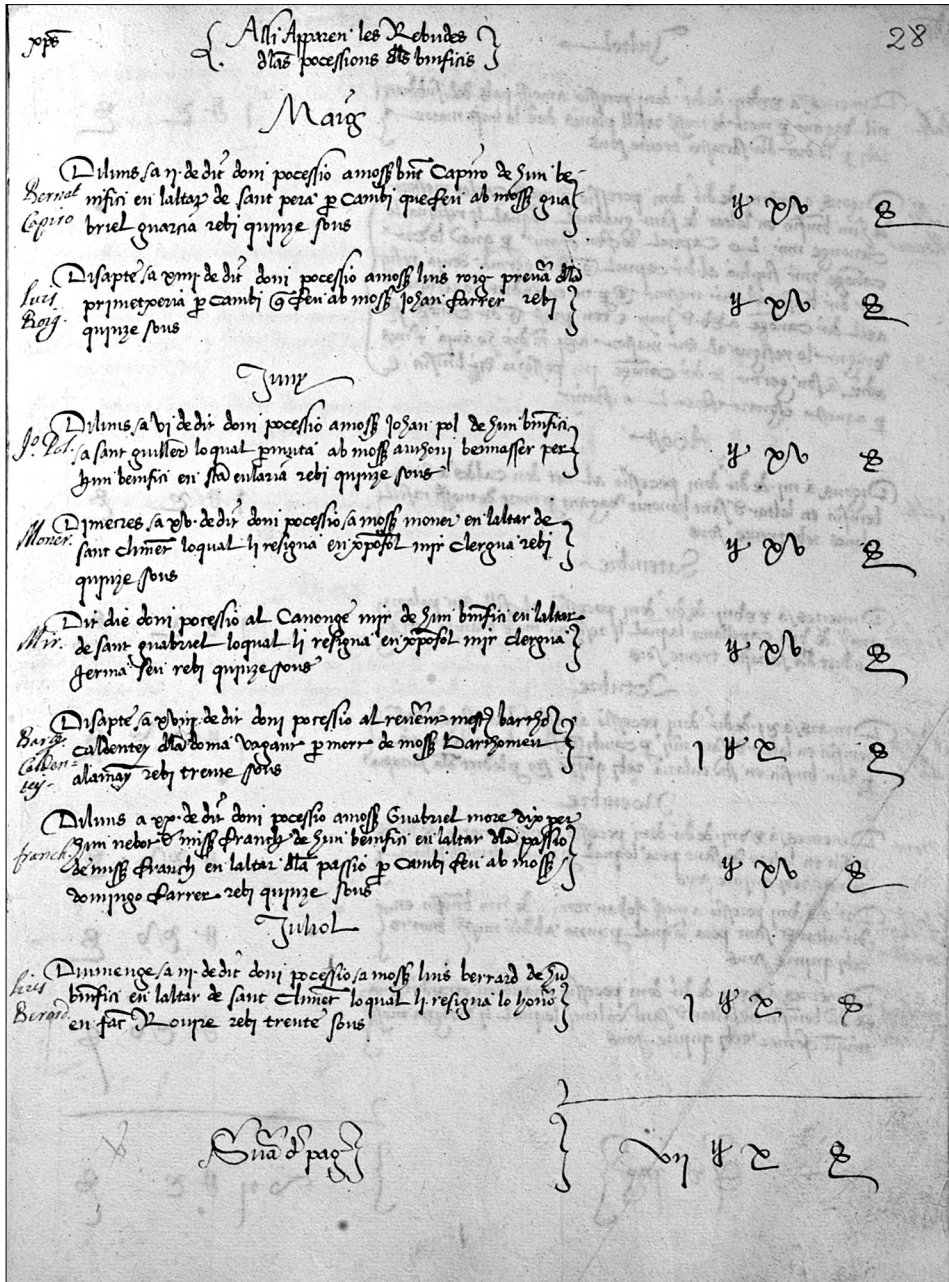

Fig. 3 Exemple d'escritura atribuïda a Mn. Joan Font i Roig. Llibre de Sagristia (1496-1497) [ACM, SAG-1184 f. 28r]

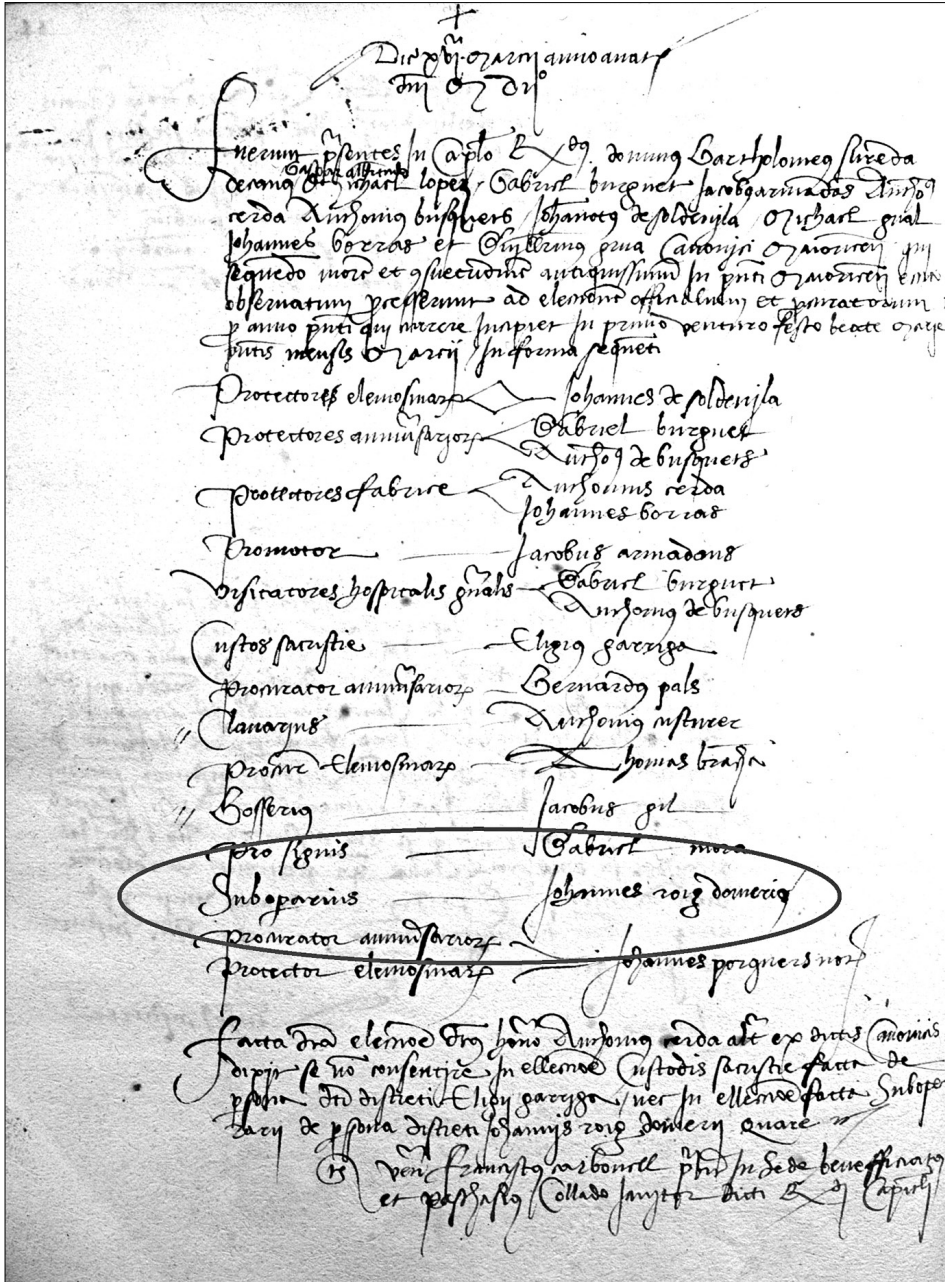

Fig. 4 Acta d'elecció de Mn. Joan Roig com sots-obrer de la Seu (1502) [ACM, VA-2700, f. 11v]

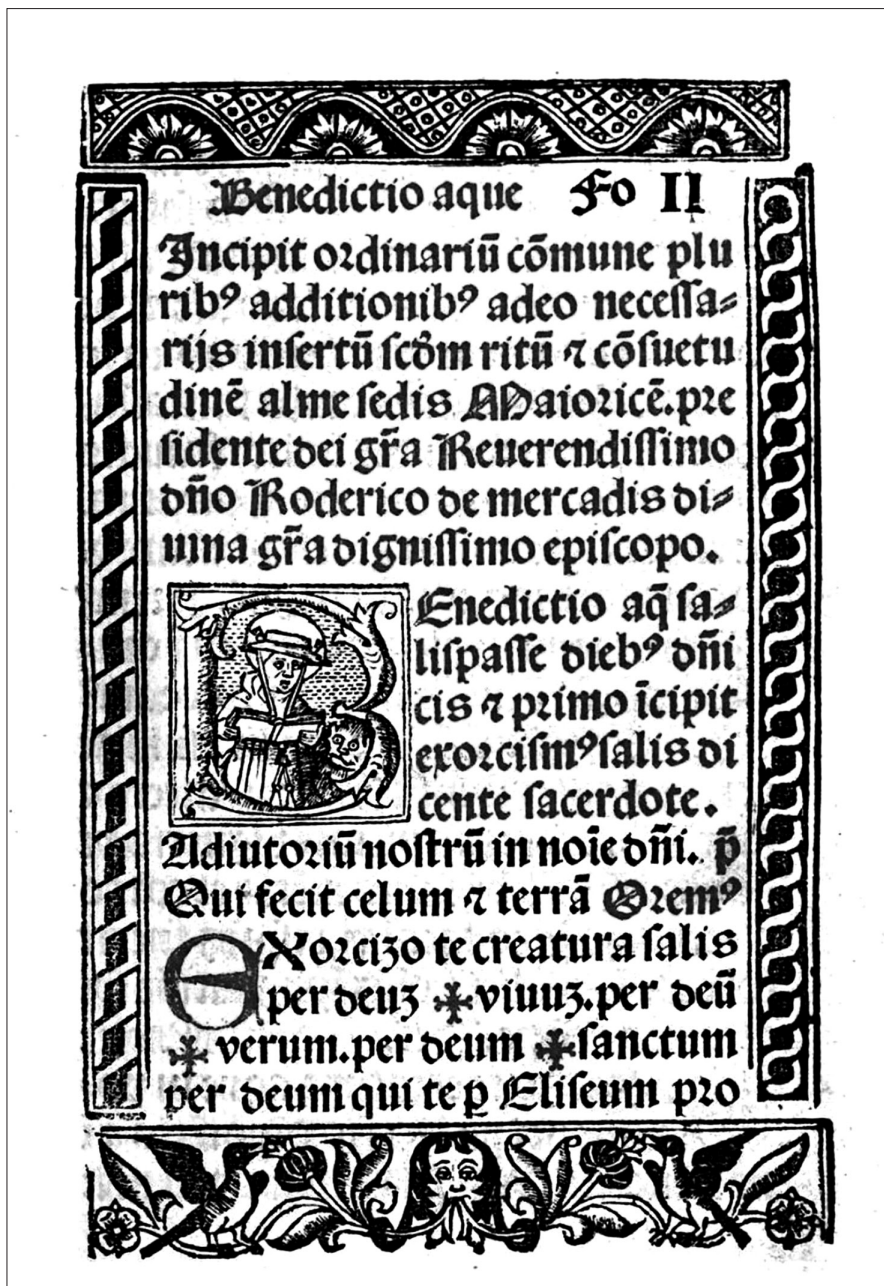

Fig. 5 Ordinarium de administratione sacramentorum (València 1516). Incipit

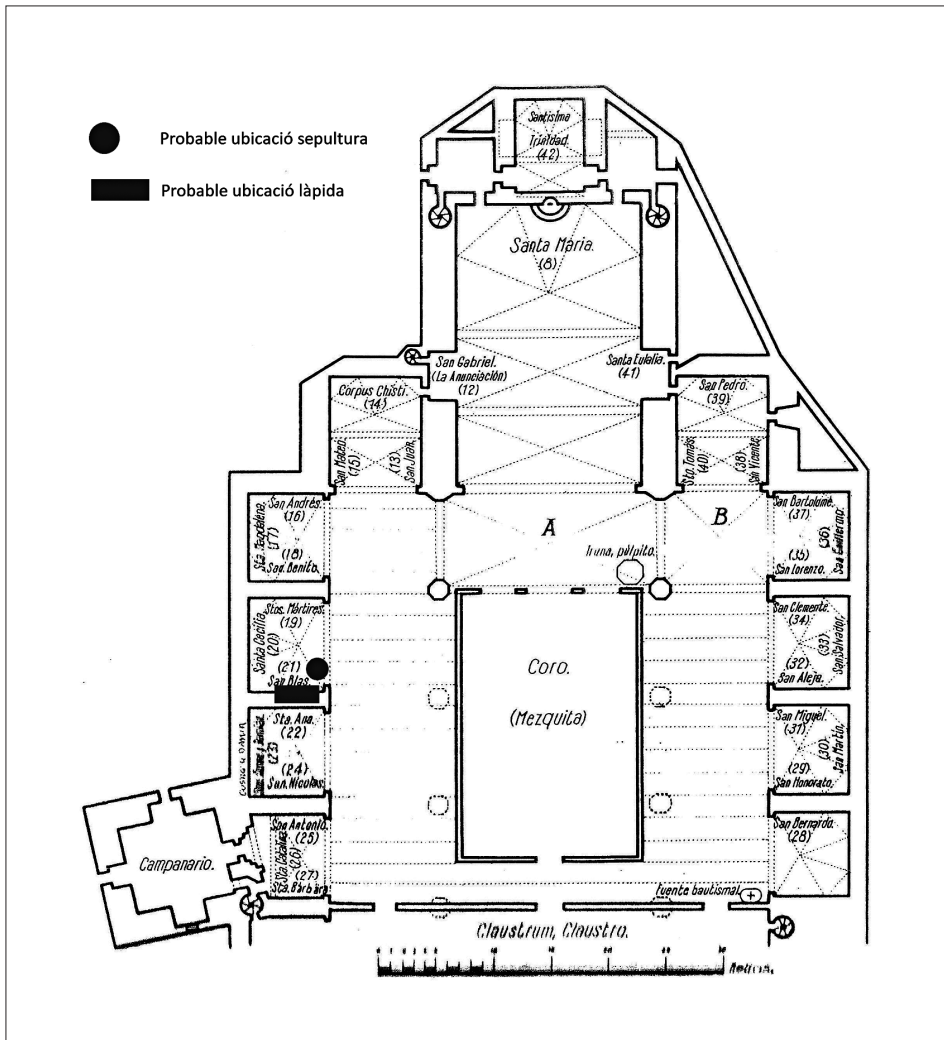

Fig. 6 Plànol de la Seu de Mallorca (entorn del segle XV). Probables ubicacions de la sepultura i de la làpida

Fig. 7 Làpida sepulcral de mossèn Joan Font àlies Roig, prevere i domer.
(Museu de la Catedral de Mallorca)

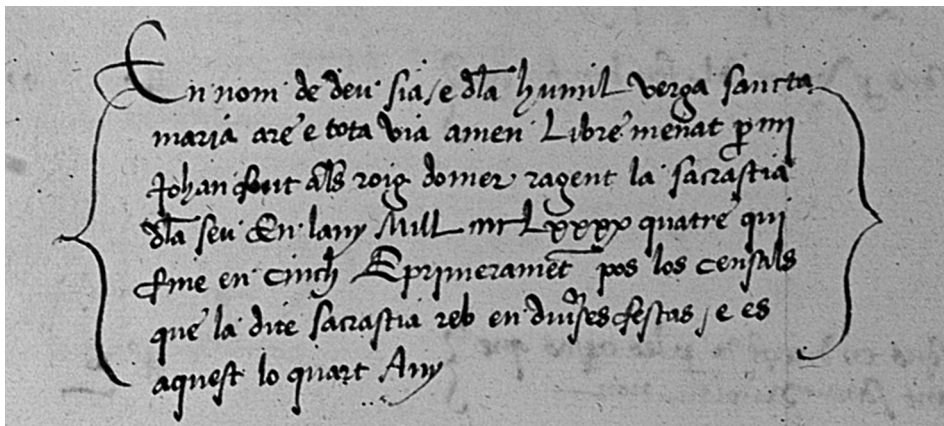

Fig. 8 Detall ACM SAG-1182 f. 3R (1494)

Fig. 9 Detall (escut) de la làpida sepulcral de mossèn Joan Font àlies Roig.
(Museu de la Catedral de Mallorca)

EL ARCHIVO GREMIAL DE LOS HORNEROS DE PALMA: GÉNESIS, DIVISIÓN Y ESTADO ACTUAL (SIGLOS XVI-XIX)

Miguel Gabriel Garí Pallicer

Universitat de les Illes Balears-IEHM

Resumen: El estudio de los gremios ha estado basado en los capítulos de oficio. Trabajos recientes han puesto el foco en la diversidad de la institución gremial. El presente artículo trata de arrojar luz sobre la documentación gremial con el objetivo de servir de guía para la catalogación del patrimonio documental de los gremios, así como para conocer su gestación, ruptura y estado actual.

Palabras clave: Gremios, Mallorca, Edad Moderna, Historia del Trabajo, Fuentes documentales.

Abstract: The study of guilds has been traditionally attached to guild's norms, but these institutions were more diverse. This article aims at clarifying which documents were generated by guilds in order to be useful when cataloguing guilds' documentary legacy. It can also be useful for knowing how this archive was created and divided, and which its current state is.

Key words: Guilds, Mallorca, Modern Age, Work History, Primary Sources.

Recibido el 24 de mayo. Aceptado el 13 de diciembre de 2018.

Abreviaturas: ADM = Arxiu Diocesà de Mallorca, AHCB = Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BBM = Biblioteca Bartolomé March), BLA = Biblioteca Lluís Alemany, BMM = Biblioteca Monestir de Montserrat, BNC = Biblioteca Nacional de Catalunya, BNE = Biblioteca Nacional de España.

1. Introducción

El presente texto tiene por objetivo analizar la composición del archivo gremial del colegio de horneros y panaderos. Para ello, se presta atención a tres momentos históricos distintos. En primer lugar, al periodo de generación y uso de la documentación durante la existencia del gremio entre los siglos XV a XIX, en segundo lugar, al momento de su división a raíz de la extinción de la institución gremial a inicios del siglo XIX y, finalmente, a su situación actual. De esta manera, se pretende dar a conocer una parte del potencial del estudio de los gremios y trazar la historia documental de uno de los colegios de oficio mallorquines y superar la imagen fragmentada que todavía persiste en torno a estas corporaciones. Así, el interés de cada momento historiográfico centrado en cuestiones particulares ha impedido que se estudien los gremios globalmente, obviando aspectos como su papel político o su significación como espacio relacional.¹

Tradicionalmente, la investigación histórica sobre los gremios, como parte de la reflexión acerca de la evolución sobre la idea del concepto de trabajo, se ha visto marcada por los debates en torno al desarrollo y crítica del liberalismo y el capitalismo o sus alternativas.² Así, desde finales del siglo XVIII hasta el inicio del siglo XX, el interés sobre el tema se situaba en presentarlos como frenos para el desarrollo económico y tecnológico o como ejemplos de organización social.³ Esta idea pasó a la historiografía basándose en una lectura acrítica y descontextualizada de los capítulos gremiales desde los postulados de los ilustrados dieciochistas, el positivismo decimonónico y distintas filosofías políticas.⁴ El giro social en la historiografía desde los años 60' abrió el foco y amplió el espectro de temas que se podían estudiar a partir de las cofradías de oficio. Junto a este interés por lo social, el estudio de los gremios se benefició también de la renovación de la historia económica.⁵

Desde los años 90' en la historiografía internacional se está viviendo un retorno de lo gremial. Este nuevo interés por el tema tuvo como punto culminante un debate protagonizado por Stephan Epstein y Sheilagh Ogilvie entre 2004 y 2008 sobre si los

1 PRAK, M.: *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the world. c. 1000-1789*, Cambridge, 2018, pp. 83-116.

2 SENNETT, S.: *El artesano*, Barcelona, 2009 o DíEZ RODRÍGUEZ, F.: *Homo faber. Historia intelectual del trabajo. 1675-1945*, Madrid, 2014.

3 Sobre la libertad de industria en la España Moderna: LLUCH, E.: *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840)*, Barcelona, 1973, ASTIGARRAGA, J.: "Turgot et le débat sur la liberté du travail dans l'Espagne des Lumières (1776-1813)", *Méditerranée. Recherche storiche*, 14, 2017, pp. 343-372 y MORENO CLAVERÍAS, B.: "Los gremios a examen: el trabajo manufacturero y las corporaciones de oficio en el pensamiento económico de la España Moderna" en LANZA GARCÍA, R. (coord.): *Las instituciones económicas, las finanzas públicas y el declive de España*, Madrid, 2017, pp. 345-380.

4 MORAL RONCAL, A.: *Gremios e Ilustración en Madrid: 1775-1836*, Madrid, 1998, ROMERO MARÍ, J.J.: "D'agremiats a menestrals. Els artesans barcelonins de 1814 a 1860", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVI, 2005, pp. 201-219.

5 Sobre la historiografía gremial: FARR, J.R.: *Artisans in Europe. 1300-1914*, Cambridge, 2000, CROWSTON, C.: "Women, gender and guilds in Early Modern Europe: an overview of recent research", *International Review of Social History*, 2008, pp. 19-44 y ANHEIM, E.: "Les hiérarchies du travail artisanal au Moyen Âge. Entre histoire et historiographie", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 68, 2013, pp. 1027-1038. En España: ZOFÍO LLORENTE, J.C.: *Gremios y artesanos en Madrid. 1550-1650. La sociedad del trabajo en una ciudad cortesana preindustrial*, Madrid, 2005 y HERNÁNDEZ GARCÍA, R.; GONZÁLEZ ARCE, J.D.: "Gremios y corporaciones laborales. Debates historiográficos y estado de la cuestión", *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 34, 2015, pp.7-18.

gremios constituyeron o no frenos para el crecimiento económico. La disputa reafirmó el interés sobre este sujeto de investigación pues comprendía los gremios no sólo desde su papel económico sino como una institución protagonista de los fenómenos sociales y políticos de su tiempo.⁶ Actualmente, se están estudiando los gremios desde diferentes perspectivas como su función formativa, la economía de la institución gremial, su relación con las autoridades o su papel como institución asistencial y socializadora, algo que, en realidad, ya se había hecho parcialmente pero que ahora tendría una mayor unidad y coherencia.⁷ Para realizar este tipo de trabajos históricos es necesario utilizar una documentación alternativa a los capítulos, tradicionalmente, las fuentes básicas para conocer la realidad de los colegios de oficio y no complementarlos exclusivamente con protocolos notariales.⁸ Por ello, es de interés historiar los documentos generados a instancia de los gremios. En el caso mallorquín, el estudio gremial ha sido reducido.⁹

6 EPSTEIN, S.R.: "Craft guilds, apprenticeship and technological change in pre-industrial Europe", *The Journal of Economic History*, 58/3, 1998, 684-713 y *Libertad y crecimiento. El desarrollo de los estados y de los mercados en Europa. 1300-1750*, Valencia, 2009. Entre los de Ogilvie: OGILVIE, S.: "Whatever is, is right? Economic institutions in pre-industrial Europe", *Economic History Review*, 60/4, 2007, pp. 649-684, y "The economics of guilds", *Journal of Economic Perspectives*, 28/4, 2014, pp. 169-192.

7 Este interés, en parte alentado por el debate entre Epstein y Ogilvie, ha recibido el nombre de "Return of the Guilds". Este concepto fue fundamentado en el número 53 de la *International Review of Social History* publicado en 2008 y continúa en la actualidad: BYCROFT, M.: "Regulation and Intellectual Change at the Paris Goldsmiths' Guild. 1660-1740", *Journal of Early Modern History*, 22, 2018, pp. 500-527. En España podemos destacar en la recepción del retorno gremial: NIETO SÁNCHEZ, J. A.: "El acceso al trabajo corporativo en el Madrid del siglo XVIII: una propuesta de análisis de las cartas de examen gremial", *Investigaciones de Historia Económica*, 9, 2013, pp. 97-107, NIETO SÁNCHEZ, J. A.: "Artesanos y organización de la producción manufacturera en las ciudades de Castilla de la Edad Moderna", *Theomai. Estudios críticos sobre sociedad y desarrollo*, 31, 2015, pp. 24-42, ZOFÍO LLORENTE, J.C.: "Reproducción social y artesanos. Sastres, curtidores y artesanos de la madera madrileños en el Siglo XVII", *Hispania*, 237, 2011, pp. 87-120 o NIETO SÁNCHEZ, J.A.; ZOFÍO LLORENTE, J.C.: "Los gremios de Madrid durante la Edad Moderna: una revisión", *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 34, 2015, pp. 47-61. En el ámbito mediterráneo se han de destacar los trabajos dedicados al sector sedero valenciano como NAVARRO ESPINACH, G.: *El col·legi de l'art major de la seda de València*, Valencia, 1996 o "La seda en Italia y España (siglos XV-XVI). Arte, tecnología y diseño", *Revista Diálogos Mediterráneos*, 10, 2016, pp. 71-91. Sobre la Edad Moderna, FRANCH BENAVENT, R.: "Salario y condiciones de trabajo en la industria de la seda valenciana del siglo XVIII", *Obradoiro de historia moderna*, 25, 2016, pp. 207-242, FRANCH BENAVENT, R.: "Los maestros del colegio del arte mayor de la seda de Valencia en una fase de crecimiento manufacturero", *Hispania*, 74, 2014, pp. 41-68 o MATEOS ROYO, J.A.: "Reconsidering craft guilds in times of decline: regional institutions and urban textile artisans in Seventeenth-Century Aragon", *The Journal of European Economic History*, 1, 2016, pp. 121-159.

8 CÓRDOBA DE LA LLAVE, R.: *Los oficios medievales. Tecnología, producción, trabajo*, Madrid, 2017, pp. 15-24.

9 Los trabajos clásicos sobre los gremios mallorquines son QUETGLAS GAYÁ, B.: *Los gremios mallorquines*, Palma, 1939 y BARCELÓ CRESPI, M. (ed.): *La manufactura urbana i els menestrals (ss. XIII-XVI). IX Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma, 1990. A estos hay que sumar las referencias en los volúmenes de las primeras décadas del BSAL. La industria textil ha recibido una gran atención con trabajos desde la historia económica como BERNAT ROCA, M.: *Els Ill mesters de la llana: paraires, teixidors de llana i tintorers a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*, Palma, 1995, DEYÀ BAUZÁ, M.J.: *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, Palma, 1997, *La manufactura de la lana a la Mallorca Moderna. Segles XVI-XVII*, Palma, 1998 y "Manufactura i Antic Règim: una visió de llarga durada del cas mallorquí", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XVIII, 2007, pp. 53-91. El conjunto de gremios mejor conocidos son los de los oficios artísticos a partir de trabajos como CAPELLÀ GALMÉS, M.Á.: "Artesanos vidrieros en Mallorca. Relaciones y conexiones con el Levante Peninsular", *Anuario de Estudios Medievales*, 44, 2014, pp. 769-805, JUAN VICENS, A.: *Lapiscida Vel Ymaginarius. De l'art de la pedra a Mallorca a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, 2015, CERDÀ GARRIGA, M.: *La imatgeria medieval mallorquina (1229-1520)*, [Tesis Doctoral inédita], Universitat de les Illes Balears, 2016, GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts a Mallorca entre els Austriasis els Borbons. Llibre de cartes i exàmens del col·legi de pintors i esculptors començant 1659 fins a 1724*, Palma, 2014, MOLINA BERGAS, F.: "Jerarquía y poder en la cofradía de pintores, bordadores y escultores de la Ciudad de Mallorca (1590-1602)", *BSAL*, 70, 2014, pp.141-164. El resto de oficios palmesanos han sido tratados de forma esporádica. Por ejemplo: BERNAT ROCA, M.: "L'ofici de ferrers. Algunes referències

Con el objetivo de conocer mejor el archivo gremial, utilizaremos el ejemplo del oficio de horneros y panaderos de Palma de Mallorca durante la Época Moderna.

2. Génesis y uso de un archivo gremial

Como todos los oficios, el colegio de panaderos y horneros eran una institución que necesitaba generar documentos para mantener su gestión y asegurar su funcionamiento.¹⁰ En el caso del gremio de horneros palmesano contamos con inventarios regulares del archivo de la casa del oficio entre 1564 y 1688 a partir de los cuales podemos conocer qué documentos consideraban necesarios conservar.¹¹ En total se registran hasta veinticuatro denominaciones distintas para los documentos, aunque es posible que en algunos casos se trate de sinónimos empleados en diferentes épocas. La mayor parte del archivo lo conformaba la documentación económica. El documento más numeroso es el de los libros de *clavariado* en que los clavarios del oficio llevaban la contabilidad interna del gremio. Estos libros eran revisados por las autoridades del oficio el día de la festividad de su patrón, San Marcial. En segundo lugar, los documentos que más aparecen son los libros de cofradía, en ellos se anotaba la cuota que pagaba semanalmente cada maestro al gremio, consistente en una tasa sobre su producción. Los siguientes documentos más abundantes eran los albaranes y papeles sueltos, entre los que se podrían encontrar infinidad de temas. Otros documentos importantes eran los libros de botiga donde se registraban las ventas de cereal del *botiguer* dependiente del gremio a los cofrades.

Los libros más populares entre los historiadores, los libros de capítulos, son una minoría en el conjunto del archivo gremial. En el caso de los libros de consejos son irregulares y para determinadas épocas se ha de acudir al notario del oficio o a pleitos para obtener una copia de las actas de la reunión, aunque esta irregularidad se acaba en el siglo XVII. Durante una parte importante de la historia del gremio el archivo se limitaba al libro de capítulos iniciado tras la fundación de la cofradía en 1415-1417 bajo la advocación de San Marcial, el registro de consejos y los libros de exámenes iniciados entre 1516 y 1517.¹² En estos dos últimos, además, se encuentran anotaciones de todo tipo como encartamientos o determinaciones de la administración local.

històriques (segles XIII-XVII)", *BSAL*, 49, 1993, pp. 169-216, DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "La manufactura de la piel en la Mallorca preindustrial", en MANERA ERBINA, C. (dir.): *Las islas del calzado: historia económica del sector en Baleares*, Palma, 2002, pp. o BERNAT ROCA, M.: "Algunes notes històriques sobre l'ofici de fusters", *El moble a Mallorca. Segles XIII-XIX. Estat de la qüestió*, Palma, 2011, 14-48. Los gremios relacionados con la producción de pan aparecen en GARÍ PALLICER, M.G.: *El abastecimiento de pan en Ciutat de Mallorca. Siglos XVI-XVII*, [Tesis Doctoral inédita], Universitat de les Illes Balears, Palma, 2017. Aspectos como la formación de los aprendices aparecen en SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Á.: "La formación profesional en Mallorca en la época de Fernando el Católico", *Príncipe de Viana*, 3, 1986, pp.651-667 y en VAQUER BENNASSER, O.: "El contrato de trabajo en la Mallorca medieval. Aprendices, criados y obreros en el siglo XVI", *Mayurqa*, 22, 1989, pp. 645-654.

10 CARDIÑANOS BARDECI, I.: "Ordenanzas municipales y gremiales de España en la documentación del Archivo Histórico Nacional", *Cuadernos de Historia del Derecho*, 24, 2017, pp. 271-279.

11 El documento se encuentra en los fondos de la orden trinitaria. ARM, Clero 4629.

12 El primer libro de capítulos corresponde a BBM, 102-V2-4, el libro de exámenes iniciado en 1516 a ARM, AH 6681, el de consejos a ARM, AH 6676 y el de cartas a ARM, AH 6683.

Una parte de la documentación generada por el gremio se conserva en los protocolos de los notarios del oficio, como en el caso de algunos consejos y una parte importante de cartas de aprendizaje del siglo XVI y primera mitad del XVII.¹³ En otras series documentales como las suplicaciones, presidales decretos y pleitos aparecen registros y copias de documentos del gremio.¹⁴ A partir de los inventarios y los documentos conservados parece que uno de los primeros cambios en la producción documental se inició hacia 1570 cuando empezó a redactarse y conservarse en la casa del gremio la documentación económica. El otro gran cambio en la gestión del archivo del oficio tuvo lugar en 1641, momento en el que se centralizaron en un mismo volumen todos los encartamientos y se inició un libro donde se consignaban todos los ingresos y gastos del oficio.¹⁵ Esta especialización documental se había iniciado con el libro de exámenes cuando se creó un volumen *ad hoc* en 1517, con información ininterrumpida hasta 1548, y continuado con otro libro de exámenes en 1550.¹⁶ Por lo tanto, la gestión del oficio entre mediados del siglo XVII y mediados del siglo XVIII se conformó en base a un libro de consejos, un libro de exámenes, un libro de cartas y un libro de clavario, a los que se sumaban los libros de cobros de cofradía anuales, en los años en los que los mayordomos distribuían cereal entre los cofrades y los de botiga. Además se añaden otros documentos como copias de actas judiciales, poderes a procuradores y otros. Esta división tipológica de la documentación se mantuvo hasta los años '50 del siglo XVIII. Desde 1748, año que coincide con la muerte del notario del oficio Guillem Roca Poderós y su sustitución en el cargo por Nicolau Roca, se centralizaron en un mismo volumen las actas de consejos, los encartamientos, los exámenes de horneros y panaderos de la ciudad de Palma y la *Part Forana* y, también, los balances económicos anuales.

También había otra serie de libros y documentos como el misal, procesos judiciales, el libro de inventarios de los bienes de la capilla y la casa, las actas de compra del inmueble o la copia del real privilegio dictado por Carlos V en 1520 y otros documentos citados como libros o escrituras viejas. Son también notables las ausencias o la falta de concreción hacia documentos capitales en la historia del oficio como los reales privilegios concedidos por Fernando II y Felipe II, las diferentes tarifas de los precios del pan o copias de las disposiciones del *mostassaf* relativas al desempeño del oficio.¹⁷

13 Los notarios del oficio localizados por el momento son en el siglo XVI: Joan Llaneres, Sebastià Mulet, Antoni Tries, Guillem Jeroni Bramona, Pere Suaris, Antoni Xamena y Joan Amengual. En el siglo XVII: Bernardí Serra, Bartomeu Figuera, Joan Antoni Carbonell, Guillem Alcover, Miquel Galmés, Francesc Femenia, Josep Matheu y Guillem Poderós. En el siglo XVIII aparecen: el mencionado Guillem Poderós, Guillem Roca i Poderós, Nicolau Roca i Mora, Antoni Muntaner i Muntaner y Miquel Bonet. A inicios del siglo XIX lo fueron Bonet y Josep Mariano Muntaner.

14 Este tipo de fuentes fueron muy utilizadas en los primeros volúmenes del BSAL. Por ejemplo: PONS PASTOR, A.: "Capítols per los sobreposats de forners (1437)", BSAL, 23, 1930-1931, 81-82.

15 ARM, AH 6684 y ARM, AH 6685.

16 ARM, AH 6681 y ARM, AH 6682. Este segundo libro abarca de 1550 a 1655.

17 Estos últimos documentos se debieron incorporar al archivo gremial con los acuerdos entre el gremio y el *mostassaf* de 1687, documento que podría estar entre las 26 actas indicadas en el inventario de 1688, y la tarifa del pan de 1689. Ambos fueron impresos.

MIGUEL GABRIEL GARÍ PALLICER

Tipo	1564	1586	1591	1613	1650	1660	1680	1688	Total
Albaranes	2		2	1	7		1	1	13
Libros comunes	1								1
Clavarios	2				58		110	114	174
Exámenes	1	1	1	1	1	2	3	3	7
Definiciones	1	1	1	1			2	2	5
Cofradías	3		31			1 ¹			34
Clavarios de cofradía	1								1
Botigas	1		6		1				8
Procesos judiciales	1 ²	VV		VV					1
Capítulos del oficio	1 ³	1	1 ⁴	1 ⁵		1	2	2	5
Cartas		VV	1				1	1	2
Tarifas			1	1					2
Decretos							1		1
Misales			1	1	1				3
Libros viejos con tapas			4						4
Libros viejos		35 ⁶	1						1
Determinaciones			1	1	4		5 ⁷	5	11
Libros en blanco			1						1
Libro de pesquisas ⁸				1	4				5
Actas				1 ⁹			27	26 ¹⁰	27
Escrituras viejas				VV					Sd
Reales Privilegios					1	1	1		1
Censos							1	1	1
Inventarios		1							1
Varios					VV				Sd
TOTAL	14	39	52	9	77	5	154	155	307

Tabla 1 Tipología de los documentos del archivo del oficio de horneros. 1564-1688
A partir de ARM, Clero 4629

1 *Juratori.*

2 En la procuración real entre Pere Ballester, hornero, y el oficio.

3 Libro en pergamino, cubierto en madera y cuero con cincuenta folios escritos.

4 Escritos cincuenta y tres folios.

5 Con cincuenta y seis folios escritos.

6 *Libres que han finit.*

7 Se incluye un libro de provisiones.

8 De *cerques*.

9 Con treinta y cuatro actas.

10 Tres hacen referencia a las casas del oficio.

3. Realidad actual

La documentación del gremio accesible en la actualidad deriva de tres aspectos: la gestión de los documentos hecha por los propios cargos del oficio, la abolición de la cofradía de oficio y la evolución del archivo histórico de Mallorca.¹⁸

Como en muchos otros gremios la producción y control de los documentos dependía de los cargos del oficio, mayordomos, prohombres y clavarios, además del notario contratado por el oficio. Por ello, desde, por lo menos, 1587 había un espacio de la casa del oficio destinada al archivo.¹⁹ Como herramientas en uso determinados documentos estaban fuera de las casas del gremio como los libros de cobros de derechos del oficio sobre la actividad de los cofrades, que debían completarse en las plazas o en los hornos de los maestros, o el misal, que a veces estaba en la capilla de Sant Esperit o en la casa de la calle Sindicato. La negativa de cofrades, normalmente, mayordomos o clavarios, de aportar los libros de cuentas era un problema recurrente en la mayoría de oficios.²⁰ Así, en 1625 el gremio tuvo que acudir a la curia de la Inquisición para lograr que el hornero Miquel Mas i Ferrer, en ese momento mayordomo del oficio y que había ejercido como procurador, devolviera la llave del archivo del gremio y el libro de capítulos.²¹ En otras ocasiones, eran los notarios o los procuradores ante los tribunales los que se podían llevar los libros a sus casas para realizar modificaciones o utilizarlos en la preparación de los casos. Por ejemplo, en 1561 el oficio sustituyó al notario Pere Suaris por no ejercer bien sus funciones.²² Un último aspecto que podría haber ocasionado el extravío de documentos durante la existencia del gremio pudo ser el traslado de los bienes del oficio de la capilla de Sant Marçal de la iglesia de Sant Esperit de los trinitarios hasta la casa del oficio de la calle Sindicato, adquirida en 1548, donde se mantendría la sede de los horneros palmesanos hasta el siglo XIX.²³ El traslado podría explicar, quizás, la pérdida de documentos de los primeros cien años de existencia del gremio. Entre cada inventario se aprecia cómo algunos documentos van apareciendo y desapareciendo, por lo que, además de a un cambio de denominación, se podría achacar a posibles expurgos. A pesar de los problemas ocasionados por la ausencia de los documentos o las posibles pérdidas, no se llegó a crear un reglamento específico sobre la gestión del archivo como sí existieron en otros oficios como el de panaderos de Valencia.²⁴

Los decretos de abolición de los gremios de 1813, 1820-1823, 1834 y 1836 constituyen los momentos más críticos para la conservación de este patrimonio.²⁵ El debate sobre la

18 En otros lugares se añaden otros factores como las guerras. Por ejemplo, el archivo de los horneros de Barcelona, que se guardaba en la sacristía de la capilla, sufrió pérdidas importantes durante el bombardeo francés de 1697. Entre 1697 y 1698 se vieron obligados a iniciar nuevos libros de exámenes y de cuentas (AHCB, Gremios especial 6-17, f. 1).

19 ARM, Clero 4629, ff. 39r. En 1680 se especifica que los documentos se guardaban en unos estantes.

20 Por ejemplo, en 1622 el Virrey ordenó al clavario de los carniceros a depositar el libro de cuentas de su gestión en la casa del gremio. ADM, Msl 1235, f. 24. En la serie mandatos de la Real Audiencia aparecen otros ejemplos.

21 ARM, Not. 6462, f. 36r.

22 ARM, AH 6676, sf. Papel suelto. Corresponde a un consejo de 1561.

23 ARM, Not. T 268, ff. 95r-96v.

24 VIDAL CORELLA, V.: *El gremio de industriales panaderos de Valencia*, Valencia, 1977, p. 32 y BAXAULI JUAN, I.A.: *Els artesans de la València del segle XVII. Capítols dels oficis i col·legis*, Valencia, 2007, p. 187.

25 BERNAT ROCA, M.: "Sens un mot de despedida: l'abolició dels gremis (Ciutat de Mallorca 1836)", *Actes del III*

organización gremial en Mallorca se había iniciado, como en el resto de Europa, a finales del siglo XVIII.²⁶ Los bienes que poseían los oficios se habían visto ya muy reducidos tras el incremento de imposiciones experimentado desde finales del siglo XVIII, que habían obligado a algunos oficios a vender sus bienes.²⁷ Estas dificultades se incrementaron con la abolición prevista por la Constitución de 1812 y su desarrollo en el decreto CCLXII de 8 de junio de 1813 impulsado por el Conde de Toreno.²⁸ La revocación del decreto por Fernando VII, salvo el periodo del Trienio Liberal durante el que fue restituido, impidió que las reformas dispuestas se llevaran a cabo, aunque los gremios habrían salido ya malparados, tanto que entre 1817 y 1819 se elaboraron en Palma informes sobre el papel económico de los gremios, derivando en la supresión de los encartamientos y el control de exámenes y cuentas internas.²⁹ Tanto en 1813 como el 18 de junio de 1820 se hicieron bandos públicos en Palma informando que se permitía a cualquier hombre trabajar en cualquier oficio sin necesidad de ser examinado por un gremio.³⁰ La abolición completa de los gremios se produjo con el restablecimiento del decreto de 1813 mediante los Reales Decretos del 20 de enero de 1834 y el definitivo de 6 de diciembre de 1836.³¹ En el caso palmesano el ayuntamiento recibió en febrero de 1834 la Real Orden del 20 de enero que disponía la anulación total de las ordenanzas gremiales y el traspaso de la gestión de las cuentas y bienes gremiales a las autoridades municipales. En la sesión del 10 de febrero de 1834 el ayuntamiento obligó a los gremios a ponerse a disposición de la Real Junta de Comercio.³² Esta orden se reforzó el 22 de febrero de 1834 al especificarse que los gremios pasaban a estar bajo la autoridad de la Real Junta de Comercio y no bajo el delegado de Fomento.³³ El 26 de marzo se iniciaron las diligencias y las gestiones con los propios gremios ordenándoles que entregaran documentos contables y normativos a la Junta de Comercio representada por el secretario Valentí Tarrers, encargado de informar a los gremios, servir como interlocutor entre estos y el ayuntamiento y recoger los documentos.³⁴ Para poder gestionar la situación se nombró una comisión especial

Congrés El Nostre Patrimoni Cultural: el patrimoni tudat, Palma, 1994, pp. 223-224 y "Una posible pedra armera d'origen gremial", *BSAL*, 63, 2007, pp. 399-400.

26 MOLL BLANES, I.: "Divulgación de la técnica en Mallorca a finales del siglo XVIII y principios del XIX: la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País", *Studia Historica et Philologica in honorem M. Batllori*, 1984, p. 69, VALENCIANO LÓPEZ, V.: *El liberalisme a Mallorca*, Barcelona, 2008, p. 77.

27 DEYÁ BAUZÁ, M.J.: "Gremios y fiscalidad en el final del Antiguo Régimen. Los gremios textiles mallorquines", *Fiscalitat estatal i hisenda local (S. XVI-XIX). Funcionament i repercussions socials. VI Jornades d'Estudis Locals*, Palma, 1988, pp. 245-262; BEJARANO GALDINO, E.: "La incidencia de los tributos extraordinarios en los censales y la influencia de éstos en la decadencia gremial" en *Fiscalitat estatal i hisenda local (S. XVI-XIX). Funcionament i repercussions socials. VI Jornades d'Estudis Locals*, Palma, 1988, pp.9-36; BEJARANO GALDINO, E.: "Cambios en el sistema impositivo de Mallorca a lo largo del siglo XVIII y sus repercusiones sociopolíticas", *Mayurqa*, 31, 2006, pp. 275-293.

28 YVORRA LIMORTE, J.A.: "La libertad de industria en las Cortes de Cádiz", en COLOMER, A. (coord.): *Las Cortes de Cádiz, la Constitución de 1812 y las Independencias Americanas*, Valencia, 2011, pp. 265-274.

29 VALENCIANO LÓPEZ, V.: *El camí de Mallorca a la Modernitat*, Palma, 2016, pp. 48-49.

30 LLABRÉS BERNAL, G.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX*, Palma, 1958, p. 627.

31 YVORRA LIMORTE, J.A.: "La libertad de industria...", 2011, p. 279.

32 AMP, AH 2146/1, f. 20v.

33 AMP, AH 2146/1, f. 27v.

34 AMP, AH 2146/1, f. 41v.

conformada por Martín Mª Boneo, sustituido posteriormente por Miquel Garcias, Félix Campaner, el síndico personero, añadiéndose después Valentí Tarrers y el portero Pedro J. Llabrés. Para celebrar sus reuniones y guardar la documentación se les cedió la capilla de *Cort*.³⁵ Los gremios pusieron trabas al funcionamiento de la comisión, entre otras, no entregar la documentación, por lo que el 29 de julio de 1834 el ayuntamiento concedió poderes a la comisión para requisar los documentos que consideraran necesarios.³⁶ Este problema continuaba un año después. El 13 de febrero de 1835 el ayuntamiento dio poder a la Real Junta de Comercio, que había presentado una nueva queja el 22 de enero, para nombrar un comisionado que se personara con el secretario de la junta para recibir bajo inventario los expedientes, papeles y algunos libros de ordenanzas de gremios que dejaron de entregarse con los demás documentos. El elegido fue Gabriel Font.³⁷

Todo este proceso fue reforzado mediante una ordenanza del ayuntamiento del 19 de noviembre de 1836, adelantándose varias semanas al decreto estatal, en el que se disponía el cumplimiento de cinco puntos. En primer lugar se repetía la supresión total de los gremios, el segundo punto obligaba a cesar el cobro de cualquier tipo de derecho de cofradía o derramas, el tercero de ellos disponía la libertad de industria y obligaba a que quien quisiera ejercer un oficio o abrir tienda debía dirigirse al ayuntamiento. Con el cuarto punto se establecía un plazo de treinta días para que todos los acreedores de los gremios acreditaran las cantidades que les eran debidas. El último punto nombraba a los mayordomos y clavarios de los oficios como custodios de los bienes muebles e inmuebles y cuentas de sus respectivos gremios con los que debían responsabilizarse de saldar las deudas de sus oficios. Esta orden se incluyó en los expedientes de abolición de los gremios de la ciudad.³⁸

En este momento se inició la abolición definitiva de los oficios. Para cada uno de ellos se crearon expedientes en los que se incluían la citada ordenanza municipal, los inventarios de bienes y las contabilidades de cada gremio con el objetivo de conocer de qué bienes disponían y cuáles eran sus deudas. En los inventarios adjuntos a estos informes no aparecen referencias a documentos históricos conservados en sus archivos.³⁹ Es decir, entre 1833 y 1836 se trataron de subastar las sedes de los oficios y el patrimonio inmueble, aunque en algunos casos las ventas de bienes se pospusieron, como los bienes de los alfareros, subastados en 1837, los de los buhoneros (*marxandos*) que se retrasó hasta 1841 o los de los esparteros retrasada hasta 1844.⁴⁰ La voluntad de acabar con los gremios llegó, en algunos casos a tratar de borrar la memoria de estas instituciones instándose a los nuevos propietarios a destruir cualquier escudo de armas de los oficios.⁴¹ En este contexto la documentación conservada en las casas de los gremios se fue dispersando. El caso de

35 AMP, AH 2146/1, ff. 62v y 72v y AMP, AH 2146/2, f. 22v.

36 AMP, AH 2146/1, f. 113v.

37 AMP, AH 2146/2, f. 9v.

38 AMP, FP 931/11, f. 1. Citamos la copia impresa inserta en el cuadernillo del oficio de albañiles.

39 Es el caso de albañiles, esparteros, herreros, buhoneros o sombrereros.

40 Diario Constitucional de Palma, 57, 26 de agosto de 1837, p. 57, AMP, FP 936/3, f. 2r y AMP, FP 936/12, f. 3r, respectivamente.

41 BERNAT ROCA, M.: "Sens un mot de despedida...", 1994, pp. 223-224.

los capítulos representa la principal excepción, pues por las órdenes del ayuntamiento y la comisión creada *ad hoc*, este tipo de documentos, junto a las contabilidades actualizadas de cada oficio, fueron reclamados por las autoridades y acabaron depositadas en la Real Junta de Comercio.⁴² Estos documentos conforman la base de los que se encuentran actualmente disponibles en la serie códex del Arxiu del Regne de Mallorca.⁴³ El resto de los documentos que conformaban sus archivos, por lo menos los que se habían conservado, pasaron, durante la enajenación de bienes gremiales a manos de particulares, fueron destruidos durante el proceso o, quizás, en el incendio del ayuntamiento de Palma de 1894.⁴⁴ Así, a lo largo del tiempo han ido apareciendo documentos de gremios mallorquines en archivos privados y *a posteriori* en archivos locales como en el Archivo Diocesano o el Archivo Capitular.⁴⁵ Una parte de los archivos gremiales que llegaron a manos privadas acabaron depositados en otras bibliotecas y archivos del estado como los recogidos en la colección del bibliófilo mallorquín Antoni Furió y de Pascual de Gayangos de la Biblioteca Nacional,⁴⁶ entre los documentos de la colección Marià Aguiló de la Biblioteca Nacional de Cataluña⁴⁷ o el fondo Ayamans del Archivo del Monasterio de Monserrat⁴⁸ donde llegaron a través de compra o legado de particulares.

Dentro de este marco general existen algunas excepciones como el del gremio de pintores, abolido en 1778,⁴⁹ o el de horneros. El oficio de horneros fue uno de los primeros en ser abolido en Palma.⁵⁰ En un informe elaborado por la Real Junta de Comercio en 1834 se indicaba que en esa fecha eran ya cinco los oficios abolidos, concretamente, el de terciopeleros, abolido en 1819,⁵¹ el de trajineros de carreta y tres relacionados con la producción de pan: pesadores y cribadores de cereal, molineros de viento y horneros.⁵² En la reforma de este sector influyeron, además de los discursos generales a nivel europeo sobre la libertad de industria expuestos en España por el Marqués de Campomanes y otros ilustrados, la liberalización del precio del trigo, recogida por las Reales Pragmáticas

42 Aparece un listado con una breve descripción en ARM, JC, 36/122, sf.

43 MUT CALAFELL, A.: "Gremis", *GEM*, vol. VI, Palma, 1991, pp. 326-327.

44 PONS MARQUÉS, J.: *Història i política*, Palma, 1977, pp.111-112. El relato del incendio se ha transcrito en GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 11.

45 Ver apéndice. El archivo del colegio de notarios habría sido conservado en el convento palmesano de Santo Domingo hasta su desamortización. MUT CALAFELL, A.: "Gremis", p. 327.

46 Se encuentran allí depositados un libro de capítulos de los blanqueros, otro de los drogueros, un libro de consejos, uno de cuentas de cera y otro de clavarío de los molineros de viento (BNE, Mss. 17655, Mss. 18578/5, Mss. 18047, Mss. 18347 y Mss. 17640, respectivamente).

47 En esta biblioteca se custodia un libro de clavarío del oficio de carniceros y libros de capítulos del siglo XV de los oficios de platero, portadores de letras y sombrereros de Mallorca (BNC, Ms. 335, Ms. 89, Ms. 1871 y Ms. 4055, respectivamente).

48 Se trata de los libros de capítulos de los carpinteros de 1712 y el de los pelaires entre 1590 y 1693 (BMM, Ms. 186 y Ms. 212).

49 GAMBÚS, M.; BARCELÓ, P.: *Les arts a Mallorca...*, p. 9.

50 Contrasta con el caso de Barcelona donde el gremio de panaderos y horneros fue uno de los últimos en abolirse. ROMERO MARTÍN, J.J.: *La construcción de la cultura de oficio durante la industrialización. Barcelona, 1814-1860*, Barcelona, 2005, pp. 124-125.

51 LLABRÉS BERNAL, G.: *Noticias y relaciones históricas...*, 1958, p. 596.

52 ARM, JC 36/122, sf.

promulgadas por Carlos III en 1765 y 1774, y la liberalización de la producción de pan de 1819 y 1820.⁵³ Las últimas actuaciones del oficio son de 1831, cuando se hizo un balance de cuentas ante la Real Junta de Comercio, y de 1832 cuando se pidió recaudar lo que debían algunos cofrades. La última elección de mayordomos se hizo en 1830 en la sede de la Junta de Comercio.⁵⁴ A pesar de esta abolición temprana, los bienes se fueron enajenando como los de otros gremios a partir de 1835 tras sentencia del Real Patrimonio con el objeto de saldar las deudas de la corporación. El 2 de mayo de 1835 se publicaba en el Diario Balear un aviso sobre la subasta de bienes del gremio que tendría lugar el día 7. El mismo texto se publicó el día 9 anunciando la subasta del resto de muebles que tendría lugar el día 10 a las cuatro de la tarde en la sede del gremio.⁵⁵ Por su parte, las casas se intentaron subastar en julio del mismo año mediante otra orden del Real Patrimonio e informando a los potenciales compradores por la prensa. Las casas situadas en la calle del *Sindicat*, que incluían también unas algarfas, un huerto y derecho de agua, no pudieron venderse.⁵⁶ La subasta volvió a repetirse en dos ocasiones siendo finalmente vendida a finales de octubre de 1835.⁵⁷ Esta situación parece distinta a la del resto de gremios, en los cuales el proceso de subasta dependió del ayuntamiento y no del Real Patrimonio. Entre las consecuencias de esta diferencia es posible conjeturar que una parte importante de los libros del oficio de horneros no fueran a parar a la Real Junta de Comercio sino al archivo de la Real Audiencia y a los Juzgados de Primera Instancia, vías por las que la documentación habría llegado hasta el Archivo Histórico.⁵⁸ Estos archivos se mantuvieron ubicados en el palacio real de la Almudaina hasta que en 1955 se trasladaron a la actual sede del Archivo del Reino de Mallorca.⁵⁹ La incorporación tardía parece clara, toda vez que en los inventarios del fondo Archivo Histórico, un cajón de sastre donde se entremezclan documentos de todo tipo, los del gremio de horneros aparecen entre las últimas signaturas al que se han ido incorporando documentos provenientes, en algunos casos, de los fondos de la Real Audiencia.

Por el momento, sólo hemos encontrado seis documentos del gremio extraviados de la custodia del Archivo del Reino. Dos de ellos se conservan en la Biblioteca Bartolomé March de Palma, en concreto, dos copias de los capítulos gremiales incluyendo el primer libro generado por el oficio a partir de 1415 y otra copia de los capítulos de mediados del siglo XVII, que eran dos de las tres que custodiaba el archivo del gremio en 1788 cuando fueron

53 CASTRO, C.: *El pan de Madrid. El abasto de las ciudades españolas del Antiguo Régimen*, Madrid, 1987, pp. 129 y ss. En Mallorca estas ideas provocaron fuertes debates, especialmente, a partir de 1812. VALENCIANO LÓPEZ, V.: *El primer liberalismo...*, 2008, pp. 194 y ss. En Palma se hicieron algunas modificaciones que debían entrar en vigor el 1 de enero de 1820. AMP, Códex 38, ff. 9r-11v.

54 ARM, JC, 103/6, sf.

55 Diario Balear, nº 39, 2 de mayo de 1835, p. 4 y nº 39, 9 de mayo de 1835, p. 4. El texto publicado indicaba: "Cualquiera persona que quiera adquirir distintos muebles que fueron del gremio de horneros de esta ciudad podrá acudir a la casa de dicho gremio que se halla cerca la iglesia llamada de San Antoniet de sa Porta a las cuatro de la tarde del día 7 del corrientes, donde se continuará la subasta a favor del más beneficioso postor. Lo que se hace saber al público de orden del tribunal de este Real Patrimonio para su inteligencia. Palma 8 de mayo de 1835. Francisco Arias, escribano".

56 Diario Balear, nº 19, 17 de julio de 1835, p. 4.

57 Diario Balear, nº 21, 21 de octubre de 1835, p. 3.

58 URGELL HERNÁNDEZ, R.: *Arxiu del Regne de Mallorca. Guia*, Palma, 2000, pp. 173-174.

59 URGELL HERNÁNDEZ, R.: *Arxiu del Regne...*, pp. 14-16.

reclamadas por la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País para copiar los capítulos.⁶⁰ El aspecto y temática de ambos volúmenes hizo que su destino fuese distinto al del conjunto del archivo y fueran adquiridos por Josep Maria Bover, cronista de la ciudad entre 1830 y 1865. Los dos libros de capítulos de los horneros, junto con libros de capítulos de boteros, pasamaneros y terciopeleros, acabaron, por legado testamentario,⁶¹ en la biblioteca de la familia Brondo.⁶² Estos documentos pasaron a formar parte de la colección de la Fundación Bartolomé March, donde están depositados junto a otros libros de capítulos gremiales.

Los otros cuatro documentos se conservan en el Archivo Municipal de Palma, fruto, posiblemente, de los problemas derivados del traslado del Archivo Histórico a la sede de la calle Ramón Llull en 1955.⁶³ El primero de ellos, fechado entre 1683-1686, se trata de la contabilidad de uno de los derechos del oficio, por el que cada hornero pagaba 6 dineros al comprador del impuesto por cada cuartera de trigo utilizada.⁶⁴ El segundo documento consultable en el Archivo Municipal es una miscelánea documental del siglo XVIII en el que, también, se registran una serie de acuerdos del oficio con el almotacén hechos en 1687⁶⁵. El cuarto es una copia de una protesta del oficio contra una sanción impuesta por el almotacén de la ciudad en 1712.⁶⁶

Siglo¹	ARM	BBM	AMP	Total
S. XV		1		1
S. XVI	13			13
S. XVII	17	1	3	21
S. XVIII	22		1	23
S. XIX	2			2
Total	54	2	4	60

Tabla 2 Documentación del gremio de horneros disponible para su consulta. Por archivos

¹ Tomamos la fecha inicial del documento.

En total se han conservado 60 documentos del archivo gremial producidos entre los siglos XV y XIX. Este número es susceptible de aumentar pues en los archivos locales hay fondos sin describir o se podrían realizar nuevas incorporaciones como ha ocurrido en alguna

60 ARM, SEMAP Caja 56/8, f. 1r.

61 BOVER PUJOL, J.: "Alguns documents biogràfics de Joaquim Mª Bover", *Estudis Baleàrics*, 62-63, 1999, p. 137.

62 LLABRÉS, G.: "Los manuscritos de Bover en la Biblioteca de Don Nicolás Brondo y Bellet (1893)", *BSAL*, 31, 1953-1960, pp. 255-257.

63 URGELL HERNÁNDEZ, R.: *Arxiu del Regne de Mallorca...*, pp. 14-16.

64 AMP, LN 2028/2.

65 AMP, Códex 38.

66 AMP, LN 2025/20.

ocasión durante los últimos años.⁶⁷ Por ejemplo, nos consta que en archivos privados existen documentos contables del gremio de horneros del siglo XIX, aunque en estos casos parecen copias de las evaluaciones de cuentas anuales de los clavarios levantadas por el notario del oficio.⁶⁸ La cantidad de documentación conservada para los siglos XVIII y XIX es muy escasa cuando consta que, desde por lo menos, la segunda mitad del XVIII hasta los primeros años del siglo XIX, se produjo una cantidad importante de documentos, que se debieron dispersar o perder. Según consta en documentos custodiados en el fondo Real Audiencia del ARM, en el que se conservan copias de documentos propios del oficio, al arrendador del derecho de la bolsa de la cofradía en 1773 y 1812 se le obligaba a mantener una contabilidad que, una vez se hubiera aprobado, se debía guardar en el archivo de la casa gremial.⁶⁹

Tipología	s. XV	s. XVI	s. XVII	s. XVIII	s. XIX	Total
Botiga		2		12	2	16
Albaranes		3	8	1		12
Clavariado		1	5	5		11
Consejos		2	1	2 ¹		4
Capítulos	1		3			4
Actas/Varios		1	2	1		4
Cartas		1	1			2
Exámenes		2	1	1		4
Censos			1			11
Inventarios		1				1
Judicial				1		1
Total	1	13	21	23	2	60

Tabla 3 Documentación del oficio de horneros conservada actualmente. Por tipología

¹ Como se ha especificado anteriormente, en los libros de consejos del oficio correspondientes al siglo XVIII se registraban, además, los encartamientos, exámenes y balances económicos.

Como hemos visto, los sesenta documentos constituyen sólo una parte del total que conformaba el archivo gremial original. En realidad, esta cifra resulta elevada si se compara con el resto de gremios. Es posible que el tiempo que medió entre la abolición del oficio de horneros de la del resto de gremios y que se llevara a cabo por el Real Patrimonio y la Audiencia supusiera la salvación de una mayor parte de los documentos. Así, la pérdida resultó menor que en el caso de la mayor parte de oficios artesanos palmesanos, sólo comparable al del colegio de notarios, que por su naturaleza asimilada al estamento de mercaderes y artes liberales, es difícilmente comparable al caso de los horneros.⁷⁰ En

⁶⁷ Es el caso del libro de exámenes de los pintores y escultores. GAMBÚS y BARCELÓ, *Les arts a Mallorca...*, 2014, p. 1.

⁶⁸ En concreto, de los ejercicios 1811-1812 y 1812-1813.

⁶⁹ ARM, AA 553/6, f. 1r y ARM, AA 557/56, sf, respectivamente.

⁷⁰ PLANAS ROSSELLÓ, A.: *El notariado en el Reino de Mallorca (Siglos XIII-XVIII)*, Palma, 2006, pp.145-155.

el caso de la mayor parte de oficios sólo se han conservado los libros de capítulos e, incluso en algunos casos se han conocido a partir de copias en las series Suplicaciones y Presidales Decretos o las elaboradas por la Sociedad Económica Mallorquina de Amigos del País hacia 1788.⁷¹ Por el momento, hemos podido localizar un total de 158 documentos generados por los propios gremios palmesanos en archivos locales y estatales. De todos ellos, 60, un 38% del total, habría sido producido por los horneros y panaderos de Palma. Es decir, existe la oportunidad de conocer en profundidad el funcionamiento de este gremio y lo que esta institución representaba a nivel económico, social, político y cultural para sus miembros. Para lograr este nivel de detalle en otros gremios es necesario acudir a otras fuentes como protocolos notariales o documentación generada por instituciones regnícolas y reales o en procedimientos judiciales.⁷²

4. Conclusiones

A partir de lo expuesto se refuerza la idea de los gremios y cofradías de oficio como entidades complejas en las que sus miembros, o una parte de ellos, debían participar de la gestión y toma de decisiones. La creación y conservación de sus archivos, más allá de los capítulos gremiales constituye un testimonio directo de ello. Los colegios de oficio eran espacios que comprendían una parte importante de la realidad de las sociedades urbanas y su funcionamiento iba mucho más allá de la monopolización de un trabajo concreto o de sus labores asistenciales. Todo ello se reflejaba necesariamente en la documentación generada que se extendía a su labor formativa, religiosa, económica, social, festiva o política. El cribado realizado a estos documentos, tanto durante de la existencia de los oficios, como tras su extinción durante la primera mitad del siglo XIX habría colaborado a empobrecer la visión historiográfica de los gremios, confirmando prejuicios y estereotipos heredados de tratadistas y pensadores dieciochescos y decimonónicos. Un mejor conocimiento de las fuentes generadas por los propios gremios permitirá obtener una mejor comprensión de unas instituciones clave en el desarrollo social del Antiguo Régimen.

71 Estas copias fueron utilizadas por Bartomeu Quetglas en QUETGLAS GAYÁ, B., *Los gremios...*, 1939.

72 En el caso del gremio de horneros las fuentes visuales son casi inexistentes debido a la destrucción de la casa y la capilla. Se conservan algunas representaciones de las armas o del patrón del oficio. FORTEZA, M.; GAMBÚS, M.: "Oficis, gremis i confraries a la tradició xilogràfica mallorquina", *El nostre patrimoni cultural (Vè Congrès)*, Palma, 1998, pp. 264 y 267. A las citadas en ese artículo, se han de añadir escudos del gremio, la pala de enhornar con tres panes, estampados en uno de los libros de capítulos conservado en la BBM y en varios impresos de las tarifas del pan del siglo XVIII.

Apéndice documental**1. 10 julio 1586****Inventario de libros y papeles del oficio de horneros de Palma de Mallorca.****ARM, Clero 4926, ff. 40-40v**

Ítem un altre acta de quitació de quatre lliures firmada per mossèn Gabriel Ribes als sobreposats.

Ítem altre acta de poder quitar vuit lliures censals firmada per lo Magnífich Mossèn Melcior Thomàs als sobreposats.

Ítem un acte en pregamí de syndicat firmat per lo offici de forners a Joan Rexach a la Cort.

Ítem un acte en pregamí en que consta de la concessió de l' aygua de las cases de forners.

Ítem un acte de venda de cases i hort del present offici firmada per Bernadí Avellà, corrador de dit offici, tengudes en alou propi.

Ítem un altre acte en pregamí de venda d'unes cases firmada per Pere Vallés a Antoni Canyelles per preu de cent i vint lliures.

Ítem un acte en pregamí de concanbi d'unes cases escrivada per Antoni Canyelles i Bernadí Avellà.

Ítem un acte en pregamí de venda de unes cases, que són les que avuy posseeix l'offici firmada per Bernadí Avellà, courador, an els sobreposats del present ofici, ço és a Francesch Fiol i Pere Forner, sobreposats. I és estat capbrevat ab lo senyor Rey per esser en alou propi ditas cases, per los honorables Martí Vidal i Pere Balle, sobreposats, a 8 de maig de 1587.

Ítem trenta tres llibres de la confraria de las sercas ab los quals hi és comprès lo llibre corrent aportat per diversos.

Ítem vuyt llibres de botiga llarchs aportats per diversos botiguers.

Ítem una provisió en un full de paper, tenguda devant lo magnífich executor, entre los paraires i los syndichs de la Universitat sobre lo segellar las gramalles de las obsequies de la Reyna a 11 de janer 1581, la qual és en lo llibre dels albarans.

Ítem un llibre de albarans gran ab cent i vint i dues fulles, en que ni ha quatre que noy ha res escrit i tres a la primària vells.

Ítem un llibre d'albarans de forma de full molt antich ab lo qual ho ha també altres coses escrites.

Ítem un llibre de full intitulat: "Llibre d'exàmens i determinacions" ab cent setanta dues fulles entre escrites i no escrites.

Ítem un procès de forma maior aportat entre los sobreposats del offici de forners contra Catherina Ponsa, curadora dels infants, sobre lo forn si seria ubert o no.

2. Documentos de archivos gremiales palmesanos.⁷³

Por orden alfabético de gremio.

Archivo	Fondo	Sig.	Gremio	Tipo ¹	Fecha
ARM	AH	6722	Albañiles	Clavario	1746-1750
ARM	Códex	45	Albañiles	Capítulos	XV-XVI
ADM	Msl.	18	Albañiles	Capítulos	1674-1788
ACM		3456	Albañiles	Censos	1750-1807
ARM	Códex	58	Alfareros	Capítulos	1705
ARM	Códex	57	Alfareros	Capítulos	1690
ARM	Códex	51	Blanqueros	Capítulos	XVI-XVII
BNE	Mss.	17655	Blanqueros	Capítulos	XV-XVI
BNE	Mss.	18542/15	Blanqueros	Sentencia	1618
ADM	Msl.	235	Carniceros	Clavario	1604-1667
ARM	Códex	47	Carniceros	Exámenes	XVI-XVII
ARM	Códex	48	Carniceros	Capítulos	XVI-XVII
BNC	Ms.	335	Carniceros	Clavario	1708-1718
ARM	AH	6720	Carpinteros	Capbreu	1691
ARM	Códex	56	Carpinteros	Capítulos	XVIII
BMM	Ms.	186	Carpinteros	Capítulos	1712
BBM	B	101-V2-2	Cereros	Capítulos	1771
ARM	AH	4509	Cirujanos	Capítulos	1780
ARM	AH	6673	Cirujanos	Examen	1722
ARM	Códex	53	Cirujanos	Capítulos	XVI-XVIII
ARM	Códex	195	Cirujanos	Capítulos	XVI-XVII
ARM	Códex	82	Cordeleros	Capítulos	XVI-XVII
ADM	Msl.	237	Corredores de cuello	Cuentas	1750-1755
ADM	Msl.	7	Cribadores y pesadores	Capítulos	1513-1645

⁷³ No se trata, en ningún caso, de un listado exhaustivo. Por ejemplo, no incluimos los documentos de gremios de la *Part Forana*, en archivos en proceso de catalogación o que son inaccesibles para el investigador al ser propiedad privada. Un listado parcial de la documentación gremial del ARM en MUT CALAFELL, A.: "Gremis", 1991, pp. 326-327. En negrita los documentos pertenecientes al gremio de horneros.

EL ARCHIVO GREMIAL DE LOS HORNEROS DE PALMA

AMP	LN	2105/7	Cribadores y pesadores	Capítulos	1661-1719
AMP	LN	2020/12	Cribadores y pesadores	Varios	1819
ARM	Códex	72	Cribadores y pesadores	Capítulos	XVII-XIX
ARM	Códex	50	Drogueros	Capítulos	XVI-XVIII
BNE	Mss.	18578/5	Drogueros	Capítulos	1701
BLA	ZF	217	Drogueros	Pleito	1623
BLA	ZF	223/10	Drogueros	Clavario	1707-1715
BLA	ZF	29/664	Drogueros	Clavario	1719-1749
BLA	ZF	214	Drogueros	Clavario	1620-1685
BLA	ZF	212	Drogueros	Clavario	1657-1713
BLA	ZF	215	Drogueros	Clavario	1708-1760
BLA	ZF	213	Drogueros	Clavario	1713-1775
BLA	ZF	25	Drogueros	Varios	XVII-XVIII
BLA	ZF	217	Drogueros	Pleito	1599-1623
BLA	ZF	22	Drogueros	Consejos	1631-1696
BLA	ZF	219	Drogueros	Consejos	1769-1816
ARM	Códex	52	Esparteros	Capítulos	XVIII-XIX
ADM	Msl.	17	Esparteros	Capítulos	1702
ARM	Códex	60	Guanteros	Capítulos	XVI
ARM	Códex	164	Herreros	Capítulos	1771
ARM	Códex	165	Herreros	Albaranes	1717-1769
ADM	Msl.	96	Herreros	Albaranes	1549-1600
ADM	Msl.	236	Herreros	Clavario	1754
ADM	Msl.	326	Herreros	Cartas	1716-1717
ADM	Msl.	327	Herreros	Cofradía	1747-1748
ADM	Msl.	328	Herreros	Clavario	1760-1761
ADM	Msl.	19	Herreros	Capítulos	1656
ARM	Códex	62	Herreros	Capítulos	XVI-XVII
AMP	LN	2028/2	Horneros	Capítulos	1687
AMP	Códex	43	Horneros	Clavario	1683-1686
AMP	Códex	38	Horneros	Varios	XVII-XVIII
AMP	LN	2025/20	Horneros	Memorial	1712

MIGUEL GABRIEL GARÍ PALLICER

ARM	AH	6674	Horneros	Actas, exámenes y cartas	1748-1759
ARM	AH	6675	Horneros	Actas, exámenes y cartas	1760-1769
ARM	AH	6676	Horneros	Consejos	1516-1562
ARM	AH	6677	Horneros	Consejos	1599-1617
ARM	AH	6678	Horneros	Consejos	1707-1717
ARM	AH	6679	Horneros	Actas	1542-1792
ARM	AH	6680	Horneros	Actas	1638-1705
ARM	AH	6681	Horneros	Exámenes	1517-1548
ARM	AH	6682	Horneros	Exámenes	1550-1656
ARM	AH	6683	Horneros	Cartas	1517-1560
ARM	AH	6684	Horneros	Cartas	1641-1730
ARM	AH	6685	Horneros	Clavario	1641-1741
ARM	AH	6686	Horneros	Cofradía	1572-1573
ARM	AH	6687	Horneros	Cofradía	1574-1575
ARM	AH	6688	Horneros	Cofradía	1577-1578
ARM	AH	6689	Horneros	Cofradía	1603-1604
ARM	AH	6690	Horneros	Censales	1615-1616
ARM	AH	6691	Horneros	Gastos	1588-1614
ARM	AH	6692	Horneros	Clavario	1635-1636
ARM	AH	6693	Horneros	Gastos	1640-1641
ARM	AH	6694	Horneros	Clavario	1656-1666
ARM	AH	6695	Horneros	Clavario	1673-1674
ARM	AH	6696	Horneros	Clavario	1696-1698
ARM	AH	6697	Horneros	Pagos	1709-1758
ARM	AH	6698	Horneros	Clavario	1714-1716
ARM	AH	6699	Horneros	Clavario	1754-1771
ARM	AH	6700	Horneros	Clavario	1619-1620
ARM	AH	6701	Horneros	Clavario	1723-1766
ARM	AH	6702	Horneros	Clavario	1766-1798
ARM	AH	6703	Horneros	Clavario	1724-1725
ARM	AH	6704	Horneros	Reparto trigo	1576-1577
ARM	AH	6705	Horneros	Reparto trigo	1594-1595

EL ARCHIVO GREMIAL DE LOS HORNEROS DE PALMA

ARM	AH	6706	Horneros	Reparto trigo	1700-1702
ARM	AH	6707	Horneros	Reparto trigo	1709-1711
ARM	AH	6708	Horneros	Reparto trigo	1752-1753
ARM	AH	6709	Horneros	Reparto trigo	1760-1761
ARM	AH	6710	Horneros	Reparto trigo	1761-1762
ARM	AH	6711	Horneros	Reparto trigo	1765-1766
ARM	AH	6712	Horneros	Reparto trigo	1766-1767
ARM	AH	6713	Horneros	Reparto trigo	1783-1784
ARM	AH	6714	Horneros	Reparto trigo	1791-1792
ARM	AH	6715	Horneros	Reparto trigo	1797-1798
ARM	AH	6716	Horneros	Reparto trigo	1798-1799
ARM	AH	6717	Horneros	Reparto trigo	1807-1808
ARM	AH	6718	Horneros	Reparto trigo	1818
ARM	AH	6719	Horneros	Precios trigo y pan diario	1742-1746
ARM	AH	6735	Horneros	Clavario	1629-1630
ARM	AH	6736	Horneros	Consejos	1770-1793
ARM	AH	6676 bis	Horneros	Clavario	1622
ARM	AH	6677bis	Horneros	Clavario	1673
ARM	AH	6695bis	Horneros	Clavario	1673-1674
ARM	AH	6694bis	Horneros	Exámenes	1656-1747
ARM	Códex	54	Horneros	Capítulos	XVII-XVIII
ARM	Clero	4629	Horneros	Cofradía	1563-1688
BBM	B	102-VI-4	Horneros	Capítulos	1415-1641
BBM	B	102-V2-4	Horneros	Capítulos	1415-1612
AMP	CH	20/7	Hortelanos	Pleito	1796-1783
AMP	CH	21/2	Hortelanos	Pleito	1730-1737
AMP	CH	25/4	Hortelanos	Cuentas	1718-1761
AMP	CH	25/3	Hortelanos	Compras	1683-1722
AMP	CH	24/3	Hortelanos	Cuentas	1827-1828
AMP	CH	39/1	Hortelanos	Capítulos	1707
AMP	CH	39/3	Hortelanos	Consejos	1749
ARM	Códex	63	Manteros	Capítulos	XIV-XVII

MIGUEL GABRIEL GARÍ PALLICER

ADM	Msl.	331	Manteros	Capítulos	1613-1775
ARM	Códex	66	Molineros de agua	Capítulos	XV-XVII
BLA	ZEI	13/780	Molineros de agua	Varios	XVIII-XIX
BLA	ZEI	11/778	Molineros de agua	Varios	XVIII-XIX
ARM	Códex	69	Molineros de viento	Capítulos	XVII-XVIII
BNE	Mss.	18047	Molineros de viento	Consejos	1652-1708
BNE	Mss.	18347	Molineros de viento	Cuentas de cera	1690-1717
BNE	Mss.	17640	Molineros de viento	Clavario	1651-1711
ARM	AH	6575	Pasamaneros	Exámenes	1631-1661
ARM	Códex	59	Pasamaneros	Capítulos	XVII-XVIII
BBM	B	102-VI-5	Pasamaneros	Capítulos	
BMM	Ms.	212	Pelaires	Capítulos	1590-1693
ARM	AH	6742	Pintores y escultores	Cartas y exámenes	1659-1717
BNC	Ms.	89	Plateros	Capítulos	1401-1700
BNC	Ms.	1871	Portadores de letras y porteros	Capítulos	1440-1487
BBM	B	102-VI-4	Sastres	Capítulos	XV-XVI
ARM	Códex	80	Sastres	Capítulos	XVIII-XIX
ADM	Msl.	329	Sastres	Capítulos	1428-1775
ADM	Msl.	9	Silleros y basteros	Capítulos	1671
ARM	Códex	75	Sombrereros	Capítulos	XVI-XVII
BNC	Ms.	4055	Sombrereros	Capítulos	1486
ADM	Msl.	330	Sombrereros	Capítulos	1517
ADM	Msl.	148	Tejedores de lana	Capítulos	1693
ADM	Msl.	8	Tejedores de lino	Capítulos	1377-1634
ADM	Msl.	a/104	Tejedores traperos	Capítulos	1457
ARM	Códex	89	Terciopeleros	Consejos	XVII-XVIII
ADM	Msl.	11	Terciopeleros	Capítulos	1611
BBM	B	102-VI-6	Terciopeleros	Capítulos	
ARM	Códex	89BIS	Tintoreros	Capítulos	XVII
BBM	Ms.	102-VI-3	Toneleros	Capítulos	XV-XVI
AMP	FP	780/1	Toneleros	Capítulos	1744
ARM	Códex	87	Torcedores de seda	Clavario y exámenes	XVIII

EL ARCHIVO GREMIAL DE LOS HORNEROS DE PALMA

ARM	Códex	77	Trajineros de aceite	Capítulos	1648
ADM	Códex	75	Trajineros de garrote	Clavario	1534
ARM	AH	6723	Trajineros de garrote	Cofradía	1612-1613
ARM	AH	6724	Trajineros de garrote	Clavario	1681-1690
ARM	Códex	73	Zapateros	Capítulos	XVI-XVIII
ARM	Códex	88	Zapateros	Pleito	XV-XVI

1 La tipología documental está extraída de los catálogos de los diferentes archivos y bibliotecas.

EL RETRAT PERDUT DE GIROLAMO DURAZZO DEL PINTOR MENORQUÍ PASQUAL CALBÓ GRAVAT PER FELICE GUASCONE (1774). CONSIDERACIONS AMB MOTIU DE L'ANY CALBÓ 2017

Marià Carbonell Buades

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Recentment s'ha celebrat el segon centenari de la mort del pintor menorquí Pasqual Calbó (1752-1817), un dels artistes més singulars, erudits i cosmopolites de la seva generació. I també dels més negligits per la historiografia artística, no obstant haver-se format a Venècia i Roma i d'haver estat nomenat dibuixant oficial de la galeria de pintures de la cort vienesa. Afortunadament, en ocasió de l'Any Calbó 2017 s'han multiplicat les publicacions i se n'ha millorat el perfil biogràfic i professional. Ara se'n publica el gravat de Felice Guascone del retrat perdut de Girolamo Durazzo, pintat per Calbó a Venècia, i es fan algunes precisions al catàleg.

Paraules clau: Pasqual Calbó, Felice Guascone, Girolamo Durazzo, Giacomo Durazzo, W. A. Kaunitz-Rietberg, Giovanni Francesco Brunati, Domenico Corvi, Pinacoteca de Viena, Pintura del segle XVIII, Tractats d'art.

Abstract: 2017 marked the bicentennial of Minorcan painter Pasqual Calbó (1752-1817), one of the most singular, erudite and cosmopolitan artists of his generation, as well as one of the most neglected by artistic historiography despite having been educated in Venice and Rome and having been appointed official draftsman in the Picture Gallery of the Viennese Court. Fortunately, with the event of the Year of Calbó 2017, publications have multiplied and his professional and biographic profiles have been improved. Felice Guascone's engraving of the lost portrait of Girolamo Durazzo, painted by Calbó in Venice, is currently being published, and some precisions are included in the catalogue.

Key words: Pasqual Calbó, Felice Guascone, Girolamo Durazzo, Giacomo Durazzo, W. A. Kaunitz-Rietberg, Giovanni Francesco Brunati, Domenico Corvi, Picture Gallery of Vienna, Eighteenth-Century Picture. Art Treatises.

La celebració de l'*Any Calbó 2017* a Menorca per commemorar el bicentenari de la mort de l'artista ha suposat un punt d'inflexió historiogràfic, ja que ha propulsat les publicacions i ha posat al dia els coneixements que es tenien d'un personatge encara massa desconegut fora de la seva illa. La bibliografia historicoartística espanyola l'ha ignorat sistemàticament –o només n'ha fet un esment puntual–, tot i que és un dels pintors més singulars, erudits i cosmopolites de la seva generació. I això que la seva memòria s'ha mantingut viva des que l'erudit Joan Ramis y Ramis li va dedicar la primera biografia el mateix any de la seva mort.¹ Aquesta informació va arribar al seu corresponsal Joaquim M. Bover, que la va comunicar al llavors amic Antoni Furió, el qual la va publicar de manera resumida.² Pràcticament sense variar-ne una coma, inclosos els errors, la síntesi de Furió va ser publicada de nou per Bover³ i uns anys més tard per Ossorio y Bernard⁴ i el comte de la Viñaza.⁵ No té sentit recollir aquí tota la bibliografia existent sobre el pintor, però no fóra just silenciar les aportacions més rellevants, sia perquè han proporcionat dades inèdites o perquè mostren el personatge des d'una perspectiva innovadora. Així, encara que breus, les aportacions de F. Hernández Sanz són un clàssic: va ser el primer a formar una relació d'obres del pintor –no se'n pot dir ben bé un catàleg– i de publicar els índexs dels seus tractats tècnics, a més de transcriure un grapat de documents inèdits d'indole familiar i professional.⁶ Si s'exceptua una breu contribució de Cirici Pellicer dels anys seixanta, que sobretot tenia les virtuts de situar el pintor a mig camí entre l'*Aufklärung* kantiana i la sensibilitat preromàntica i de ressaltar l'originalitat de la producció caribenya,⁷ caldrà esperar a la dècada dels vuitanta perquè l'artista sigui contextualitzat d'acord amb criteris historiogràfics actualitzats, mèrit sobretot de Guillem Sintès Espasa,⁸ de Maria Sintès y de Olivari⁹ i dels autors del catàleg de la primera exposició important que li fou dedicada.¹⁰

1 RAMIS Y RAMIS, J.: *Varones ilustres de Menorca y noticia de los apellidos que más se han distinguido en ella*, Maó, 1817 (facsimils: Ciutadella-Maó, 1989; La Coruña, 2010), p. 36-40.

2 FURIÓ, A.: *Diccionario Histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1839 (reed. 1946), p. 113-115.

3 BOVER, J.M.: *Memoria biográfica de los mallorquines que se han distinguido en la antigua y moderna literatura*, Palma, 1842, p. 55-57; BOVER, J.M.: *Biblioteca de escritores baleares*, I, Palma, 1868 (facs. Barcelona-Sueca, 1976), p. 140-141. Quan publica la segona obra, Bover ja és enemic arravatat de Furió.

4 OSSORIO Y BERNARD, M.: *Galería biográfica de artistas españoles del siglo XIX*, Madrid, 1868, t. I, p. 105-106.

5 CONDE DE LA VIÑAZA: *Adiciones al Diccionario Histórico de los más ilustres Profesores de las Bellas Artes en España de D. J. A. Ceán Bermúdez*, II, Madrid, 1889, p. 89-90 (veu "Calvo").

6 Entre d'altres, HERNÁNDEZ SANZ, F.: "Estudio sobre las obras didácticas de Pascual Calbo y Caldés", *Revista de Menorca*, VII, 1912, p. 361-386; HERNÁNDEZ SANZ, F.: "Sobre la vida y las obras del pintor Pascual Calbo", *Revista de Menorca*, XX, 1925, p. 33-59. Aquests i altres textos de l'autor van ser reeditats a HERNÁNDEZ SANZ, F.: *Cultura i societat a Menorca*, (edició a cura de J. Salord Ripoll), 2 vols., Ferreries, 1987.

7 CIRICI, A.: "Pascual Calbo, pintor setcentista menorquí", *Serra d'Or*, 11, 1964, p. 48-53.

8 SINTÈS ESPASA, G.: "L'obra pictòrica de Pasqual Calbo", *BSAL*, 42, 1986, p. 121-129. Vegeu, a més, SINTÈS ESPASA, G.: "Calbó Caldés, Pasqual", *Gran Enciclopèdia de la Pintura i l'Escultura a les Balears*, vol. 1, Palma, 1996, p. 353-359.

9 SINTÈS Y DE OLIVAR, M.: *Pascual Calbo Caldes. Un pintor menorquí en la Europa Ilustrada*, Palma, 1987. Es tracta d'una versió reduïda de la tesi de llicenciatura defensada per l'autora a la Universidad Autónoma de Madrid l'any 1986, sacrificant per raons editorials la documentació que ja estava publicada i la transcripció dels tractats. És el primer intent acadèmic de catàleg raonat i l'apèndix documental recull bona part de la correspondència referent a Calbó que conserven els arxius de Viena.

10 ANDREU ADAME, C.; HERNÁNDEZ GÓMEZ, M.A.; SINTÈS ESPASA, G.: *Pascual Calbó, la pintura cosmopolita del XVIII*, Maó, 1986. La publicació defuig el format del catàleg convencional i adopta el d'una monografia. Incorpora

Trenta anys més tard, aquells treballs han estat revisats i completats en tres direccions: la narració biogràfica,¹¹ la catalogació d'obres¹² i l'estudi dels textos tècnics (científics i/o artístics, la frontera no és diàfana).¹³

Les circumstàncies

En resum, Calbó és un artista prou ben documentat, que ha generat una munió d'estudis monogràfics –com és natural, de qualitat i interès desiguals– i del qual en tenim un perfil biogràfic i professional força raonable. No n'està tot dit, és clar. Alguns aspectes biogràfics romanen submergits en un misteri insondable: la malenconia proverbial, que els descendents atribuïen a mal d'amors, però que podrien tenir una altra explicació, potser innata, de caràcter (en tot cas, des del Renaixement, per suggestió d'Aristòtil, la malenconia s'associa al geni poètic i artístic); o bé: on, quan i amb qui va adquirir coneixements tan diversos, a més del dibuix i la pintura, com ara geometria, trigonometria, física matemàtica i experimental, gnomònica, perspectiva, arquitectura civil i militar i construcció naval, amb els greuges afegits que Calbó tendeix a silenciar les fonts d'informació i que desconeixem el contingut de la seva biblioteca; encara, els motius reals de la fugida sobtada de la cort vienesa, aparentment confortable, per emprendre una carrera més convencional i localista, mal que finalment frustrada, erràtica i plena de contrarietats, inclosa l'aventura excèntrica del Carib. O potser tot ho explica la misantropia? El cert és que aquesta mateixa inquietud d'esperit i l'afany de satisfer una curiositat inesgotable impediren que Calbó culminés la carrera artística amb l'èxit que mereixien la seva habilitat pel dibuix i la seva capacitat inventiva. Perquè, basant-nos en el que sabem fins ara, a Viena també era una estrella que brillava poc o, si es prefereix, infrautilitzada, ja que a pesar del títol oficial concedit per l'emperadriu Maria Teresa, *Delineatori Galleria Imperialis Picturarum, Herr Pascal Calbo* era senzillament el *Zeichner* (dibuixant) d'una col·lecció colossal que comptava amb un director, Joseph Rosa, i dos conservadors, Johann Ignaz Tusch i Georg Gruber, amb més competències que el maonès, tots integrats en una cort gegantina i meticulosament

un apèndix documental d'una dotzena d'instruments. Dels mateixos autors, SINTES ESPASA, G; ANDREU ADAME, C.; HERNÁNDEZ GÓMEZ, M.A.: *Enciclopèdia de Menorca. Tom setzè. Història de l'art I*, Maó, 2004, en particular el capítol dedicat a "Pasqual Calbó (Maó, 1752-1817)", p. 216-225.

11 PONS I POVEDANO, M.A.: *El Gran Tour del pintor Calbó*, Maó, 2016. L'autor va ser nomenat comissionat de l'any Calbó 2017. És també l'editor de la pàgina web www.pasqualcalbo.com, que incorpora textos (per exemple, el del seu propi llibre), documents (com ara la nombrosa correspondència) i una bibliografia molt completa.

12 ANDREU ADAME, C.; SINTES ESPASA, G. (com.): *Pasqual Calbó i Caldés 1752-1817*, catàleg d'exposició, Maó, 2017. Hi ha també col·laboracions de M. A. Casasnovas Camps ("La Menorca de Calbó"), J. Salord Ripoll ("Pasqual Calbó dins la Menorca il·lustrada"), M. A. Pons Povedano (Retrat biogràfic del pintor Calbó"), A. Roca Rosell ("Una obra matemàtica singular. Pasqual Calbó un artista-científic", A. Hernández Gómez ("Catàleg d'obres", juntament amb els comissaris), F. Florit Nin i M. Toldrà Sabaté ("Apèndix documental, juntament amb J. Salord).

13 SOLER GAYÀ, R.: "Pasqual Calbó: un gnomonicista menorquí del segle XVIII", *La Busca de Paper*, 49, 2004, p. 12-17; VALLHONRAT, J.M. (ed.): "Edició d'un clàssic: *Llibre de Rolletjes de sol*, escrit per Pasqual Calbó i Caldés, entre 1780 i 1812", *La Busca de Paper*, 55, 2006; ROCA ROSELL, A.: "Un curs matemàtic a la Menorca de la Il·lustració, en la commemoració de Pasqual Calbó i Caldés (1752-1817)", *Institut d'Estudis Catalans. Memòria curs 2016-2017*, 2016, p. 229-249 (també en separata); MEAVILLA SEGUÍ, V.; OLLER MARCÉN, A.M.: "Metrologia menorquina en los tratados de matemáticas puras escritos por Pascual Calbó Caldés, 1752-1817", *Biblio3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, XXIII/1236, 15 de maig de 2018 (en línia). Aquests especialistes anuncien noves publicacions. Hi ha versió digitalitzada dels textos tècnics de Calbó: www.museudemenorca.com/es/tratados-pasqual-calbo.

jerarquitzada.¹⁴ Joseph Rosa [Roos] era membre d'una famosa saga de pintors, dedicats sobretot al paisatge i a la pintura d'animals. Va iniciar la carrera professional a Dresde, on va ser col·laborador del gran escenògraf Ferdinando Galli Bibiena, que tornarem a citar més endavant, i professor de pintura de paisatge a l'Acadèmia de la mateixa ciutat. Els dos custodis de la Galeria també eren artistes coneguts, sobretot Johann Ignaz Tusch, retratista i pintor d'història, que havia completat la seva formació a Roma a la mateixa època que Calbó; en canvi, Georg Gruber és menys distingit. A més d'exercir tasques de supervisió i vigilància, aquests professionals es dedicaven a la restauració de pintures. A partir de 1775 la seva ocupació principal va ser el trasllat de les col·leccions imperials des de l'Stallburg al Belvedere Superior i la seva ordenació d'acord amb un nou criteri, per escoles, i dintre d'aquestes respectant la seqüència diacrònica, la qual cosa la convertia en la galeria més moderna d'Europa. I és que, com s'ha dit en més d'una ocasió, recreava una "història visual de l'art". La direcció del trasllat va anar a càrrec de l'esmentat Rosa, encara que l'ideòleg de la nova museografia era Christian von Mechel.¹⁵

Calbó va obtenir de l'emperadriu Maria Teresa el nomenament com a dibuixant de cort, adscrit a la galeria de pintures, el 19 d'octubre de 1779 –efectiu des del següent 1 de novembre–, amb un sou de 700 florins anuals, per raó de "les seves habilitats i altres bones qualitats"; el mes de desembre del mateix any se li concedia un allotjament provisional al Belvedere superior, millorat el següent mes de febrer amb el que havia ocupat el criador d'abelles, el professor Müntzberg.¹⁶ L'estada va ser efímera, perquè el mes de març de 1780 el pintor obtenia un salconduit signat pel seu protector incondicional, el príncep Kaunitz-Rietberg, canceller imperial, amb la finalitat de traslladar-se a Venècia; el mes de juny ja era a Menorca.¹⁷ No se sap la data exacta de l'arribada del pintor a Viena, però el 31 de desembre de 1778 l'agent austríac a Roma, Giovanni Francesco Brunati, comunicava al canceller la sortida de Calbó cap a la capital imperial, via Florència, amb una bestreta de 25 *zecchini* per a les despeses de viatge i la promesa que arribaria abans de la tardor. De fet, havia sortit de Roma uns mesos abans, ja que una carta datada el 10 d'octubre del mateix any el situa a Venècia. La missiva va ser escrita per Giovanni Antoni Armano, un venecià expert en gravat –en aquesta qüestió era la mà dreta del comte Durazzo, protector de Calbó, com veurem–, i dirigida a Giuseppe Pelli Bencivenni, director de la galeria dels Uffizi: "... Coll'istesa occasione [la pròxima remesa d'un llibre] le manderò un picciolo pastello, ed una miniatura della Rosalba [Carriera] da consegnarsi al Signor Giannini con mia lettera. Il Signor Pasquale Calbo pensionato delle Loro Maestà Reali Serenissime e bravo pittore, passando per di qua [Venècia] mi ha portato de'suoi graditissimi saluti, e molto anche per

14 Hof und Staats Schematismus (...) Wien, Viena, 1781, p. 404. Calbó ja no apareix en llistats posteriors.

15 DÉCULTOT, E.: "Zur Entstehung des Museums als «sichtbare Geschichte der Kunst». Christian von Mechels Verhältnis zu Johann Georg Wille und Johann Joachim Winckelmann", a SWOBODA, G. (dir.): *Die Kaiserliche Gemäldegalerie in Wien und die Anfänge des öffentlichen Kunstmuseums. Band II. Europäische Museumskulturen um 1800*, Viena-Colònia-Weimar, 2013, p. 459-474.

16 HASSMANN, E. (ed.): *Quellen und Regesten zur Schatzkammer, Gemäldegalerie und zu den drei Kabinetten aus dem Archivbestand des k. k. Oberstkämmereramtes. 1777 bis 1787 mit einem Nachtrag zu den Jahren 1748 bis 1776*, Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien, 15/16, 2013/2014, p. 141 (doc. 118), p. 145 (doc. 130), p. 151 (doc. 140). Però els documents del 19 d'octubre i del 27 de desembre de 1779 ja havien estat publicats per SINTES Y DE OLIVAR, M.: *Pascual Calbo Caldes*, p. 99-101.

17 El salconduit és reproduït i transcrit a ANDREU ADAME, C; SINTES ESPASA, G. (com.): *Pascual Calbó i Caldes*, p. 226-227.

questo le sono obbligato...”¹⁸ De manera que, de pas per Florència, el “bravo pittore” va tenir ocasió d’entrevistar-se amb Pelli Bencivenni, polígraf prestigiós –i prodigiós: els seus diaris o *Efemeridi* abasten vuitanta volums– que estava a punt de publicar un famós *Saggio Storico* sobre la pinacoteca que governava.

El sojorn vienès no degué ser gaire satisfent per al pintor, perquè la conducta desordenada que havia manifestat a Roma i que havia arribat a oïda del canceller (“...Pasquale Calbo, ed ha bisogno d’essere diretto, dacché ho inteso aver egli preferentemente poca regola nella sua condotta, e meno nella sua applicazione...”)¹⁹ es varen transformar en hipocondria i depressió. És commovedora la carta que el totpoderós canceller, des del seu palau de Laxenburg, escriu en italià al pintor el 27 d’agost de 1779:²⁰

Io sono veramente afflitto, mio caro Calbo, di sentire che perseverate nella vostra afflizione, la quale non ha nessun fondamento poichè non dovete ne potete ragionevolmente dubbitare, ne pure un istante, della mia particolare affezione per voi, e che non dovete punto inquietarvi di non potere lavorare, dgiachè ben lungi di desiderare che voi lavoriate, ogni qual volta o non potete, o non volete lavorare, sono io che voglio che tralasciate ogni applicazione in sino che non vi sarà del tutto passata quella passione di animo che ora vi tormenta, ed è l’effetto dell’aver applicato troppo da qualche tempo, ed esservi dato con ciò qualche ostruzione che vi dà quell’hyponcondria che vi travaglia, e che faremo svanire con qualche distrazione, e con un poco di ragionamento e di tempo. Venite qua dunque figlio mio, procureremo di divertirvi, e sopra tutto tenetevi per sicuro una volta per sempre, ch’io sono, e non cesserò mai di essere, vostro molto ma molto affezionato. Kaunitz Rietberg.

Tanmateix, ni el nomenament com a dibuixant de cort, que li assegurava una economia folgada i una ocupació prestigiosa, ni la protecció paternal de Kaunitz, el qual, segons es pot deduir d’aquesta carta, atribuïa l’abatiment de l’artista a un excés de treball o, més exactament, a una preocupació excessiva per la feina, van fer desistir Calbó del retorn immediat a la pàtria. Calbó, doncs, un exemple més de l’artista com a *vir melancholicus*. I un punt extravagant, podem afegir, com es dedueix de l’episodi de Santo Domingo (1787), quan va tenir l’ocurrència d’ingressar en un convent, però només si el prior subscribia per escrit un contracte que l’eximís de qualsevol dedicació aliena a l’activitat artística.

Poc a poc les incerteses que envolten l’artista s’esvaeixen. Per exemple, ara disposem de molta informació relativa al periple italià. Recomanat –o això és el que hom pressuposa– per Giuseppe Chiesa, pintor d’origen liornès i vicecònsol del Gran Ducat de Toscana a Menorca, Calbó va obtenir passaport de les autoritats britàniques per desplaçar-se a Gènova el 16 de febrer de 1770. Immediatament va entrar en contacte amb Giacomo Durazzo, que en serà un mecenes decisiu. Germà menor del *doge* genovès Marcello Durazzo, Giacomo és un individu ben conegut per la carrera diplomàtica –sobretot, l’ambaixada a Viena entre 1749 i 1752–, la trajectòria com a llibretista i com a intendent general de teatre, música de cambra i espectacles de la cort vienesa (1752-1764) i, encara, l’activitat com a bibliòfil, mecenes i col·leccionista de gravats (set mil dues-centes estampes, aproximadament, sense comptar la col·lecció que havia reunit per al príncep Albert de Saxònia entre 1773 i 1776, formada

18 TURRIO BALDASSARRI, M.: “Lettere di Giovanni Antonio Armano a Giuseppe Pelli Bencivenni (1778-1779)”, *Paragone*, 49, 2003, p. 63-106, doc. 6. És enginyosa la comparació entre Batoni i Mengs que Armano proposa en una altra carta escrita des de Roma: el primer *fa quello che sa*, mentre que l’altre *sa quello che fa*.

19 SINTES Y DE OLIVAR, M.: *Pascual Calbo Caldes*, p. 98.

20 Traduïda al català a ANDREU ADAME, C.; SINTES ESPASA, G. (com.): *Pasqual Calbó i Caldés*, p. 224.

segons algunes fonts per un miler de gravats, després immiscida en l'Albertina de Viena).²¹ L'any 1764, per desavinences amb el mestre de capella de la cort vienesa, Georg Reutter el Jove, el qual, juntament amb Metastasio, era contrari a les reformes que impulsaven Kaunitz i ell mateix a favor de l'òpera de Gluck, el comte Durazzo va ser destituït a instància de l'emperador Josep II. Això no obstant, gràcies a la protecció del canceller, va ser nomenat ambaixador imperial a Venècia, càrrec que va ocupar fins a l'any 1784. A més de la residència oficial, el Palau Loredan dit *dell'Ambasciatore* al Gran Canal, i d'un *casino* o *ridotto* a la plaça de Sant Marc –per rebre visites i celebrar tertúlies–, Durazzo es va fer construir una vil·la d'estiueig magnífica a Mestre –desapareguda al segle XIX–, amb teatre i jardins inclosos, on rebia personalitats d'arreu del continent.²² Era també propietari de residències a Treviso, Pàdua i Gènova, aquesta última molt lloada per visitants estrangers, com Charles de Brosses. A més de Calbó, va protegir el genovès Giovanni David, pintor d'història, escenògraf i gravador; deixeble de Domenico Corvi a Roma des de 1770, es va establir a Venècia al servei de Durazzo entre 1774 i 1776, aproximadament, abans de tornar definitivament a la ciutat d'origen.²³ El cert és que el comte va descobrir aviat les aptituds del menorquí pel dibuix, el va recomanar al canceller Kaunitz i va obtenir d'aquest que fos pensionat a Roma a càrrec de la cort vienesa. En tot cas, va ser Durazzo qui va agombolar Calbó durant l'estada veneciana. Així ho demostra una carta escrita pel comte al canceller austríac el 18 de juliol de 1770, publicada recentment: "J'ai amené de Gênes un jeune homme né de bon Parents à Port Mahon qui dessine assez bien: vous verrez ses premiers essais et cela prouvera peut être a mon cher ami que je suis toujours le même, e que rien ne m'occupe que Lui seul".²⁴

Res no se sap dels següents quatre anys, que per Calbó degueren ser de formació intensa en el sentit intel·lectual i professional més ampli, sempre sota la vigilància del seu mecenes. Així, Antoni Roca Rosell detecta afinitats entre l'estructura del tractat d'arquitectura civil de Calbó i el pla d'estudis de l'Acadèmia de Belles Arts de Venècia proposat l'any 1767 per Giovanni Francesco Costa. I, al meu parer, Calbó va aprendre la tècnica del pastel a Venècia, on encara era viu el record de Rosalba Carriera i en la qual llavors excel·lia Lorenzo Tiepolo, mort prematurament l'any 1776. Però també l'ús de l'aiguatinta, tan delicada, que Calbó demostra conèixer en la còpia de les *Sibilles* de Rafael de Santa Maria della Pace (Museu de Menorca), segurament només s'explica gràcies als contactes amb el comte Durazzo, un dels grans *connaisseurs* de gravat del seu temps. A més, Calbó

21 Entre d'altres, IVALDI, A.F.: "Divagazioni sui Durazzo mecenati di «prestigio»", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, XIX/1, 1979, p. 313-331; PODESTÀ, E.: *Giacomo Durazzo da genovese a cittadino d'Europa*, Ovada, 1992; VALENTI DURAZZO, A.: *I Durazzo. Da schiavi a Dogi della Repubblica di Genova*, Roccafranca, 2004; LEONCINI, L.: *Da Tintoretto a Rubens. Capolavori della collezione Durazzo*, catàleg d'exposició, Milà, 2004; VALENTI DURAZZO, A.: *Il fratello del Doge. Giacomo Durazzo un illuminista alla Corte degli Asburgo, tra Mozart, Casanova e Gluck*, Brescia, 2012; LEONCINI, L. (a cura di): *Giacomo Durazzo. Teatro musicale e collezionismo tra Genova, Parigi, Vienna e Venezia*, catàleg d'exposició, Gènova, 2012; SCHRÖDER, K.A. (ed.): *The origins of the Albertina. 100 masterworks from the Collection*, Viena, 2014.

22 IVALDI, A.F.: "Magnificenza e buon gusto inarrivabili". La villa e il teatrino di Giacomo Durazzo a Mestre (1772)", *Nuova Rivista Musicale Italiana*, 2, 2012, p. 181-204.

23 IVALDI, A.F.: "La villa di Mestre del conte Giacomo Durazzo e il soggiorno veneziano del pittore Giovanni David (1774-1776)", a LEONCINI, L.: *Da Tintoretto a Rubens*, p. 180-195; NEWCOME-SCHLEIER, M.; GRASSO, G.: *Giovanni David. Pittore e incisore della famiglia Durazzo*, Torí, 2003.

24 LEONCINI, L. (ed.): *In Assenza. Il carteggio Durazzo-Kaunitz di Brno (1748-1774)*, Gènova, 2017, p. 156, reproduïda i traduïda a la web www.pasqualcalbo.com

degué d'amarar-se de cultura pictòrica veneciana, encara que en aquell moment era una escola que es precipitava en una crisi profunda, agreujada per la caiguda de la república i l'ocupació francesa de l'any 1797. Ara bé, l'únic record gràfic d'una obra seva d'aquest període, el retrat del P. Durazzo, germà del seu patrocinador, no palesa un interès particular per models venecians. Ni tampoc la producció posterior.

En canvi, es pot resseguir fàcilment l'aprenentatge romà de Calbó gràcies al conjunt de cartes creuades entre l'ambaixador Durazzo, el canceller Kaunitz i l'agent imperial a Roma, l'esmentat Brunati,²⁵ la majoria recollides ja per Maria Sintes y de Olivar i completades amb alguns exemplars més de publicació recent. La seqüència és a bastament coneguda. A mitjan juliol de 1774 el pintor arribava a Roma per completar la seva formació com a pensionat de la cort vienesa, amb estada al Palazzo di Firenze i una assignació de 600 florins, d'acord amb un programa dissenyat per Kaunitz i Brunati.²⁶ Després d'alguns dubtes, Calbó va ser enviat al taller de Domenico Corvi, "vero filosofo Pittore, gran maestro, profondo in Teorica, e in Practica, eccelente per il disegno, e l'unico a giudizio universale per instruire e formare de grand allievi", en paraules entusiastes de Brunati, que tanmateix li retreia "non esser troppo felice nel colorito". Ja que Mengs es trobava a la cort espanyola i Pompeo Batoni era bàsicament un retratista, Corvi era la millor opció comparat amb els altres candidats potencials (Niccolò Lapiccola, Ludovico Stern i Laurent Pécheux, una selecció restringida i força peculiar de Brunati). Calbó podia aprendre el *colorire* estudiant l'obra de Rafael, Reni, Correggio, Tiziano, Rubens, Poussin, etc. Una seqüència eclèctica i alhora tòpica. Si Mengs ajornava el retorn, Calbó podia aprendre de Batoni l'empastament ("l'impasto de'colori"), però res més en l'opinió més que discutible de Brunati. L'opció de Corvi s'explica per la situació complexa del panorama pictòric romà de l'últim quart del segle XVIII, una cruïlla estilística on conflueixen els epígons del barroc classicista de Carlo Maratti i els defensors de l'ideal arcàdic, els practicants d'un rococó que havia entrat en fase agònica, els seguidors més o menys pugnaços de l'academicisme que teoritzaven Winkelmann i Mengs, els pioners d'un classicisme encara més depurat i, finalment, alguns experiments incipients de pulsio preromàntica, tendències no sempre o no del tot excloents.²⁷ En tot cas, la nòmina

25 FERRARI, S.: "Diplomazia, collezionismo e arte nella Roma del secondo Settecento: Il contributo dell'agente imperiale Giovanni Francesco Brunati", *Atti dell'Accademia Roveretana degli Agiati*, 257, 2007, p. 107-147; FERRARI, S.: "I libri di Giovanni Francesco Brunati. La biblioteca di un funzionario cesareo nella Roma del secondo Settecento", a PETRELLA, G. (a cura di): "*Navigare nei mari dell'umano sapere*" *Biblioteche e circolazione libraria nel Trentino e nell'Italia del XVIII secolo*, Trento, 2008, p. 223-246.

26 Als *Stati d'anime* de l'any 1775 de la parròquia de San Nicola dei Prefetti el pintor hi apareix registrat, residint al palau de Firenze: "Caldo [sic] Pasquale, pittore, anni 22. Palazzo di Firenze del Gran Duca di Toscana, secondo appartamento, lato destro. Brunati Francesco 52, agente imperiale; Tosetti Domenico 24, servitore, con la moglie Buscegli Teresa 22 e la figlia Maria 2". Vegeu MORANO, A.: "Parrocchia di San Nicola dei Prefetti. Rione Campo Marzio", a DEBENEDETTI, E.: *Studi sul Settecento romano. Artisti e artigiani a Roma. III. Dagli Stati delle Anime del 1700, 1725, 1750, 1775*, 29 (2013), p. 129-146. Se sabia que durant els anys 1776-1777 es va allotjar als entresols del palau; vegeu AURIGEMMA, M. G.: *Palazzo Firenze in Campo Marzio*, Roma, 2007, p. 309, encara que el creu "stipendiato catalano".

27 La bibliografia és molt abundant. Entre d'altres, SESTIERI, G.: *La pittura del Settecento a Roma dal tramonto del Barocco all'avvento del Neo-Classicismo 1670-1780*, Roma, 1988; BARROERO, L.: "La pittura a Roma nel Settecento", a *La pittura in Italia. Il Settecento*, Milà, 1990, vol. I, p. 383-463; BOWRON, E.P.; RISHEL, J.J. (eds.): *Art in Rome in the Eighteenth Century*, Philadelphia-Houston, 2000, en particular el capítol d'E. P. Bowron dedicat a la pintura; PETRUCCI, F. (a cura di): *Dipinti tra rococò e neoclassicismo da Palazzo Chigi in Ariccia e da altre raccolte*, Roma, 2013. Sobre Corvi, vegeu RUDOLPH, S.: "Primato di Domenico Corvi nella Roma del secondo Settecento", *Labyrinthos*, 1-2, 1982, p. 1-45; CURZI, V., LO BIANCO, A. (a cura di): *Domenico Corvi*, catàleg d'exposició, Viterbo,

de Brunati era limitada i marginava artistes coneguts, entre els quals hem de comptar alguns *demodés* (Francesco Caccianiga o Mariano Rossi, que tanmateix treballaven per a la família Borghese), altres més receptius a la renovació classicista (Christoph Unterperger, Antonio Concioli), els d'origen foraster o molt vinculats a diferents corts europees (Taddeo Kuntze, David Hamilton, Andrea Casali, Pietro Labruzzi) i els que llavors estaven ocupats en encàrrecs ambiciosos (com ara Tommaso Conca i Domenico De Angelis). Paradoxalment, al contrari del que s'observa en la producció de Giovanni David, l'altre pintor protegit pel comte Durazzo, l'obra coneguda de Calbó no manifesta el mestratge de Corvi, el qual plantejava una alternativa original al *barocchetto* romà i, en general, als epígons barrocs a partir de declinacions classicistes d'arrel renaixentista i de la tradició siscentista bolonyesa.

Sorprenentment, Kaunitz exigia a Brunati molta discreció –en realitat, secret absolut– amb l'objectiu que Calbó es mantingués aïllat dels altres quatre pensionats vienesos (els pintors Johann Ignaz Tusch, Christian Sambach i Hubert Mauer i l'escultor Johann Plutzer)²⁸ i, cosa encara més desconcertant, sostret al mestratge d'Anton von Maron, deixeble i cunyat de Mengs. Aquesta qüestió la devia desconèixer el comte Durazzo, ja que per iniciativa pròpia va contactar amb el cardenal Francesco Caraffa di Trajetto a fi que proporcionés allotjament a Calbó i en dirigís el programa d'estudis. El prelat va escollir Maron –que l'havia retratat– per amistança amb Franz Herzan von Harras, auditor de la Rota i agent imperial a Roma –a més de col·leccionista d'art i futur cardenal–, que era un gran protector i confident del pintor vienès. El mateix Calbó també havia pensat en Maron, com es dedueix d'una carta de Brunati a Kaunitz: “Ho pure consigliato detto giovane Calbo di non dover per ora ricapitare una lettera d'un suo amico di Venezia che lo raccomanda a Mr. Maron uniformemente ai precisi veneratissimi comandi di Vostra Altezza”. Ara com ara, aquest amic venecià de Calbó continua en l'anonimat.²⁹ La reacció de Kaunitz va ser irada i, en una carta datada el 6 d'agost de 1774, esbroncava l'ambaixador Durazzo sense miraments:³⁰

Je Vous écris cette fois, mon cher Durazzo, uniquement pour Vous gronder, et vraisemblablement je vous gronderai bien fort, car je suis véritablement fâché. Je Vous avois confié exprès la lettre que j'avois écrite à Brunati, par rapport à Calbo, afin que Vous fussiez informé exactement de mes intentions à son égard, ainsi que des ordres que j'avois donnés en conséquence, et vous devez y avoir vu entr'autres positivement, que je voulois que l'on ignorant à Rome qu'il étoit un pensionné de S. M., et que je ne voulois pas absolument, que jusqu'à nouvel ordre de ma part, hors Brunati, personne au monde ne se mêlât de ce garçon. Or, au lieu de vous conduire en conséquence, comme Vous auriez dû le faire, par la maudite raison qui vous est innée, de ne jamais pouvoir rester tranquille, et de vouloir toujours tenir, comme on dit, à plus d'un crochet, quoique vous devriez en être corrigé pour Vous en être

1998; BARROERO, L.: *Exempla Virtutis. La pittura storica di Domenico Corvi (1721-1803) e il suo magistero*, catàleg d'exposició, Roma, 2005.

28 Aquesta primera promoció de becaris vienesos va residir a Roma entre 1772 i 1776.

29 Atès que era súbdit britànic, no és probable que el pintor hagués mantingut contactes amb l'ambaixador espanyol a Venècia, exceptuant la sol·licitud d'un salconduit el mes de març de 1780. Fins a 1771 ho era José Joaquín Andrade de Salas, duc de Monteleagre, i entre 1772 i 1785 ho va ser el famós marquès d'Esquilache. Quant a l'ambaixada britànica, entre 1765 i 1773 va ocupar el càrrec Sir James Wright, antic governador de Virgínia –i, en absència seva, entre mitjan 1769 i mitjan 1771, el comerciant Robert Richie, com a encarregat de negocis–, mentre que entre 1773 i 1789 el representant oficial va ser John Strange, bon viatger, escriptor, col·leccionista i membre de la Society of Antiquaries de Londres. De moment no consten relacions personals de Calbó amb aquests diplomàtics.

30 La carta està transcrita i traduïda al català a la web www.pasqualcalbo.com

assez mal trouvé, il vous a plu de faire tout le contraire, en vous avisant, de mettre dans ma confiance malgré moi le Cardinal Caraffa di Trajetto, et en le changement même de trouver un logement à Calbo, et de s'eriger en Directeur de toutes ses Etudes et de ses Occupations. Votre Cardinal, qui est le Roi des bavards, n'a eu rien de plus pressé que de le dire à qui a voulu l'entendre, et de me faire par là des tracasseries [...]. S'il vous arrive jamais de vous mêler encore de Calbo, en façon quelconque, dezque j'en serai averti, je l'abandonnerai, et lui ferai retirer sa pension, afin que vous puissiez vous en mêler, tout à votre aise.

A la fi Calbó i els seus aliats italians es van plegar a la voluntat del canceller. El pla d'estudis estava clar: perfeccionar-se en el dibuix del nu –el taller de Corvi n'era especialista– i en la còpia d'estatuària clàssica, copiar el Rafael de les Stanze vaticanes, etc. El primer consell de Corvi va ser que estudiés anatomia i geometria per tal d'afinar el dibuix i dominar la perspectiva, respectivament. Poc després li recomanava copiar les obres de Rafael i Miquel Àngel, raó per la qual Brunati va obtenir permís de l'arquebisbe Giovanni Archinto, prefecte del palau apostòlic. Per a la còpia de models clàssics hi havia tres alternatives: la galeria del Campidoglio, amb l'inconvenient que les estàtues eren de pedra, inamovibles, col·locades en funció del visitant curiós i no pas d'un aprenent de pintor; l'estudi de Mengs, amb còpies de les millors escultures antigues, però que era freqüentat pels pensionats vienesos; i l'Acadèmia de França, on els models antics estaven més ben il·luminats i col·locats sobre pedestals giratoris. La decisió era òbvia, de manera que Brunati va presentar Calbó al director de la institució francesa, el pintor Charles-Joseph Natoire, aleshores ja molt discutit per la incompetència pedagògica i l'adhesió inalterable al gust rococó; després de vint-i-cinc anys en la direcció, va ser substituït pel més innovador Joseph-Marie Vien l'any 1775, coincidint amb l'arribada de Jacques-Louis David com a *pensionnaire*.³¹ Natoire havia estat avisat prèviament de l'assistència del menorquí pel cardenal de Bernis, representant de Lluís XV a Roma.³² L'Acadèmia tenia la seu al palau Mancini, a la via del Corso, a prop doncs de la residència de Calbó; a la planta baixa disposava d'una galeria molt completa de reproduccions d'estàtues antigues i de dues sales per a l'estudi del nu. Anys enrere havia estat visitada pel mateix Kaunitz. Assistir a l'Acadèmia no significava la socialització de Calbó, desconnectat també dels becaris francesos, sobretot perquè Brunati compartia l'opinió d'alguns artistes romans sobre el "cattivo gusto" de l'escola francesa. En la mateixa línia, com ja va explicar Walter Wagner,³³ Kaunitz pensava que els francesos havien substituït la creativitat pel luxe. I, també, que els pintors germànics tenien més passió que instrucció i, en conseqüència, calia dotar-los d'una formació sòlida. En aquest sentit, el pla de treball dissenyat per al menorquí s'adaptava al programa que l'Acadèmia vienesa havia dissenyat per als seus becaris, redactat per Maron i aprovat per Kaunitz l'any 1772: dibuix per a principiants, dibuix de còpies d'escultures antigues, estudis d'anatomia, formació arquitectònica (és a dir, matemàtiques, mecànica, perspectiva, ordres clàssics, etc.) i lliçons d'història, història de l'art, mitologia, etc.

31 BAYARD, M.; BECK SAIELLO, E.; GOBET, A.: *L'Académie de France à Rome. Le palais Mancini: un foyer artistique dans l'Europe des Lumières (1725-1792)*, Rennes, 2016. Per a una nova valoració del paper jugat per Natoire, BENHAMOU, R.: *Charles-Joseph Natoire and the Académie de France in Rome: a re-evaluation*, Oxford, 2015.

32 Anys enrere Kaunitz i Bernis havien segellat l'aliança entre França i l'Imperi, quan el primer era ambaixador a París.

33 WAGNER, W.: *Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste in Wien*, Viena, 1967. Més recentment, HASLINGER, K.: *Die Akademie der bildenden Künste in Wien im 18. Jahrhundert-Reformen unter Kaunitz*, tesi per a l'obtenció del grau de Magister der Philosophie, Universitat de Viena, 2008 (en línia).

L'explicació més plausible de les ordres emanades de Viena és que Kaunitz –paradoxalment, un entusiasta de Winckelmann i Mengs–³⁴ volia evitar la “germanització” de Calbó, deixant-lo incomunicat de Maron i dels pensionats austríacs. Com deia el filòsof J. G. Herder l'any 1777, “Winckelmann era un tedesco e rimane tedesco anche a Roma”.³⁵ El mateix es pot fer extensiu a Mengs i Maron, si “germanització” s'entén en un sentit ampli, com es feia en aquell temps. També calia aïllar Calbó fins on fos possible dels francesos, sota el control de Natoire, que encara es mostraven reticents a acceptar els nous plantejaments estètics. Tampoc tenim constància de possibles relacions del menorquí amb els pensionats espanyols, dirigits pel pintor Francisco Preciado de la Vega i protegits per l'erudit agent de la cort espanyola José Nicolás de Azara.³⁶ Almanco durant l'últim any de la seva estada, Calbó va coincidir a Roma amb els deixebles de Mengs becats per l'Academia de San Fernando: Francisco Javier Ramos, Francesc Agustín, Buenaventura Salesa, Manuel Napoli, a més de Domingo Álvarez Enciso. A la mort del mestre, Azara va proposar que la supervisió dels estudis dels espanyols fos assumida per Maron, però la idea no va triomfar i restaren sota el control de l'esmentat Preciado i de l'ambaixador, el marquès de Grimaldi. Però llavors el menorquí ja havia fet camí a Viena. Altrament, no sembla que Calbó hagi intimat amb la segona remesa d'austríacs ni amb altres quatre pensionats de Kaunitz, milanesos –súbdits, per tant, de l'Imperi–, fins ara desdenyats per la historiografia, dels quals es té notícia per una carta enviada pel mateix canceller a Mengs, que feia poc havia tornat de Madrid, escrita en italià i datada el 30 de juliol de 1777:³⁷

“Ilmo. Sgre. Nell'autunno dell'anno scorso furono da me qui scelti e spediti a Roma in qualità di allievi pensionati dell' Impe[ri]alle Regia corte quattro giovani artisti, cioè due pittori per nome Enrico Füger e Fran[cens]co Linder, uno scultore ch'è Fran[cens]co Zauner e Amadeo Nigelli, disegnatore d'architettura. Si trovano egualmente da qualche tempo nella stessa qualità di Pensionari Pasquale Callio [sic, per Calbó], mandato da me, e quattro altri giovani scelti da Milano, che sono Gaetano de Simoni, [Giuseppe] Cereda, [Giovanni] Bellati e [Joseph] Schöpf. L'oggetto della loro missione a Roma sicome Vs. Illma. può ben immaginarsi è che mediante lo studio delle opere le più eccellenti dell'Antichità e di quelle de più celebri Artisti moderni si applichino a fare de' progressi nelle rispettive arti che professano. Li primi saggi della loro applicazione mandatimi da i primi cinque e così pure dal Simoni e dal Schöpf mi hanno recato motivo di molta sodisfazione e mi fanno sperare che se avessero la sorte di poter vantarsi della protezione e superiore direzione del Raphaele del nostro secolo ch'io ammiro nella persona di Vs. Illma. l'aspettativa delle loro riuscita potrebbe dirsi assicurata.

34 KROUPA, J.: “Wenzel Anton, Prince Kaunitz-Rietberg: from «Curiosité» to Criticism of Art”, *Opuscula Historiae Artium. Studia Minora Philosophicae Universitatis Brunensis*, 40, 1996, p. 7-58. A més, l'estudi clàssic de SZABO, F. A. J.: *Kaunitz and Enlightened Absolutism 1753-1780*, Cambridge, 1994.

35 ROETTGEN, S.: “Tra «Hauptstadt der Welt» e «Deutsches Rom» Note e commenti sulla situazione artistica a Roma dal 1780 al 1800”, a CHIERINI, P.; HINDERER, W.: *Rom-Europa. Treffpunkt der Kulturen: 1780-1820*, Würzburg, 2006, p. 273-307, en particular p. 297.

36 Per a una visió de conjunt, URREA FERNÁNDEZ, J.: *Relaciones artísticas hispano-romanas en el siglo XVIII*, Madrid, 2006.

37 BURG, H.: *Der Bildhauer Franz Anton Zauner und seine Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des Klassizismus in Österreich*, Viena, 1915 (reed. Bremen, 2012), p. 37-38. La carta és de nou transcrita, sense esmentar l'obra anterior, per ROETTGEN, S.: *Anton Raphael Mengs. Band 2. Leben und Wirken*, Munic, 2003, p. 567. Un fragment és citat per GARMS, J.: “Artisti austriaci a Roma. L'Andata, il ritorno e la mai natta Accademia”, a BAYARD, M.; BECK SAIELLO, E.; GOBET, A.: *L'Académie de France*, p. 389-401, en particular p. 392-393. Aquest autor ja s'havia ocupat de la qüestió dels pensionats austríacs anys enrere, GARMS, J. (ed.): *Artisti austriaci a Roma dal Barocco alla Secessione*, catàleg d'exposició, Roma-Viena, 1972. Des de l'any 1771 era governador del ducat de Milà l'arxiduc Ferran, fill de l'emperadriu Maria Teresa.

Confidando io nella singulare umanità di Vs. Illma. verso gli amatori non meno che li professori e scolari delle Arti del Disegno la qualle in Lei felicem[en]te è accoppiata colla sua eccellenza nella Pittura mi rivolgo alla medesima con pregarla perché si compiaccia risguardare con parzialità i suddetti miei raccomandati e dirigerli ogni qual volta ricorreranno a Vs. Illma. co' suoi avisi e consigli: Servirà ad essi un tale favorevole risguardo se lo meritano per incoraggiarli e per la regola del loro studio ed io unirò i sentimenti di riconoscenza a quelli che da lungo tempo per Lei nutrisco di sincera ammirazione e di perfetissima stima."

Coneixedor de la vanitat del pintor, Kaunitz li demostra admiració, qualificant-lo de "Rafael del nostre segle", i li demana que dirigeixi i aconselli els becaris imperials. A parer seu, els cinc primers artistes citats en la carta, inclòs Calbó, ja havien donat proves de competència, però calia que completessin la formació en la direcció correcta.³⁸ És a dir, eren artistes joves però ja formats i només calia que es perfeccionessin en el dibuix i la cultura clàssica; en definitiva, que assolissin un gust refinat. Això explica que Calbó, tot i que llavors el seu sojorn romà entrava en la fase final, tingués ocasió de conèixer Mengs, que en va lloar la còpia de la volta de Sant'Eusebio ("...Mengs, il quale è rimasto molto contento ed ha non solo lodato il di lui lavoro, ma aggradito ancora l'attenzione"³⁹).

És gairebé impossible que el pintor visqués totalment aïllat, sense més contactes que els pocs individus esmentats. Potser es tractava amb altres menorquins, com es pot inferir de la carta que el maonès Joan Orfila li escrivia des de Roma l'any 1780, assegurant-li que havia complit l'encàrrec d'adquirir pigments a un *coloraro* de la Via delle Vite, una travessia de la Via del Corso.⁴⁰ I fóra interessant de saber si es feia amb un compatriota molt singular documentat a Roma els anys 1776-1777, Francesc Seguí Valls, de vida novel·lesca, doctor en ambdós drets i diplomàtic, sovint qualificat d'aventurer, casat amb una filla de Giuseppe Chiesa, el primer mestre de Calbó. A la cúria romana, Seguí era procurador dels ordes religiosos establerts a Menorca, però, mentrestant gestionava la designació com a cambrer del Papa –és a dir, gentilhome de cambra–, i com a agent seu davant la cort anglesa –ambicions desmesurades tractant-se d'un simple jurista–, va ser nomenat gentilhome de cambra del duc de Gloucester, que vivia exiliat a Roma per haver perdut la confiança del seu germà Jordi III d'Anglaterra i al qual el menorquí havia conegut gràcies a la marquesa Chigi. Els menorquins se'n feien creus; l'amic Miquel Comas li escriu: "Estich molt content de veure que es fassa en Cardenals y gent grossa d'aquesta; això per Mahó ha causat un rebombori, sobretot quant l'almirante⁴¹ digué que V. mercè acompanyava sovint al Duc de Gloucester, que V. merced jugava a las cartas ab aquells señorois, que aquells que aquí pretenen més no podrian sols arribar a veure sinó que fos en un dia de funció pública. To[t] hom se mirare un en s'altre y demanar d'ahont havia V. merced tret estas mañas".⁴² El cas

38 Probablement, el nom incorrecte del menorquí (Callio) és un error del baró Joseph von Sperges, a qui Kaunitz havia encarregat la redacció de la carta dirigida a Mengs. D'origen tirolès i col·laborador fidel de Kaunitz, Sperges havia estat cap del departament italià de la cancelleria d'estat austríaca. Conseller artístic de l'emperadriu, llavors representava Kaunitz a l'Acadèmia de Belles Arts vienesa.

39 SINTES Y DE OLIVAR, M.: *Pascual Calbo Caldes*, p. 97; 1777, [?] novembre.

40 La paraula *coloraro*, freqüent a Roma, no té traducció. És un adroguer especialitzat en el subministrament de pigments per als artistes.

41 Probablement es refereix a Robert Mann, llavors almirall (*Vice-Admiral* i *Rear Admiral*) de la flota anglesa del Mediterrani.

42 PIÑA HOMES, R.: "Francesc Seguí Valls, un diplomático menorquí al servicio de cinco reyes", *BSAL*, 62, 2006, p. 113-134. La dama en qüestió devia ser Violante Gori-Pannilini, vídua del marquès Flavio Chigi-Zondadari. Al seu

és que, de retorn a l'illa, Calbó va pintar els retrats de diversos membres de les famílies Seguí i Poly –dos germans Seguí estaven casats amb dues germanes Poly–, qui sap si recomanat pel mateix Francesc.

Sigui com vulgui, l'única explicació plausible del secretisme que sempre va envoltar la presència de Calbó a Roma és que Kaunitz volgués convertir-lo en un pintor de formació estrictament italiana. No era una idea antinatural si és que el primer mestre del menorquí havia estat Giuseppe Chiesa, oriünd de Liorna, és a dir, del port més important i la segona ciutat més poblada del Gran Ducat de Toscana.⁴³ Així, a un primer aprenentatge de base italiana, s'havia sumat una segona formació veneciana, a redós de l'ombra protectora de Durazzo, i es completava amb la definitiva instrucció romana, sota la vigilància estricta de Brunati. A Roma, Calbó va dedicar-se a la còpia d'originals famosos, sobretot de Mengs: el *Parnàs* de vil·la Albani, el sostre de la Sala dels Papirs de la Biblioteca Vaticana i l'esmentada volta de l'església de Sant'Eusebio all'Esquilino, que figura la glòria del titular. A més, va fer còpies de Reni (*Erodiade*, és a dir, la *Salomé amb el cap del Baptista* de la Galleria Corsini) i Domenichino (com a mínim, *La cacera de Diana* de la Galleria Borghese i una *Sibil·la*), de les quals Kaunitz n'estava molt content ("ne sono rimasto anche molto soddisfatto di esse"), còpies d'una *Madonna* i d'una acadèmia de Corvi (un Hèrcules assegut),⁴⁴ una sèrie completa de plànols de la Fontana di Trevi, etc. S'intueix, però, que l'artista es delia per abordar una pintura d'invenció pròpia, de tema històric, una activitat que es va veure frustrada a causa dels requeriments de Kaunitz. Que n'havia començat una es pot demostrar per una carta de Brunati del 8 d'agost de 1778, "Il prelod[et]to Pittore Sr. Calbo sta ora tutto applicato intorno al suo quadro d'invenzione".

De moment, cap d'aquestes obres s'ha localitzat, o no s'ha publicat. Per exemple, s'han catalogat les còpies en dibuix que va fer Calbó de dos retrats del príncep Kaunitz (Nationalbibliothek de Viena), però mai no han estat publicades. Els exemples es podrien multiplicar. En resum, resta per compondre i publicar un catàleg *raisonné*, a partir dels intents meritoris ja realitzats, com és natural. També caldrà depurar-lo d'atribucions injustificades. Posem per cas, el suposat retrat de l'emperadriu Maria Teresa de col·lecció particular atribuït a Calbó no pot ser del mateix artista que fa els retrats més que satisfactoris de la família del pintor o els de diversos membres de les famílies Poly Taltavull i Seguí Valls⁴⁵ (enllaçades, a més, per matrimonis i per negocis); de fet, la dama no va acompanyada de cap atribuït que permeti defensar-ne la identificació –ni tampoc la del retrat masculí que sosté amb la mà dreta, en què s'ha volgut veure un autoretrat del pintor–, deixant

palau de Siena presidia un *salotto* o tertúlia literària. Va ser festejada per Giacomo Casanova i l'any 1777 el Gran Duc de Toscana s'hi referia en termes ambiguament elogiosos ("Casa Zondadari. La sposa fa tutto, è viva, spropositata e molto imprudente"). És molt probable que l'autor de la carta fos l'escultor Ferran Miquel Comes.

43 Potser no estarà de més recordar que entre 1765 i 1790 el Gran Ducat va ser regit per Leopold d'Àustria, fill de l'emperador Francesc I (i, abans, gran duc entre 1737 i 1765) i de l'emperadriu Maria Teresa; per tant, era germà menor de l'emperador Josep II, a la mort del qual sense descendència el va succeir amb el nom de Leopold II.

44 L'any 2009 es va vendre en subhasta a Florència un dibuix atribuït a Corvi amb *Hèrcules amb la clava*, en posició d'assegut, el mateix motiu de l'acadèmia copiada per Calbó.

45 Quant a la parella de retrats dels germans juristes Seguí Valls publicats l'any 1987 per Maria Sintès (SINTÈS Y DE OLIVAR, M.: *Pascual Calbo Caldes*, p. 68 i 120; cat. I.36, I.37) –lluïnt un escut familiar inconfusible–, un està ben identificat (Gabriel Seguí, 1782), mentre que l'altre probablement representa Antoni Seguí, ja que el tercer germà, l'esmentat Francesc mai no va tornar a Menorca.

de banda que és una obra de cronologia anterior o d'un artista molt anacrònic, a més de mediocre. O bé, no tots els retrats del comte de Cifuentes tenen la mateixa qualitat, com ja observava Maria Sintes y de Olivar l'any 1987, encara que en aquest cas la conservació de dos originals (l'esbós dipositat per la família Vives Escudero en el Museu de Menorca i l'oli de la col·lecció Seguí de Vidal, cobrat per Calbó l'any 1784) haurien de permetre afinar l'atribució de les nombroses rèpliques localitzades. En aquest sentit, és prou significatiu que el retrat de cos sencer de Cifuentes que conserva l'Ajuntament de Maó fos adjudicat per Hernández Sanz finalment a Chiesa⁴⁶ i que Maria Sintes, tot i mantenir-lo en el catàleg d'atribucions a Calbó, en negués explícitament l'autoria ("la sequedad de su factura, cierta torpeza en la ejecución y la falta general de elegancia de la obra indican que su realización no se debe a Calbo"⁴⁷). En canvi, entre les peces atribuïdes aparentment més convincents hi ha el retrat de dama del Museu de Lluç, procedent de la col·lecció Mulet, tan detallista com delicat, comparable al de Joana Seguí i Poly (col·lecció particular),⁴⁸ i el retrat femení que es va exposar a Maó l'any 1986 (col·lecció particular), volatilitzat dels estudis posteriors, que hom identificava amb l'amor infaust del pintor.

Pel que fa a la pintura mural, sorprèn que l'autor del retaule pintat de la capella de S'Aranjassa (antiga propietat dels Poly Seguí, ara a l'Ateneu de Maó), una obra de vocació monumental, alhora sòlida i elegant, un vertader *tour de force* que evoca la disciplina acadèmica de Mengs i dels seus sequaços,⁴⁹ pugui experimentar una involució en clau barroca en la pintura d'un sostre que hom anomena *El Parnàs* (col·lecció particular),⁵⁰ entre d'altres que li han estat recentment atribuïdes.⁵¹ Al costat d'obres de qualitat, com ara bona part dels

46 HERNÁNDEZ SANZ, F.: "Sobre la vida". L'autor en tenia prova documental: "En las Casas Consistoriales de Mahón existe un retrato del Conde, de cuerpo entero, desde 1783 en que la Universidad, cumpliendo un acuerdo de fecha 30 de Abril, lo encargó al pintor italiano José Chiesa; este retrato evidentemente es otra copia del de Calbó", és a dir, el de l'antiga col·lecció Vives Escudero dipositat en el Museu de Menorca.

47 SINTES Y DE OLIVAR, M.: *Pascual Calbo Caldes*, p. 53.

48 FONT, C. i altres: *Dama amb ventall*, catàleg d'exposició, Palma, 2003, cat. 2. Tanmateix, l'antic propietari no proposava cap autoria; vegeu MULET, A.: *El traje en Mallorca*, Palma, 1955, làm. 22 i p. 52 ("Logrado retrato [...] Siempre nos ha intrigado quién podía ser ella y quién el artista que tan bien pintaba"). L'atribució es deu a Maria Sintes y de Olivar.

49 Salvant les distàncies, el sant Joan Baptista de Calbó evoca l'homònim de Mengs del museu de Houston, la santa Margalida es pot considerar una musa cristianitzada de Mengs, la glòria de la Mare de Déu deriva de models romans més o menys genèrics, però també de la volta de Sant'Eusebio de Mengs, etc. Per altra part, a parer meu, és probable que el retaule de Calbó servís d'inspiració a l'autor del retaule de la capella de Sant Joan Baptista de Binissaida (Es Castell), que data de 1831. Vegeu PONS OLIVES, LL.: *Capelles i ermites rurals a Menorca*, Maó, 2002, p. 80-81. Entre els fulls solts de dibuixos de Calbó que conserva el Museu de Menorca n'hi ha un amb projectes de retaules.

50 El títol no és exacte –no hi figuren muses ni poetes ni tan sols el mont Parnàs–, encara que hi aparegui Apol·lo. Possibles significats simbòlics a banda, es tracta d'una reunió de divinitats clàssiques (Apol·lo, Minerva, Hades, Abundància, probablement Flora, amoretts al·lusius a la Fama i a les Arts). D'altra banda, la *Sibil·la Pèrsica* (col·lecció particular) que es va exposar al Museu de Menorca l'any 2017 (cat. 8) no és una còpia –més aviat discreta, cal afegir– del Domenichino, sinó del Guercino (Roma, Pinacoteca Capitolina). A més, crec que l'*Estudi de cap humana* (cat. 4), signat i datat a Roma l'any 1776, és un estudi de l'Evangelista, probablement Mateu, que apareix en primer terme i al costat esquerre de la *Transfiguració* de Rafael (Pinacoteca Vaticana).

51 HERNÁNDEZ GÓMEZ, M.A.; SINTES ESPASA, G.: *La tradició clàssica de la decoració de residències a Maó*, Maó, 2002; SINTES ESPASA, G.; ANDREU ADAME, C.; HERNÁNDEZ GÓMEZ, M.A.: *Enciclopèdia de Menorca. Tom dissetè. Història de l'art II*, Maó, 2009, en particular el capítol sisè; SINTES ESPASA, G.: "Nous temps, nous estils? Varen introduir els nous governants canvis substancials al món de les Arts?", *Revista de Menorca*, 93, 2014, p. 199-220. En realitat, el fris de la Casa Seguí de Vidal amb al·legories de les Belles Arts, de la Literatura, de

retrats (els autoretrats, els de la pròpia família, els de les famílies Poly i Seguí, entre d'altres), el retaule de S'Aranjassa, les escenes costumistes i populars (des de l'espectacular *Festa al Riu Pla* fins a les encisadores i exòtiques cròniques quotidianes pintades al Carib, a la manera d'un Pietro Longhi antillà, passant pels dibuixos fets a Menorca), s'han catalogat com autògrafes altres peces de qualitat més que discutible, l'atribució de les quals no sempre està a bastament justificada ni per raons tècniques ni per raons estilístiques. Ara per ara el conjunt d'obres documentades –començant per les que estan signades– i d'obres atribuïdes dibuixa el perfil d'un pintor de tècnica irregular i inspiració dubitativa, com ja feia notar Maria Sintes y de Olivar fa trenta anys. Potser el pintor estigués mancat d'una espurna de geni, com assegurava la mateixa autora, però això no justifica una inflació equívoca del catàleg. Al revés, és molt probable que l'expurgació d'obres estilísticament i tècnicament allunyades dels estàndards de qualitat de la producció segura o de la que es pot assignar a Calbó a cop d'una argumentació rigorosa i innecessàriament indulgent ens permetria de recuperar el pintor que s'intuïa de bell antuvi: coherent, innovador i ben singular en el context hispànic. El temps dirà. En qualsevol cas, el tema de la pintura menorquina de cap a 1800 no es pot donar per tancat. A tall d'exemple, no es pot obviar que almanco quatre coetanis de Calbó conreaven el retrat, a més d'altres gèneres pictòrics (Chiesa, Schranz, Duett, Galbis)⁵² o que la tradició del barroc tardà subsisteix en la pintura mural narrativa del suís Thomas Stufflecker o Stuflesser descobert fa poc –i encara negligit per la crítica–, que va estar fermat contractualment al compatriota Joseph Duett i que segons sembla és el vertader autor de l'espectacular –i molt atropellat– cicle decoratiu de l'església del Socors de Ciutadella (1797-1799), en el límit de l'obsolescència estilística, cal afegir, sobretot si es compara amb la producció del Calbó més madur.⁵³

El retrat de Girolamo Durazzo

Una obra segura de Calbó, mal que desapareguda, és el retrat de l'*abate* Girolamo Durazzo (Gènova, 1719-1789), que va merèixer la reproducció en gravat. Encara que és citat per la majoria dels experts, sembla que fins ara no ha estat mai publicat ni estudiat en detall, que jo sàpiga. D'aquest gravat calcogràfic (205 x 135 mm.) se'n conserven diversos exemplars: un al gabinet de dibuixos i gravats del Museo Correr de Venècia (fig. 1), un altre a la Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio de Bolonya (Collezione dei Ritratti, cartone

l'Agricultura i del Quadrivi –que reuneix en una escena l'Aritmètica i la Geometria–, és una atribució de Maria Sintes y de Olivar (1987).

52 D'acord amb el que s'ha publicat fins ara, de Joseph Duett (o Douett o Doyet, la grafia és incerta) són segurs els retrats de Gabi de Martorell (signat) i Pere de Martorell; d'Andreu Galbis, el del canonge Gil Pasqueda Olives (1816); de Giuseppe Chiesa, els del comte de Lannion, els del matrimoni Albertí, signats i datats l'any 1776, etc. Del vedutista Anton Schranz es conserven com a mínim tres retrats, en la tradició del barroc tardà: el de mossèn Antoni Pons Mercadal (de cos sencer, signat i datat l'any 1791), el del bisbe Antoni Vila i el de Jordi III d'Anglaterra (malmès, inspirat en l'original de Johann Zoffany i estilísticament comparable a alguns dels que a vegades s'han adjudicat a Calbó); per altra part, el prevere Pons sosté amb la mà una carta amb dedicatòria al comte de Cifuentes, cosa que pot ser un detall anecdòtic o una pista per revisar l'autoria d'alguns retrats del governador de Menorca. Aquest artista ha merescut estudis recents: BONELLO, G. (ed.): *Celebrating 200 Years of Schranz*, La Valeta, 2017; *The Schranz Family of Artists. A Journey of Rediscovery*, catàleg d'exposició, La Valeta, 2018. Vegeu, a més, AZZOPARDI, J. (ed.): *The Schranz Artists: Landscape and Marine Painters in the Mediterranean (Active, XIX Century)*, Mdina (Malta), 1987.

53 VILLALONGA VIDAL A.J.; FIOL PONS, G.: "El convent i les pintures murals del Socors de Ciutadella. Aportacions documentals per a la seva conservació", *Miscel·lània Gabriel Llopart*, 3, *Randa*, 2009, p. 5-18. El cognom de l'artista és dubtós. Subsisteix a Suïssa i el sud del Tírol en la forma Stuflesser (amb una o dues efes); per exemple, el taller d'imatgeria religiosa Ferdinand Stuflesser fundat l'any 1875 a St. Ulrich (Ortisei, en italià) a Val Gardena.

20, fascicolo 82), un tercer a la Slovenská Narodná Galéria de Bratislava (G. 4977); tres més a la Österreichische Nationalbibliothek de Viena (Bildarchiv und Grafiksammlung). El personatge hi és identificat per una inscripció al peu, *L'Abbate Girolamo Durazzo/ Patrizio Genovese/ Missionario, e Predicatore*, seguida per la signatura del gravador i el lloc d'estampació, *Guasconus Felix dell[ineavit]. sculp[sit]. Genuae*. Una segona inscripció, a la part inferior, ofereix informació complementària sobre l'autor i la datació del gravat (no de la pintura, com veurem més endavant), *Dall'Originale Pittura del Sgr. Pasquale Calbo fatta in Venezia/ l'Anno 1774*. Del retratat se'n tenen poques notícies. Era germà dels esmentats Marcello Durazzo, *doge* genovès entre 1767 i 1769 –casat amb la cosina Maria Maddalena Durazzo, va transmetre la primogenitura– i de l'ambaixador Giacomo Durazzo, que com hem dit va ser el primer protector de Calbó. Tenia també quatre germanes: la culta i afrancesada Clelia, casada amb el cosí Marcello Durazzo, marquès de Gabiano; Lelia, familiarment anomenada Marina, casada amb Giacomo Antonio Balbi, marquès de Piovera; Anna Maria, monja benedictina del monestir genovès de San Leonardo; i Ignazia, priora del convent de l'Annunziata de Castelletto. Com era habitual entre l'aristocràcia, almenys un dels fills menors era destinat a la carrera eclesiàstica. Girolamo es va fer jesuïta als disset anys, encara que no va pronunciar els vots solemnes fins al 2 de febrer de 1753. La documentació de la Companyia confirma que entre 1758 i 1769 feia de missioner volander, sense deixar d'assumir alguns càrrecs a Gènova, com ara superior del Col·legi de jesuïtes des del mes d'octubre de 1758. Entre 1769 i 1773 va ser prepòsit de la Casa Professa, consultor del Provincial, director de la Casa d'exercicis espirituals, superior de les missions, examinador sinodal i predicador quaresmal.⁵⁴ L'extinció de la Companyia l'any 1773 el va obligar a replantejar-se el futur. Tot seguit va ingressar en la congregació dels *Missionari Urbani di San Carlo Borromeo*, una associació diocesana que havia fundat l'any 1643 un avantpassat, el cardenal Stefano Durazzo, creador també del seminari diocesà de Gènova. Estava formada per clergues seculars, tenia la seu a l'església dels Sants Cosme i Damià i la seva funció era evangelitzar els barris més pobres i marginals de la ciutat. Els integrants no vivien en comunitat, sinó en privat i gràcies al propi patrimoni o benefici eclesiàstic. A partir de l'any 1739 la institució va obrir la biblioteca pública més antiga de la ciutat, enriquida amb donacions d'alguns dels seus membres; per desgràcia, va desaparèixer pràcticament del tot arran dels bombardejos de l'any 1942. Potser no és casual, per tant, que rere l'efígie del P. Durazzo aparegui una llibreria, a més d'un crucificat. El retratat, que se'ns presenta vestit de prevere –amb sotana, faixí, capa i solideu, tot de color negre–, tenia fama de bon orador i se sap que va predicar a les corts de Roma, Parma, Nàpols i Viena.⁵⁵ Es van publicar almanco tres dels seus sermons, dedicats a la coronació del *doge* Giovan Francesco Brignole (Gènova, 1746), a les exèquies del *doge* Giovan Battista Negrone (Gènova, 1771) i a les exèquies de Giuseppe Vignoli, bisbe de Forlì (Venècia, 1782).⁵⁶ A més, a Gènova va ser un dels fundadors de les “escoles de caritat” per a nens i nenes pobres i va pagar l'*Opizìo*

54 SANTOS HERNÁNDEZ S.J.A.: *Jesuitas y obisposados. Los Jesuitas Obispos Misioneros y los Obispos Jesuitas de la extinción*, Madrid, 2000, t. II, p. 350.

55 Això no obstant, un sermó pronunciat al Gesù de Roma es va convertir en motiu de farsa. Vegeu, *Lettera di frate Cola da Carianello Minore Osservante a Frate Durazzo Gesuita, e Predicatore nel Gesù Nuovo en quest'anno 1760. Dalle Carceri di S. Maria della Nova li 20 Marzo 1760*. Per contra, arran de la prèdica quaresmal celebrada a la catedral de Mòdena li van ser dedicades unes *Rime* (Mòdena, 1765).

56 DE BACKER S.J.A. i A.: *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus*, Lieja, 1861, p. 124-125.

del santuari de Nostra Signora della Guardia, destinat als pelegrins i construït a partir de 1780.⁵⁷ Era molt devot del Santíssim i de la Verge, en particular sota l'advocació de la Mare de Déu de l'Esperança. L'any 1784 Pius VI li fa oferir infructuosament el bisbat de Forlí; en aquell temps residia a Lucca.⁵⁸ Va morir a Gènova i va rebre uns funerals solemníssims, abans de ser enterrat a San Ambrogio, reconvertida en l'església dels jesuïtes des de mitjan segle XVI.

Hi ha proves documentals de la seva amistat amb el famós científic d'origen croat Ruggero Giuseppe Boscovich,⁵⁹ també jesuïta, que va passar uns dies allotjat a la vil·la Durazzo de Mestre. En particular ens interessa una carta extensa que, de Mestre estant, el P. Boscovich escriu al P. Durazzo a primers d'octubre de 1772. Després de disculpar-se per no haver-li escrit des de feia més d'un any, li explica que el mes d'agost havia sortit de Milà, on residia habitualment, per passar les vacances en el seguici del duc de Mòdena, hostatjat a la vil·la veneciana d'Elisabetta Cornaro Foscari. El mes següent Boscovich va ser convidat per l'ambaixador Durazzo a passar un temps a la vil·la de Mestre. La carta segueix amb una descripció força detallada de la casa i els jardins per informar el seu col·lega dels avenços de les obres, ja que feia uns mesos que se n'havia anat cap a Gènova, i dels avatars quotidians de l'estiueig aristocràtic, que Boscovich celebra sistemàticament amb dístics llatins. Ara, però, convé de posar en relleu les referències al quadre de Durazzo. Per exemple, quan el visitant confessa que escriu assegut just davant del retrat de l'amic, remarcant-ne l'aspecte natural, l'actitud vital: "Mi trobo sedendo qui a tavolino col suo volto medesimo appeso innanzi sul muro, e contornato da una luminosa cornice dorata, vedendo gli occhi suoi fissati in me, e tutto l'atteggiamento così vivo, che non si può desiderare nulla di più". Més endavant descriu les noves estances, com ara la del seu corresponent: "accanto ve n'è un'altra di sufficiente grandezza, e vaga, e comoda, la quale è realmente posseduta da lei [Girolamo Durazzo], giacchè vi è collocato il suo ritratto somigliantissimo al vero, come ho accennato di sopra". Interinament, però, la cambra era ocupada per Boscovich, del qual Calbó n'acabava de fer també el retrat. Calia posar-los junts, gairebé com si es poguessin donar les mans, un desig purament virtual ja que –deia el narrador– ambdós retrats tenien la forma de bust (tanmateix, Durazzo en mostra una, de mà). El croat n'estava molt satisfet i recalca els progressos de l'artista: "...e il mio ritratto fatto già dalla medesima mano gentile del suo protetto [Calbó] e riuscito a meraviglia dopo tanti mesi di più di studio che egli ha fatto nella pittura...". D'aquest segon retrat no se'n tenen més notícies.⁶⁰ La carta

57 SALVI, G.: *La Madonna della Guardia di Genova. Dio ci parla mediante Maria*, s. I., 2016.

58 *Gazzeta Universale*, 30 (1784), p. 239 i 42 (1784), p. 335: "Il Vescovado di Forli restato vacante fin dall'anno 1781, per la morte di Monsig. Giuseppe Vignoli, S. S. si è degnata di conferirlo al Sacerdote Sig. Abate Durazzo, nobile Genovese, celebre sacro Oratore, che negli anni addietro ha predicato con gran profitto la Divina Parola nei più rinomati Pulpiti di questa Dominante, essendogli stato trasmesso il Biglietto di avviso in Lucca, ove preferentemente si trova". Però rebutja el nomenament.

59 Per evitar les dificultats ortogràfiques que genera l'alfabet croat he adoptat l'antropònim italià; en llatí és Rodericus Iosephus Boscovicus.

60 El retrat més conegut de Boscovich és el que li va fer Robert Edge Pine l'any 1760 a Londres en forma de bust; es conservava al monestir de franciscans de Dubrovnik, però va ser robat l'any 1972. De fet, n'hi havia pintat un altre de cos sencer, del qual no es tenen més dades. Una còpia vuitcentista del primer també va ser robada devers l'any 1990. Menys conegut és un retrat anònim italià amb el personatge de mig cos, assegut, sostenint un compàs i una esfera armil·lar, quan era professor de matemàtiques al Collegio Romano (1756, Museum of Icons of the Serbian Orthodox Church Community, Dubrovnik). Vegeu, entre d'altres, MARTINOVIC, I.: *Ruder Boskovic (1711-1787)*, catàleg d'exposició, Dubrovnik, 1993; MIRNIK, I.: "Roger Boscovich On Croatian Medals",

està datada l'1 d'octubre de 1772, tot i que Boscovich l'havia acabada passada la mitjanit, després de sis hores de redacció.⁶¹ El cas és que fixa un *ante quem* per a la pintura de Calbó, de manera que la data que apareix al peu del gravat (1774) no pot al·ludir a l'execució del retrat, sinó a la del gravat mateix. Ho confirma el fet que el model hi és identificat com a "Missionario" i, com sabem, no va ingressar en dita congregació fins després de l'extinció de la Companyia de Jesús.

Si del retratat es tenen poques notícies, menys n'hi ha sobre el gravador Felice Guascone (Gènova, c. 1749-1830), no obstant la fama de bon retratista que tenia entre els contemporanis, sobretot en el format de la miniatura. Tot i així, ha tingut una fortuna historiogràfica escassa i més aviat negativa: "più vicino al cattivo che non al mediocre [...] Morto in vecchia età senza nome e senza occasioni nell'arte".⁶² És autor de quadres narratius per a esglésies genoveses (*Circumcisió* per a San Salvatore, *Visita de Pius VII al port franc de Gènova* per a la catedral de San Lorenzo) o lígurs (dues escenes de la història de sant Joan Baptista i una *Mare de Déu del Rosari* per a Varese Ligure) i d'alguns gravats fets a partir d'originals de Guido Reni i Rubens. Tot i això, són més conegudes i suggestives les obres al·legòriques d'època napoleònica amb arguments republicans, en particular la sèrie conservada al Museo del Risorgimento de Gènova.⁶³ Fervent defensor dels nous ideals polítics, va ocupar alguns càrrecs de representació. Tractant-se d'un artista discret, no ens ha de sorprendre que el retrat del P. Durazzo hagi estat menystingut.⁶⁴ En tot cas, l'original de Calbó –que com a punt de partida tampoc no devia ser de qualitat òptima– només es pot avaluar a través del filtre de l'adotzenat Guascone. De moment, és la primera obra documentada del menorquí, pintat quan tenia vint-i-quatre anys, cap al final de l'estada veneciana, més o manco contemporània dels dos primers autoretrats coneguts de Calbó, que lògicament ens resulten més expressius i inspiradors. En definitiva, es tracta d'una obra encara immadura, de composició convencional i deutora de recursos barrocs rutinaris, com són ara la gran cortina del rerefons –que, tanmateix, contribueix a destacar el rostre–, l'afegit de la llibreria –amb l'objectiu de crear un efecte de profunditat– i la gestualitat retòrica –en sentit literal i en sentit figurat– de la mà dreta. El millor és sens dubte la definició física i expressiva del rostre, com ja ho observava el citat Boscovich. A més, resulta un referent molt útil, un bon element de comparació amb els retrats pintats després del retorn a Menorca, ja que permet calibrar la capacitat d'aprenentatge tècnic i l'evolució estilística del pintor.

International Conference for the 3rd centenary of the birth of R. G. Boscovich (1711-1787), Pavia, 2011 (en línia a la web academia.edu).

61 *Lettera del P. Boscovich al P. Girolamo Durazzo Fratello del Sign. Ambasciatore Imperiale, scrittagli dal soggiorno di Mestre in Casa dello stesso Ambasciatore, Mestre 1 Ottobre 1772, a Lettere del P. Boscovich raguseo pubblicate per le nozze Olivieri-Balbi, Venècia, 1811, p. 62-95 (reed. com a separata, Venècia, 1892).*

62 ALIZERI, F.: *Guida artistica per la città di Genova*, I, Gènova, 1846, p. 283; Més benèvol, CASTELNUOVO, E.: *La pittura in Italia. L'Ottocento*, Milà, 1991, vol. 2, p. 864.

63 MORABITO, L. (a cura di): *Museo del Risorgimento*, Gènova, 1987, p. 118-119.

64 MAFFIOLI, N.: "Osservazioni sui resti della raccolta di Giacomo Durazzo ambasciatore cesareo a Venezia", *Saggi e Memorie di storia dell'arte*, 23, 1999, p. 83-112, "[el gravat] è di scarso interesse". Guascone va gravar també el retrat de la cantant Anna Morichelli Bosello, signat *Guasconus Felix*.

Entre art i ciència

Per acabar, cal celebrar els avenços que s'han fet per difondre un dels aspectes més originals de Calbó, la seva faceta com a teoritzador en l'àmbit de diferents disciplines científiques i artístiques, si bé li manca densitat teòrica i actua més com un recopilador o traductor de textos aliens que com un pensador original. Aquest "mètode" no era infreqüent al seu temps ("Varios tractats manuscrits traduïts en menorquí, extrets de Autors varios..."). Al cap i a la fi, el mateix pintor declara que aquestes obres tenen una finalitat propedèutica, no pas especulativa ni filosòfica. Justament per aquesta raó els va redactar en català. És taxatiu pel que fa a l'arquitectura:

Lo emprès en aquest Tractat de Architectura Civil se dirigex a los Menestrals poch opolents e mediocrement instruits, que ab dificultat poden comprender las obras de los millors llibres de este Art, respecte a los Idiomas estrangers, o a los estils molt elevats. Per tant, se explican aquí ab Idioma vulgar todas las parts y proporcions de los cinch ordes de Architectura civil, y la construcción de una cantidad de Archs, Voltas y Escalas más freqüents en los edificios. Las proporcions principales de los cinch ordes són segons Barozzi da Vignola, autor el més preferit entre los Architectos modernos. No se tracterà aquí de los varios materials que se usen o consumexen per las fàbricas, sinó sols se mostrarà el modo de diseñar la arquitectura mencionada per estil de fábrica, ab el tall de las suas plantillas.⁶⁵

Si ja s'han començat a estudiar els textos dedicats a les matemàtiques, no es pot dir el mateix dels tractats de perspectiva i d'arquitectura civil i militar. En qualsevol cas, el conjunt de matèries abordades per Calbó, o gairebé totes, estan interconnectades. Segons Antoni Roca Rosell, el recull es pot interpretar com un curs complet de matemàtiques tal com s'entenia a l'època. Per esmentar un precedent prestigiós, es pot recordar el *Cursus Mathematicus* del jesuïta C. F. Milliet Dechales, que dedica només el primer dels quatre toms de la seva obra magna a la teoria estrictament matemàtica (aritmètica, geometria, àlgebra, trigonometria), mentre que els altres toms incorporen l'estereotomia o talla de la pedra, l'òptica i la física matemàtica, la perspectiva –entesa més aviat com a geometria descriptiva–, l'art de la navegació, l'astronomia, l'arquitectura militar, etc.⁶⁶ Això no obstant, l'obra escrita de Calbó també es pot entendre com un tractat normatiu d'arquitectura, seguint la tradició barroca. L'exemple de Juan Caramuel pot resultar significatiu perquè la seva cèlebre *Arquitectura civil recta y obliqua* –que potser Calbó només coneixia per via indirecta– va precedida del que el mateix autor anomena "ciències que preceden a la arquitectura" o "ciències y artes de que necessita un arquitecto" (geodèsia, aritmètica, trigonometria, geometria, geografia, astronomia), és a dir, d'allò que considera ciències auxiliars o instrumentals d'una disciplina superior, en el seu cas l'arquitectura. Fins i tot Caramuel dedica unes pàgines a justificar-ho: "pruébase que todas las ciencias se dan la mano entre sí. Explicase si las ha de saber todas con perfección un architecto". No cal dir que, basant-se en l'autoritat de Vitruvi, arriba a una conclusió afirmativa.⁶⁷ Com no podia ser d'una altra manera, des del Renaixement tots els tractats d'arquitectura i de perspectiva incorporen nocions de geometria o de matemàtiques en general, llevat que es

⁶⁵ La transcripció del text és literal, encara que n'he normalitzat la puntuació i l'accentuació.

⁶⁶ MILLIET DECHALES, C.F.: *Cursus seu Mundus Mathematicus*, 4 toms, Lió, 1674.

⁶⁷ CARAMUEL, J.: *Arquitectura civil recta y obliqua, considerada y dibuxada en el Templo de Ierusalen*, Vigevano, 3 toms, 1678-1679 (ed. llatina, 1681; ed. facsímil, Madrid, 1984). És ben coneguda la immensa erudició de l'autor, que va publicar nombroses obres de religió, filosofia, matemàtiques, astronomia, etc.

tractin de simples manuals d'ordres clàssics; així, Serlio dedica el primer tom del tractat d'arquitectura a la geometria, el segon a la perspectiva i la resta –incompleta, com és sabut– a l'arquitectura. Encara és més il·lustratiu un altre exemple: l'any 1765 l'Academia de San Fernando va dissenyar un curs complet d'arquitectura civil que s'aproxima molt al programa desenvolupat en els escrits de Calbó. Encara que només se'n varen publicar dos volums, dedicats a l'aritmètica i a la geometria, respectivament,⁶⁸ en el proemi del primer s'exposa el pla sencer, que s'havia de dividir en quatre parts: la primera havia de comprendre aritmètica, geometria, seccions còniques, l'aplicació d'aquestes matèries a l'amidament d'edificis civils, l'esfera i gnomònica; la segona, estàtica, hidrostàtica, qualitats dels terrenys, coneixement dels materials, tall de la pedra i de la fusta, fortificació; la tercera, ubicació i disposició de les construccions, cases de particulars i de camp, conducció d'aigües, fonts; i la quarta, ordres clàssics, perspectiva, òptica, ornament de cases i jardins, monuments i edificis públics. Tot plegat, el projecte didàctic ideat per Calbó no es desvia gaire del que alguns teòrics i algunes institucions especialitzades definien com a curs d'arquitectura.

Com ho anuncia el mateix autor, el text estrictament dedicat a l'arquitectura civil apareix dividit en dues parts: la primera és una explicació dels cinc ordres clàssics, basada exclusivament en la *Regola delli Cinque Ordini d'Architettura* de Vignola, un manual que va gaudir d'una fortuna editorial extraordinària des de la primera edició romana de 1562, raó per la qual la identificació de la impressió usada per Calbó és molt difícil; la segona és un promptuari d'estereotomia, probablement inspirat en el *Compendio Mathematico* de Tomàs Vicent Tosca⁶⁹ i potser en els *Elementos de Matemática* de Benet Bails,⁷⁰ els mateixos models en què es basa la matemàtica de Calbó segons Vicente Meavilla. Al meu parer, pel que fa a l'arquitectura, Calbó s'inspira sobretot en Tosca, no només pel text, sinó també per les làmines, deixant de banda alguna aportació personal.⁷¹ En el cas dels ordres, Calbó confessa dependre únicament de Vignola, mentre que Tosca es mostra més receptiu i flexible, tan pel que fa a les formes (descriu els ordres gòtic, mosaic, atlàntic i "paranímfic", per exemple) com a les proporcions. O bé, si ens fixem en les làmines, Calbó

68 *Curso de arquitectura civil para la instrucción de los discípulos de la Real Academia de San Fernando*, 2 vols. Madrid, 1765: el primer du per subtítol *Tratado de arithmetica*; l'altre, *Tratado de geometría teórica y práctica*.

69 TOSCA, T.V.: *Compendio Mathematico, en que se contienen todas las materias más principales de las ciencias, que tratan de la cantidad [...] Tomo V Que comprehende Arquitectura Civil, Montea y Cantería, Arquitectura Militar, Pirotechnia y Artillería*, Madrid, 1712 (facsimil: València, 2000; facsimil: Valladolid, 2006, 2008). L'obra, en nou volums (1707-1715), abasta les mateixes matèries que els textos de Calbó: geometria, aritmètica, trigonometria, estàtica, gnomònica, perspectiva, arquitectura civil i militar, etc. Per a l'arquitectura militar Tosca es refia de textos francesos (de fet, sovint els afusella), mentre que per a la civil s'inspira en Vitruvi i els tractadistes renaixentistes italians, a més de Caramuel i alguns tractats d'estereotomia. Sobre aquesta última qüestió vegeu, entre d'altres, BONET CORREA, A.: "Los tratados de cortes de piedra españoles en los siglos XVI, XVII y XVIII", *Academia*, 69, 1989, p. 29-62; RABASA DÍAZ, E.: "Traza, descripción, razón. Lenguaje y grafismo en los tratados de corte de piedras", a RODRÍGUEZ ORTEGA, N.; TAÍN GUZMÁN, M. (eds.): *Teoría y literatura artística en España. Revisión historiográfica y estudios contemporáneos*, Madrid, 2015, p. 459-494 (l'obra inclou altres estudis sobre estereotomia).

70 BAILS, B.: *Elementos de Matematica [...] Tomo IX. Parte I que trata de la Arquitectura Civil*, Madrid, 1783 (facsimil, *De la Arquitectura Civil*, ed. P. Navascués, COAAT, Múrcia, 1983). Aquesta obra enciclopèdica consta d'onze volums, publicats entre 1772 i 1783. També és autor dels *Principios de Matemáticas*, Madrid, 1776. Els *Elementos* anaven destinats als alumnes d'arquitectura de l'Academia de San Fernando. Bàsicament, són una traducció de textos de J. F. Blondel, Frézier, Palladio, Milizia i Patte, sobretot del primer.

71 En canvi, Calbó no coneixia o no es va interessar per un text similar, més sintètic: BRIZGUZ, A. G. [ZARAGOZA, A. B.]: *Escuela de Arquitectura Civil*, València, 1738.

és més detallista en la representació de les baranes amb balustres i de les seccions de les escales rectes i helicoidals, posem per cas, o, al revés, suprimeix la planta d'alguna de les voltes reproduïdes per Tosca. A més d'això, Calbó afegeix alçats esquemàtics de façanes de diverses tipologies arquitectòniques, com ara temples i llotges –la identificació és seva–. Una altra font explícita del menorquí, que fins ara no ha estat valorada, és Ferdinando Galli Bibiena. Ho sabem perquè, incidentalment, Calbó fa constar en algunes làmines el nom d'un autor: Vignola o Viñola (fig. 2), Bibiena (fig. 3). En aquest últim cas es refereix, naturalment, al tractat d'arquitectura civil del pintor i escenògraf bolonyès.⁷² Les fonts del tractat d'arquitectura militar són més explícites, ja que Calbó al·ludeix al famosíssim mariscal Vauban en repetides ocasions o, d'una manera més genèrica i ocasional, a “autors francesos”. Quant al tractat de perspectiva, el pintor en defensa l'originalitat, si més no una aportació personal més decidida, però és evident que les definicions (línia de l'horitzó, punt de fuga, punt de distància, etc.) i les operacions bàsiques que inclou són deutores de la llarga tradició historiogràfica que es remunta al Renaixement italià. Sigui com sigui, a l'hora d'estudiar a fons el seu tractat, caldrà tenir en compte aquests antecedents i, en particular, el de Bibiena (fig. 4), al marge que els exercicis específics proposats per Calbó puguin tenir una altra font més directa o, per contra, siguin del tot originals (fig. 5). De fet, algunes de les imatges més suggestives del tractat de menorquí, per exemple les representacions tridimensionals de barques, s'aparten de la perspectiva pràctica per a pintors i més aviat s'inscriuen en el camp de la geometria descriptiva; en aquest aspecte, el text és deutor dels tractats de perspectiva d'època barroca.⁷³

72 GALLI BIBIENA, F.: *L'Architettura Civile preparata su la geometria, e ridotta alle prospettive. Considerazioni pratiche*, Parma, 1711. El tractat conté capítols dedicats a la geometria, l'arquitectura civil, la perspectiva, la pintura i la mecànica. Va tenir diverses reedicions, a vegades amb un altre títol: *Direzioni della Prospettiva Teorica [...]*, Bolonya, 1732; *Direzioni a'Giovani Studenti nel Disegno dell'Architettura Civile [...]*, Bolonya, 1745. Hi ha edicions modernes (Nova York, 1971) i en facsimil (Londres, 2017).

73 Per a una visió de conjunt vegeu, entre d'altres, KEMP, M.: *La ciencia del arte. La óptica en el arte occidental de Brunelleschi a Seurat*, Madrid, 2000 (Yale University Press, 1990); ANDERSEN, K.: *The Geometry of an Art. The History of the Mathematical Theory of Perspective from Alberti to Monge*, Nova York, 2007; LÓPEZ VILCHES, I.: “Razón científica y ciencia del arte. La perspectiva en el clasicismo”, *La práctica de la perspectiva. Actas del Simposio internacional, Granada 2008. Perspectiva en los talleres artísticos europeos*, Granada, 2013, p. 375-408.

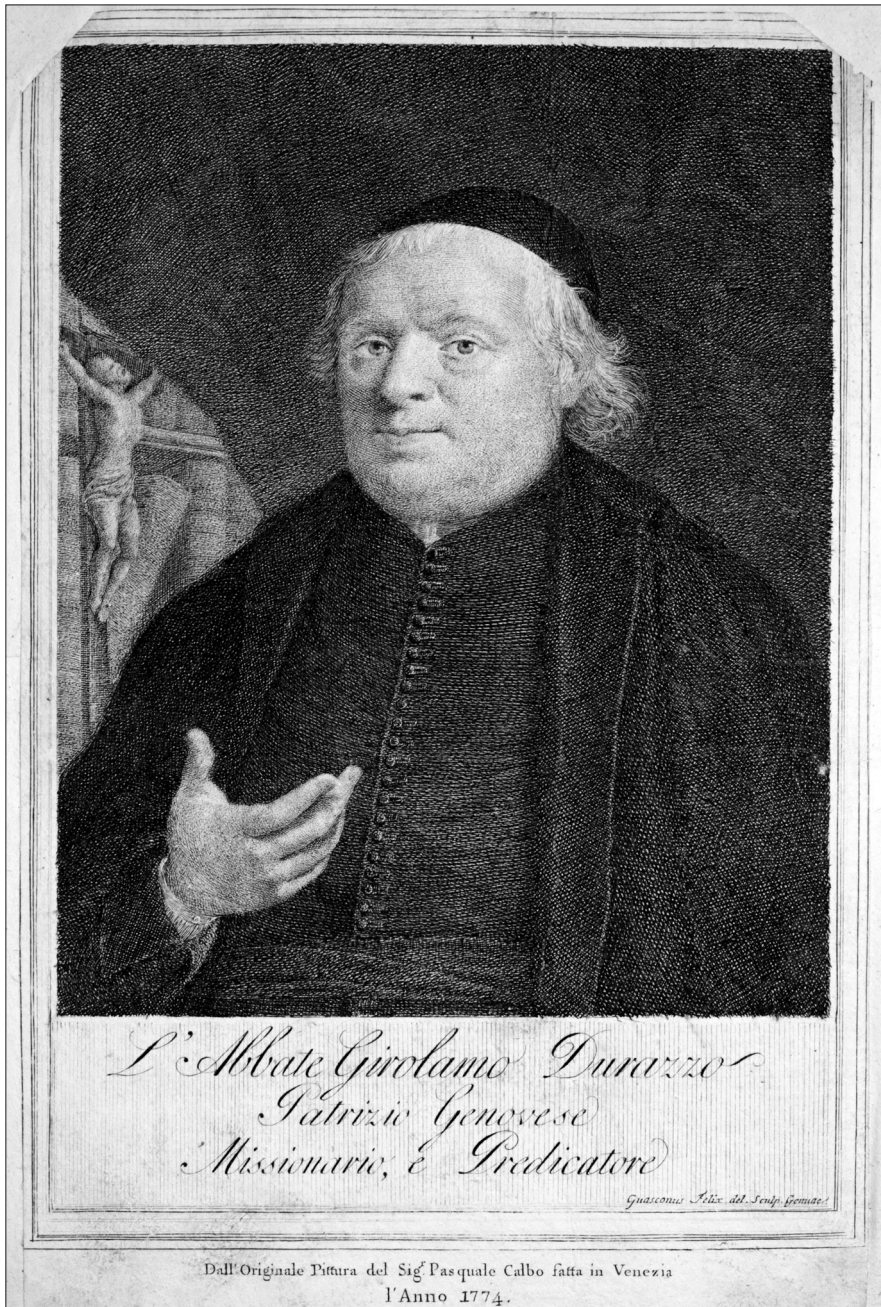

Fig. 1 Pasqual Calbó (pintor), F. Guascone (dibuixant i gravador): *Retrat de Girolamo Durazzo*, 1774. Venècia, Museo Correr, Gabinetto Disegni e Stampe (2018 © Photo Archive – Fondazione Musei Civici di Venezia)

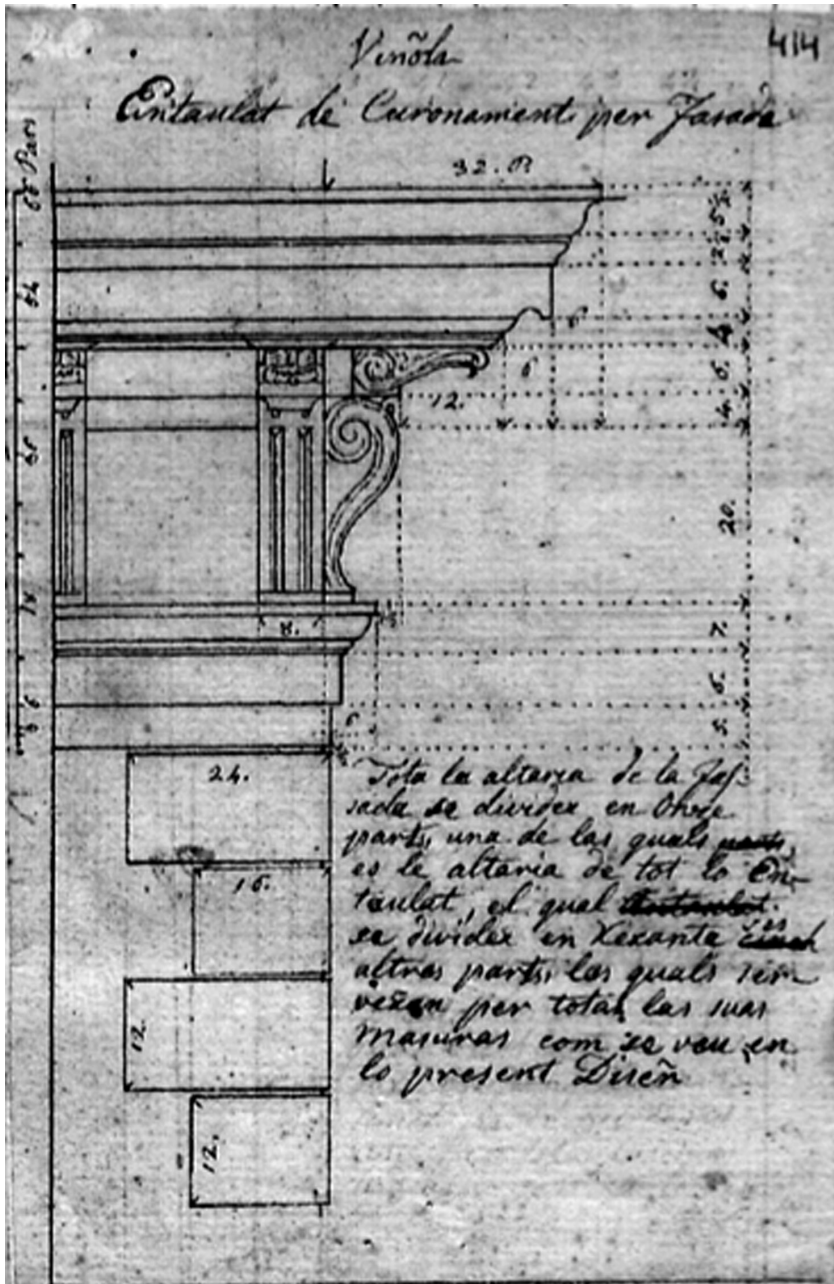

Fig. 2 Pasqual Calbó: *Tractat d'arquitectura civil* (plec solt): entaulament dòric segons Vignola. Maó, Museu de Menorca (www.museudemenorca.com/ca/tractats-pasqual-calbo)

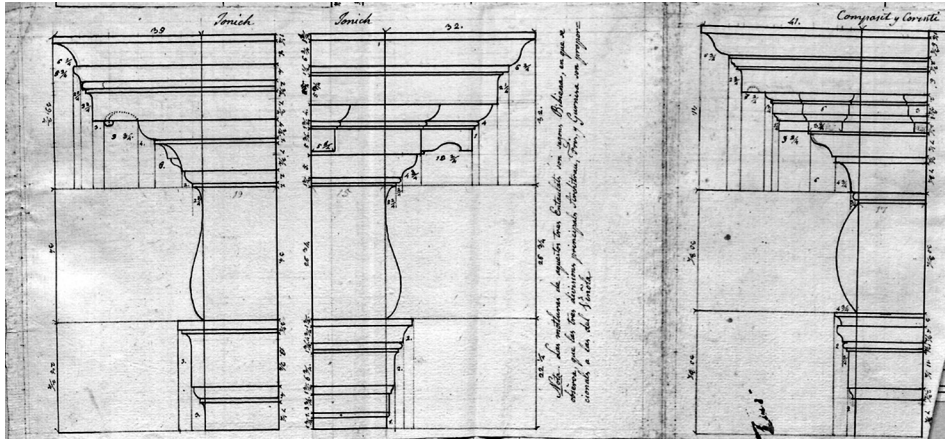

Fig. 3 Pasqual Calbó: *Tractat d'arquitectura civil* (plec solt): Entaulaments segons F. Galli Bibiena, que confirmen les proporcions de Vignola.
Maó, Museu de Menorca (www.museudemenorca.com/ca/tractats-pasqual-calbo)

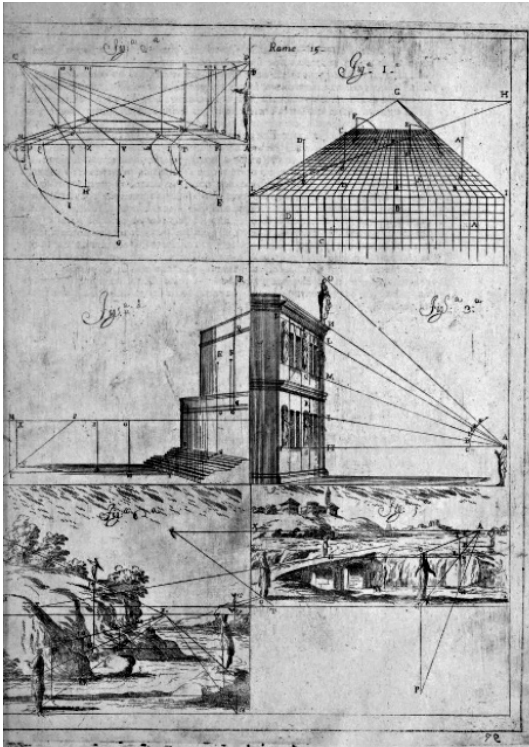

Fig. 4 F. Galli Bibiena: *L'Architettura Civile* (1711): exercicis de perspectiva
(foto digital Getty Research Institute)

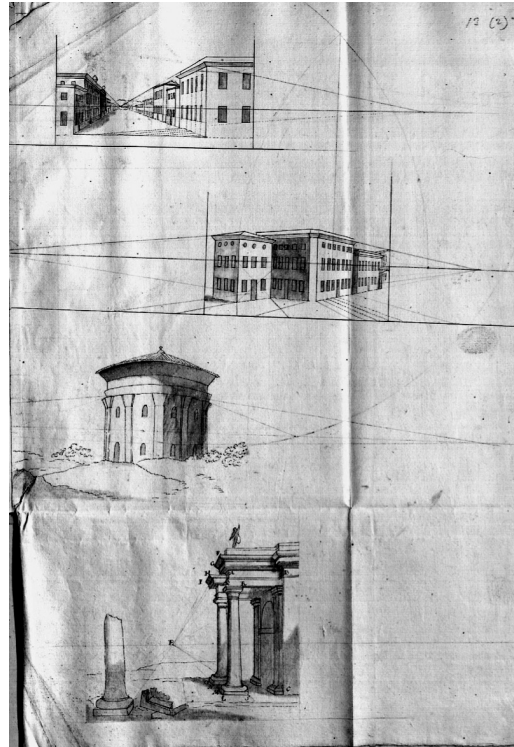

Fig. 5 Pasqual Calbó: *Tractat de perspectiva*: exercicis de perspectiva
(www.museudemenorca.com/ca/tractats-pasqual-calbo)

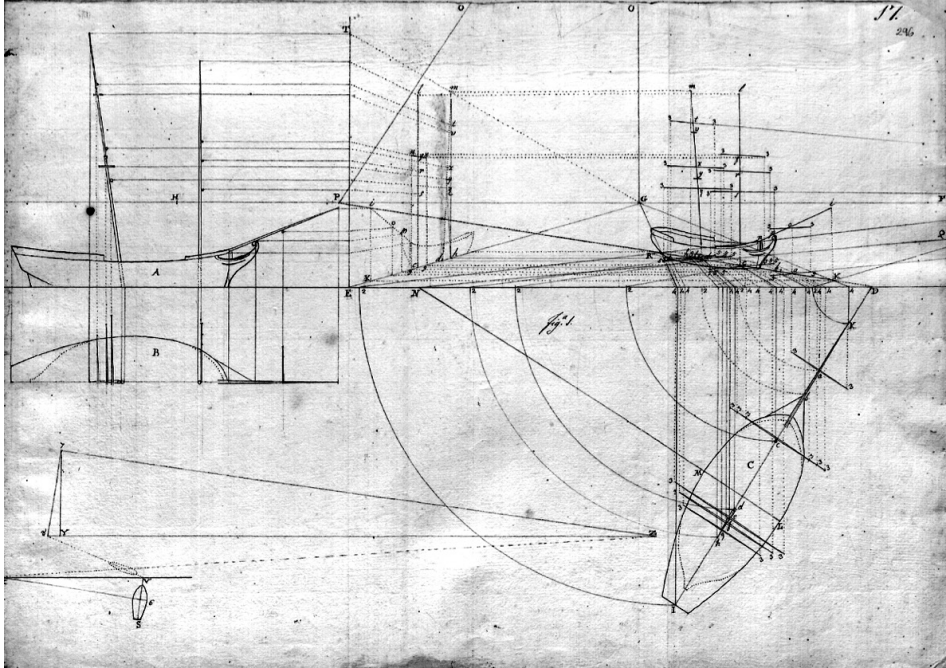

Fig. 6 Pasqual Calbó: *Tractat de perspectiva*: estudi perspectiu d'una barca
(www.museudemenorca.com/ca/tractats-pasqual-calbo)

EN TORNO A LA JOYERÍA MALLORQUINA Y TIPIFICACIÓN DE LOS MEDALLONES BAJOS-DE-ROSARIO AUTÓCTONOS

Elvira González Gozalo

Académica de número de la RAMEH

Resumen: La joyería mallorquina es uno de los más característicos campos de la artesanía local desde la Edad Media. Nuestro artículo refiere lo que se ha avanzado estos años en el estudio de la joyería histórica. También se señala, los tipos de medallones femeninos autóctonos más representativos de esta Isla Balear.

Palabras clave: Joyería, Medallones, Bajos de rosario, Pinjantes con cadenas, Joyas mallorquinas, Joyería de judíos conversos.

Abstract: Majorcan jewellery has been one of the most distinguished areas of local handicraft since the middle Ages. Our article refers to what has been advanced in the study of the historical jewellery. It also indicates the types of female medallions typical of this Balearic Island.

Key words: Jewellery, Medallions, Rosary medallions, Pendants with chains, Majorcan jewels, Converted Jewish jewellery.

Las artes decorativas de Mallorca tienen un extraordinario exponente en su joyería tradicional cuyo interés, como especialidad propia, desvinculada de la orfebrería, comenzó en el año 1997 cuando se realizó el primer estudio sistemático de las joyas conservadas en el convento de las Capuchinas.¹ En total fueron catalogadas setenta piezas del joyero de ese monasterio, algunas de ellas unas joyas singulares de extraordinaria factura, del entorno y comienzos del siglo XVI hasta el XVIII, que serían entregadas a las religiosas de clausura por parte de las familias devotas de las advocaciones de San José, la Virgen y, sobre todo, el Bon Jesús del Belén.

Unos años más tarde, en 2000, y para la exposición sobre la Orden de Malta en Mallorca se reunieron cincuenta colgantes con cruces de Malta de diferentes propietarios que se analizaron para el catálogo de la muestra celebrada en la Lonja. En el estudio de este conjunto de joyas-cruces se establecieron las bases para su distinción, creándose las categorías principales de: esmaltadas a la porcelana, de planchas de oro y de vidrios coloreados, dejando aparte las verdaderas insignias y atendiendo especialmente a sus versiones “democratizadas” para el lucimiento femenino en Mallorca, desde finales del siglo XVIII hasta mediados del siglo XIX.²

A ese análisis le siguió, un año más tarde, el de las joyas ofrendadas a la Virgen de Lluç expuestas en el museo homónimo que se mostraron primero en una de las salas de la planta baja del Santuario, durante los actos de celebración de la Diada de 2001,³ y desde ese mismo año, ya de forma permanente, en una de las salas del museo que se acondicionó exclusivamente para ellas.

Ese fondo de Lluç, compuesto por un total de setenta y ocho piezas, procedía en su mayoría de la colección Mulet y de donantes anónimos, devotos de la Virgen patrona de Mallorca. El conjunto, clasificado para su exposición en la Sala del Tesoro, se distribuyó por características formales y cronológicas en seis expositores de pared, alternos a una serie de retratos seleccionados de la Pinacoteca del Museo de Lluç. Con ello se quiso ilustrar la disposición de la joya en el traje femenino mallorquín, desde la primera mitad del siglo XVIII hasta mediados del siglo XIX, dentro de un nuevo concepto expositivo del programa de renovación integral del museo que empezaría en la primera sala dedicada a la arqueología (2001) y acabaría en la sexta sala de la artesanía textil (2006). Con dicho proyecto, la joyería tradicional se benefició de un montaje que abandonaría la exhibición de las joyas agrupadas en una sola vitrina, siendo pionero en ofrecer el acomodo más adecuado para ellas.⁴

Un año más tarde, en 2003, y a propuesta del Institut d’Innovació Empresarial, se lleva a cabo la publicación *La joieria a les Illes Balears*⁵ que se erige en un resumen de los objetos físicos e imágenes más destacadas de la joyería de las tres islas, desde la

1 GONZÁLEZ GOZALO, E.: “Joiés per al betlem”, *Les joiés del Betlem. Monestir de la Puríssima Concepció*, Palma, 1997, pp. 29-71.

2 GONZÁLEZ GOZALO, E.: “La cruz de Malta en el joyero de Mallorca”, *La Orden de Malta, Mallorca y el Mediterráneo*, Palma, 2000, pp. 213-254.

3 GONZÁLEZ GOZALO, E.: *Joiés per a la Mare de Déu de Lluç*, cartell *depliant* del Museo de Lluç, 2001.

4 Otro conjunto interesante de joyas es el que se exhibe en Son Pacs de Palma en la sede de la fundación Tocino Pons, con 500 piezas inventariada por esta autora en abril de 2014.

5 GONZÁLEZ, E.; RIERA, M.M.: *La joieria a les Balears*, Palma, 2003.

Antigüedad hasta el siglo XIX. Su realización fue una puesta en valor y de resumen de los principales elementos antes que un compendio histórico-artístico definitivo. Sin embargo, hasta esa publicación no se había profundizado en el trasfondo sociocultural que envolvía la joyería mallorquina. Se habían abordado los temas concernientes a las características formales o de reiteración de modelos, pero nunca antes se había tratado el tema de los orfebres vinculados a sus obras. Este tema sería el eje de una pequeña exposición presentada en la *11a Jornada de Cultura Jueva* celebrada en el Teatre Xesc Forteza de Palma en 2010, con fotografías de Xisco Bonnín y una selección de las herramientas del oficio de platero del taller de la familia Segura, al. *Agapitos*. Esta muestra acabó trasladándose temporalmente a la sede de la Sociedad Arqueológica Luliana y allí serviría de telón de fondo para la presentación del libro, *La plata colpejada*,⁶ con un apéndice elaborado por D. Fortesa-Rei, que aportó un registro de los joyeros activos en tiempos del máximo esplendor del oficio en los años 1893, 1901 y 1909. El denominador común de esos artífices era que ostentaban apellidos de descendientes de judíos conversos, evidenciando por tanto la plena identidad *xueta* vinculante al oficio.⁷

El mismo año 2010 y por encargo de los responsables del patrimonio del monasterio de las Capuchinas, A. Pascual y J. Llabrés, se realiza el estudio y catalogación de la colección particular de joyas mallorquinas del Sr. D. Cota.⁸ La selección estuvo formada por sesenta y cinco bajos de rosarios, medallones, cruces y botonaduras, comprobando con ello el excepcional acopio de joyas autóctonas que podía reunir un mismo coleccionista, aunque desgraciadamente ello fuera también el indicio de los numerosos dueños que se deshicieron de ellas. El catálogo se completó con la exposición de estas joyas en el convento mencionado formando parte de los eventos de Navidad de ese año, cuyo tema vehicular fueron las artes suntuarias de Mallorca y a las que se dio el protagonismo merecido, supliendo así la falta de museos oficiales con exposición estable de joyería histórica, a excepción del Museo de Lluc.

La Catedral de Mallorca encargó el estudio de los elementos colgantes de la Veracruz y a petición del cabildo se estimó, no sólo el inventario de las piezas de alta joyería que la adornaban, sino la retirada completa de esas joyas y las perlas de río –oxidadas por estar ensartadas en alambre– que circundaban los brazos de la cruz. El inventario-catálogo publicado en 2011 reunía una docena de joyas del joyero catedralicio formado por: medallones bajos de rosarios, una joya de lazo con rosa de perlas, una joya de pecho y tres cruces pectorales entre otras, de talleres del reino español del siglo XVI y finales del siglo XIX.⁹ Una vez terminado el estudio, las joyas fueron ensartadas sobre terciopelo negro a un panel expositor que se muestra dentro de la primera vitrina de la sala capitular barroca de la Catedral.

6 ARBETETA, L.; GONZÁLEZ, E.: *La plata colpejada. Una mostra de l'argenteria xueta de Mallorca*, Palma, 2010.

7 Sobre esta denominación se hacen también eco FORTESA-REI, D.; AGUILÓ, A.: "Els xuetes i els oficis d'assajador de metalls i de contrast. El cas dels Miró", en PORQUERES I GENÉ, E. (coord.): *Francesc Riera i Montserrat des de l'abundància del cor*, Palma, 2012, p. 219.

8 GONZÁLEZ GOZALO, E.: "La col·lecció Cota de joieria mallorquina", *Tres segles d'arts sumptuàries a Mallorca (ss. XVII-XIX)*, Monestir de la Puríssima Concepció, Palma, 2010, pp. 83-103.

9 GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Las joyas colgantes de la Veracruz de la Catedral de Mallorca. Catálogo", en: GAMBÚS SÁIZ, M.; FULLANA PUIGSERVER, P. (coords.): *Jaume II i la Catedral de Mallorca*, Palma, 2011, pp. 257-271.

Sin embargo, viendo la carencia de repertorios de sistematización de los elementos de nuestra joyería, y gracias a la gentileza de Luis Forteza Bonnín, que puso su colección de la joyería *Joyas Forteza* a nuestra disposición, se confeccionó la base de identificación de los principales modelos de botones tradicionales mallorquines. Para ello se introdujo el método de sistematización arqueológico aplicado a otros artefactos como la cerámica histórica, basado en un inventario numerado de las formas, sus medidas y rasgos físicos característicos, facilitando así la cita y alusión de unos botones que hasta ahora solo habían recibido la atención del presbítero Bartomeu Mulet de Sineu.¹⁰ Tomando su nomenclatura y aplicando otras, se estableció una docena de tipos que llamamos Forteza, en alusión a la colección de la que partíamos, y que recibieron los siguientes apelativos: tipo 1 esféricos, tipo 2 hemisféricos, tipo 3 escudetes, tipo 4 flaneras, tipo 5 magranetas, tipo 6 rosetas, tipo 7 parasoles, tipo 8 de pliegues de oro, tipo 9 estrellas, tipo 10 rosetas de plata, tipo 11 de luto y tipo 12 de Malta. Algunos con su versión esmaltada aunque la mayoría hechos de oro en su color.¹¹

En 2015, el director del Archivo municipal de Palma, P. de Montaner, se interesa para la exposición del archivo y su libro homónimo,¹² por un pinjante con león de plata que tenía el joyero Pomar a principios del s. XX que el escritor Robert Graves refirió en su obra *A Dead branch of the Tree of Israel*. Para ilustrar esa muestra se quiso profundizar en esta categoría de joyas y se aportaron tres pinjantes con cadenas realizados en oro esmaltado, representando cada uno de ellos: un león, un delfín (ambos de la joyería Forteza) y una sirena a la turca de la colección museográfica de Son Pacs.¹³ El análisis quiso demostrar que la joya pinjante referida por R. Graves no era una pieza única, ni singular, ni tenía por qué tener una vinculación con el mundo hebraico, como él mismo refirió,¹⁴ puesto que era un tipo de colgante que se puso de moda en el Renacimiento, no sólo en nuestro país¹⁵ sino en el resto de Europa.¹⁶ El hecho de que fuera de plata y llevara además campanillas, y en otros casos cascabeles, como un ejemplar con león de plata de la joyería Forteza, demuestra que el pinjante referido por R. Graves era un sonajero utilizado para la distracción de los niños de cuna, como fueron usuales en el siglo XIX.¹⁷

10 *Botonadures mallorquines*, 1987.

11 GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Els botons mallorquins de la col·lecció de la joieria *Joyas Forteza* de Palma. Assaig d'una sistematització de les formes tradicionals", *BSAL*, 68, 2012, pp. 245-261.

12 MONTANER, P. DE; ROSSELLÓ PONS, M. (ed.): *La musa i la mar. Viatgers, artistes i escriptors anglòfons a Mallorca (1900-1965)*, Palma, 2015.

13 GONZÁLEZ GOZALO, E.: "Tres penjolls amb cadenes mallorquines del segle XVIII" en: MONTANER, P. DE; ROSSELLÓ PONS, M. (ed.): *La musa i la mar...*, pp. 73-75, 262.

14 Señalaba que este león sería pieza integrante de una Torah, de inicios del siglo XVI.

15 MULLER, P.E.: *Jewels in Spain 1500-1800*, New York, 1972, pp. 76-97. MULLER, P.E.: *Joyas en España, 1500-1800*, New York, 2012, pp. 82-103. ARBETETA MIRA, L.: *Joiés per a la vida. Col·lecció Fundació Lázaro Galdiano*, Girona, 2003, pp. 63-81.

16 HACKENBROCH, Y.: *Renaissance Jewellery*, München, New York, 1979, p. 320.

17 En el Museo Marès se muestra una vitrina completa con estos sonajeros de plata (*Museu Frederic Marès i Deulovol*, Barcelona, 1979, p. 147). También se publica uno del Museo Sorolla en ARBETETA MIRA, L.: *La joyería española. De Felipe II a Alfonso XII*, Madrid, 1998, p. 90, núm. cat. 16. Para los Países Bajos los ejemplares publicados en BEDAUX, J.B.; EKKART, R. (ed.): *Pride and Joy, Children's portraits in the Netherlands 1500-1700*, Amsterdam, 2001, p. 298. También se publican alemanes en ANEIROS GARCÍA, R. (coord.): *Principiños. Retratos de nenos dos sécalos XVI ao XIX*, A Coruña, 2004, pp. 16-17, 40-41, etc.

Medallones-joya de Mallorca

Las investigaciones actuales sobre joyería mallorquina no han dejado de progresar. Gracias a la generosa aportación para el estudio del álbum de fotografías de joyas antiguas perteneciente a otra joyería emblemática de nuestra ciudad, la desaparecida Joyería *La Perla*,¹⁸ se ha podido avanzar en el conocimiento del variado repertorio de modelos de medallones bajos-de-rosario mallorquines (Fig. 4-7). El álbum nos fue prestado por Francisco Miró Fuster (Palma, 1934) quien lo había heredado de su padre, Nicolás Miró Miró (Palma, 1900-1993). En las fotos pudimos ver la extraordinaria colección de bajos de rosario que había iniciado en el decenio de los años 20 del siglo XX con piezas del propio taller familiar. El álbum (18 x 25 cm) de tapas de color azul, dibujando aguas, está formado por quince hojas de cartulina gris separadas por hojas de papel de seda blanco, con un total de treinta fotografías en blanco y negro en las que se contabilizan ciento veinte medallones mallorquines con las formas más características del repertorio "clásico" (Figs. 2-5). Sin embargo, y ante la imposibilidad de poder estudiar esas joyas físicamente,¹⁹ volvimos a requerir de nuevo la colaboración de L. Forteza Bonnín, esta vez para comprobar, entre sus medallones, la semejanza con los fotografiados por N. Miró Miró. Con ello determinamos las formas de los bajos de rosario de nuestra isla viendo además que, imágenes de devoción aparte, los cercos de oro y de oro esmaltado eran las incorporaciones que se repetían con más asiduidad. Las morfologías de los modelos eran las propias del reino español en el siglo XVII²⁰ aunque en Mallorca se confeccionaron interrumidamente, con matices propios en las orlas, a lo largo del siglo XVIII hasta mediados del siglo XIX, momento que, en hipótesis, dejaron de proliferar coincidiendo con la secularización de las costumbres desarrolladas durante el Trienio Liberal en nuestro país.²¹

Basándonos en la forma de los perfiles hemos creado los siguientes tipos de medallones según las seis formas características: tipo Forteza 1 ovalados apaisados, tipo Forteza 2 ovalados verticales, tipo Forteza 3 circulares, tipo Forteza 4 colgantes rectangulares, tipo Forteza 5 colgantes cordiformes y tipo Forteza 6 colgantes multi-lineales. Sin embargo, ha sido el trabajo de oro para la elaboración de los cercos, como hemos referido, el que nos ha dado el repertorio de subgrupos con las formas de: volutas, caracolillos, palmetas, balaustres, sogueados, cercos tubulares, tubulares con flores, esferillas, hojas largas y cintas, etc., esmaltados o no (Fig. 3). Puede haber otros tipos que añadir a esta lista pero, como en el caso de los botones, nos estamos refiriendo a las piezas físicas de un joyero en particular, el de L. Forteza Bonnín, de ahí el nombre de la serie.

18 <http://www.diariodemallorca.es/palma/2013/11/07/perla-miro/887883.html> (Consultado: 5/05/2018).

19 Se vendieron a un comprador de Madrid a mediados del s. XX.

20 ARBETETA MIRA, L.: *La joyería española...*, p. 136, figs. 83-84. También en: ARBETETA MIRA, L.: *Joiés per a la vida...*, pp. 98-132

21 MOLINER PRADA, A.: "En torno de la Revolución Liberal y la Iglesia española del siglo XIX". <https://journals.openedition.org/lerhistoria/2475#tocto1n1>. (Consultado: 25/10/2018).

Las joyas retratadas de Catalina Barceló i Pont de la Terra

Para ilustrar la presencia de este tipo de medallones en la indumentaria mallorquina traemos a colación el retrato de la niña Catalina Barceló i Pont de la Terra, hermana del capità Barceló, que ofrece uno de los aderezos más completos de joyas personales de la Edad Moderna (Figs. 8-11). Es un cuadro anónimo que está realizado al óleo sobre lienzo (113,5 x 93,5 cm) y se encuentra colgado permanentemente en la Sala del Tesor del Museu de Lluc²² procedente de la colección de Antoni Mulet de Génova.²³ Está citado por el P. Gayà, prior de Lluc (1975-1977) de esta manera, “.../ es interesante el Retrato de Catalina, hermanita del “Capità Toni” o General Antonio Barceló, muerta aún siendo niña a principios del siglo XVIII, y que en él viste todavía la moda regional del siglo XVII.”²⁴ Es, por tanto, un retrato *post mortem*²⁵ de esta niña de unos 10 años que fue bautizada en 1721 en la Catedral (parroquia de la Almudaina)²⁶ considerándose, por tanto, su indumentaria y, sobre todo, las joyas que le han aplicado, un exponente inequívoco de las que se usaban en Mallorca a finales del decenio de los años 20 o principios del 30 del siglo XVIII, con algún elemento arcaico, como el joyel pinjante sobre el que volveremos.

La niña se representa de pie con el cuerpo vuelto hacia una mesa; una mesa cubierta por un tapete de *vellut* de color verde *amb flocadura* y con un florero con pequeñas flores silvestres de colores azul y blanco. Con la mano izquierda toca el ramillete y con la derecha sostiene un abanico cerrado del que penden los cabos de un largo cordón con remates de mechón de pelaje blanco, posiblemente la cola de un animal, inserta en un doble casquillo de oro muy elaborado. Este elemento pasaría desapercibido sino fuera porque es un objeto realizado con restos inertes de la naturaleza, un material orgánico de origen animal cuyas propiedades eran las de servir de amuleto. Su presencia se consideraba usual entre los elementos de joyería de los siglos XVII y XVIII, así por ejemplo, en uno de los inventarios de alhajas de la familia Oleza se refiere a la joya de *la unglá de Bestia engastada de plata* que la señora Margarita Dezcallar guardaba en una *capsella de palla* en 1787.²⁷ La pieza se interpreta como la zarpa de un animal, quizás una garra de tejón, muy utilizada en la corte española en los siglos XVI y XVII²⁸ como las que se lucían colgando de los cinturones de infante²⁹ para alejar al *Maligno* y proteger al portador de accidentes y enfermedades.³⁰

22 Número P-116 de inventario de la Pinacoteca del Museu de Lluc.

23 El coleccionista Antoni Mulet se refiere al cuadro, que era de su propiedad, en dos publicaciones suyas MULET, A.: *Mallorca. Can Mulet de Gènova*, Palma, 1952, lám. 8 y también en MULET, A.: *El traje en Mallorca*, Palma, 1955, cap. I.

24 Notas mecanografiadas realizadas por el P. Guillem GAYÀ BAUZÀ tituladas “El Museu de Lluc” de 1977, p. 29. Archivo del Santuario de Lluc.

25 Los retratos mortuorios de niños fueron muy numerosos al norte de los Países Bajos. Se dice que el género surgió en Flandes en el siglo XVII y se conservan más de una treintena de ejemplos, el más antiguo de los cuales data de 1584, es del pintor Bartholomeus Van der Helst en: BEDAUX, J.B.; EKKART, R. (ed.): *Pride and Joy...*, pp. 192-193, 277 y 293.

26 Agradecemos al Dr. P. de Montaner esta referencia de archivo.

27 ARM, Archivo Oleza, libro 42, f. 6v.

28 ARBETETA MIRA, L.: “La Joyería en España y Europa en la época de Cervantes”, *La Moda Española en el Siglo de Oro*, Toledo, 2015, p. 268.

29 MONTAÑÉS, L.; BARRERA, J.: *Joyas. Diccionarios Antiquaria*, Madrid, 1987, p. 51.

30 El tema de los amuletos en la joyería del momento ha sido tratado por muchos autores. Cfr. los mallorquines en:

La joven Catalina lleva también manillas o *brasserolles* de perlas en ambas muñecas, que eran joyas que se solía identificar en los inventarios con el término de *bracerolas* o *braserolles orientals*,³¹ quizás por la lejana procedencia de las perlas. En este caso la pulsera es de seis vueltas pero otras damas retratadas llevaban más o menos tornas. Fue un accesorio rico que se puso de moda a lo largo de todo un siglo, entre la segunda mitad del siglo XVII y finales del XVIII, pero no perduraría en el joyero mallorquín por más tiempo puesto que desapareció completamente de los retratos a medida que avanzaba el siglo XIX. Su presencia fue indiscutible en la moda del reino español, tal y como refiere la especialista Priscilla E. Muller,³² y como se ve además en los retratos de las señoras de la nobleza mallorquina de esa misma época como Margalida de Togores i Cotoner,³³ Aina de Puigdorfla i Dameto, Cecilia Dameto i Togores, Catalina Togores i Gual, Teresa Cotoner i Despuig, Cecilia Zaforteza i de Berga, Magdalena Gual i del Barco³⁴ y Leocadia de Togores i Zaforteza.³⁵

La joven Catalina está tocada además con un *rebosillo* que figura de tafetán de flores con sobrepuesto de encaje negro que refiere el luto por su muerte. Se representa entreabierto a la altura del escote, dejándose ver las joyas colgantes sobre el corpiño acordonado: tres vueltas de una cadena de oro de la que pende un joyel y también un collar de cuentas de coral rojo; una materia prima que en la joyería de Mallorca ha gozado de gran predilección junto con el granate y la venturina, esta última citada a menudo en los inventarios como *aventurina* o *ventolina*.³⁶

La falda, acampanada y larga hasta los tobillos, está rematada con un ribete de color rojo en el borde inferior. En el cinto lleva una sarta de cuentas esféricas de oro semejantes a las que se intercalan para los padrenuestros entre los granos oscuros del rosario, quizás de granates. Este último es de hilo corredizo y de él pende, a su vez, un medallón bajo de rosario con cerco de oro semejante al tipo 2 de Forteza de la serie 5 tubular con flores (Fig. 1). Este medallón tiene la forma de un *almendrón* relicario hecho de pasta de vidrio translúcida, con una figurita embutida en su interior que sugiere un ángel y recuerda, a su vez, el ejemplar físico del Museo de Lluc que encierra un San Jerónimo de bulto en oro.³⁷ Ambos medallones se asemejan también, por su forma ovoide, al excepcional guardado en el convento de las Capuchinas que presenta pequeños guaches sobre pergamino, llamados

GONZÁLEZ, E.; RIERA, M.M.: *La joyería a les Balears...*, pp. 93-97.

31 ARM, Archivo Oleza, libro 42, f. 56.

32 MULLER, P.E.: *Joyas en España...*, pp. 144 y 148. También se cita este término en la referencia a las joyas que entrega a lo largo de su vida Doña Dionisia Andreu al Belén del convento de las Capuchinas y cuya relación se acomete en octubre de 1764 cuando ella fallece, de esta manera: "Una cinta de oro, unas bracerolas orientales..." (LLOMPART MORAGUES, G.; MURRAY, D.G.: *El belén mallorquín*, Palma, 1993, p. 100).

33 QUIROGA Y CONRADO, M. DE (coord.): *La Gran Cristiana. La Dama. La Casa*, Palma, 2017, p. 48, fig. 36.

34 MONTANER, P. DE; ROSSELLÓ PONS, M.: *El retrat a Mallorca. Segles XVII-XIX*, Palma, 1984, (s. p.), núms. cat. 11, 13, 14, 27, 30, 37, 40 y 45, respectivamente.

35 QUIROGA Y CONRADO, M. DE (coord.): *La Gran Cristiana...*, p. 101, fig. 56.

36 "Dins una arquilla de chicarandana, una pedra de ventolina ab un cordonet de or, tot de dit Don Salvador [de Oleza]." ARM, Archivo Oleza, libro 42, f. 8.

37 GONZÁLEZ, E.; RIERA, M.M.: *La joyería a les Balears...*, p. 111, fig. 53.

en los inventarios *miniatures*,³⁸ y realizado con fino trabajo de oro en la orla.³⁹ Todos los casos mencionados son joyas propias de finales del siglo XVII y de todo el siglo XVIII.

En las mangas tres-cuartos de la chaquetilla, la niña lleva cosidos los botones de la *botonada*. En este caso son veintidós botones de oro, once en cada puño, de forma esférica calada, correspondientes a los ejemplares físicos del tipo 1 de los esféricos de la colección de joyas Forteza.⁴⁰ Como describe la especialista, L. Arbeteta Mira, refiriéndose a los botones de oro de la indumentaria española de la Edad Moderna, “Estos botones, de los que encontramos aún tipos parecidos en las islas Baleares, raramente sujetaban las prendas, sino que se cosían a los vestidos.”⁴¹ En este caso también se han pintado en el retrato los pequeños botones que cierran los puños de la camisa, la *collada*, que figuran de labor de engastaría ocupada por piedras cabujón que quizás, por su color gris, representen hematites embutidos en caja rectangular de oro. Se repite el mismo modelo para el anillo del dedo anular de la mano derecha aunque, esta vez, figura una piedra esmeralda.

Por el tipo de piezas creemos que la niña no sólo fue retratada con las alhajas características de su escaso tiempo de vida (ca. 1721-1731) sino con una pieza de joyería del joyero familiar de generaciones anteriores, como parece ser el joyel con cadenas de oro que lleva al cuello y que es un modelo que suele situarse cronológicamente en el Renacimiento artístico.⁴² Este colgante es un pinjante con forma de leoncito, hecho de bulto, de oro en su color, y perlas del tipo-pera que cuelgan de cada una de las patas de animal. Uno de los paralelos físicos más destacados de Mallorca se encuentra entre las joyas del Bon Jesús del Belén de las Capuchinas y que las monjas disponen sobre el pecho de la talla del Niño en los días de Navidad.⁴³ Podemos citar otro paralelo mallorquín de este tipo de joyel colgante, también con león, depositado en la Joyería Forteza que, en este caso, y aún siendo también de oro, muestra su cuerpo cubierto con esmalte verde traslúcido y vírgulas blancas.⁴⁴ Todas son creaciones idénticas que parten de un mismo molde y pueden adjudicarse a un mismo taller que los realizaba para la clientela de la isla y que no descartamos sean una producción local. Creemos también que en este caso, a la niña Barceló la adornaron sus familiares con este pinjante para que su último retrato mostrara su alto nivel social, siendo en definitiva una suerte de exhibición de la dote, tal y como era costumbre en las mujeres casaderas en el caso ibicenco.

38 “*Mes un reliquiari de or, ab setze diamans y miniatures y un coret de or ad diamants enfilat ab un rosari...*” ARM, Archivo Oleza, libro 42, f. 56.

39 GONZÁLEZ GOZALO, E.: “Catàleg de les Joies”, *Les joies del Betlem...*, p. 52, núm. cat. 5.

40 GONZÁLEZ GOZALO, E.: “Els botons mallorquins...”, p. 249.

41 ARBETETA MIRA, L.: “La joyería española de los siglos XVI al XX”, *Summa Artis*, t. I, Madrid 1999, p. 206.

42 Sobre la pervivencia de modelos ancestrales en nuestra isla da cuenta la especialista L. Arbeteta Mira, cuando comenta en Nota 2: “No obstante, hay algún caso, como el de la joyería mallorquina en que, por razones específicas, crea, a partir del siglo XVII un estilo propio, en el que, al igual que sucede con la joyería de uso rural, están presentes ciertos arcaísmos, adaptados aquí a las novedades de cada momento.” (ARBETETA MIRA, L.: “La Joyería en España...”, p. 133).

43 GONZÁLEZ GOZALO, E.: “Catàleg de les Joies...”, pp. 28 y 43. También en: GONZÁLEZ, E.; RIERA, M.M.: *La joieria a les Balears...*, p. 91.

44 GONZÁLEZ GOZALO, E.: “Tres penjolls amb cadenes...”, pp. 73 y 262.

La niña luce también, como complementos, unos zapatos negros de pala con puntera redondeada y adornos acuchillados que dejan ver las medias y que son más propios de finales del siglo XVII que del siglo XVIII.⁴⁵ Sin embargo, la suela y el tacón de color rojo son un signo de ostentación desde que el rey Luis XIV de Francia se retratara con unos de estas características en el cuadro de Hyacinthe Rigaud en 1701. Por otra parte la presencia de hebillas en los zapatos se prolonga más en el tiempo y así, por ejemplo, traemos hasta aquí la relación de 1787 de Salvador de Oleza, en la que se citan hebillas de zapatos en su joyero, “... *dos civellas dels peus y dos de las camas de plata, ab pedras judicades /.../ ab una unsa y quatre octaus de plata que a dita rahó valen duas lliures y cinch sous*”.⁴⁶

Las hebillas fueron detalles de distinción, y por tanto, un complemento de lujo que deja patente, una vez más, el poder adquisitivo de la familia Barceló i Pont de la Terra, ya que, tal y como indica la conservadora del Museo del Traje, María Antonia Herradón, “La relación entre hebilla y moda fue tan estrecha, que la primera se convirtió en espejo de la segunda, además de erigirse en uno de los paradigmas del más exquisito gusto estético de la época [N.: del siglo XVIII]”.⁴⁷

45 “Hacia la mitad del s. XVI se sigue manteniendo la moda del zapato acuchillado pero muestran una evolución en su forma: hasta los 90 terminan en forma puntiaguda y a partir de los 1694 se hacen más redondos.” (MARINETTO, P.; CAMBIL, I.: “El calzado en el Siglo de Oro”, *La Moda Española en el Siglo de Oro*, Toledo, 2015, p. 99).

46 ARM, Archivo Oleza, libro 42, f. 26.

47 HERRADÓN FIGUEROA, M.A.: “Buckles, forgotten jewels. Las hebillas, joyas olvidadas”, *Indumenta. Revista Museo del Traje*, 1, 2008, p. 107.

Fig. 1 Anverso y reverso de un medallón mallorquín del Santo Oficio.
© Foto L. Forteza Bonnin

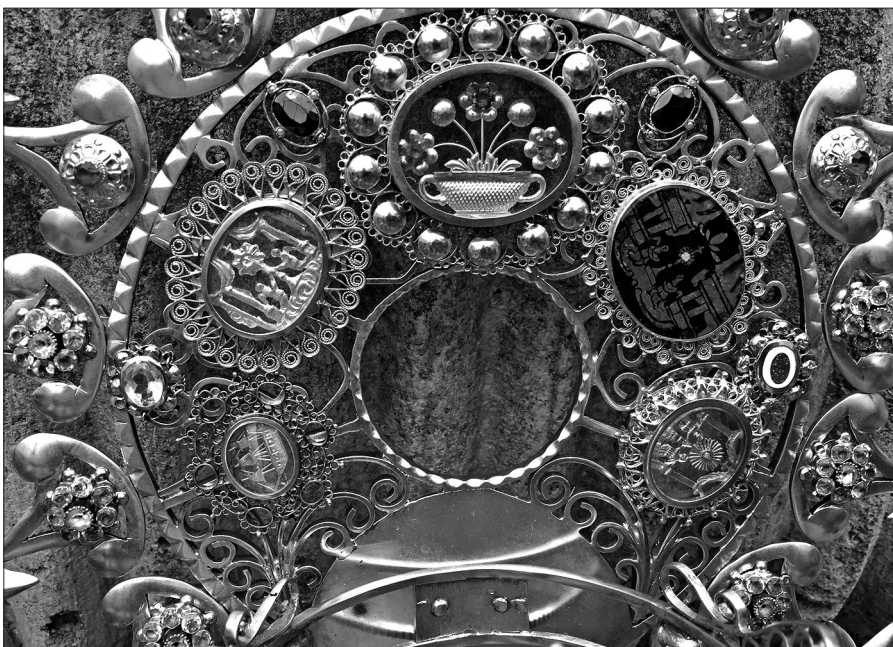

Fig. 2 Medallones insertos en la corona de la Virgen patrona de Costitx.
© Foto Elvira González

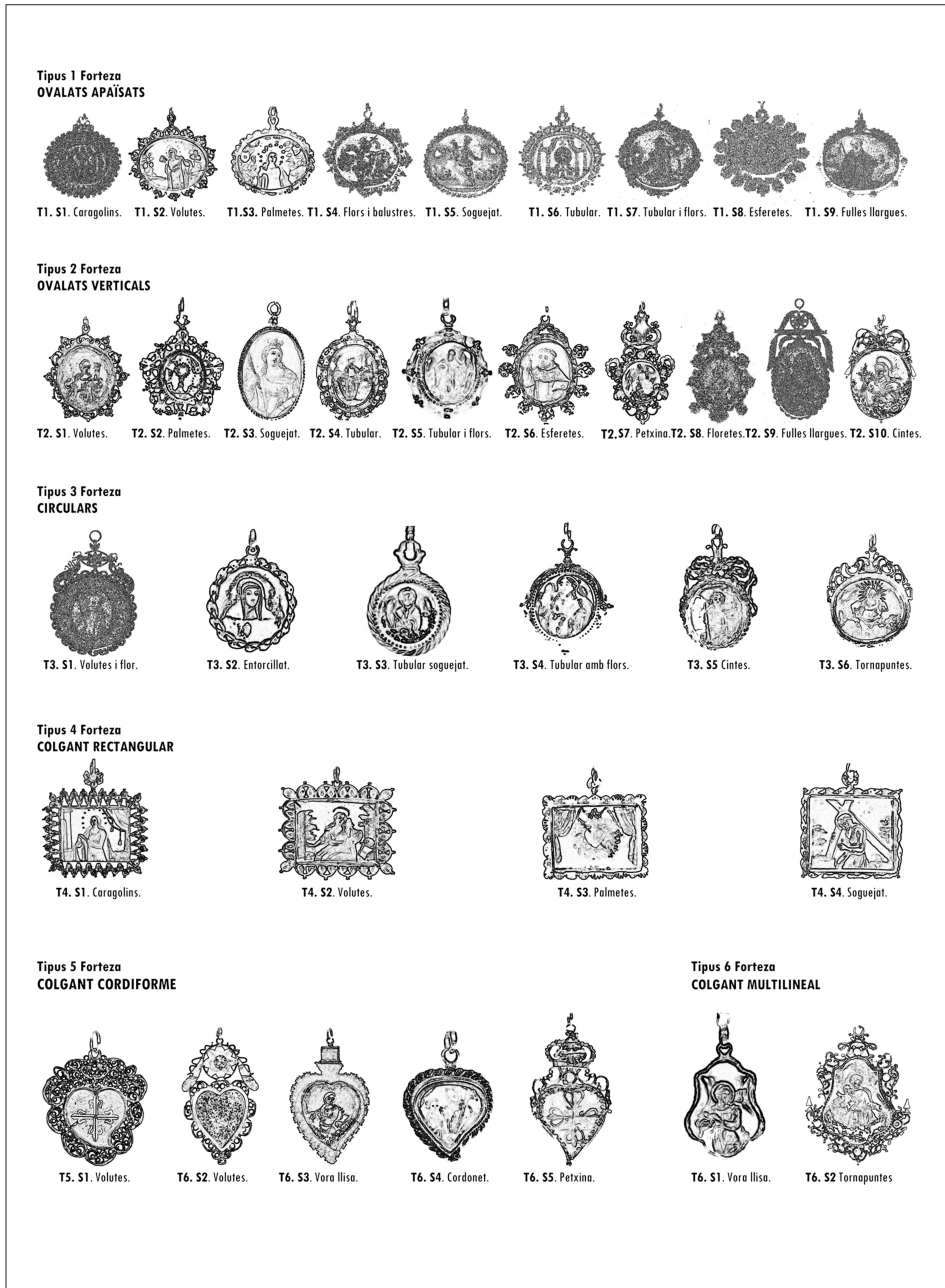

Fig. 3 Cuadro de medallones tradicionales de Mallorca. Formas características

Fig. 4 Medallones Tipo 1-Forteza. Álbum fotográfico de la joyería La Perla. Cortesía Francisco Miró.
© Foto Elvira González

Fig. 5 Medallones Tipo 1-Forteza. Álbum fotográfico de la joyería La Perla. Cortesía Francisco Miró.
© Foto Elvira González

Fig. 6 Medallones Tipos 1 y 2 Forteza. Álbum fotográfico de la joyería La Perla. Cortesía Francisco Miró.
© Foto Elvira González

Fig. 7 Medallones Tipos 1 y 4 Forteza. Álbum fotográfico de la joyería La Perla. Cortesía Francisco Miró.
© Foto Elvira González

Fig. 8 Retrato de Catalina Barceló i Pont de la Terra.
© Foto Jaume Gual

Fig. 9 Detalle de les brasseroles y el botón de la collada.
© Foto Jaume Gual

Fig. 10 Detalle del rosario y el almadrón.
©Foto Jaume Gual

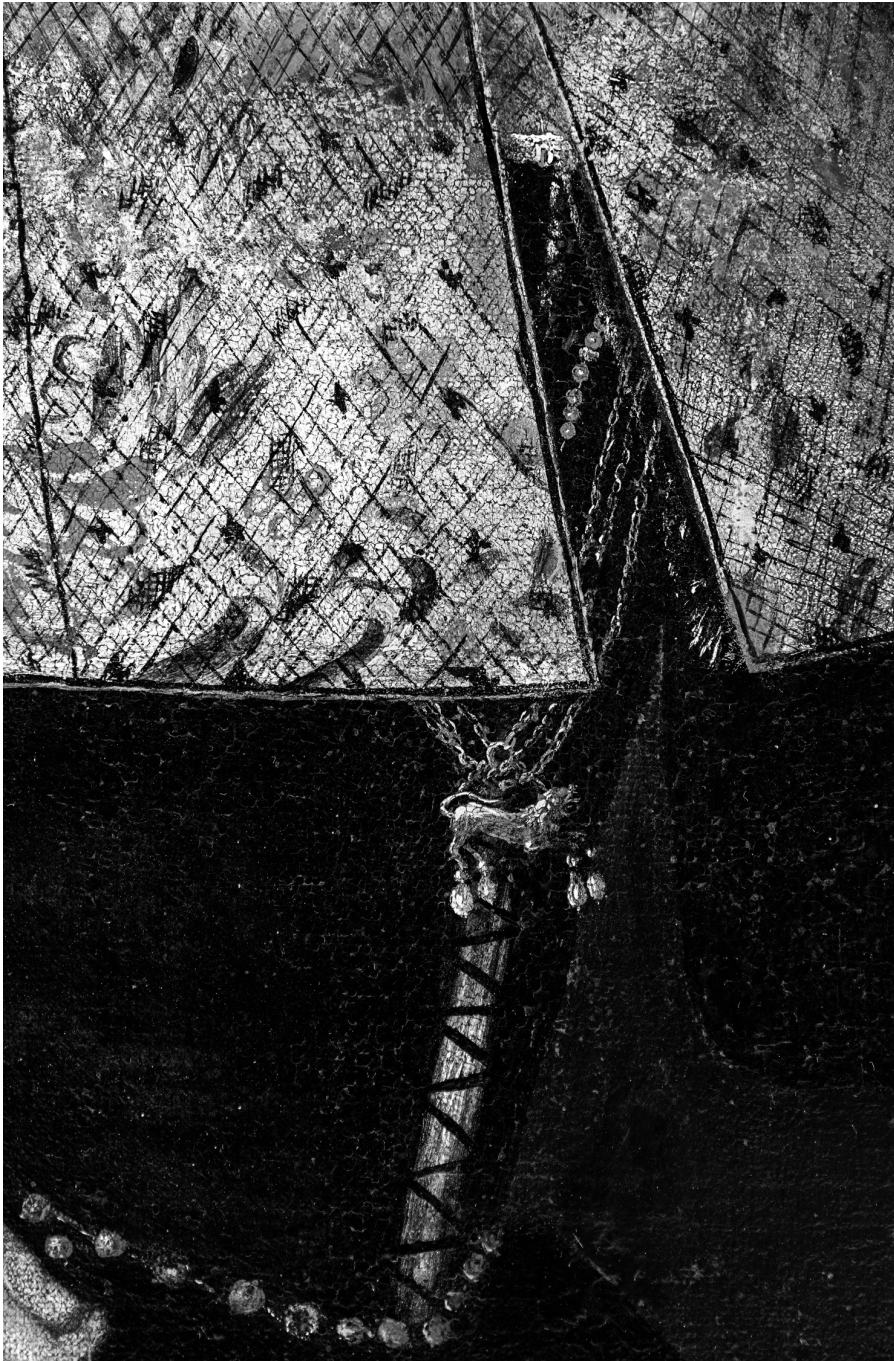

Fig. 11 Detalle del pinjante y cadenas al cuello.
©Foto Jaume Gual

LA PRENSA SERVIL MALLORQUINA Y EL PENSAMIENTO REACCIONARIO A PRINCIPIOS DEL SIGLO XIX

Alejandro Bañón Pardo

Universidad Complutense de Madrid

Resumen: El presente trabajo relaciona el pensamiento tradicionalista español de finales del siglo XVIII y principios del XIX con la prensa absolutista mallorquina de la Guerra de la Independencia. Tras un análisis de la ideología reaccionaria del periodo y sus principales representantes y características, se estudian cinco periódicos reaccionarios de Mallorca publicados entre 1808 y 1814. El detallado examen de estos periódicos pone de manifiesto la existencia de un influyente sector de la población mallorquina partidario de la Reacción, nos da a conocer las ideas de estos grupos sobre diversos temas y demuestra la importancia de la prensa servil en la difusión del pensamiento reaccionario.

Palabras clave: Pensamiento reaccionario, Absolutismo, Guerra de la Independencia, Periódico, Prensa mallorquina.

Abstract: This article links the traditional Spanish thought of the late eighteenth century and early nineteenth century with the Majorcan absolutist press on the Spanish Independence War. After a research of the reactionary ideology of the period and its main representatives and features, the article studies five reactionary newspapers of Mallorca published between 1808 and 1814. The detailed research over this newspapers shows the existence of an influential part of the Mallorcan population supporter of Absolutism, shows the ideas of this groups over different issues and proves the importance of the Absolutist press in the diffusion of the reactionary thought.

Key words: Reactionary thought, Absolutism, Spanish Independence War, Newspaper, Majorcan press.

Introducción

El objetivo general del presente estudio es mostrar cómo los periódicos absolutistas de Mallorca durante la Guerra de la Independencia actuaron como importantes elementos de difusión de la ideología reaccionaria nacida en el siglo precedente. Como objetivos específicos, hemos de destacar el estudio en profundidad de varios periódicos serviles de la isla, señalando los paralelismos y diferencias entre ellos, o el análisis de las características comunes del pensamiento reaccionario español previo al reinado de Fernando VII.

El pensamiento reaccionario o tradicionalista apareció en Europa en oposición frontal a la Ilustración.¹ El movimiento ilustrado pregonaba una actitud crítica frente a todo y una persistente invitación al individuo a hacer uso de su capacidad racional para valerse por sí mismo y superar la “minoría de edad” a la que se refería Kant en su célebre definición. Para las instituciones y la ideología imperantes en el Antiguo Régimen, que se sustentaban en la firme alianza del altar y el trono, un movimiento semejante, con sus filósofos ilustrados y la sistemática crítica que éstos realizaron al sistema, suponía un gravísimo peligro estructural que atacaba los mismos cimientos de la sociedad estamental.

La ideología reaccionaria se forja pues esencialmente en contraposición a otra tendencia ideológica de signo totalmente opuesto y que, además, a juicio de los epígonos del pensamiento tradicionalista, ataca de manera contundente los pilares que sustentan el edificio ideológico del Antiguo Régimen. La apologética cristiana que aparece en toda Europa a lo largo del siglo XVIII nace precisamente con la intención de combatir dichos ataques y defender la religión afrentada. Una parte importante de los ideólogos del pensamiento reaccionario europeo y español, como Claudio Adriano de Nonotte, Luigi Mozzi, Agustín Barruel, Francisco Alvarado o Rafael de Vélez, por citar sólo a algunos de los más célebres, fueron eclesiásticos.² El enorme protagonismo del clero en la elaboración del pensamiento reaccionario ha hecho que en muchas ocasiones se hable indistintamente de ideología reaccionaria y apologética cristiana.³ Ciertamente el pensamiento tradicionalista, reaccionario y contrarrevolucionario contó también con muchos defensores seculares en el plano ideológico, especialmente fuera de España,⁴

1 VILLACAÑAS BERLANGA, J.L.: “Ortodoxia católica y derecho histórico en el origen del pensamiento reaccionario español”, *Res Publica*, 13-14, 2004, p. 43.

2 En el mundo católico el protagonismo del elemento religioso en el discurso reaccionario fue manifiesto, como afirma Leoni circunscribiéndose al caso italiano: “El vínculo entre contrarrevolución e Iglesia Católica hay que buscarlo en la constante, natural acción de los reaccionarios en defensa de los principios trascendentes y dogmáticos de la Iglesia Católica. De esta relación surgió el binomio en el que se inspiraron los conservadores para su actividad: trono y altar”, LEONI, F.: “El pensamiento reaccionario en la Historia de Italia”, *Revista de estudios políticos*, 175, 1971, p. 60.

3 VILLACAÑAS BERLANGA, J.L.: “Ortodoxia católica y derecho...” p. 45.

4 De hecho en el resto de Europa las grandes figuras del pensamiento reaccionario y tradicionalista fueron muchos de ellos laicos, constituyendo el protagonismo clerical español la excepción a la regla, junto con Italia y sólo parcialmente Francia. Como destacados representantes del tradicionalismo ideológico europeo que no pertenecían al estamento clerical, podríamos citar a Edmund Burke (1729-1797), Joseph de Maistre (1753-1821), Louis de Bonald (1754-1840), François René de Chateaubriand (1768-1848), Karl von Haller (1768-1854), Monaldo Leopardi (1776-1847), Adam Mueller (1779-1829), Karl Jarcke (1801-1852) y Friedrich Stahl (1802-1861). En España, donde el clero secular y regular lideró desde el principio la corriente reaccionaria, sobresale entre los seculares Juan Donoso Cortés (1809-1853), destacado político del Partido Moderado isabelino, que con su obra escrita se convirtió en uno de los padres del pensamiento conservador español. Donoso Cortés inspiró a los neocatólicos y también en muchos aspectos sus convicciones lindaban con el doctrinarismo tradicionalista, sobre todo al final de su vida, ante las turbulencias políticas de la España de la época, cuando “la abdicación forzada de María Cristina (...) forzará su

pero en el cómputo global, y muy especialmente durante los primeros años, la relevancia de los eclesiásticos fue notoria.

Las líneas básicas del pensamiento reaccionario español en torno al año 1800 son expuestas de manera concisa por Antonio Elorza. Podrían resumirse, a juicio de este autor, en seis puntos: pesimismo antropológico y carencia de sentido histórico, consecuencia de una concepción negativa de la libertad humana; agustinismo político, es decir, sacralización del poder; defensa del orden estamental jerarquizado, inamovible y necesario para la convivencia; rechazo de los principios básicos revolucionarios y liberales, tales como el pacto social, la soberanía nacional o los derechos individuales; defensa de la soberanía ilimitada del monarca, cuyo poder procede de Dios; y valoración negativa de la Revolución francesa y, a partir de la publicación de los escritos de Alvarado y Lardizábal, también de las cortes de Cádiz.⁵ Más adelante ampliaremos estos rasgos del reaccionarismo ideológico español.

En cuanto al origen social de los pensadores reaccionarios, en España el clero tuvo gran importancia a la hora de perfilar la ideología tradicionalista, su relevancia fue vital en la tarea de difusión, como agentes productores de obras en las que se defendían los postulados reaccionarios y mediante una de las funciones elementales del orden clerical, la predicación. Otro gran grupo productor y difusor de ideas reaccionarias fue el de los altos magistrados y funcionarios, por lo general integrantes del estamento nobiliario.⁶

Al igual que en el resto del país, las Islas Baleares también experimentaron la aparición de toda una literatura apologética que se oponía firmemente a las ideas ilustradas y clamaba contra la Revolución francesa, sus consecuencias y los peligros que entrañaba para España. Tras la invasión napoleónica de la práctica totalidad del territorio nacional Mallorca fue uno de los pocos lugares, junto con Cádiz, que se mantuvo libre de invasores, lo que convirtió a la isla en un refugio para multitud de personas de todos los estamentos sociales que huían de los franceses. El número de refugiados llegó a superar los 30.000 a finales de 1812, y su presencia convirtió la ciudad de Palma “en un auténtico hervidero político una de cuyas manifestaciones más claras fue la edición de numerosos folletos y publicaciones periódicas que vieron la luz, por primera vez, durante aquellos años”.⁷

La prensa balear fue un elemento clave en la difusión de las ideas tradicionalistas. Sus inicios se remontan al año 1779,⁸ con la publicación de *Noticia Periódica*, periódico también

postura hacia un reaccionarismo cada vez más nítido”, JIMÉNEZ, P.: “La reacción contra la Historia. Donoso Cortés y Karl Schmitt”, en RUIZ CARNICER, M.A.; FRIAS CORREDOR, C. (coord.): *Nuevas tendencias historiográficas e historia local en España: Actas del II Congreso de Historia Local de Aragón*, Huesca, 1999, pp. 401-416, p. 403.

5 ELORZA, A.: “Hacia una tipología del pensamiento reaccionario en los orígenes de la España contemporánea”, *Cuadernos Hispanoamericanos*, 203, 1966, pp. 373-374.

6 Antonio Elorza afirma que los reaccionarios españoles a principios del siglo XIX se dividían en tres grupos: reaccionarios típicos, clérigos ilustrados y altos magistrados y funcionarios. En la práctica los reaccionarios típicos eran por lo general clérigos (aquí habríamos de incluir a fray Rafael de Vélez, fray Francisco Alvarado, etc.). El autor señala que la obra *El vasallo instruido en las principales obligaciones que debe a su legítimo monarca*, publicada en Madrid en 1792 por el sacerdote mallorquín Antonio Vila y Camps, es un escrito paradigmático del pensamiento de los reaccionarios típicos, ELORZA, A.: “Hacia una tipología...”, p. 375.

7 GROSSKE FIOLE, E.: “La libertad de prensa en Mallorca durante la Guerra de la Independencia”, *Mayurqa*, 20, 1980-1984, p. 279.

8 BOVER, J.M.: *Diccionario bibliográfico de las publicaciones periódicas de las Baleares*, Palma, 1862, p. 7; PONS, B.: *Bibliografía de las Publicaciones Periódicas impresas desde 1779 hasta hoy en las Baleares*, Palma, 1903.

conocido como *Semanario Económico*. El canónigo mallorquín Cristóbal Cladera publicó entre 1787 y 1791 *El Espíritu de los Mejores Diarios Literarios que se publican en Europa*, periódico de tirada nacional, pero la prensa insular no se afianzó hasta el periodo de la Guerra de la Independencia, cuando aparecieron multitud de publicaciones. Desde el diccionario de Bover sobre las publicaciones periódicas de las Baleares, publicado en 1862, han sido abundantes los autores que se han centrado en el estudio de la prensa del archipiélago.⁹

9 Entre los estudios generales sobre la prensa balear, habría que destacar las obras monográficas de BOVER, J.M.: *Diccionario bibliográfico de las publicaciones periódicas de las Baleares e Imprentas de las Islas Baleares*, Palma, 1862; HABSBURGO y LORENA, L.S.: *Die Balearen in Wort und Bild geschildert*, Leipzig, 1897, donde se habla en uno de los capítulos sobre la prensa mallorquina que se publicaba en 1870; DELS SANTS OLIVER, M.: *Mallorca durante la primera revolución (1808-1814)*, Palma, 1901, obra en la que se analizan al detalle los periódicos mallorquines publicados durante la Guerra de la Independencia; FERRER GIBERT, P.: *Bibliografía periodística mallorquina*, Palma, 1945; LLABRÉS QUINTANA, G.: *Periódicos de Menorca, 1811-1866*, 1955; ALEMANY VICH, L.; MUNTANER BUJOSA, J.: *Las publicaciones periódicas en Mallorca (contribución a su estudio)*, Palma, 1955; TORRENT, J.; TASSIS, R.: *Història de la premsa catalana*, Barcelona, 1966, contiene un capítulo en el que se repasa la historia de la prensa balear; SABATER VIVES, G.: *La prensa en Mallorca durante la Renaixença*, Barcelona, 1974; MORALES RUIZ, J.J.: *La imprenta y los periódicos en Menorca*, Tesis de licenciatura inédita, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1983; SERRADILLA MUÑOZ, J.V.: *El periodismo en Ibiza*, Ibiza, 1988; COMPANY, A.: *Catàleg de 100 anys de premsa diària de les Balears*, Palma, 1993; SERRA i BUSQUETS, S.; COMPANY i MATAS, A. (ed.): *La premsa, la ràdio i la televisió des d'una perspectiva històrica. Actes de les XII Jornades d'Estudis Locals*, Palma, 1994. De las investigaciones de carácter general sobre la prensa balear aparecidas en revistas científicas o capítulos de obras colectivas destacan ALTABELLA, J.: "Notas urgentes para una historia de la prensa balear. De 1779 a nuestros días. Dos siglos fecundos en publicaciones periódicas: relaciones, almanaques, gacetas, semanarios, revistas y diarios", *La Estafeta Literaria*, 426-427-428, 1969; ALEMANY VICH, L.: "La prensa en Menorca: contribución a su estudio", *Revista de Menorca*, número extraordinario, 65, pp. 5-308, 1974; DÍAZ DE CASTRO, F. et alii: "Los orígenes de la prensa política de Mallorca (1812-1814)", *Mayurqa*, 16, 1976, pp. 309-345; CARRIÓ TRUJILLANO, B.: "Prensa carlina a Mallorca", *Elements*, 4, 1985 y "Metodología d'Història de la premsa a Mallorca: les publicacions nacionalistes", *Randa*, 24, 1989; SASTRE BARCELÓ, J.C.: "L'apogeu del Romanticisme polític a la premsa mallorquina (1839-1854)", *Randa*, 20, 1986; CARRIÓ, B.; COMPANY, A.; SERRA, S.: "La premsa mallorquina: actituds culturals i polítiques des de principis del segle XX", *BSAL*, 52, 1996, pp. 421-434; COMPANY, A.; SERRA, S.: "La premsa republicana en Mallorca durante la Segunda República" en ESPEJOCALA, C.; VÁZQUEZ, M. (coord): *República y republicanismo en la comunicación. VIII Congreso de la Asociación de Historiadores de la Comunicación*, Sevilla, 2006, pp. 191-196; MARIMON RIUTORT, A.: "En tierra hostil: la prensa diaria republicana en las Islas Baleares durante la Restauración Canovista", *Historia Contemporánea*, 48, 2014, pp. 245-281. Deben reseñarse también aquellos estudios centrados en un periódico concreto, entre los cuales destacan MOLL BLANES, I.: "El Obrero Balear", *Estudios de Información*, 11, 1969 y "Noticia del Semanario Económico (1779-1820)", *Mayurqa*, 17, 1977-1978, pp. 63-68; DÍAZ DE CASTRO, F.; MOLL BLANES, I.: "El periodismo integrista: *El Áncora*, Palma de Mallorca (1880-1900)", *Mayurqa*, 19, 1979-1980, pp. 189-203; SERRA BUSQUETS, S.: "La Veu de Mallorca. Una publicació nacionalista entre el 1900 i 1931", *Mayurqa*, 20, 1981-1984, pp. 293-318; ENSENYAT QUINTANA, J.: "Joan Josep Amengual y el Setmanari Constitucional Polítich i Mercantil de Mallorca (1820-1821)", *Randa*, 14, 1983, pp. 109-120; MARTÍNEZ TABERNER, C.: "La Nostra Terra (1928-1936). Anàlisi ideològica", *Randa*, 16, 1984, pp. 129-142; JUAN i GALMES, G.: "L'Ignorància. Aproximació al quadre de costums a Mallorca (s. XIX)", *Estudis Romànics*, 20, 1987-1991, pp. 437-553; FONT i ROIG, J.; SERRA i BUSQUETS, S.: *Foch i Fum*, Palma, 1988; MIRALLES LE FOLL, P.G.: "Prensa anarco-sindicalista a Mallorca, *El Rayo* (1912-1914)", *Randa*, 32, 1992, pp. 75-88; PONS, D.: *El diari "L'Almudaina" en l'època de Miquel S. Oliver*, Palma, 1998; VIDAL REYNES, J.: "El setmanari *Mallorca Dominical* (1897-1901)", *BSAL*, 57, 2002, pp. 197-226; GELABERT GUAL, L.; MOTILLA SALAS, X.: "Prensa ilustrada, formación religiosa y educación en Mallorca: La revista *Lluch* (1921-1961)", en HERNÁNDEZ DÍAZ, J.M. (coord): *Prensa pedagógica y patrimonio histórico educativo. Contribuciones desde la Europa mediterránea e Iberoamérica*, Salamanca, 2013, pp. 187-195. Finalmente, con respecto a los trabajos bibliográficos, estados de la cuestión y recopilaciones sobre la historia de la prensa escrita en las Baleares es de gran utilidad para los estudios anteriores a 1995 SERRA, S.: "La situació actual dels estudis sobre la premsa a les Illes Balears", *Estudis Balearics*, 18, 1985, pp. 107-128; SERRA, S.; COMPANY, A.: "Evolució i perspectives dels estudis d'Història de la premsa a les Illes Balears", *Anàlisi: quaderns de comunicació i cultura*, 16, 1994, pp. 165-184.

Por lo que respecta a la prensa balear durante la Guerra de la Independencia, son también numerosos los estudios publicados.¹⁰ Entre 1808 y 1814 aparecieron multitud de periódicos en las islas, y principalmente en Palma. El *Diario Político de Mallorca* (1808), de corta vida, fue continuado por su sucesor, el *Diario de Mallorca* (1808-1814), una de las pocas publicaciones de periodicidad diaria que logró subsistir hasta el final de la guerra en 1814. Con la aparición de la prensa política en 1812 y la progresiva división de la sociedad mallorquina en dos bandos, el *Diario de Mallorca* mantuvo inicialmente una línea moderada, que progresivamente fue derivando hacia posturas claramente pro absolutistas. El *Diario de Palma* (1811-1813) era un periódico fernandino de tendencia absolutista moderada. Por la misma época salió el *Semanario Político de Mallorca* (1809-1810), que presenta algunos números en mallorquín.¹¹

A partir de 1812, a raíz de la promulgación de la constitución gaditana, se produjo una eclosión de periódicos en Mallorca “que plantean posturas muy diversas de opinión ante la evolución histórica del Estado. Con los matices lógicos en cada publicación, observamos cómo surgen varios periódicos en torno a dos planteamientos ideológicos opuestos”.¹²

10 Dado el elevado número de publicaciones que aparecieron durante este periodo y también el hecho de que las islas se convirtieron en un refugio para muchos españoles, al igual que Cádiz, la prensa (sobre todo palmesana) del periodo ha sido objeto del interés de los investigadores. Por un lado tenemos los escritos que analizan el fenómeno desde una perspectiva general, así DELS SANT'S OLIVER, M.: *Mallorca durante la primera revolución (1808-1814)*, Palma, 1901; FEBRER LLAURADÓ, J.: *Los periódicos de Cataluña y Baleares durante la Guerra de la Independencia, 1808-1814*, Tesis doctoral, Barcelona, 1972; DÍAZ DE CASTRO, F. et alii: “Los orígenes de la prensa política de Mallorca (1812-1814)”, *Mayurqa*, 16, 1976, pp. 309-345; FERRER, A.L.: “Aspectes de la difusió de la premsa política durant la Guerra del Francès (1808-1814)”, *Randa*, 7, 1978, pp. 38-50; GROSSKE FIOL, E.: “La libertad de prensa en Mallorca durante la Guerra de la Independencia”, *Mayurqa*, 20, 1981-1984, pp. 277-292; ROURA i AULINAS, L.: *L' antic règim a Mallorca. Abast de la commoció dels anys 1808-1814*, Barcelona, 1985 y *La crisi de l' antic règim a les Balears (1780-1814)*, Palma, 1999; PIÑA HOMS, R.: “El impacto del liberalismo en Mallorca”, *Cuadernos de la Facultad de Derecho*, 12, 1985, pp. 33-50; MOLINER i PRADA, A.: *La Guerra del Francès a Mallorca*, Palma, 2000; VALENCIANO i LÓPEZ, V.: *El primer liberalisme a Mallorca. Els debats polítics en el setmanari de la Societat Econòmica Mallorquina d' Amics del País i a la premsa diària de Palma, 1779-1814*, Barcelona, 2008; RODRÍGUEZ MORÍN, F.: “La impía imprenta y librería mallorquina de Miguel Domingo (1810-1814)”, *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*, 19, 2013, pp. 365-390. Entre los estudios centrados en alguna publicación en concreto del periodo, destacan MOLINER i PRADA, A.: “La prensa en los inicios de la Revolución liberal en Mallorca: La *Aurora Patriótica Mallorquina*” en GIL NOVALES, A. (ed.): *La prensa en la Revolución liberal: España, Portugal y América Latina*, Madrid, 1983, pp. 113-123; FERRER, A.L.: “El *Diari de Buja* (1812-1813) i Miquel Ferrer i Baucà”, *Randa*, 17, 1985, pp. 137-177 y “Refransys i locucions del *Diari de Buja*”, *Randa*, 9, 1979, pp. 83-96; MERINO SANTISTEBAN, J. et alii: “Auroristas i setmanaristes”, *Randa*, 23, 1988, pp. 83-140; LLULL MARTÍ, A.: *Premsa i societat. Una visió a través de la publicitat al primer Diari de Mallorca (1808-1814)*, Palma, 2006; GIL NOVALES, A.: “La Antorcha, Palma 1813”, *El Argonauta español*, 5, 2008; VALENCIANO i LÓPEZ, V.: *La Mallorca de 1812 i el pare Traggia*, Universitat de València, 2010; RODRÍGUEZ MORÍN, F.: “Las dos Españas en su papel, en los albores del siglo XIX: La *Aurora Patriótica Mallorquina* (1812-1813) y el *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* (1812-1814)”, *Hispania Nova*, 11, 2013, “La *Aurora Patriótica Mallorquina* (1812-1813) y el clero regular. Dos maneras contrapuestas de entender el patriotismo, la religión y la política”, *El Argonauta español*, 11, 2014 y “La Antorcha (1813) y otras actividades periodísticas de Joaquín Pérez de Arrieta”, *Cuadernos de Ilustración y Romanticismo*, 21, 2015, pp. 305-321. Finalmente, monografías destacadas de conjunto que han tratado el fenómeno de la prensa española durante la Guerra de la Independencia son las clásicas de GÓMEZ IMAZ, M.: *Los periódicos durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)*, Madrid, 1910; ARCO y MUÑOZ, L.: *La prensa periódica en España durante la Guerra de la Independencia, 1808-1814: Apuntes bibliográficos*, Castellón, 1914. Las obras más recientes en este sentido son las de GIL NOVALES, A.: *Prensa, guerra y revolución: los periódicos españoles durante la Guerra de la Independencia*, Madrid, 2009 y CHECA GODOY, A.: *La prensa española durante la Guerra de la Independencia, 1808-1814*, Cádiz, 2009.

11 BOVER, J.M.: *Diccionario bibliográfico...*, p. 63.

12 DÍAZ DE CASTRO, F.J. et alii: “Los orígenes de la prensa política en Mallorca (1812-1814)”, *Mayurqa*, 16, 1976, p. 310.

Dichos planteamientos ideológicos eran la tendencia liberal-progresista y la absolutista-reaccionaria. Entre los periódicos liberales, el más destacado fue la *Aurora Patriótica Mallorquina* (1812-1813), modelo para el resto, salía de la imprenta de Miguel Domingo (que hasta el final de la guerra colaboró con otras empresas periodísticas de signo liberal) y en él escribían destacados liberales mallorquines y emigrados de la época, como el diputado aragonés Isidoro de Antillón. Otros periódicos liberales y constitucionalistas que aparecieron tras la *Aurora* y se sumaron a la batalla periodística contra las publicaciones realistas fueron *La Antorcha* (1813), redactado por Díaz Morales; el *Diario Político y Mercantil de Palma* (1813-1814), redactado por Antillón; el *Redactor de Mallorca* (1813); *El Aristarco* (1814), periódico menorquín obra del eclesiástico Vicente Ferrer; y *El Cometa* (1814), de los mismos autores que publicaban la *Aurora*.

La aparición de la *Aurora Patriótica Mallorquina* provocó la agitación de la sociedad mallorquina más conservadora, especialmente del clero regular,¹³ que se aprestó a contrarrestar el periódico publicando diversos escritos de protesta y armando varias publicaciones para combatir a la *Aurora*. Entre ellas, cabría destacar el *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* (1812-1814), el más importante, creado por el franciscano Raimundo Strauch, de marcada tendencia reaccionaria; *El Amigo de la Verdad* (1812-1813), redactado por el carmelita descalzo padre Traggia; *Gazeta Triunfo Mensal del Centro de Sóller* (1812); *Diari de Buja* (1812-1813), *Nou Diari de Buja* (1813) y *Lluna Patriótica Mallorquina* (1813), de carácter satírico y todos ellos publicados por el fraile trinitario Miquel Ferrer y escritos en mallorquín; y el *Nuevo Diario de Palma* (1813), del que sólo se conoce un número.¹⁴

Como se verá en el presente estudio, la prensa reaccionaria de Mallorca mencionada en el párrafo anterior, junto con no pocos números del *Diario de Mallorca* y el *Diario de Palma*, llevó a cabo una importante tarea de divulgación del pensamiento tradicionalista y contrarrevolucionario que contribuyó a sembrar el terreno para la posterior reacción absolutista de 1814.

La metodología empleada se basa en la revisión de las fuentes secundarias y primarias, la ponderación de la información y la contrastación del objetivo principal con los datos obtenidos. Las fuentes primarias son esencialmente cinco publicaciones absolutistas del periodo: *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* (con diferencia el periódico más consultado y citado en nuestro trabajo), *Diario Político de Mallorca*, *Diari de Buja*, *Nou Diari de Buja* y *Lluna Patriótica Mallorquina*.

Génesis y desarrollo del pensamiento reaccionario en España hasta 1814

Antes de pasar a analizar el pensamiento tradicionalista español del periodo, conviene hacer unas precisiones conceptuales. El término “reaccionario”, al igual que el de revolucionario, se usa esencialmente como categoría política y sólo en dicho contexto el concepto cobra significado. De hecho, reaccionario y revolucionario son dos palabras que tienen una trascendencia contrapuesta, antagónica, y su uso responde en el ámbito político a estrategias de desacreditación y desgaste del enemigo que trata de imponer un

¹³ RODRÍGUEZ MORÍN, F.: “La *Aurora Patriótica Mallorquina* (1812-1813) y el clero regular. Dos maneras contrapuestas de entender el patriotismo, la religión y la política”, *El Argonauta español*, 11, 2014. Ver también, MERINO SANTISTEBAN, J. *et alii*: “Auroristas i setmanaristes...”, pp. 83-140.

¹⁴ BOVER, J.M.: *Diccionario bibliográfico...*, p. 56.

ordenamiento determinado. Ambos términos sugieren la idea de cambio, de transformación, pero sin haber oposición a dicho cambio, la alteración no es ni reaccionaria ni revolucionaria: es por ello que ante un proceso de estas características hemos de presuponer que hay un alto grado de enfrentamiento y oposición. Cualquier revolución, por ejemplo, no hubiera sido tal de no haber existido un considerable nivel de oposición al cambio. Un episodio reaccionario o revolucionario en clave política también presupone que la transformación sea categórica, radical, de tal forma que por ejemplo a la reforma de un sistema político determinado que no haya supuesto la destrucción o transformación de los cimientos del mismo, no se le pueden aplicar las categorías extremas de reaccionario y revolucionario.¹⁵ Entre dichas categorías radicales se encontrarían las intermedias de conservación y reforma.¹⁶

Sin revolución, no hay reacción políticamente hablando, puesto que el reaccionarismo siempre trata de volver a la situación previa existente antes de producirse una gran conmoción de tipo político que por extensión ha podido producir relevantes cambios sociales, económicos y culturales. Asimismo, sin estar bien asentada una de las categorías intermedias de conservación y reforma (o la del orden estático absoluto), no puede haber revolución. En suma, revolucionario y reaccionario son fenómenos interdependientes que necesitan de la existencia de un orden primigenio que secuencialmente es alterado por un movimiento revolucionario, el cual es combatido a continuación por el reaccionarismo. Esto convierte a la categoría política de reaccionario en “un concepto terciario que supone un orden a conservar, un proceso revolucionario que intenta subvertirlo y una postura estratégica que busca neutralizar o eliminar dicho proceso revolucionario o sus logros”.¹⁷ Es preciso también distinguir entre el reaccionario y el contrarrevolucionario, ya que el reaccionario siempre será contrarrevolucionario, al aborrecer la revolución, pero contrarrevolucionario es un término que puede emplearse también como un arma de pura estrategia política para desacreditar a otros grupos revolucionarios que pretenden llevar el proceso por cauces dispares.¹⁸

En España, el reaccionarismo político y fáctico apareció entre 1808 y 1812 como respuesta al intento de los liberales de llevar a cabo una revolución moderada en un contexto de guerra que facilitaba la transición. Dicha revolución no quería romper drásticamente los vínculos con el pasado, razón por la cual se apostó por mantener la monarquía, declarar el catolicismo como la religión oficial de la Nación excluyendo a las demás o respetar escrupulosamente el derecho de propiedad. Los reaccionarios rechazaron de manera más o menos velada las reformas y en cuanto tuvieron ocasión, con la vuelta de Fernando VII a España en 1814, trataron de imponer sus ideas. Su triunfo hacía prever una vuelta al año 1807, pero esto no fue exactamente así dado que, entre otras razones, era necesario contrarrestar la fuerza de los vestigios revolucionarios que podían volver a resurgir. Ello exigía

15 ESQUINAS ALGABA, J.R.: “Revolucionario y reaccionario como categorías políticas. Aclaración de ideas desde la plataforma iberoamericana”, *La balsa de piedra. Revista de teoría y geoestrategia iberoamericana y mediterránea*, 9, 2014, pp. 6-7.

16 ESQUINAS ALGABA, J.R.: “Revolucionario y reaccionario...”, p. 7.

17 ESQUINAS ALGABA, J.R.: “Revolucionario y reaccionario...”, p. 8.

18 ESQUINAS ALGABA, J.R.: “Revolucionario y reaccionario...”, p. 8. Así ocurrió por ejemplo en la Francia del Terror, cuando los jacobinos tildaron de enemigos de la Revolución a la mayoría de sus adversarios políticos.

crear prácticamente *ex novo*, con la ayuda de la literatura anti-ilustrada y antirrevolucionaria europea y española, una ideología renovada para combatir el liberalismo que contribuyera a apuntalar doctrinalmente el absolutismo, tarea en la que la Iglesia ocupó un lugar muy importante.¹⁹

Sin embargo, el pensamiento reaccionario español apareció en el plano ideológico en el siglo XVIII, como respuesta a la Ilustración. Sobre sus orígenes, existe cierta discusión entre los especialistas ya que algunos quieren ver en la génesis del pensamiento anti-ilustrado claras influencias francesas, las cuales son puestas en duda por otros autores.²⁰ En una época tan temprana como 1752 fray José Torrubia publica *Centinela contra francmasones*, inaugurando el tema de la masonería, una de las obsesiones del pensamiento reaccionario. El religioso jerónimo fray Fernando de Ceballos aparece como uno de los primeros ideólogos del tradicionalismo anti-ilustrado español merced a diversos escritos y en especial a su obra *La falsa filosofía*, publicada en 1775, a juicio del historiador carlista Melchor Ferrer “la obra principal y más completa del pensamiento de la Escuela española en el siglo XVIII”.²¹ Otros autores relevantes del siglo XVIII central son el padre Antonio Codorníu, el padre Clemente Peñalosa y Zúñiga, el padre Antonio José Rodríguez, Vicente Fernández Valcarce, el padre Francisco Gustá o Juan Pablo Forner.

Con el estallido de la Revolución francesa al conjunto de escritos críticos con el movimiento ilustrado se sumaron obras que analizaban, desde una perspectiva tradicional, las noticias provenientes de Francia. En este sentido destacaron autores como el padre Lorenzo Hervás y Panduro, autor de *Causas de la revolución en Francia en el año 1789*, obra escrita en torno a 1795 que situaba los orígenes de las conmociones revolucionarias en las

19 VILLACAÑAS BERLANGA, J.L.: “Ortodoxia católica...”, p. 47. Para el autor el papado, que no había sido por lo general absolutista durante los siglos XVII y XVIII debido a su lucha contra el regalismo militante que existía en numerosos países católicos del Antiguo Régimen, se vio en el siglo XIX muy debilitado, hasta el punto de no poder hacer valer sus pretensiones frente a los soberanos. Por esta razón la Iglesia se vio obligada a abrigarse bajo el manto protector de los monarcas, pero a fin de que éstos no cayeran en la tentación de imponer políticas cesaropapistas, la Iglesia decidió poner todo su empeño en la construcción de una ideología reaccionaria que garantizara la total soberanía en el rey o, si no había otra opción (como ocurrió en Cádiz), en la nación, y que al mismo tiempo garantizara la independencia de las iglesias dentro de cada Estado, al encontrarse Roma en una situación de debilidad que le obligaba a delegar esta función en los gobernantes. Es decir, la nueva ideología creada por la Iglesia abogaba por una soberanía real o nacional, pero limitada para evitar las injerencias del Estado en los asuntos eclesiásticos.

20 Una obra canónica en todo lo referente al nacimiento del pensamiento reaccionario español es la de HERRERO, J.: *Los orígenes del pensamiento reaccionario español*, Madrid, 1973. Herrero defiende en su obra el origen francés del pensamiento anti-ilustrado español del siglo XVIII. Trabajos posteriores han discutido esa tesis, como el de AYUSO TORRES, M.: “El pensamiento político del manifiesto de los persas”, *Aportes*, 87, 2015, pp. 5-33, o la recensión a la obra de Herrero hecha por LAMSDORFF-GALAGANE, V.: “Recensión a Los orígenes del pensamiento reaccionario español”, *Revista de Estudios Políticos*, 183-184, 1972, pp. 391-399. En realidad el debate se remonta a la segunda mitad del siglo XIX, cuando se apuntó el posible origen galo del ideario tradicionalista español y autores como Menéndez Pelayo rebatieron dicha idea y defendieron una conexión entre dicho pensamiento y los autores de la España del Siglo de Oro. Sobre la disputa entre las dos tendencias ver nota al pie de página undécima de AMENGUAL i BATLE, J.: “La preilustración en los medios eclesiásticos de Mallorca (ss. XVII-XVIII)”, *Hispania*, 212, 2002, pp. 911-912 y ARÓSTEGUI, J.: “La contrarrevolución española en el contexto de la contrarrevolución en Europa”, en FERRER BENIMELI, J.A. (coord.): *Masonería, revolución y reacción*, vol. II, Madrid, 1990, p. 583.

21 FERRER, M.: *Historia del tradicionalismo español*, t. I, Sevilla, 1941-1979, p. 107. Historiador carlista, pondera la obra de Ceballos y considera que entronca con el pensamiento español anterior a la llegada de los Borbones, por lo que defiende un origen autóctono de la corriente de pensamiento contraria a la Ilustración. Para él las obras de Ceballos no son más que el altavoz de la “verdadera España” que se revuelve contra las novedades y peligros que trae la nueva filosofía.

ideas de la moderna filosofía secular. Es también reseñable la labor del célebre Pablo de Olavide, que renegó de la filosofía ilustrada al volver de la Francia revolucionaria y ensalzó los valores reaccionarios en *El evangelio en triunfo* (1797). Otros apologistas destacables de este periodo posrevolucionario fueron fray Diego José de Cádiz, fray Francisco Alvarado (el conocido como “Filósofo Rancio”), el padre Nicolás Pérez, apodado “el Setabiense” o el padre Antonio Vila i Camps.

A principios del siglo XIX el pensamiento tradicionalista se centra cada vez menos en rebatir los argumentos de los filósofos franceses y pone el foco en la lucha ideológica contrarrevolucionaria y, a partir de las Cortes de Cádiz, en combatir al liberalismo.²² Entre 1808 y 1814 se publican un gran número de obras de autores reaccionarios españoles y se traducen escritos de ideólogos tradicionalistas extranjeros, especialmente franceses. Ello unido a la aparición de periódicos de corte antiliberal hizo que una parte de la opinión pública española se adscribiera al bando servil (absolutista), siempre en oposición, velada o manifiesta según la época, a los liberales gaditanos y sus propuestas de reforma. Algunas de las obras canónicas del reaccionarismo del periodo fueron: la *Apología del Altar y el Trono* y el *Preservativo contra la irreligión*, de fray Rafael de Vélez; las *Causas de la revolución en Francia en el año 1789* de Lorenzo Hervás y Panduro; las *Cartas* de fray Francisco Alvarado, el “Filósofo rancio”; y los *Sermones* de fray Diego José de Cádiz. Entre los autores extranjeros tuvo una enorme influencia el abate Agustín Barruel²³ con su extensa obra *Memoria para servir a la Historia del jacobinismo*, que fue traducida muy pronto al castellano y donde aseguraba que la Revolución francesa era producto de conjuras masónicas.²⁴ El pensamiento de Burke se refleja también en el discurso de algunos teóricos y diputados reaccionarios.²⁵ Otros autores extranjeros que tuvieron eco en nuestro país fueron el jesuita francés Claudio Nonnotte, el obispo italiano Adeodato Turchi y los regulares italianos Luigi Mozzi y Antonino Valsecchi.

El pensamiento reaccionario español hasta 1814 se define por las siguientes características:

-De naturaleza apologética y beligerante, aparece como reacción al movimiento filosófico ilustrado y tendrá continuidad como doctrina radicalmente opuesta a todos los postulados ideológicos revolucionarios.²⁶

-Los pilares intelectuales básicos son principalmente el pensamiento anti-ilustrado europeo, y sobre todo francés, del siglo XVIII,²⁷ enlazándose también en cierta manera con las fuentes patrísticas, con autores de la primera y segunda escolástica y los clásicos del

22 ARÓSTEGUI, J.: “La contrarrevolución española en el contexto de la contrarrevolución en Europa”, en FERRER BENIMELI, J.A. (coord.): *Masonería, revolución y reacción*, v. II, Madrid, 1990, p. 585.

23 FERNÁNDEZ TORRES, L.: “La imprenta reaccionaria: ariete contra el liberalismo (1810-1814)”, *Revista Historia Autónoma*, 4, 2014, p. 115. Ver también CRUJEIRAS LUSTRES, M.J.: “La filosofía rancia: un pensamiento ignorado”, *Anales del Seminario de Historia de la Filosofía*, 10, 1993, p. 49.

24 ARÓSTEGUI, J.: “La contrarrevolución española...”, p. 592. Aróstegui considera a Barruel el padre de la “visión conspirativa de la Historia”.

25 RODRÍGUEZ LÓPEZ-BREA, C.: “Don Pedro Inguanzo y Rivero, un canónigo anti-ilustrado en las Cortes de Cádiz”, *Historia Constitucional*, 14, 2013, p. 82. Algunos diputados absolutistas de las Cortes de Cádiz, como Inguanzo, admiraban la constitución histórica y el sistema parlamentario inglés.

26 VILLACAÑAS BERLANGA, J.L.: “Ortodoxia católica y derecho...”, p. 43.

27 ARÓSTEGUI, J.: “La contrarrevolución española...”, p. 593.

siglo de oro, con el intencionado fin de trazar una línea de continuidad entre la tradición escolástica y contrarreformista española y la apologética antiliberal.²⁸ La influencia de los autores anti-ilustrados y contrarrevolucionarios franceses es clara, y se siguen muchas de sus líneas argumentales en la crítica al liberalismo. Es cierto que esto puede deberse a que al nacer el enciclopedismo y la Revolución en Francia, fue en Francia (por otra parte el corazón de la Europa de la época) donde primero se refutaron las ideas de los filósofos, marcando de este modo una tendencia que fue imitada por los teóricos reaccionarios de otras naciones europeas. Ello no obsta para que el reaccionarismo español de origen francés se fuera gestando con remisiones a antiguos autores y escuelas de pensamiento propias que encajaran bien con la crítica a las nuevas ideas. Negar que el pensamiento reaccionario y tradicionalista español del periodo, y especialmente el posterior a 1814, se nutrió parcialmente de fuentes hispánicas de siglos anteriores resulta algo temerario y excesivamente categórico.²⁹

-Defensa a ultranza de la religión católica, la Iglesia, el clero (especialmente el regular, objeto de numerosos ataques por parte de los filósofos y los liberales) y la Inquisición. La Reacción considera que los intereses políticos y del Estado deben estar supeditados siempre a los religiosos. España es concebida como una comunidad católica en su dimensión pública y privada, y el catolicismo como una de las esencias metafísicas del país, lo que lleva a un rechazo frontal a la libertad de cultos,³⁰ algo que se materializó en el artículo 12 de la constitución gaditana, de largo el punto de la constitución más citado por la prensa reaccionaria entre 1812 y 1814. La introducción de este punto básico del pensamiento reaccionario en la constitución dio luego pie a los tradicionalistas para criticar decisiones del gobierno constitucional gaditano como la supresión del Santo Oficio o la desamortización de ciertos bienes eclesiásticos, resoluciones que ciertamente entraban en contradicción con un artículo tan taxativo como el 12 y que, con la restauración absolutista, sirvió a los reaccionarios para justificar la caída del régimen constitucional por ser anticatólico, ateo y desleal a la norma jurídica suprema que los mismos liberales habían jurado cumplir.

-Pesimismo antropológico y ausencia de sentido histórico.³¹ Los autores reaccionarios, por lo general espíritus profundamente religiosos, desconfían de uno de los valores fundamentales del liberalismo, el de la libertad, al considerarla como nociva y peligrosa para el hombre por alejarle de Dios.

-Los ideólogos españoles del pensamiento reaccionario del periodo pertenecen, en su mayoría, al estamento clerical,³² cobrando especial relevancia los miembros de órdenes religiosas.

-Sacralización del poder real y del orden civil establecido.³³ En este sentido continúan

28 Únicamente en este sentido podemos dar la razón a las tesis de Menéndez Pelayo y sus prosélitos, MENÉNDEZ PELAYO, M.: *Historia de los heterodoxos españoles*, t. 6, Alicante, ed. de 2003, p. 913 y ss.

29 AYUSO TORRES, M.: "El pensamiento político del manifiesto de los persas", *Aportes*, 87, 2015, pp. 7-8.

30 VILLACAÑAS BERLANGA, J.L.: "Ortodoxia católica y derecho...", pp. 48-49.

31 ELORZA, A.: "Hacia una tipología...", p. 373.

32 CRUJEIRAS LUSTRES, M.J.: "La filosofía rancia...", p. 45.

33 ELORZA, A.: "Hacia una tipología...", p. 373.

defendiendo que la soberanía temporal ilimitada reside en el Rey³⁴ al proceder su poder de Dios, principio que constituía la justificación del poder real en el Antiguo Régimen. La Iglesia Católica detenta la soberanía espiritual como institución heredera del legado apostólico, y apoya y justifica ideológicamente el poder absoluto de la monarquía y el orden estamental jerarquizado e inmutable. La alianza entre el Trono y el Altar se consideraba esencial, como sostén del orden social y político legítimo querido por Dios.³⁵ Los reaccionarios justificaban esta visión remitiéndose al Derecho histórico español (Partidas, Fuero Juzgo, etc.), del que se figuraban exclusivos guardianes y depositarios, un derecho que consideraban recogido de forma incompleta y viciada en la constitución de 1812 al reunir también el texto constitucional el ideario enciclopedista extranjerizante y las tesis liberales.³⁶ Estos reparos ante el texto constitucional de 1812 y el régimen liberal instaurado se declararon de una manera tácita para evitar la censura a través de opúsculos y sobre todo por medio de la prensa reaccionaria durante la Guerra de la Independencia, manifestándose ya con toda claridad a partir de 1814. En las Cortes de Cádiz diputados absolutistas como Borrull, Ostolaza o Inguanzo defendieron que la “constitución histórica” de España estaba basada en la religión católica, la monarquía tradicional, la unidad del territorio, el respeto a la vida y a la propiedad y las Cortes estamentales.³⁷ La corriente reaccionaria renovadora surgida en 1808 defenderá la sacralización del poder real y hará hincapié en la articulación institucional de la monarquía a través de la representación tradicional (las antiguas Cortes estamentales), criticando el despotismo ministerial del XVIII.

-Rechazo sistemático e innegociable de la práctica totalidad de los valores ilustrados, revolucionarios y liberales, tales como el pacto social, la soberanía nacional o los derechos individuales.³⁸

-Planteamientos maniqueos en los que el pensamiento tradicionalista se identifica con el bien, y el enciclopedista, revolucionario y liberal con el mal, sin dejar margen alguno a una mínima posibilidad transaccional, algo que se ve claramente en los años previos a la Guerra de la Independencia y a partir de 1814, con la restauración del absolutismo. Es frecuente que los autores reaccionarios consideren maliciosamente a liberales y afrancesados como

34 La soberanía real, que recaía en el Rey por la gracia divina, se asentaba en el concepto isidoriano y escolástico de la monarquía moderada, según la cual el pueblo cedía mediante un pacto su soberanía primitiva al Rey, el cual debía gobernar con justicia y equidad, como buen monarca cristiano, cultivando las virtudes cardinales y teologales y respetando las leyes justas. De lo contrario su sustitución estaba justificada, ya que había perdido el favor divino e incurrido en tiranía. La máxima isidoriana *rex eris si recte facies, si non facias, non eris*, resume muy bien las obligaciones y los límites del rey tradicional.

35 La pastoral de los obispos refugiados en Mallorca durante la Guerra de la Independencia, que Herrero considera uno de los documentos más importantes del periodo 1808-1814, HERRERO, J.: *Los orígenes del pensamiento reaccionario español*, Madrid, 1994, p. 363, visualiza muy bien la idealista doctrina de la doble sociedad perfecta que ampara la alianza entre Trono y Altar. Según esta teoría, el poder político era depositario de una soberanía temporal sobre el reino, pero a su vez el Papado ostentaba también una soberanía sobre el Estado en todo lo referente a los asuntos trascendentes del hombre. Ambas soberanías, real y pontificia, debían respetar recíprocamente sus esferas de influencia a fin de lograr la consecución de la doble sociedad perfecta. La soberanía eclesíástica se traducía en la protección por parte del monarca del patrimonio de la Iglesia, la garantía de la inviolabilidad de la religión, la cesión del patrimonio de los pobres y del cuerpo sacramentado de Cristo, el control de la libertad de pensamiento y la potestad judicial en todo lo referente a cuestiones de fe.

36 VILLACAÑAS BERLANGA, J.L.: “Ortodoxia católica y derecho...”, p. 51.

37 RODRÍGUEZ LÓPEZ-BREA, C.: “Don Pedro Inguanzo...”, p. 79.

38 ELORZA, A.: “Hacia una tipología...”, pp. 373-374.

una misma cosa³⁹ y traten de presentar a ambos grupos como bandos que luchaban a favor de la invasión extranjera y el contubernio revolucionario y masón. Frente a ellos se encontraban los que a su juicio combatían por la verdadera España, piadosa, monárquica y fiel a sus antiguas tradiciones. De esta forma la lucha ideológica y en los campos de batalla se convertía en una contienda escatológica entre el bien y el mal. Influye también el hecho de que en este periodo el pluralismo y la posible coexistencia pacífica de propuestas políticas y de organización social tan distintas se consideraba imposible, por lo que sólo existía una opción correcta y verdadera que debía imponerse a toda costa.⁴⁰

-Constante alusión, poniéndose énfasis en unos elementos o en otros según el autor, al enciclopedismo francés y la filosofía ilustrada, la masonería, el jansenismo, el pistoyanismo,⁴¹ el regalismo y el protestantismo (la Reforma a juicio de muchos de estos autores constituye el origen remoto del movimiento ilustrado y la Revolución), como el origen de los trastornos revolucionarios.

-La ideología reaccionaria, especialmente a partir de 1789, no es meramente especulativa y no se encuentra alejada de la realidad, sino muy al contrario, por lo general llama a cambiar el estado actual de las cosas por medio de la acción. Se exageran las circunstancias del momento presente por medio de descripciones apocalípticas ante las cuales se precisa “el imperativo de urgencia en el trance de la salvación”⁴², se hace necesaria una “contrarrevolución” ideológica y fáctica para subsanar los males que el liberalismo ha traído consigo.

-La aparición del pensamiento reaccionario está jalonada por un acontecimiento político crucial, la Guerra de la Independencia, que genera una crisis aguda en la sociedad española. En tal sentido la ideología tradicionalista se transforma y adapta a las circunstancias. El tradicionalismo anterior a la crisis presenta una ideología eminentemente destructiva que buscaba criticar y desacreditar las novedades que llegaban del extranjero desde la seguridad que España se encontraba preservada de tales males, con un gobierno absolutista estable y un tribunal que perseguía la disidencia religiosa (en esta línea irían las obras de Ceballos o Torrubia). Con la Guerra de la Independencia, el ideario reaccionario se vuelve más constructivo y renovador, pues ve cómo el antiguo orden está realmente en peligro por la aparición de adversarios que proponen vías de solución a la crisis dispares y amenazantes, y se dispone a ofrecer sus propias soluciones para contrarrestar aquéllas. Así, vemos cómo parte del reaccionarismo ideológico a partir de 1808, sobre todo a través de la prensa (pues la teorización profunda de este pensamiento reaccionario renovador no llegará hasta después de 1814) no sólo critica y denuesta a afrancesados y liberales, sino que se ve obligado a proponer soluciones ante la crisis existente. Con este fin se refuerzan conceptualmente las bases teóricas sobre las que se asentaba el Antiguo Régimen para poder argumentar mejor contra los liberales, señalando los defectos y las

39 FERNÁNDEZ TORRES, L.: “La imprenta reaccionaria...”, p. 118 y ss.

40 FERNÁNDEZ TORRES, L.: “La imprenta reaccionaria...”, p. 125.

41 Tendencia de corte jansenista surgida en la Iglesia Católica a raíz del Sínodo diocesano de Pistoia, celebrado en 1786, que pretendía reformar la Iglesia y conciliar jansenismo y ortodoxia católica. El sínodo fue auspiciado por el Gran Duque de Toscana Leopoldo, gobernante de mentalidad ilustrada.

42 LÓPEZ ALÓS, J.: “Fray Rafael Vélez contra los peligros de la Filosofía”, *Biblioteca Saavedra Fajardo de Pensamiento Político Hispánico*, 2009, p. 5.

equivocaciones de las últimas décadas, como las privanzas (en especial la del denostado Godoy), el despotismo ministerial o la excesiva centralización del siglo precedente, y planteando reformas y alternativas para apuntalar el renovado absolutismo monárquico-religioso.⁴³ La crisis abre un creativo y abierto periodo de propuestas de solución, siendo las principales la liberal y la absolutista, corrientes que pese a su aparente antagonismo comparten más cosas de las que cabe esperar, entre otras, su oposición al estado de cosas del siglo anterior.⁴⁴ El reaccionarismo ideológico español con todos sus matices, en los albores del siglo XIX, se va distanciando definitivamente del pensamiento tradicionalista de la centuria anterior, convirtiéndose en una corriente crítica que busca instaurar un absolutismo monárquico-religioso perfeccionado, libre de los vicios y defectos que habían ido pervirtiendo el sistema en el siglo XVIII.⁴⁵ Cuando a partir de 1823, en la “Década ominosa”, el absolutismo fernandino haga ciertos guiños al liberalismo más conservador (el posteriormente denominado moderantismo), la tendencia reaccionaria “pura” que aparece con la crisis de 1808 se manifestará de nuevo en revueltas como la de los *malcontents* catalanes, y acabará cristalizando en el conflicto carlista.

La prensa servil mallorquina como elemento difusor de las ideas reaccionarias

Mallorca se convierte durante la Guerra de la Independencia en un lugar de refugio para muchos españoles que huían del invasor francés, el cual no llegó a ocupar la isla. La ausencia de franceses y la masiva llegada de personas de la Península, algunas de renombre (obispos de Cataluña y Valencia, destacados liberales, periodistas reaccionarios como fray Daniel de Manzaneda, el Dr. Canet, Rodríguez de Arellano, etc.), hizo de Mallorca un centro de resistencia y de discusión política muy activo, al igual que Cádiz, en el que las nuevas ideas se hicieron eco a través de numerosos periódicos que surgieron a partir de 1808. La disputa entre liberales y absolutistas fue feroz y se tradujo en continuas alusiones, provocaciones, burlas y ataques al adversario que se lanzaban por medio de los periódicos afines a uno u otro bando.

Los integrantes de cada facción solían aludir a sus contrincantes políticos con sobrenombres generalmente despreciativos. Uno de los que tuvo más éxito para denominar a los absolutistas fue el de “serviles”, que se empezó a usar en Cádiz⁴⁶ y pronto se difundió por todo el país. La prensa afín al bando servil, menos numerosa que la liberal, especialmente

43 SUÁREZ VERDEGUER, F.: “Conservadores, innovadores y renovadores en las postrimerías del Antiguo Régimen”, *Anales de la Fundación Francisco Elías de Tejada*, 12, 2006, p. 41.

44 AYUSO TORRES, M.: “El pensamiento político...”, p. 10.

45 A pesar de su poca influencia posterior, el Manifiesto de los Persas es un documento muy importante porque constituye, por así decirlo, la declaración programática del reaccionarismo renovador español que aparece en 1808 y acabará desembocando en el carlismo. Es uno de los primeros documentos donde se explicitan los principios teóricos de este movimiento, fundamentos contruidos no sólo en clave de oposición y rechazo al liberalismo, sino también de afirmación de un orden nuevo que enlaza con el pasado y desea perfeccionarlo purgando sus deficiencias, bajo el paraguas de la monarquía católica, tradicional y representativa. Ver AYUSO TORRES, M.: “El pensamiento político...”, pp. 5-33.

46 DELS SANTS OLIVER, M.: *Mallorca durante...*, p. 476. Eugenio Tapia fue el periodista que usó por primera vez los términos de “liberales” y “serviles” para referirse a las nacientes banderías políticas gaditanas. Los propios absolutistas acabaron asumiendo gustosos el epíteto, en este sentido es curioso el único número del periódico *Lluna Patriótica Mallorquina*, donde se dice que el servil es sirviente de Dios, al igual que el Papa es “siervo de los siervos de Dios”.

en Cádiz,⁴⁷ contó entre sus redactores y colaboradores a personajes tan ilustres como fray Francisco Alvarado, fray Rafael de Vélez, que escribía en varios periódicos, o fray Agustín de Castro. Algunos de los periódicos serviles más destacados fueron *La Atalaya de la Mancha*, *El Procurador General*, *El Sol de Cádiz*, *El Tío Tremenda*, etc. En Mallorca, periódicos realistas fueron los ya mencionados *Semanario Cristiano-Político de Mallorca*, *Diario Político de Mallorca*, *Diario de Palma*, *El Amigo de la Verdad*, *Gazeta Triunfo Mensal del Centro de Sóller*, *Diari de Buja*, *Nou Diari de Buja*, *Nuevo Diario de Palma* y *Lluna Patriótica Mallorquina*. Regulares afincados en Mallorca como Raimundo Strauch, Miquel Ferrer o Manuel Traggia, directores y asiduos colaboradores de estos periódicos, difundieron a través de sus publicaciones el pensamiento reaccionario.

Frente a la tesis clásica de Sants Oliver, según la cual Mallorca era a finales del siglo XVIII y principios del XIX muy religiosa y un bastión del tradicionalismo⁴⁸, la historiografía más reciente ha puesto en duda este predominio del absolutismo en la isla. Los estudios de Roura⁴⁹ y Valentí Valenciano⁵⁰ ponen de manifiesto que muchos de los tópicos en torno al conservadurismo de la sociedad insular del periodo son cuanto menos discutibles. Hechos como la buena salud de la prensa progresista en la isla, la existencia de un clero liberal con representantes como el obispo solleric Bernat Nadal o la temprana aparición de destacados liberales mallorquines, e incluso republicanos, como el célebre ilustrado Juan Picornell (que dirigió en 1795 la Conspiración de San Blas, el primer intento de conspiración republicana en la Historia de España), prueban que el liberalismo estaba bien asentado en Mallorca. El especialista en historia de la religión en Mallorca Pere Fullana resalta la importancia en la isla de la corriente del liberalismo católico⁵¹, a la que se adscribían muchos clérigos, empezando por el obispo Nadal, lo que probaría una propagación del liberalismo mucho mayor de lo que apuntaba la historiografía tradicional. La importante presencia de refugiados procedentes de la península durante la guerra, entre los cuales había un nutrido grupo de clérigos regulares, podría explicar la amplia difusión de la prensa servil en la isla, como atestigua el elevado número de suscriptores que tenían estos periódicos.

Esta exitosa prensa reaccionaria mallorquina, que aparece para contrarrestar el eco de las publicaciones liberales, refleja perfectamente el pensamiento tradicionalista, anti-ilustrado y antiliberal que se había ido gestando en Europa y España desde varios decenios atrás. Desde artículos originales de los redactores a reseñas o recomendaciones de tal o cual obra reaccionaria, cualquier formato era válido para difundir estas ideas. En el presente estudio nos centramos en el análisis de cinco publicaciones: *Semanario Cristiano-Político de Mallorca*, *Diario Político de Mallorca*, *Diari de Buja*, *Nou Diari de Buja* y *Lluna Patriótica Mallorquina*.

47 GÓMEZ IMAZ, M.: *Los periódicos durante la Guerra de la Independencia (1808-1814)*, Madrid, 1910, pp. 27-28.

48 DELS SANTS OLIVER, M.: *Mallorca durante...*, p. 97 y ss.

49 Destacan ROURA i AULINAS, L.: *L' antic règim a Mallorca. Abast de la commoció dels anys 1808-1814*, Barcelona, 1985 y *La crisi de l' antic règim a les Balears (1780-1814)*, Palma, 1999.

50 Ver VALENCIANO i LÓPEZ, V.: *El primer liberalisme a Mallorca. Els debats polítics en el setmanari de la Societat Econòmica Mallorquina d' Amics del País i a la premsa diària de Palma, 1779-1814*, Barcelona, 2008.

51 Ver, entre otras obras, FULLANA i PUIGSERVER, P.: *Debats inconclusos. Cultura i societat a la Mallorca del vuit-cents*, Palma, 2006. Ver también AMENGUAL i BATLE, J.: "La preilustración en los medios eclesiásticos de Mallorca (ss. XVII-XVIII)", *Hispania*, 212, 2002, pp. 911-912.

Los redactores de estos periódicos eran en su gran mayoría clérigos, casi todos regulares. El editor del breve *Diario Político de Mallorca*, Sebastián Hernández, era capellán del regimiento de Zaragoza. El franciscano Raimundo Strauch Vidal dirigía el *Semanario Cristiano-Político*. Casi todos los colaboradores de este importante periódico eran eclesiásticos, como prueban las firmas del último número, en el que los redactores se despiden de los lectores. El director y redactor del *Diari de Buja*, *Nou Diari de Buja* y *Lluna Patriótica Mallorquina* era el trinitario Miquel Ferrer. *El Amigo de la Verdad* estaba dirigido por el carmelita Manuel Traggia. En cuanto a los suscriptores, que podían ascender a cerca de 300 en los periódicos más populares,⁵² el *Semanario Cristiano-Político* publica en su último número una lista de todos ellos que puede valer para el resto de periódicos reaccionarios. Una buena parte son clérigos (obispos, presbíteros, canónigos y regulares de diversas órdenes), figuran también algunos nobles, militares y profesionales liberales. Llama también la atención la presencia de muchos refugiados, oriundos de la Península. Los periódicos de Miquel Ferrer iban dirigidos, al menos sobre el papel, a los payeses y la gente del pueblo, de ahí su desenfadado lenguaje y el empleo del mallorquín.

Es importante no olvidar que estas publicaciones nacen con una misión apologética, de defensa del absolutismo monárquico-religioso ante la amenaza que representan los periódicos liberales, y, muy especialmente, la *Aurora Patriótica Mallorquina*, salida a las prensas en junio de 1812 y el más importante de todos ellos. La *Aurora* se convierte en una verdadera obsesión para los reaccionarios y motiva la aparición de varios periódicos con el único fin de rebatirla,⁵³ lo que dejan claro desde el principio, como el *Semanario*, que emplea todo su primer número en criticar al periódico liberal y declara en el segundo⁵⁴ que su único fin es destruirlo. Incluso a veces el encabezado encarna una burla explícita a la *Aurora*, caso de la *Lluna Patriótica Mallorquina*. El enfrentamiento llegaba incluso a los tribunales, como cuando en 1812 el *Semanario* denuncia a la *Aurora* ante la Junta de Censura por una serie de artículos. Las publicaciones absolutistas acusan a los auroristas de introducir en España la nociva filosofía ilustrada y la impiedad, y no dejan de señalar su carácter afrancesado por defender la ideología revolucionaria: “¿Aurora? Y, ¿va tan encesa? ¿Com pot eser? Digaumhó: ¿Mallorquina? Explicaumhó: ¡El com que sia francesa!”⁵⁵ La prensa liberal es presentada, en lo religioso, como anticlerical, antirreligiosa, impía, jansenista e incluso herética, y más en general otras acusaciones frecuentes son las de afrancesada, jacobina, irrespetuosa, sofista, hipócrita... los liberales, por su parte, contraatacaban con punzantes críticas, descalificaciones y sarcasmos, siendo esta la dinámica periodística constante en Mallorca entre 1812 y 1814.

La prensa absolutista mallorquina concede un papel protagonista a la religión católica, pues para sus redactores para que todo funcione bien en la sociedad debe cumplirse un orden jerárquico establecido por la propia naturaleza, en cuya cúspide está Dios. El monárquico-

⁵² *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 8 de octubre de 1812, nº11.

⁵³ RODRÍGUEZ MORÍN, F.: “Las dos Españas en su papel, en los albores del siglo XIX: La *Aurora Patriótica Mallorquina* (1812-1813) y el *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* (1812-1814)”, *Hispania Nova: Revista de Historia Contemporánea*, 11, 2013, pp. 7-8.

⁵⁴ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 6 de agosto de 1812, nº2.

⁵⁵ *Diari de Buja* de 23 de agosto de 1812, nº1. En las citas a los diarios escritos en mallorquín hemos decidido mantener íntegra la grafía original, incluidos los acentos.

religioso tiene la convicción de que “la religión es el fundamento de los imperios, ya que el pueblo que sigue a Dios se beneficia de su misericordia e infinito poder. Sin (...) religión, no existe una sociedad fuerte, sólo escepticismo y orgullo personal”.⁵⁶ El *Diario Político de Mallorca* indica en 1808 que los soldados de los ejércitos españoles deben impetrar el favor divino y ser ejemplares y piadosos, verdaderos soldados cristianos.⁵⁷ Muchos de estos periódicos (especialmente los diarios) sitúan en su primera página el santoral del día. El periódico de Strauch se define como cristiano en su misma cabecera, en el primer número ya se anuncia el uso de un estilo cristiano y directo y se acusa a la *Aurora* de pretender sembrar la impiedad entre el pueblo mallorquín, del que se declara protector en otro número ante las asechanzas liberales: “procuraremos mantener este religioso pueblo en las ideas católicas, que heredó de sus mayores, y no quiere renunciar”.⁵⁸ En el tono apologético habitual, y comentando una carta anticristiana de Voltaire, se dice en el *Semanario* que “la Promesa del Hombre-Dios no faltará, y de consiguiente las puertas del abismo no prevalecerán contra la Iglesia (...). No se desplomará el magnífico edificio de la Religión, que descansa tranquilamente nada menos que sobre la Palabra del mismo Dios”.⁵⁹ Ejemplos de alabanza y defensa del catolicismo pueden encontrarse a centenares en las páginas de estos periódicos. En el número 32 del *Semanario*, tras conocerse la supresión del Santo Oficio, el redactor hace una extensa censura eclesiástica del documento que decreta la disolución del tribunal y enaltece la religión católica: “La santidad de la Iglesia Católica entre otros fundamentos estriba en la verdad eterna e infalible (...). Cómo podrá concebirse santidad de cualquiera clase o esfera fuera de la Santa Iglesia, Católica, Apostólica, Romana? La verdadera nave de Pedro en que sentado Cristo, parte desde allí el pan de vida eterna”.⁶⁰

En el tercer número del *Nou Diari de Bujá* se hace una relación de las desgracias sobrevenidas a Mallorca por haber estado en contra de Dios o haber pecado gravemente en algún momento de su historia, y resulta significativa la siguiente afirmación: “se há de protegír sa relligiò, article 12 ¿y élls son obediénts? (...), que reflexiònen sas respòstas o ningunas o fóra del cás a n'es cárrecs que los hán fét publicamént, y se veurá que sémpre *un bòn católic será bòn español, y máy será bòn español, qui no sia bòn católic*”.⁶¹ En ocasiones se introducen largos escritos teológicos, de Historia de la Iglesia o de Derecho Canónico, lo cual pone de manifiesto el carácter marcadamente religioso de estas publicaciones, como los artículos publicados en los números 51 o 73 del *Semanario*. La religión es un tema omnipresente en estos periódicos, cualquier anécdota puede remitir al hecho religioso: así, en el número 48 del *Semanario* se transcribe el testimonio de un militar que está en contra de una medida del gobierno liberal en la que se exige a los militares de la obligatoriedad de descubrirse la cabeza al oír misa. Una cuestión recurrente en el *Semanario* es la defensa de los enterramientos en las iglesias (números 12, 13 o 106), frente a los proyectos liberales de acabar con estas prácticas.

56 CARPIZO BERGARECHE, E.: *La esperanza carlista (1844-1874)*, Madrid, 2008, p. 185.

57 *Diario Político de Mallorca* de 23 de junio de 1812, nº 9.

58 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 8 de octubre de 1812, nº 11.

59 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 15 de octubre de 1812, nº12.

60 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 4 de marzo de 1813, nº32.

61 *Nou Diari de Bujá* de 13 de junio de 1813, nº3. Las cursivas son del propio periódico.

Como es lógico, no sólo la religión en general es vindicada, sino también la Iglesia y sus ministros. El *Diari de Buja* en su número 16 defiende a los obispos zaheridos por los liberales. El *Semanario* asegura en su primer número que la moderna filosofía y los liberales atacan sin piedad al clero regular en una estrategia por disminuir la influencia de la religión en la sociedad, y que tras conseguirlo, el siguiente objetivo serán los obispos y párrocos, a los que dominarán a través de mecanismos regalistas. Este periódico se distinguirá especialmente por defender con frecuencia al clero regular frente a los ataques de los liberales. Se señala el origen de los votos y de la vida monacal en fuentes evangélicas y el celo de los frailes por la religión (nº16), su misión de ser guardianes de la piedad y de evitar el contagio de las ideas liberales (nº27), el amor que le profesa todo el pueblo español (nº38), resaltando sus logros históricos, como la evangelización de América (nº77), denunciando la injusticia del régimen político del momento, que maltrata al clero regular y lo considera inútil, y defendiendo constantemente a los frailes de los ataques de los liberales (números 30, 44, 45, 46, 54, 55, 56, 70, 94...), etc. El *Semanario* respaldará también con ahínco al Papa, los obispos, párrocos y demás integrantes del clero secular, defendiendo el poder temporal de la Iglesia y la jerarquía y la disciplina eclesiásticas (números 56, 63, 69, 73, 75, 77, 78, 81, 89, 93, 94...).

Es habitual que este periódico copie en sus páginas discursos de otros diarios (por lo general absolutistas, como *La Atalaya de la Mancha*, *El Procurador General de la Nación y del Rey*, etc.) donde se defiende el catolicismo, al clero secular y regular, etc. En otras ocasiones el *Semanario* copia textos y discursos en defensa de la Iglesia y del clero de las Cortes, de representaciones de determinados personajes o gremios sociales (como los escritos de diversos gremios de Palma dirigidos al jefe político, números 39 y 42 o edictos de obispos como el de Ibiza o el de Santiago, números 48 y 95 respectivamente) o de obras apologéticas.

La Inquisición, tribunal ampliamente defendido por teóricos reaccionarios como Vélez o Alvarado, aparece frecuentemente en las páginas de los periódicos serviles mallorquines, que no dejan lugar a dudas sobre su posicionamiento en este asunto. El *Diario Político de Mallorca*, en una nota de su editor, afirma en 1808: "Los trabajos infatigables de la Inquisición de España desde el año 1795, la lucha heroica que ha sostenido sin cesar contra un diluvio de escritos destructores de la moral, del dogma y del trono..."⁶² La *Lluna Patriótica Mallorquina* ensalza en su único número publicado el establecimiento del Santo Oficio por parte de los Reyes Católicos. El *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* defiende la utilidad del tribunal en numerosas ocasiones y plasma apologías en su defensa ante el proyecto de supresión concebido por las Cortes de Cádiz. Tras el decreto de abolición del 22 de febrero de 1813, que supuso un golpe durísimo para el semanario tras haber estado meses haciendo campaña a favor de su mantenimiento (como atestiguan los números 12, 17, 23, 27, 29, 30 y 31), se publica en el número 32 una censura teológica al decreto y los redactores lamentan la supresión del tribunal. A partir del número 33 las alabanzas se vuelven más veladas y nostálgicas, no sin ciertos exabruptos vengativos que ven en la futura restauración del Santo Oficio el instrumento para tomarse la revancha, como el que aparece en la "Contestación" del número 37:

⁶² *Diario Político de Mallorca* de 2 de agosto de 1808, nº49.

Aquello de "Inquisición", bien puede que sea verdad que ha muerto (...). Poco importa: y si es verdad que murió, corre a cuenta de la "piedad" y "religión" de los "liberales" su "resurrección": así como corrió a cuenta de los "liberales moriscos", y "judaizantes" su "institución"; y cuando esto suceda, que sucederá si ha muerto, arrancaremos el epitafio, y pondremos: "Post fata resurgo". Válgame Dios, y qué "santas hogueras", y "sagrados freideros" veremos!... Si...⁶³

En los números 39 y 40 del Semanario se copian discursos a favor de la Inquisición del diputado mallorquín Antonio Llaneras, y en los dos siguientes números se copia, comenta y celebra un supuesto decreto (a todas luces falso) de Fernando VII en el que se restablece la Inquisición. A pesar de todo los redactores del Semanario tratan de adaptarse a la nueva situación jurídica y de proteger los bastiones que legalmente aún les quedan, como prueba el número 56 en el que respondiendo a las críticas de la prensa liberal, defienden el nuevo papel de los obispos como guardianes de la ortodoxia y nuevos inquisidores. Con el retorno de Fernando VII a España en marzo de 1814 se hacen constantes las peticiones explícitas de restauración. Así, en mayo de 1814 se copian las representaciones del clero de Santiago de Compostela por la restauración del tribunal (números 94 y 95), y en julio los redactores afirman claramente que debe ser restaurado (nº103) y se copia la representación del ayuntamiento de Palma al Rey pidiendo la vuelta de la Inquisición (nº105). Dichas demandas se vieron satisfechas cuando el 21 de julio de 1814 el monarca reinstauró el Santo Oficio.

En su reiterada defensa de la Inquisición, la mentalidad de los redactores del Semanario se muestra en ocasiones algo arcaica. En el número 52 se defiende, con reservas, la existencia de las brujas: "muchísimas son las vulgaridades que en esta materia se han creído y se creen; pero ningún hombre de sana crítica puede atribuirlo todo a meras vulgaridades (...). Tenemos (...) la posibilidad de que el diablo, permitiéndolo Dios transporte un cuerpo humano de un lugar a otro en brevísimo tiempo".⁶⁴

A lo largo de sus tres años de historia, este periódico defendió el Santo Oficio frente a los ataques que se vertían desde la *Aurora* y otros periódicos liberales de la isla. Se presenta la Inquisición como un instrumento esencial para proteger la pureza de la ortodoxia católica y preservarla de la herejía ("Discurso sobre la Inquisición", números 5, 6, 7 y 9). Se destaca también que es una institución popular, siendo los que piden su supresión una pequeña minoría (números 3 y 9), estimada por los monarcas (nº7) y santa (nº12). Para los redactores su constitucionalidad es evidente (nº5, y se cita el artículo 12 de la constitución gaditana, nº9) y ha contribuido a la felicidad civil y religiosa de España (nº9). Se argumenta que su existencia es necesaria al ser imposible que una nación que se declara católica permita la tolerancia en materia religiosa (nº5). Esgrime también el periódico un razonamiento formal: las autoridades eclesiásticas tienen competencia exclusiva en lo tocante a los tribunales de la Iglesia y al castigo de los delitos de herejía, por lo que la Inquisición no puede ser abolida por la autoridad secular (números 5, 7). En la misma línea se dice también que el delito de herejía y otros asociados deben ser juzgados por un tribunal especializado en causas pertenecientes a la fe como la Inquisición, y no sólo por los obispos como proponen los liberales (números 6, 7). En ocasiones se apela al sentimiento patriótico, arguyéndose que la Inquisición no debe suprimirse porque es lo que desea Napoleón, ya que sin su existencia le será más fácil someter España (nº5). La existencia del tribunal se

⁶³ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 8 de abril de 1813, nº37. Las comillas están en cursiva en el original.

⁶⁴ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 15 de julio de 1813, nº52.

justifica históricamente, al ser venerable por su antigüedad (nº9) y haber prestado grandes servicios históricos a España, siendo uno de los más importantes el haberla preservado “de los Moros, de los Judíos, de los Luteranos, Calvinistas, Hugonotes y otras sectas malditas que han turbado y asolado otros reynos y naciones”,⁶⁵ o haber facilitado la cohesión y la paz pública en los diversos dominios de la monarquía hispánica (nº7). Otros argumentos para defender el Santo Oficio son que es un tribunal justo que no hace distinciones en función del origen social o el poder de los reos (nº7), que garantiza la libertad civil bien entendida (nº7), suponiendo su abolición una gran convulsión que perjudicaría enormemente al Reino (nº9). También se destaca que es un tribunal benigno y clemente con el reo que se distingue por la caridad evangélica frente al resto de tribunales, siendo el uso de la tortura mucho más suave en aquélla que en éstos (números 7, 9).

Es interesante el análisis de la causa que defienden los redactores de estos periódicos, ya que en muchas ocasiones se prefigura el conocido lema carlista de “Dios, Patria y Rey”. El *Diario Político de Mallorca*, centrado en los acontecimientos bélicos, manifiesta, al hablar de varios mallorquines que se han propuesto levantar compañías de voluntarios por si atacan los franceses: “estos rasgos de fidelidad y patriotismo (...) concurriendo a porfía a coronarse de laureles de gloria en la defensa de la causa más justa que los siglos vieron, y a adquirir el ilustre título de dignos hijos de la Religión, del Rey y de la Patria”.⁶⁶ En el número 25 se dice que el diario está al servicio del Rey, la religión y la patria, en el 16 hay un discurso patriótico con referencias continuas a la religión y al Trono. En general, las arengas patrióticas del diario remiten continuamente a la monarquía y el catolicismo como las causas por las que se combate al francés. La Historia ofrece a los redactores un retablo de heroicidades que les sirve para exaltar el sentimiento patriótico entre sus lectores, como en el número inaugural, cuando al hablarse de los combates en Cataluña se recuerdan gestas bélicas de la historia catalana.

Para el *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* ser español va indisolublemente unido a ser católico (nº62). En el número 34 de este periódico se dice que los “votos de la nación” durante la guerra han sido “viva la Religión, viva el rey Fernando, y mueran los franceses” y en varios números se encuentra también la tríada religión-patria-Rey como la causa que ha unido a los españoles durante la guerra contra los franceses y frente a los liberales (números 65, 79, 84, 96, 106). En el último número se dice: “hemos hecho la causa de la religión, del Rey, de la patria y de los buenos”.⁶⁷ El *Diari de Buja* coincide también en señalar patria, monarquía y sobre todo religión como elementos definitorios del buen español, y pregunta retóricamente a los liberales: “si vóltros no sou de Déu, perque no escoltáu sa séua paráula, ¿cóm podèu ser faels a n’el réy, ni à sa patria?”.⁶⁸ Parece claro que la tríada de Dios-patria-Rey era un lugar común para los reaccionarios mucho antes de empezar la primera guerra carlista.

El tema de la monarquía y el modelo monárquico ideal concebido por los absolutistas es tratado de manera mucho más difusa y menos profunda que el de la religión en la

⁶⁵ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 10 de septiembre de 1812, nº7.

⁶⁶ *Diario Político de Mallorca* de 28 de junio de 1808, nº14.

⁶⁷ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 28 de julio de 1814, nº106.

⁶⁸ *Diari de Buja* de 4 de abril de 1813, nº10.

prensa servil mallorquina. Los periódicos no van mucho más allá de expresar el deseo de que la soberanía recaiga en el rey y que éste gobierne y legisle con plena autonomía y conforme a las leyes y fueros tradicionales, con cortes estamentales, etc. y sin camarilla ni ministros plenipotenciarios (como Godoy) que desvirtúen la acción del gobierno real. En la despedida a sus lectores del *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* los redactores declaran haber sido, desde el principio, y pese a haber aceptado el régimen constitucional (al no quedarles otro remedio), “amigos del [régimen] monárquico, y de la soberanía absoluta del Rey”.⁶⁹ Son habituales las críticas al papel que el monarca juega en el sistema político liberal. El *Semanario* asegura en su primer número que periódicos como la *Aurora*, por su tácito o real desprecio a la autoridad y el respeto debido a la figura monárquica, soliviantan al pueblo y fomentan el tiranicidio. Es habitual la acusación según la cual el liberalismo considera tiranos a los reyes y su fin último es destronarlos (números 32, 43). En su número 96 el *Semanario* publica un “Artículo Comunicado” estando ya Fernando VII en España en el que se asegura que los liberales son los que menos han luchado por la libertad del Rey y han incumplido su propia Constitución al arrogarse facultades que le correspondían al monarca.

Pese a no haber atisbos de ninguna fundamentación teórica exhaustiva en abstracto del absolutismo monárquico, sí podemos encontrar ejemplos de lo que los reaccionarios consideran el “monarca ideal” plasmados en la persona de Fernando VII. Los artículos y discursos patrióticos donde se exalta su figura son abundantes. El *Diario Político de Mallorca* realza las virtudes religiosas del monarca en su número 29: “nuestro adorado Fernando heredero de su augusto Padre, añade por su religión y virtud nuevos esmaltes a la gloria de los antiguos Reyes. Émulo de los Hermenegildos en la piedad y en los trabajos, nos recuerda aquellos tiempos dichosos en que la Religión acrisolada brilló sobre el trono de España”.⁷⁰ En el número 27 de este diario se dice que con la nueva dinastía impuesta se rompe con una línea sucesoria que se remonta a los Reyes Católicos y cuyos monarcas se habían destacado por su amor a la religión. El *Semanario* multiplica los artículos dedicados a Fernando VII en 1814, con la vuelta del monarca a España. En un número extraordinario (16 pliegos en lugar de los 12 habituales) de marzo de 1814 los redactores del *Semanario* proclaman: “ALBRICIAS (...). Ya llegó el deseado de los buenos, el temido de los malos, el perseguido de los *Veranios*, el protector de la religión, el exterminador de la impiedad y herejía, y religiosísimo descendiente de los Recaredos, de los Pelagios, y de los Fernandos. Viva, viva, viva Fernando VII”.⁷¹ A partir del número 97 del 26 de mayo, en el que se copia y orla el decreto de Fernando VII por el que niega a jurar la Constitución y a reconocer la obra legislativa de las Cortes, se introduce bajo el encabezado y la fecha la proclama “Viva nuestro soberano Fernando VII” hasta el último número del *Semanario*. En mayo, junio y julio de 1814 se publican descripciones de las celebraciones en diversas ciudades por la vuelta del Rey a España. Los artículos laudatorios del *Semanario* hacia la figura del soberano son habituales en estos meses, haciéndose mucho hincapié en su fervor y religiosidad. En el número 103 se copia la carta de un fraile mallorquín que está en Madrid y habla de la rutina diaria del monarca,

⁶⁹ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 28 de julio de 1814, n°106.

⁷⁰ *Diario Político de Mallorca* de 13 de julio de 1808, n°29.

⁷¹ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 31 de marzo de 1814, n°89.

en ella se dice que es un hombre piadoso de misa diaria que incluso en sus ratos libres se pasea por conventos y otros edificios religiosos, madrugador, muy trabajador y austero.

Las citas o menciones en los periódicos a obras y autores tradicionalistas, anti-ilustrados y antiliberales ayudan a esclarecer quiénes fueron los referentes teóricos más importantes para los reaccionarios españoles de principios del siglo XIX. Los periódicos, en un tiempo en el que no existían los grandes medios de comunicación de masas, tenían entre otras funciones un papel divulgativo muy importante y daban a conocer obras y ensayos que de otra manera hubieran resultado más inaccesibles. En el caso de la prensa absolutista mallorquina, las referencias bibliográficas son abundantes y no hay duda que las obras de Barruel, Vélez, etc. alcanzaron una difusión notable gracias a estos periódicos. Cabe diferenciar dos tipos de fuentes en las alusiones: las obras y autores antiguos, anteriores al siglo XVIII, que acostumbran a ser la biblia, padres de la Iglesia, santo Tomás de Aquino, artículos de concilios ecuménicos, en especial el de Trento, escritos de papas y clásicos grecorromanos; y obras y autores del siglo XVIII en adelante.

Con respecto al primer tipo de fuentes, destaca la omnipresencia de autores católicos de todas las épocas, doctores célebres, santos antiguos, medievales y modernos, papas, obispos, pensadores escolásticos o presbíteros y religiosos menos conocidos. La biblia tiene en estos periódicos un protagonismo muy destacado. Recordemos que sus redactores son en su mayoría eclesiásticos y que el recurso a la cita bíblica tiene para ellos una validez inequívoca a la hora de consolidar argumentos y resolver todo tipo de controversias. El *Semanario* da comienzo a su primer número con unos versículos de la epístola de san Judas y cita frecuentemente el texto bíblico. Algo similar ocurre con el resto de periódicos estudiados. Entre los padres de la Iglesia, el más citado es sin duda san Agustín. Otros padres de la Iglesia citados en estos periódicos son san Jerónimo, san Juan Crisóstomo (por el que tiene especial predilección el redactor del *Diari de Buja*), san León Magno, san Gregorio Magno, Eusebio de Cesarea, san Isidoro, san Gregorio Nacianceno, san Gregorio Niseno, san Ignacio de Antioquía, san Cipriano, san Vicente de Lerins y Orígenes. Santo Tomás de Aquino es después de san Agustín el doctor de la Iglesia al que más se alude. El *Semanario* copia frecuentemente artículos del concilio de Trento y fragmentos de documentos papales, especialmente cuando quiere rebatir proposiciones liberales o de los filósofos, como hace en su número 73 a colación de un debate sobre disciplina eclesiástica, o en el número 7 al defenderse la Inquisición. Las citas de escritores clásicos grecorromanos son testimoniales: en las páginas del *Semanario* se registran unas pocas referencias a Platón (nº9), Virgilio (nº81) y Ovidio (nº86).

Mucho más habituales son las referencias a obras y autores recientes. Aquí cobran gran relevancia los pensadores reaccionarios y apologistas católicos del siglo XVIII y principios del XIX, en especial fray Francisco Alvarado (conocido como "El Filósofo Rancio") y el abate francés Agustín Barruel. Las *Cartas* del "Filósofo Rancio" son continuamente citadas en las páginas de los periódicos serviles mallorquines. El *Nou Diari de Buja*, con su estilo coloquial, dedica estas palabras al fraile de Marchena: "un espanyol, un cristià, un cavallèr còm més rànçi es millòr. Es *filosóf rànçi* se pòt gloriar d' aquést nom. Ell entén sa filosofia més que es moderns, perque nigù pot colcàr a un ása, si aquést no vá deváll y éll demünt. (...) Lo cert

es que en tánta sál cóm du, no pót tornár *ránci máy*".⁷² El *Semanario*, por su parte, parece considerar a Alvarado como su autor de referencia, a juzgar por las numerosas citas a sus *Cartas* que aparecen en el periódico. En 1813, en la sección de "Avisos", el periódico de Strauch anuncia la venta de las *Cartas* de Alvarado en varios de sus números. En el número 19 se defiende al "Filósofo Rancio" y su obra de los ataques vertidos en un artículo de la *Aurora*. En las *Cartas*, afirma el *Semanario*, se vislumbra una doctrina tomista sólida y profunda, que se ayuda de la Escritura y el Derecho Canónico, el estilo es original, natural, ameno y gracioso, no carente de exactitud, método y amplitud de ideas. El celo mostrado por Alvarado en el combate contra la impiedad le vale a juicio del periódico el título de "Honra de España y Martillo de pícaros".⁷³

Barruel, por su parte, es muy citado por los periódicos serviles. En una fecha tan temprana como 1808 el *Diario Político de Mallorca* dedica más de 20 de los 61 números publicados en su corta vida a copiar parte de la obra más conocida del jesuita francés, las *Memorias para servir a la Historia del Jacobinismo*, con el fin de demostrar que la masonería ha sido la causa de los triunfos de Napoleón en Europa. El *Semanario* cita en ocasiones a Barruel y da cuenta en varios números a sus lectores de la traducción al castellano (en la que participaba el mismo director del periódico, fray Raimundo Strauch) que se estaba llevando a cabo de las *Memorias*, y que se vendía por tomos en el convento de los dominicos de Palma. Pese al protagonismo evidente de Barruel y Alvarado, los periódicos serviles citan también a otros apologistas, como Rafael de Vélez (el *Semanario* publica en su número 22 una extensa reseña de la obra *Preservativo contra la irreligión*, que recomienda a sus lectores), Forner o las homilias de Adeodato Turchi. Sin embargo, no hay rastro en estos periódicos de importantes pensadores reaccionarios como Ceballos, Hervás y Panduro, Diego de Cádiz, etc.

Salvando una referencia del *Semanario* al padre Mariana en su número 7 para defender la Inquisición y alguna cita aislada más, no es frecuente que se aluda a autores del siglo de oro español para defender argumentos tradicionalistas y anti-ilustrados. En este sentido parece clara la preferencia de los redactores por los inveterados doctores de la Iglesia y los apologistas de su tiempo.

Los periódicos serviles mallorquines nacen, en su mayoría, con el declarado fin de luchar contra la prensa liberal. Los artículos criticando el liberalismo, la filosofía enciclopedista, etc. son incesantes, al igual que las reseñas implacables de todo aquello que publica esta prensa. Para ellos la conexión entre filosofía ilustrada y revolución y liberalismo está clara, y los liberales españoles son víctimas de la funesta filosofía extranjera. En su primer número, el *Semanario* (cuyo redactor, Strauch, demuestra ser un buen conocedor de la Enciclopedia y las obras de los filósofos franceses) considera que el movimiento ilustrado tiene como objetivo principal destruir la religión. Ésta parece ser la convicción casi unánime de los reaccionarios españoles, que piensan que la filosofía ilustrada es cómplice o directamente defensora y promotora de la impiedad, el ateísmo, el deísmo y el agnosticismo. Se señalan también la actitud irreverente y ofensiva hacia los ministros

⁷² *Nou Diari de Buja* de 18 de julio de 1813, nº13. Las cursivas son del propio periódico. El redactor Miquel Ferrer viene a decir que el Filósofo Rancio, con su filosofía, cabalga sobre la filosofía moderna y se sobrepone a ella, sometiéndola, como el jinete que cabalga sobre un asno.

⁷³ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 3 de diciembre de 1812, nº19.

de la Iglesia y la obsesión de los filósofos con los frailes y los monjes. En su número 43 el *Semanario* publica un artículo titulado “Qué sería de la España si los filósofos triunfasen?”, donde se pinta un cuadro apocalíptico. El *Diario Político de Mallorca* empieza su primer número retrayéndose a los tiempos de Carlos IV y recordando cómo al subir al trono este monarca se pudo atajar la amenaza filosófica gracias a la vigilancia del clero, de la Inquisición y a la piedad del mismo Rey. En el número 14 del *Semanario* se dice que los filósofos son mentirosos y defienden sus argumentos con malas artes y sofismas, pues para ellos el fin justifica los medios. En un largo discurso copiado del *Procurador* que aparece en el número 83 y se extiende varios más, se afirma que las ideas de la filosofía moderna conducen al decaimiento moral de los pueblos.

El periódico de Strauch repite en numerosas ocasiones la idea de que el jansenismo y su versión más actualizada, el pistoyanismo (corrientes que considera heterodoxas, pues “ablandan” a la Iglesia y conducen a la impiedad y el ateísmo) y la filosofía ilustrada están íntimamente unidas en su lucha común contra la ortodoxia católica. Es habitual también el relacionar secuencialmente jansenismo, filosofía y liberalismo como tres hechos nefastos que vienen a ser una misma cosa: tendencias heterodoxas encaminadas a socavar la doctrina católica y en último término a destruir la religión. En un artículo que lleva por nombre “Idea sucinta del jansenismo” se dice: “esta y otras gestiones hicieron los *devotos* jansenistas para ganarse la amistad de los Señores filósofos; y a más de esto les descubrieron el sistema jansenístico y el importante servicio que con él les podían hacer en la ejecución del plan que se había trazado de destruir la religión y la monarquía”.⁷⁴ La masonería ocupa también en el imaginario reaccionario un lugar destacado como elemento impulsor y catalizador de la filosofía ilustrada y la revolución.

El origen del liberalismo está pues para los redactores de estos periódicos en diversas corrientes relacionadas entre sí y lideradas por la filosofía ilustrada nacida en Francia, que inspira a los liberales. El *Semanario* lo deja meridianamente claro: “los redactores de la *Aurora* (...) imitan a D’Alembert, a Raynal, y a Diderot, que es decir en otros términos: los redactores de la *Aurora* imitan a los filósofos franceses, se agazapan como los filosofistas franceses”.⁷⁵ La *Lluna Patriótica Mallorquina* define así a los liberales: “*lliberal* vol dir un qui no fa càs de res, qui en no ser sa caritat à un pòbre, sa llimosna à un frare, ò es deumas à la Iglesia, no plañ res; àntes be no fa cas de dar sa familia à Napoladròn, sa patria à n’es francésos, ni s’ànima à n’el dimòni. Axó es lliberalidat”.⁷⁶ Resulta difícil resumir en pocas palabras lo que los redactores pensaban de los liberales, dado que en todos los números se dedican a atacar directa o indirectamente al liberalismo y sus defensores, pero algunas de las acusaciones más comunes (enemigos de la Iglesia y de los frailes, cómplices de Napoleón, etc.) se hallan en este texto de la *Lluna*.

Dado el carácter eminentemente clerical de los periódicos serviles, a la hora de atacar a los liberales donde se hace siempre más hincapié (con mucha diferencia) es en el tema religioso y en cómo el liberalismo conduce a la impiedad y es adversario de la religión católica, la Iglesia y sus ministros. De esta acusación central se van derivando el resto:

⁷⁴ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 20 de mayo de 1813, n°44. En cursiva en el original.

⁷⁵ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 14 de enero de 1813, n°25. En cursiva en el original.

⁷⁶ *Lluna Patriótica Mallorquina* de 28 de marzo de 1813, n°1.

antipatriotas, masones, aliados del enemigo francés, libertinos, etc. En el *Semanario*, el constante tono crítico con los liberales deja también espacio para el humor y la ironía, pero se hace más violento tras la supresión de la Inquisición en febrero de 1813, algo que se refleja en números como el 33 del mes siguiente, en el que se califican de heréticas y anticatólicas unas proposiciones hechas por los diputados liberales Argüelles y Toreno, o en el 32, donde comentando en nota al pie una representación reaccionaria de la ciudad de Sevilla a las Cortes se dice: “sepan, que Sevilla habla así y así habla toda España, a excepción de quatro mentecatos que quieren regenerarnos a la francesa”.⁷⁷

La impiedad de los liberales en mayor o menor grado es cosa probada para los reaccionarios, que a medida que va evolucionando el régimen constitucional se inclinan cada vez más por identificar tácitamente liberalismo con herejía. Al principio el artículo 12 de la Constitución y su rotunda declaración confesional les da esperanzas: el *Semanario* dice en su número 10, a raíz de unas elecciones de diputados a Cortes, que conviene que éstos sean buenos católicos y no filósofos. Las referencias al artículo 12 son abundantes pues este punto supone para los absolutistas la garantía que en España la religión católica y la Iglesia serán salvaguardadas. En su número 15, el *Semanario* define la constitución de Cádiz como “sabia y religiosa” y dice que los impíos son los enemigos de la Constitución. Sin embargo, tras hechos como la abolición de la Inquisición, las desamortizaciones o la permisividad ante los ataques vertidos contra la religión y la Iglesia desde ciertos periódicos liberales (hechos todos ellos que los reaccionarios consideran anticonstitucionales por conculcar el artículo 12), los tradicionalistas pierden muy pronto la fe en el régimen constitucional gaditano. A partir de 1813 los liberales son ya vistos como los enemigos declarados de la religión, que con el fin de destruirla se saltan hasta su propia norma suprema. El reaccionarismo distingue en la facción liberal dos maneras de enfocar la cuestión religiosa: la jacobina (que pese a las exageraciones de los adversarios, fue casi inexistente en España) que ataca la religión de frente y busca en último término implantar el ateísmo; y la jansenista, que para los reaccionarios engloba todos aquellos posicionamientos religiosos católicos de tipo transaccional y reformista, jansenistas o no, de mentalidad más abierta y tolerante y que buscan una Iglesia menos represiva y no tan apegada a los bienes terrenales. Los redactores absolutistas critican ácidamente la postura jansenista, que tildan de hipócrita por querer minar la Iglesia desde dentro. Naturalmente los ataques al clero por parte de la prensa liberal son también censurados por el *Semanario* y el resto de periódicos, se critica especialmente la obsesiva animadversión de los liberales hacia los frailes. Otros aspectos muy criticados son que no se prescriba el respeto debido a los sacerdotes, que los liberales consideran simples ciudadanos; las desamortizaciones; o el regalismo y el desprecio que los liberales muestran hacia el Papa.

Como se ha mencionado anteriormente, la prensa servil trata con frecuencia de desacreditar a los liberales tildándolos de afrancesados y colaboracionistas, como reflejan estas décimas del *Semanario*: “Mientras que los guerreros / ensangrientan batallas / defienden con su sangre / los fueros de la patria (...) otros *jacobinitos* / afilan sus espadas / y chillan y alborotan / y magullan y sajan / a clérigos y frayles... / ¿y por qué? Porque aspiran / a

⁷⁷ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 4 de marzo de 1813, nº32. Los absolutistas creían realmente que la mayor parte del país era afín a sus ideas. En el número 54 del *Semanario*, del 29 de julio de 1813, se dice que para enojo de los liberales, los “fanáticos y serviles” son mayoría en España.

afrancesar la España”.⁷⁸ En marzo de 1813, recién abolida la Inquisición por las Cortes de Cádiz, se copia en el *Semanario* sin comentario alguno el decreto de Napoleón de 1808 que suprimía el Santo Oficio en España, proyectándose un silencioso e implícito paralelismo entre los liberales españoles y los invasores franceses. En el número 63 de septiembre de 1813 se inserta una carta ficticia de Napoleón, intitulado como “Generalísimo de los hermanos liberales franc-mazones Napoleón Bonaparte”, en la que felicita a los redactores de la *Aurora* por el contenido de su periódico.

La postura de estos periódicos frente a la constitución de Cádiz es ambigua, menos agresiva, posiblemente porque eran conscientes de las consecuencias penales que podía acarrear el atacarla de manera directa.⁷⁹ Sin poderse descartar que tras el nacimiento del texto constitucional los reaccionarios albergaran ciertas esperanzas, sobre todo merced al artículo 12 que garantizaba la preservación de la religión católica, parece que muy pronto se vieron defraudadas. Los redactores disfrazaron sus subrepticias reticencias usando diversas estrategias, tales como denunciar el incumplimiento reiterado del artículo 12 (especialmente a partir de 1813), criticar a los liberales por su errónea interpretación y comprensión de la constitución o señalar implícitamente paralelismos entre la constitución y todo lo francés.⁸⁰

Con la llegada de Fernando VII a España, y especialmente tras renegar el monarca de la norma suprema de 1812, el *Semanario* critica ya abiertamente la constitución, en ocasiones con duras palabras, algo que contrasta con la postura anterior de la prensa absolutista y pone de manifiesto su hipocresía en este punto. Las alabanzas a la constitución tampoco escasean, y podrían ser la prueba del buen recibimiento inicial: el *Semanario* califica al texto como sabio y religioso en su número 15 de noviembre de 1812, y aún unos meses después, en junio de 1813, el *Nou Diari de Buja* da vivas a la Constitución en su número 2. En el número 11 de octubre de 1812 del *Semanario* se dice que en las provincias y los pueblos reside esencialmente la soberanía y se denomina a las cortes “augusto congreso nacional”. Este periódico cita en ocasiones la constitución, y no sólo su artículo 12 (sin duda el más citado) sino también otros, como los artículos 4, 7 o 373 citados en los números 46, 9 y 27 respectivamente.

Pese a todo, independientemente que responda a una estrategia o sea el resultado de una queja sincera, desde el principio los periódicos reaccionarios denuncian que los liberales incumplen la Constitución, sobre todo el artículo 12. Ya en su primer número de julio de 1812 el *Semanario* señala que los liberales, y más concretamente la *Aurora*, incumplen dicho artículo. En el número 8 se dice que el fin último de la *Aurora* es minar “alguno” de los artículos constitucionales. Las críticas se tornan más ácidas en 1813, tras la supresión de la Inquisición y otros hechos que a juicio de los reaccionarios suponen ataques a la religión. En su número 50 de julio de 1813, en una nota al pie, el *Semanario* llega a juzgar a las autoridades por su conformismo: “Las autoridades políticas y militares han jurado antes obedecer a la nación representada en el congreso (...) siempre que se les mantenga en el goze de sus riquezas, que guardar y hacer guardar la religión católica apostólica romana única verdadera”.⁸¹

78 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 24 de junio de 1813, nº49. En cursiva en el original.

79 RODRÍGUEZ MORÍN, F.: “Las dos Españas...”, p. 9.

80 RODRÍGUEZ MORÍN, F.: “Las dos Españas...”, pp. 10-13.

81 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 1 de julio de 1813, nº50.

En agosto de 1813 el *Semanario* publica una “Décima servil en elogio de la Constitución española” que resume bien lo que supuestamente los absolutistas esperan de la Constitución: “Como ciprés empinado / entre retamas a miles / entre códigos civiles / el nuestro se ha remontado / ¿Cómo ha subido a tal grado? / Porque sus raíces son / Católica Religión / Nacional Soberanía / Moderada Monarquía / Cristo, Fernando, Nación”.⁸² En el número 62 de septiembre en nota al pie el periódico, como tantas otras veces, aún acusa a los liberales y a la *Aurora* de ser anticonstitucional: “el origen de los disturbios acaecidos en Mallorca (...) debe buscarse no en el influxo de los frayles, sino en las perversas, impías, erróneas y anti-constitucionales doctrinas de la famosa Aurora”.⁸³ Será una de las últimas ocasiones en que el *Semanario* utilice la constitución para atacar a sus adversarios. A partir de marzo de 1814, con la llegada de Fernando VII a España, el periódico comienza a adoptar posiciones cada vez más explícitamente absolutistas y denomina “wándalos” a los liberales. Aún en el número 89 del 31 de marzo el padre Strauch, en una “Alocución al religioso pueblo de Mallorca”, mantiene la línea editorial ambigua y farisea de los meses precedentes en lo que respecta a la constitución y dice que “ojalá” se observase la misma, en especial el artículo 12. El 19 de mayo, cuando aún no se sabía en Mallorca si el Rey juraría o no la constitución, se discute sobre este asunto. Aunque no se pone en entredicho la legitimidad del texto de Cádiz, se dice que los que más lo han defendido, es decir, los liberales, son los que más lo han infringido (en especial el artículo 12) y los que menos han luchado por la libertad del rey y de España.

El número 97 de *Semanario*, fechado el 26 de mayo, donde se copia el comunicado de Fernando VII renegando de la constitución de 1812, marca un punto de inflexión ya que a partir de entonces el periódico se revelará como netamente absolutista y anticonstitucional. El 7 de julio se dice que la constitución era nula en su origen e implantada irregularmente al carecer el pueblo de la necesaria libertad debido a la invasión napoleónica. El último número del periódico, publicado el 28 de julio de 1814, es muy importante al reflejar la verdadera opinión que la constitución (más adelante en el mismo texto calificada de infame) y el régimen político implantado en 1812 merecía a los redactores:

*Nuestros enemigos (...) contaban con toda seguridad con la protección de un gobierno, vendido a los agentes de la impiedad, y cuyas órdenes eran dictadas por el partido dominante de los discípulos de Weishaupt. (...) Sí, enemigos éramos y seremos eternamente de una constitución trazada por los más furiosos Jacobinos, y en la que se habían echado con arte los primeros elementos de la irreligión y del republicanismo, y las primeras semillas de una revolución espantosa (...). Sí, enemigos éramos de las nuevas instituciones, y sentíamos vivamente el no poder decir quanto nos sugería nuestro corazón, y no poder atacar de frente un código, concebido en los clubs de los más perversos Jacobinos, y presentado ridículamente a la nación, como un conjunto precioso de leyes sabias y justas (...). Sí, enemigos éramos de la Constitución, y si alguna vez citamos alguno de sus artículos, no fue porque la amásemos (...), sino para vencer con sus mismas armas a nuestros enemigos.*⁸⁴

82 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 5 de agosto de 1813, nº55. En cursiva *Cristo* en el original.

83 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 23 de septiembre de 1813, n.º 62.

84 *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 28 de julio de 1814, nº106. Sin embargo, a pesar de la contundencia de estas afirmaciones, escritas en pleno frenesí absolutista tras renegar Fernando VII del liberalismo, no se puede asegurar que los reaccionarios desconfiaran de la Constitución desde el principio. Es cierto que en muchas ocasiones y en especial a partir de 1813 las declaraciones a favor del texto de Cádiz respondían a una estrategia para aparentar no estar en contra del régimen político imperante, pero en las Cortes de Cádiz participaron diputados absolutistas y algunos artículos de la Constitución, como el 12, fueron obra de los diputados reaccionarios.

Los periódicos serviles de Mallorca insisten también mucho en la relación entre el liberalismo y la masonería. El *Semanario* diserta sobre el tema a lo largo de dos números en noviembre y diciembre de 1812 en un artículo titulado “¿Hay o no francmasones?”. En él se asegura que la masonería española no proviene de las logias inglesas sino de las más agresivas y anticatólicas logias jacobinas, y que su relación con el liberalismo es clara: al hablar de la madrileña logia de Santa Julia, se dice que “no es de fundación inglesa; es de fundación gavachico-napoleónico-liberal”.⁸⁵ En el revelador discurso de despedida del último número del *Semanario*, se dice que los progresistas españoles son discípulos de Adam Weishaupt, el fundador de la logia masónica de los *Illuminati*.

Finalmente, los reaccionarios abordan otros asuntos menores relativos al liberalismo y emiten juicios sobre diversos temas. Por ejemplo, en el número 38 del *Semanario* se publica la reflexión de un suscriptor sobre la vertiente económica del liberalismo. El suscriptor advierte al pueblo que no se deje engañar por liberales que traten de soliviantarlo contra el Altar y el Trono, ya que éstos sólo buscan enriquecerse y ocupar el poder y el pueblo seguirá viviendo en la miseria, pero más infeliz al haber perdido su religión. En el número 62 del mismo periódico aparece un reproche muy repetido, el del carácter confuso y ambiguo del vocabulario que emplea la prensa liberal: “advértase que en el vocabulario liberal se llama malo a lo bueno y bueno a lo malo”,⁸⁶ acusación que también aparece en los números 72 o 102. También se critica la relajación moral de los liberales y cómo el erróneo concepto que tienen de la libertad les hace rayar en el libertinaje: (refiriéndose a la *Aurora*) “¿a qué fin aquella proposición de la página 111 propia de un Epicúreo, e inductiva a la relajación y abandono de las costumbres? (...). Algo más añadan y a veces algos. Por ejemplo: el artículo irreligioso, immoral, obsceno (*sic*), infame y soez del escondite, en el qual se dan lecciones prácticas de prostitución y de libertinaje”.⁸⁷ El número 78 del *Semanario* en nota al pie ironiza sobre la tacañería de los liberales en lo que respecta a las limosnas y otras donaciones piadosas, y los compara con Judas, al que se llama “hermano liberal”, remitiéndose al episodio del Evangelio en el que Judas desaprueba que la Magdalena desperdicie un caro unguento para ungir los pies de Cristo. Otro aspecto criticado usualmente es la amplia libertad de expresión y de prensa defendida por los liberales, el *Semanario* en sus números 83, 84, 85, 87 y 88, publica un larguísimo “Discurso sobre la lectura de libros prohibidos” en el que se defiende la censura previa de obras y publicaciones que atenten contra la religión católica, la moral, las buenas costumbres, etc.

Asimismo a partir del análisis de la prensa absolutista de Mallorca y en especial del *Semanario* se puede ver cómo durante los primeros meses de vida de la Constitución, y aunque tal vez no fuera para ellos el mejor escenario, se dio un voto de confianza a la norma suprema, toda vez que artículos como el 12 que garantizaban una España católica *ad eternum* eran muy de su agrado.

⁸⁵ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 17 de diciembre de 1812, nº21.

⁸⁶ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 23 de septiembre de 1813, nº62, en nota al pie.

⁸⁷ *Semanario Cristiano-Político de Mallorca* de 12 de agosto de 1813, nº56.

Conclusiones

La prensa absolutista de Mallorca fue un actor muy importante en la difusión de las ideas reaccionarias y contrarrevolucionarias. A pesar de los bajos índices de alfabetización de la época, estos periódicos muchas veces pasaban de mano en mano y eran leídos en voz alta a otras personas, en grupo, convirtiéndose la lectura de los diarios en las plazas, los cafés, etc. en verdaderos eventos sociales. Por ello no debe subestimarse el alcance de los mismos: los periódicos del trinitario Miquel Ferrer estaban escritos en mallorquín precisamente con la intención de llegar a la payesía, a los campesinos y el mundo rural de Mallorca. La propaganda reaccionaria a través de la prensa y de las obras de célebres tradicionalistas, sumada a la poderosa influencia social de la Iglesia de la época, cuyos miembros militaban en su mayoría en las filas de la Reacción, facilitó la vuelta al Antiguo Régimen sin que ello conmocionara en exceso al pueblo mallorquín.

El reaccionarismo como movimiento ideológico, con sus complejas características, aparece reflejado en los periódicos absolutistas de la isla, que en todo caso abundan más en unos aspectos que en otros. Como en otros famosos periódicos realistas de la Península, que en muchos casos sirven de modelo para los mallorquines, el elemento religioso tiene una importancia abrumadora, algo típico del pensamiento contrarrevolucionario español temprano. El *Semanario*, *El Amigo de la Verdad*, las publicaciones del padre Miquel Ferrer... son verdaderos periódicos beligerantes político-religiosos. Estas publicaciones, dirigidas por clérigos (algunos de los cuales, como el padre Strauch, con una sólida formación teológica) nacieron con la única misión de combatir la irreligión y el anticlericalismo que, a juicio de sus fundadores, traía consigo la prensa liberal que aparece en Mallorca en 1812.

Debido al carácter predominantemente político-religioso de estas publicaciones la impugnación de los ataques a la religión, el clero, la moral, etc. de los liberales y los filósofos, por un lado, y los artículos religiosos por otro, ocupan buena parte de sus páginas, eclipsando el resto de principios reaccionarios, que no aparecen nítidamente delineados. Se defiende la monarquía, aunque sin presentarla como una institución necesariamente sacralizada. El rey debía sacralizar a la institución con su intachable conducta cristiana pública y privada, en lugar de ser la corona la que santificase *ex opere operato* al rey. Si el monarca no se comportaba como tal, podía ser apartado: el reaccionarismo justificaría la conjura de El Escorial por la indignidad de Carlos IV. Más que respaldar la soberanía real absoluta en abstracto, o teorizar sobre las bases y argumentos políticos que justifican el absolutismo monárquico, los periódicos tradicionalistas centran su atención en Fernando VII. Se encomian sus virtudes, en especial su fervor religioso, algo que nos devuelve al punto de partida y nos muestra cómo para la prensa servil de la época el monarca ideal ha de ser, ante todo, muy religioso.

Los referentes ideológicos de la prensa absolutista mallorquina fueron en primer término obras y autores clásicos de la tradición católica (sobre todo Padres de la Iglesia y Santo Tomás), y en segundo lugar los apologistas reaccionarios contemporáneos, especialmente el "Filósofo Rancio" y Agustín Barruel. La influencia de estos dos autores en el pensamiento reaccionario de principios de siglo, a juzgar por la importancia que les concede la prensa servil de Mallorca, debió ser enorme. La alargada sombra de Barruel en estos periódicos vendría a reforzar la teoría del origen francés del pensamiento reaccionario español y hace más difícil el sostenimiento de la tesis de Menéndez Pelayo, toda vez que las referencias a

autores españoles del siglo de Oro son prácticamente nulas. De hecho, más que enlazarse con la tradición española, estas publicaciones cimentan sus argumentos conectando con la tradición patristica y en menor medida escolástica.

Otras características que hemos señalado del pensamiento reaccionario español del periodo, como el rechazo de los valores ilustrados, revolucionarios y liberales, el protagonismo clerical, los planteamientos maniqueos o la constante alusión al vínculo entre filosofía ilustrada y liberalismo también se reflejan en los artículos de la prensa absolutista estudiada. Resulta evidente además que el reaccionarismo emanado de estos periódicos no es el de los tiempos de Ceballos, que abogaba por el mantenimiento del *statu quo*, sino una ideología remozada, forjada a raíz de la profunda crisis que experimenta España entre finales del siglo XVIII y principios del XIX. Se trata de una ideología forzada a proponer soluciones ante la crisis existente, por un lado para evitar el triunfo de la propuesta liberal, y por otro para no caer en los errores del pasado (despotismo ministerial de Godoy, permisividad excesiva con las innovaciones ilustradas, etc.), soluciones que convierten a estos reaccionarios en elementos renovadores del Antiguo Régimen que buscan perfeccionarlo depurando sus defectos y apuntalando sus cualidades. Con el transcurso de los años liberales y serviles, las dos facciones que se habían disputado el predominio durante la Guerra de la Independencia con sus dos antagónicas propuestas resolutivas ante la crisis, se convertirán en los protagonistas de la política española. En los años que van de 1814 á 1820, y tras la vuelta al absolutismo en 1823, sobresaldrán los reaccionarios; durante el Trienio Liberal y en los últimos años de la Década Ominosa serán los liberales los que, por distintos motivos, se enseñorearán e influirán en el monarca. El enfrentamiento armado entre ambas tendencias, tan antitéticas como ávidas de poder, llegará a la muerte de Fernando VII.

LOS REMBRANDT DE CASA COTONER: APOSTILLAS Y NOTICIAS INÉDITAS

Luisa Cotoner Cerdó

Real Academia Mallorquina de Estudios Históricos, Genealógicos y Heráldicos
Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya

Resumen: El objetivo de este artículo es confirmar la presencia en Mallorca de pinturas de Rembrandt van Rijn que, procedentes de la pinacoteca de fray Rafael Cotoner y Oleza (1601-1663) y fray Nicolás Cotoner y Oleza (1608-1680), Grandes Mestres de la Soberana Orden de Malta, pertenecieron a la familia Cotoner, aunque en la actualidad están fuera de la isla o considerados en paradero desconocido. En la bibliografía sobre este asunto existe confusión entre tres colecciones: la colección Cotoner, la colección del cardenal Antonio Despuig y la colección de don Tomás de Verí. Sin embargo, según los datos extraídos de los archivos, los Rembrandt de los Cotoner han podido ser suficientemente identificados.

Palabras clave: Mallorca, Rembrandt, Cotoner, patrimonio perdido.

Abstract: The aim of this article is to confirm the presence in Mallorca of paintings by Rembrandt van Rijn which, coming from the art collection of Fray Rafael Cotoner Oleza (1601-1663) and Fray Nicolás Cotoner Oleza (1608-1680), Grand Masters of the Sovereign Military Order of Malta, were owned by the Cotoner family, although they are thought to be outside the island or at least in some unknown location. In the bibliography on this subject, there is confusion between three collections: the Cotoner collection, the collection of Cardinal Antonio Despuig and the collection of Don Tomás de Verí. However, according to the data extracted from the archives, the Rembrandt paintings of the Cotoner family have been sufficiently identified.

Key words: Majorca, Rembrandt, Cotoner, missing heritage.

Recibido el 31 de mayo. Aceptado el 12 de diciembre de 2018.

Abreviaturas: ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, AMP/ FC = Arxiu Municipal de Palma / Fons Cotoner, AV = Archivo privado Condes de Villardompardo, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

Este artículo quiere dilucidar la presencia en Mallorca de las pinturas de Rembrandt van Rijn, que pertenecían a Casa Cotoner y que actualmente están fuera de la isla o en paradero desconocido. A mi juicio, es necesario insistir en la importancia de seguir la pista del patrimonio cultural, desgraciadamente, perdido para los mallorquines, si bien, por fortuna, contamos con estudiosos de prestigio dedicados a salvar su memoria aunque solo sea a través de la palabra escrita. Por poner algunos ejemplos, podemos citar de entrada los cuatro seminarios y los siete congresos sobre el particular organizados por la Societat Arqueològica Lul·liana, en especial el de 1994 que versó sobre el patrimonio perdido, cuyas actas fueron publicadas el año siguiente.¹ También Francesca Tugores evoca y revisa nuestra antigua riqueza patrimonial a partir de los testimonios y recuerdos de quienes estuvieron temporalmente en nuestra isla.² Lo mismo que, desde otro ángulo, Jaume Llabrés no se cansa de rebuscarla en las pinturas, el mobiliario y los objetos artísticos que adornaban las casas de las clases más pudientes,³ al tiempo que sacude nuestra conciencia recordándonos con frecuencia el patrimonio perdido o en peligro de destrucción desde su sección de los lunes en el periódico Última Hora.

Personalmente, guardo con nitidez en la memoria algunas de las conversaciones captadas al azar en casa de mi abuelo, don José Fernando Cotoner y de Verí, en las que se hablaba de los cuadros que lamentablemente habían salido de la familia, entre los cuales estaban los famosos Rembrandt. Sin embargo, la voz que encendió todas mis alarmas llegó, muchos años después, concretamente una mañana de 2015 en la que me encontraba en el Arxiu Municipal de Palma catalogando el *Fons Cotoner*. Allí me avisaron de que alguien preguntaba por un retrato de Rembrandt, que había pertenecido a la colección Cotoner, y me llamaron por si yo sabía algo del asunto. Acudí al teléfono para atender al desconocido y, a partir de ahí, se desencadenó en mí una curiosidad enorme por indagar en el paradero de aquellas pinturas atribuidas al genio holandés que colgaron un día de las paredes de Can Cotoner. De esa larga investigación quiero dar cuenta en estas páginas que con generosidad me brinda el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, relatando el caso muy por extenso como hizo Lázaro de Tormes.

1. Los testimonios

El primer testimonio es el del marino José Vargas Ponce que, en su libro *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*, comenta con admiración las pinturas que ha podido contemplar en las casas mallorquinas, entre estas, la del marqués de Ariany, sita en la calle de San Jaime, donde, según sus palabras, *hay más de trescientos originales de grandes AA. y multitud de copias exquisitas*.⁴ El viajero llama la atención sobre las pinturas de Mattia Preti: *Del Calabrés los quatro Doctores y un gran número en casa del Marques de Ariany, y del mismo son los dos Retratos de los grandes Maestros Cotoners [sic]*,⁵ ya que le interesa

1 *Actes del III Congrés El nostre patrimoni cultural: el patrimoni tudat (1836-1994)*, ed. a cura de G. ROSELLÓ BORDOY, Palma, 1995.

2 TUGORES TRUYOL, F.: "Viatgers i patrimoni a les Illes Balears (1837-1962): un procés de descoberta, valoració i oblit", en RIERA, C. (dir. i ed.): *La mirada forana. Les Illes Balears vistes pels viatgers*, Palma, 2011, p. 75-89.

3 LLABRES MULET, J.: "Una aproximació als grans interiors mallorquins (1666-1818). Imatges gràfiques d'un temps", en *El mueble del siglo XVIII: Nuevas aportaciones a su estudio*, Barcelona, 2008, p. 43-62.

4 VARGAS PONCE, J.: *Descripciones de las islas Pithiusas y Baleares*, Madrid, 1787, p. 67.

5 VARGAS PONCE, J.: *Descripciones de las islas...*, p. 65.

resaltar que proceden de la isla de Malta, donde había visto: *las Pinturas al Fresco del Caballero Matías, con que adornaron la Iglesia de San Juan de Malta, que son de lo mas admirable que hay que ver en aquella Isla*.⁶ Efectivamente, unos frescos espléndidos que los Grandes Maestres Cotoner encargaron al artista.

La visita de Vargas Ponce en los años 80 del siglo XVIII se produce cerca de cuarenta años después de la muerte del primer marqués de Ariany, don Marc Antoni Cotoner i Sureda (1665-1749), que había heredado de su padre don Francesc Cotoner i Oleza (1612-1689), entre otros muchos bienes, el famoso legado de Frey Rafael (1601-1663) y Frey Nicolás Cotoner y Oleza (1608-1680), Grandes Maestres de la Soberana Orden de San Juan de Malta,⁷ hermanos mayores del mencionado D. Francesc. En el inventario de bienes de su hijo Marc Antoni,⁸ realizado poco después de su fallecimiento en 1749, puede consultarse la relación de cuadros que adornaban la casa familiar de la calle de San Jaime, aunque resulta muy difícil definir la autoría de los mismos, ya que, en aquella época, los notarios se limitaban a describir el tema de la pintura y la vasa que lo enmarcaba, si bien añadiendo cuando era pertinente la indicación “de Malta”. Por poner un ejemplo: *Item altre quadro mediano ab vasa daurada, figura de la Degollacio de St Juan, de Malta*.⁹ Una pintura que a día de hoy todavía continúa en el seno de la familia, pero cuya atribución a Mattia Preti, apodado el Calabrés, no consta en dicho inventario pese a estar acreditada.

Por aquellos años en que Vargas Ponce pudo admirar la colección, esto es, a finales del siglo XVIII, el propietario de la casa era don Francisco Cayetano Cotoner y Llupiá (1734-1802), el marqués de Ariany, habido del segundo matrimonio de don Marc Antoni con la catalana doña María Teresa de Llupiá i Gilabert, que murió el 13 de septiembre de 1734 de sobre parto a poco de nacer el niño.

El segundo testimonio que quiero aportar es el de Antonio Furió, que describe esa misma casa, casi un siglo después, hacia 1840: *merece un lugar preferente la de los marqueses de Ariany, su apellido Cotoner, pues además de haber sido cuna de esclarecidos varones, es en el día un rico y numeroso museo de pinturas*.¹⁰ En efecto, Furió ofrece la lista pormenorizadamente de las pinturas que había en cada uno de los nueve salones que va recorriendo y, al llegar al cuarto, no duda en afirmar que está ante: *Dos cabezas del célebre Rainbrant [sic], una de las cuales que es su retrato, es la admiración de los inteligentes por la magia del claro oscuro*.¹¹ Es decir, entre los que he encontrado, el testimonio de Furió es el primero en atribuir a Rembrandt dos de los cuadros de la colección Cotoner.

Cinco años después es Juan Cortada quien, el 24 de agosto [1845], visita: *la casa de la Sra. marquesa viuda de Ariany en que hay muchas salas tapizadas de cuadros. Entre ellos llaman particularmente la atencion algunos de Ticiano, de Guido Reni, del Correggio, y*

6 VARGAS PONCE, J.: *Descripciones de las islas...*, p. 64.

7 Sobre el dintel del portal de esta casa puede verse aún el escudo del Gran Maestre Frey Rafael, aunque, desgraciadamente, no puede contemplarse la placa conmemorativa que la ciudad le dedicó porque el Ayuntamiento la retiró no hace muchos años y está en paradero desconocido.

8 ARM, NOT M-1965.

9 ARM, NOT M-1965, f. 12v.

10 FURIÓ, A.: *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*, Palma, 1840, p. 100, c. 2.

11 FURIÓ, A.: *Panorama...*, p. 101, c.1.

*casi casi mas que todos tres de la escuela de Rembrandt, sinó del mismo. Y añade: Es verdaderamente una lástima que las obras de esos grandes maestros estén mezcladas con otras de mucho menos mérito, muy mal colocadas para recibir la luz, y algunas en un estado que clama por un pronto y muy delicado restauro. Parece que algunas razones de familia son causa de que no se las cuide.*¹²

Debo puntualizar que, en este caso, aunque Cortada pudo visitar igualmente la casa de la calle de San Jaime, doña Mª Teresa Cotoner y Despuig (1770-1847) no era en puridad 'marquesa viuda', sino marquesa de Ariany, viuda de don Juan Antonio Pax de Boixadors y de Verí (1749-1789), barón de Bunyolí, por lo que vivía en Can Zavellà. Quizá eso explica el abandono que el escritor catalán percibe en las pinturas. Un extremo que parece ser corroborado por el hecho de que en aquellos años la casa de San Jaime estaba siendo rehabilitada y su mobiliario restaurado por el carpintero Domingo Misserol, para que el general don Fernando Cotoner y Chacón pudiera instalarse también allí y no solo en la Baronía de Banyalbufar cuando recalaba en Mallorca.¹³

Por otra parte, la alusión de Cortada atribuyendo el deterioro a *algunas razones de familia* hace referencia al pleito que, a raíz de los fideicomisos respectivamente fundados por Francesc Cotoner i Oleza y por Marc Antoni Cotoner i Sureda, enfrentó a varios de sus descendientes durante generaciones. Corroboraba esa hipótesis un manuscrito del AMP que arroja luz sobre el ignoto paradero en que estuvieron bastantes de los cuadros procedentes del legado de D. Francesc, donde se afirma que los cuadros 'desaparecidos', entre estos, algunos considerados de Rembrandt, estaban: *en casa del marqués de Vivot, otros en casa de la residencia en que vivía D. Ramón Sureda, otros en casa de D. José Sureda y otra gran porción en la casa del Marqués de Bellpuig.*¹⁴ Probablemente, tales cuadros no aparecieron hasta que se procedió al reparto definitivo entre los litigantes del pleito centenario, lo que, en efecto, también explica el deterioro que se había producido en algunas de las valiosas telas.

Asimismo Joaquín María Bover, refiriéndose a Can Ariany anota: *La casa en que nació Fr. D. Nicolas Cotoner es la misma de que hemos hablado en la biografía de su hermano D. Rafael. En ella existe una buena coleccion de cuadros de escelentes autores que adquirió el último gran maestre de la familia. Entre ellos los hay de Raimbrand [sic], Gerardo Don, el Calabres etc.*¹⁵

En 1896 es Bartolomé Ferrà quien anota los tesoros del artesanado y de las pinacotecas particulares de las grandes casas palmesanas deteniéndose en las colecciones del cardenal Despuig, en casa del conde de Montenegro; la de casa Villalonga-Mir, la del marqués de Vivot; la del marqués de Ariany; la del conde de España; la de Verí; la de Marotto; la del conde de Peralada; la de Fortuny; la de Palou; la de Contestí; la del marqués de la Torre; la de Sta Eulalia (templo parroquial), aclarando que deja de citar algunas por no extenderse tanto y que abundan igualmente las colecciones de mapas y grabados. Se queja, sin embargo, de que no exista un catálogo descriptivo *de tantas joyas*, hace votos

¹² CORTADA, J.: *Viaje a la isla de Mallorca en el estío de 1845*, Barcelona, 1845, p. 185.

¹³ Véanse los documentos del AMP/ FC, Caixa 26/ 752; FC, Caixa 27/ 793; y FC, Caixa 33/ 1045.

¹⁴ AMP/ FC, Caixa 15/ 345, f. 4r (fechado el 30 junio 1883).

¹⁵ BOVER, J.M.; MEDEL, R.: *Varones ilustres de Mallorca*, Palma, 1847-1849, p. 344.

para que algún día puedan examinarse reunidas para que puedan ser visitadas, aunque concluye: *¿Quién sacude nuestra característica apatía?*¹⁶

Cabe indicar que tampoco Ferrà se refiere a Can Cotoner de la calle de San Jaime, sino que relata su visita a Can Chacón, situada junto a las murallas en el antiguo baluarte de ese nombre con entrada principal por la plaza de Atarazanas, donde vivía el quinto marqués de Ariany, don Francisco Cotoner y Chacón, llamado el marqués Cego, pues había perdido la vista casi totalmente. Allí Ferrà localiza: *un retrato de Rembrandt y otros por El Calabrés. Y además una galería de retratos de los grandes Maestros de la orden sanjuanista. (Tal vez comenzada por el Sr. D. Nicolás Cotoner, Príncipe de Malta).*¹⁷

Citaré, por último, el testimonio del Archiduque Luis Salvador de Habsburg-Lothringen, que, aunque no menciona al pintor holandés, hace asimismo referencia a Can Chacón destacando:

*El interior de esta casa es muy lujoso. El Marqués no sólo guarda pinturas valiosísimas que cuelgan sobre las tapicerías de seda que cubren las paredes de las salas, sino que conserva, además, numerosos recuerdos de su antepasado el Gran Maestre de la Orden de Malta, que construyó la famosa "Cotonera" en la isla de este nombre. Entre dichos recuerdos merecen especial mención numerosas piezas de orfebrería de plata, entre las cuales sobresale por su valor artístico un plato con una concha con las figuras de Neptuno y de Hebe, estando los bordes de dicho plato ornamentados con figuras de adolescentes y otras muy decorativas. Hay además una copa magnífica con una figura femenina. Es también muy interesante la colección de 28 retratos de otros tantos grandes maestros de Malta, y, sobre todo, una galería con numerosos cuadros del Calabrés, algunos maravillosos, constando que este pintor fue gran amigo de Rafael Cotoner, de la familia del actual Marqués.*¹⁸

En resumen, Vargas Ponce y el Archiduque hablan, respectivamente, de *originales de grandes autores* y de *pinturas valiosísimas*, pero solo mencionan a Mattia Preti, el Calabrés. Furió se refiere a *dos cabezas* de Rembrandt, que, en mi opinión, pudieran ser los conocidos como "Retrato del viejo rabino" y "Retrato de hombre". Cortada anota: *tres de la escuela de Rembrandt, sinó del mismo*, sin más especificaciones. Bover no concreta cuántos ha visto y simplemente usa el plural: *los hay de Rembrandt*. Por último Ferrà se fija en *un retrato de Rembrandt*, que podría ser cualquiera de los dos vistos por Furió.

Sea como fuere, en conclusión, las famosas pinturas estaban allí.

2. El estado de la cuestión

En la bibliografía que he examinado, hay una cierta confusión entre las pinturas de tres colecciones distintas: la colección Cotoner, mayoritariamente creada en el siglo XVII, que procede en su mejor parte de la pinacoteca de los mencionados frey Rafael Cotoner y Oleza (1601-1663) y frey Nicolás Cotoner y Oleza (1608-1680), ambos Grandes Mestres de la Soberana Orden de Malta; la colección del cardenal Antonio Despuig y Dameto¹⁹ (1745-

¹⁶ FERRÁ, B.: "Techos artísticos en la isla de Mallorca (Apuntes de mi cartera) V", *BSAL*, VI/ 189, 1896, p. 194, nota i.

¹⁷ FERRÁ, B.: "Techos artísticos...", p. 194, nota i.

¹⁸ Debo esta información a una nota manuscrita digitalizada, procedente del Archivo Ferragut Pou, que mi amiga Aina Pascual ha tenido la gentileza de facilitarme.

¹⁹ Hijo de D. Ramón Despuig y Cotoner (1694-1772) –hijo a su vez de D. Juan Despuig Martínez de Marcilla y de Juana Cotoner y Sureda, sobrina de los grandes maestros– y Dª María Dameto y Sureda (†1780).

1813) y la colección de don Tomás de Verí y de Togores²⁰ (1763-1827), formadas en el siglo XVIII por estos ilustrados emparentados con los Cotoner, como anoto a pie de página. Creo, sin embargo, que los Rembrandt que pertenecieron a Casa Cotoner pueden ser identificados con suficiente certeza según la documentación que hemos podido consultar.

Examinaremos en primer lugar los datos que figuran en *Cuadros notables de Mallorca. La colección de D. Tomás de Verí*,²¹ ya que los autores conocieron muchas de esas pinturas, porque todavía colgaban de las paredes de su casa familiar. En este estudio, que comienza con una documentada biografía de don Tomás, los autores ofrecen una muy completa relación de la colección de cuadros adquiridos por Verí, así como detalles sobre su procedencia. Se trata de una colección impresionante que contaba con pinturas, bocetos y dibujos de maestros tan significativos como Mengs, Lucas Jordán [Giordano], Murillo, Tiziano, el Greco, Vicente López, Goya o Bayeu, entre otros, pero en la que no aparece ninguna mención a Rembrandt ni siquiera en el "Índice alfabético de los nombres citados". La única alusión a la obra al maestro holandés se encuentra en el "Apéndice H", donde se lee:

También presentamos fotografías de algunos de los cuadros de la no menos importante colección Cotoner, ya de gran importancia en el siglo XVIII, según indica el Sr. Vargas Ponce en su obra "Las islas Pithiusas" cuyos lienzos, en su mayor parte, procedentes de la isla de Malta, fueron adquiridos por los Grandes Maestros de aquella orden, Frey D. Rafael y D. Nicolás Cotoner, que tanto contribuyeron a la grandeza de la misma. [...]

*Pues bien, esta colección se ha unido a la de Verí por el matrimonio de D. Nicolás Cotoner y Allendesalazar, (difunto) marqués de la Cenia y Ariany, con Dª Bárbara de Verí, nieta de don Tomás.*²²

Tal unión, efímera a mi juicio, justifica que en la "Lámina X" del libro aparezcan reproducidos tres cuadros,²³ atribuidos a Rembrandt o a su escuela, según consta en las etiquetas de identificación del "Índice de láminas",²⁴ que copio:

1. Rembrandt (Pablo): "Retrato de hombre", propiedad de los señores condes de Sallent. Madrid.²⁵
2. Escuela de Rembrandt: "El joven de la flauta", propiedad del señor marqués de la Cenia. Madrid.
3. Rembrandt (Pablo): "Escena de las luchas de los hugonotes", propiedad de la señora marquesa viuda de la Cenia. Palma de Mallorca.

20 Hijo de D. Pedro José de Verí y Salas (1736-1782) y de Dª Margarita de Togores y Cotoner, que era hija de los condes de Ayamans, D. Jaime de Togores y Salas y Dª Leonor Cotoner y Nunis de SantJohan, sobrina nieta de los grandes maestros e hija del I marqués de Ariany, D. Marc Antoni Cotoner y Sureda.

21 ARIANY y de la CENIA, Marqueses de; AYERBE, A.: *Cuadros notables de Mallorca. La colección de D. Tomás de Verí*, Madrid, 1920. LLABRÉS MULET resume esta valiosa colección en el artículo antes citado "Una aproximación...", p. 56-57. También se refiere a ella CABOT LLOMPART, J.: *Palacios y casas señoriales de Mallorca*, Palma 1965, p. 58-59 y p. 66-67.

22 ARIANY, CENIA, Marqueses de; AYERBE, A.: *Cuadros notables...*, p. 187-188.

23 Véase Fig. 1.

24 ARIANY, CENIA, Marqueses de; AYERBE, A.: *Cuadros notables...*, p. 192.

25 Es posible que sea una de las 'cabezas' que pudo contemplar Antonio Furió.

Obviamente, los autores del libro se refieren solo a estas tres pinturas que continuaban en poder de sus propietarios en 1920 y, de acuerdo con los datos que nos proporcionan, no pertenecían a la colección Verí sino a la colección Cotoner.

Según dichos datos, el llamado “Retrato de hombre” estaba en Madrid en casa de los condes de Sallent, es decir, de José Cotoner y Allendesalazar y María del Carmen Álvarez de las Asturias-Bohorques, que nada tenían que ver con el legado de don Tomás, simplemente eran cuñados de Dª Bárbara de Verí y Fortuny, viuda de don Nicolás Cotoner y Allendesalazar, hermano mayor de don José. El segundo, “El joven de la flauta” catalogado como de la escuela de Rembrandt, era propiedad de Pedro Cotoner y de Verí, marqués de la Cenía, que también residía en Madrid. Ambos aparecen descritos en un manuscrito del Archivo privado de los Condes de Villardompardo, que comentaremos más adelante.

En cuanto al tercero, propiedad de doña Bárbara, lo primero que hay que señalar es que la etiqueta 3 es errónea, ya que, a todas luces, no se trata del cuadro “Escena de las luchas de los hugonotes”,²⁶ sino de otra obra cuyo tema es claramente el del buen samaritano que socorrió al hombre que, bajando de Jerusalén a Jericó, cayó en manos de unos salteadores que le dejaron medio muerto al borde del camino (Lucas, cap. 10, vers. 29-37). Esta “Tabla del Samaritano (Escuela de Rembrandt)” aparece todavía en un inventario de 1933,²⁷ aunque simplemente atribuido a un pintor anónimo de la escuela del genio holandés. La pintura, aunque no es imposible que procediera de la colección de D. Tomás de Verí, es más plausible que llegara a manos de doña Bárbara de Verí por razón de su matrimonio.

En esa línea, sabemos que, tras el fallecimiento, en 1890, de don Francisco Cotoner y Chacón, V marqués de Ariany, su sobrino y heredero Nicolás Cotoner y Allendesalazar trasladó la famosa colección de cuadros y objetos valiosos de Can Chacón a casa de su mujer, es decir, a Can Verí, ya que él no pensaba instalarse en la casa de Atarazanas. De hecho, el 25 de octubre de 1892, don Nicolás alquiló Can Chacón al Gobierno Militar, habiéndola vaciado previamente y haciendo constar en el inventario una descripción pormenorizada de la fachada, puertas, cerraduras, ventanas, cristales y estancias de la casa, en la que no queda ni rastro de los muebles, cuadros y objetos de arte que habían admirado sus visitantes.²⁸

Por otra parte, sabemos que don Nicolás tampoco quería vivir en Can Ariany de la calle de San Jaime, su padre el general Cotoner había muerto en 1888, y su primogénito planeaba

26 Pese a que en los inventarios hay muchas pinturas referidas a batallas, cuyas descripciones no permiten identificarlas con seguridad, dada la referencia a Rembrandt, aventuro que dicha escena pudiera haber formado parte de la pareja venida de Malta: “Item dos quadrets de vasa daurada, de batallas, de Malta”, que figuran en la “Quadra tercera mirant en el carrer de St. Jaume” del *Inventari dels bens de la heretat del M. Ilustre. Señor D. March Antoni Cotoner y Sureda, Marqués de Ariany* (ARM, NOT M-1965, f. 13r), muy posteriormente catalogadas también como “Dos cuadros de batallas, marco dorado de dos palmos y 1/2 de ancho por uno y 3/4 de alto n° 14 y 15 de Malta”, con el número 276 del inventario, manuscrito AV 736.

27 AV/ Caja Cotoner-Siglo XX/ 1 “Inventario de los muebles y obras de arte de Casa Verí”, f. 5r, n° 189. Más adelante volveré sobre este documento.

28 AMP/ FC, Caixa 45/ 1430 “Inventario de la casa de la plaza de Atarazanas, n° 6 [Can Chacón], arrendada al Gobierno Militar. 25 octubre 1892.” Cuatro años más tarde se renovó dicho alquiler por otro periodo igual al precio de 225 ptas. mensuales actuando como apoderado su hijo D. Pedro Cotoner y Verí, véase AMP/ FC, Caixa 29/ 877 “Arriendo de la Casa Chacón al Gobierno Militar 21 septiembre de 1896”.

su venta por lo menos desde 1890,²⁹ venta que pudo consumarse entre 1896 y 1900,³⁰ de lo que se deduce que otra remesa de cuadros y muebles llegó también por esos años a Can Verí (Palma) o a Son Verí (Marratxí). A don Nicolás no le gustaba vivir en la ciudad y pasaba la mayor parte del tiempo en Son Net (Puigpunyent), su *possessió* favorita, donde moriría de tuberculosis a los 50 años el 17 de enero de 1897.

Sea como fuere, la valiosa colección de pinturas, muebles y objetos de arte de los Cotoner –ya sea saliendo de Can Ariany o de Can Chacón– estuvo cobijada en las casas de doña Bárbara de Verí, marquesa viuda de Ariany y de la Genia, hasta su propio fallecimiento, sobrevenido 4 de abril de 1932. Fue entonces cuando sus hijos, los hermanos Cotoner y de Verí, al ordenar la relación de los bienes muebles, se comprometieron a separar los que pertenecían a Casa Cotoner para devolverlos a sus nudos propietarios,³¹ expresando textualmente: *cuáles son los muebles de Ariany depositados en escritura pública en la casa del Predio Son Verí (Marratxí) y en la de Palma calle de Verí N° 14 y 16 y declarar al propio tiempo, que dichos muebles pertenecen a nuestros hermanos Pedro y José Fernando y que por consiguiente se les deben de entregar...* Este documento, fechado en Palma 27 de marzo de 1933, firmado y rubricado, acompaña el escrito mecanografiado “Inventario de los muebles de Son Verí”, seguido del antes citado “Inventario de los muebles y obras de arte de Casa Verí.- Calle Verí.-Palma de Mallorca. 26 junio 1933”,³² donde aparecen señalados al margen y a lápiz muchos de los cuadros y muebles procedentes de Casa Cotoner.

Limitándome exclusivamente a las pinturas relacionadas con el tema que nos ocupa, indicaré que, en el llamado “Salón pinacoteca.-Cuadros” se encuentra consignada la “Tabla Samaritano (Escuela Rembrandt)”, valorada en 5.000 ptas. Como puede comprobarse, esta pintura es la que se corresponde con el tercer cuadro reproducido en la mencionada Lámina X de *Cuadros notables de Mallorca* y no la “Escena de las luchas de los hugonotes”, erróneamente reseñado en el “Índice de láminas”, aunque tampoco puede descartarse que el error estuviera en la imagen reproducida.

Asimismo, en el “Saloncito adjunto invernadero” de la casa de Palma, aparece una “Copia Rembrandt (autorretrato)”, valorada en 150 ptas., probablemente de Agustín Buades. En el *Libro de Razón* del pintor, en la lista de obras correspondientes al año 1840 aparecen consignados “R[etra]tos de Rembran [sic] por mi estudio”.³³ Buades acudía con frecuencia a casa de los Verí, entre otras razones, porque daba clases de pintura a don Pedro y a su mujer doña Josefa Fortuny, y más adelante a sus hijas Bárbara y Margarita.³⁴

29 AMP/FC, Caixa 46/ 1485 “Recibo por las tasaciones para la venta de Can Cotoner de la C/ San Jaime, por Bartolomé Ferrá. 15 de diciembre de 1890.”

30 Véase AMP/FC, Caixa 36/ 1199 “Pagos de intereses a D. Juan Aguiló y Valentí. 1900”, manuscrito en el que también consta la liquidación y la venta de la casa.

31 Los *hereus* del fideicomiso Cotoner, eran los gemelos Pedro y José Fernando Cotoner y de Verí, respectivamente, marqués de la Genia y marqués de Ariany.

32 AV/ Cotoner-Siglo XX/ 1. Un borrador incompleto de estos inventarios también puede consultarse en AMP/ FC, Caixa 30/ 887: “Borrador del inventario de los bienes y enseres depositados en Can Verí que pertenecen a Casa Cotoner. 18 abril 1933”.

33 CANTARELLAS CAMPS, C. (ed.): “El *Libro de Razón*, del pintor Buades. (Homenaje en su centenario)”, *Mayurqa*, 7, 1972, p. 157-191.

34 Así consta en el manuscrito AV 1616.

Tampoco sería raro que hubiera hecho alguna de esas copias en casa Cotoner para sí mismo o para los Verí, dada la antigua relación de parentesco existente entre ambas familias. Incluso, quizá, puede aventurarse que, entre los retratos copiados, estuviera el “Retrato de hombre”, que guarda, en mi opinión, una marcada similitud con un autorretrato de Rembrandt joven que está en la Rembrandthuis de Amsterdam. Lógicamente, la copia de Agustín Buades no está marcada como perteneciente a Casa Cotoner.

En resumen, según se deduce del ensayo *Cuadros notables de Mallorca. La colección de don Tomás de Verí*, en esta colección no había pinturas de Rembrandt. No obstante, dada la importancia del pintor, los autores del volumen hacen una referencia excepcional a estos tres cuadros procedentes de la colección Cotoner, porque aún estaban en poder de la familia.

Por su parte, Juan Antonio Gaya Nuño³⁵ hace referencia a tres pinturas de Rembrandt como procedentes de la Colección Cotoner y una de la Colección Despuig. Las dos primeras corresponden a la numeración:

174 * *Retrato de un anciano rabino*. Lienzo, 1,41 x 1,34 [...]. *Procede, como los otros tres cuadros siguientes del mismo gran artista, de las colecciones Cotoner, de Palma de Mallorca, de las que fue vendido, hacia 1890, al conde Friedrich Nostitz-Rieneck de Praga. En dicha colección figuraba en 1936, al publicarse en la monografía de Bredius, con el núm. 432.*³⁶

175 * *Autorretrato*. Lienzo, ¿0,76 x 0,67? *Busto de frente, el abrigo abierto, tocado con un gorro rojo. Será obra de 1660, fecha que lleva su presunta pareja, el retrato de Hendrickje Stoffels, que constituye la ficha siguiente.*³⁷

La historia de este cuadro es sumamente embrollada. Parece que perteneció [...] a la Casa de los condes de Montenegro de Palma de Mallorca, casa que, en puridad, era de la misma familia que las más conocidas, como coleccionista, de Cotoner y La Cenía. Pero aunque los Montenegro son de la misma familia que el cardenal Despuig, el gran coleccionista mallorquín, es lo cierto que, en contra de lo que se ha afirmado con frecuencia, éste no poseyó ningún lienzo Rembrandt, pues no aparece en el catálogo de su colección, publicado en 1846 por Joaquín María Bover. [...]»³⁸

En efecto, dejando a un lado los intrincados parentescos que se producen entre los Despuig y los Cotoner durante generaciones, existe una explicación mucho más plausible para aclarar cómo un Rembrandt de casa Cotoner pudo llegar a manos de Ramón Despuig y Fortuny (1827-1925), IX conde de Montenegro. Sencillamente, lo más probable es que lo hiciera a través del legado de su mujer Juana Adelaida Rocabertí de Dameto y de Verí (†1899), vizcondesa de Rocaberti y condesa de Peralada, que era nieta de doña

35 GAYA NUÑO, J.A.: *Pintura europea perdida por España de Van Eyck a Tiépolo*, Madrid, 1964, p. 53-54.

36 La pintura se encuentra en la Galería Nacional de Praga, aunque el museo no acepta que proceda de la colección Cotoner porque en 1819 estaba ya documentado. Más adelante veremos que en la colección Cotoner existía también un retrato de un viejo rabino, que no coincide con este de Praga.

37 Fig. 2.

38 GAYA NUÑO; J.A.: *Pintura europea perdida...*, p. 53, c. 2. CABOT LLOMPART comete el mismo error al afirmar que este Autorretrato pertenecía a la colección Despuig (*Palacios y casas señoriales...*, p. 49). Igualmente se equivoca COSTA FERRER al reproducir, bajo la imagen del cuadro, la leyenda: *Autorretrato de Rembrandt* [sic]. *Cuadro de valor inestimable. Colección Despuig*. (COSTA FERRER, J.: *Guía gráfica de Mallorca*, Palma, 19...?, p. 124.). Por el contrario está en lo cierto LLABRÉS MULET al afirmar con rotundidad que *L'autorretat de Can Puig provenia de Can Cotoner* [...], en “Una aproximació als grans interiors...”, p. 54 (pié de foto del Autorretrato).

Juana de Boixadors y Cotoner³⁹ (1785-1862), puesto que fue en tiempos de su abuela cuando se negociaron los justiprecios para el reparto de los bienes libres (es decir, los que no estaban vinculados al apellido Cotoner), que procedían igualmente del legado de D. Francisco Cotoner y Oleza, hermano y heredero de los Grandes Maestros, Frey Rafael y Frey Nicolás. Este reparto fue el que puso fin al larguísimo pleito entre las dos ramas Cotoner surgidas del mencionado tronco Cotoner y Oleza.⁴⁰ A partir de ahí, podemos sostener la hipótesis de que fue este “Autorretrato”⁴¹ el que salió de Mallorca hacia 1900, tras el polémico fallecimiento de doña Juana Adelaida y después de que se hubiera hecho una copia.

A beneficio de inventario, puede añadirse que esta copia fue protagonista de un escándalo monumental. Según parece, alguien sin identificar compró el presunto Rembrandt a don Fernando Truyols i Morell,⁴² pero lo revendió después al coleccionista londinense Edward Spellman, quien, a su vez, volvió a venderlo como original a la Staatsgalerie de Stuttgart en 1961. El escándalo estalló cuando, al año siguiente, el húngaro Martin Porkay, experto mundial en Rembrandt, examinó el cuadro y decretó que era una copia. De todo ello da cuenta la revista *Blanco y Negro* en sendos reportajes de Jaime Ballesté.⁴³

Volviendo a la relación de Gaya Nuño, este registra también como perteneciente a *las Colecciones Cotoner y marqués de la Cenía, de Palma de Mallorca* (que, como ya he indicado, estaban juntas), el cuadro catalogado como 176 “Retrato de Hendrickje Stoffels”, firmado por “Rembrandt f. 1660”.⁴⁴

Y el número 177 “Retrato de un joven rabino”, también atribuido a *las Colecciones Cotoner y marqués de la Cenía, en Palma de Mallorca, habiendo pasado desde la última a la de Rodolphe Kann, de París. En 1907, adquirido por sir William van Horne*.⁴⁵

Otro especialista, Guillermo Moragues Costa, que estudia la colección Despuig, tampoco asegura que en esta hubiera pinturas del holandés, por el contrario, destaca el Rembrandt

39 Hija de D. Juan Antonio Pax de Boixadors y Verí y Dª María Teresa Cotoner y Despuig. Y casada con Antonio Mª Dameto Crespí de Valldaura (†1825), marqués de Bellpuig. (Remito al texto referenciado en la nota 14).

40 Para un resumen de este litigio, véase COTONER CERDÓ, L.: “El *Fons Cotoner* del Arxiu Municipal de Palma: primera aproximación descriptiva”, *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 26, 2016, p. 22-25.

41 También en *A Corpus of Rembrandt Paintings*, vol. IV, p. 497, catálogo núm. IV-17. El “Autorretrato”, actualmente en Stuttgart, aparece en este catálogo con la anotación: *Provenance. Probably collection Nicolás Cotoner (1608-1680), Grand Master of the Order of Malta, Palma de Mallorca*.

42 D. Fernando era sobrino nieto de doña Juana Adelaida –que murió sin sucesión– y nieto de doña María Lluïsa Despuig i Fortuny, casada con Francisco Truyols, marqués de la Torre, y hermana del IX conde de Montenegro.

43 BALLESTÉ, J.: “El autorretrato de Rembrandt comprado en 54 millones por el museo de Stuttgart procede de Mallorca”, 3 de marzo de 1962 (páginas sin numerar [25-29]) y “Gracias a Blanco y Negro han sido localizados dos de los originales de Rembrandt emigrados de Mallorca hace 60 años”, 17 de marzo de 1962 (páginas sin numerar [4-10]).

44 Fig. 3. Según GAYA NUÑO, este espléndido retrato pasó en 1908 a las Colecciones Rodolphe Kann y Duveen de París y fue adquirido por Archer M. Huntington, que en 1926 lo regaló Metropolitan Museum de Nueva York en memoria de su padre. (*Pintura europea perdida...*, p. 54, c. 1).

45 GAYA NUÑO, J.A.: *Pintura europea perdida...*, p. 54, c. 2. En opinión de este prestigioso crítico de arte, este cuadro (Fig. 4) se exhibe en la National Gallery de Ottawa, cedido por Mrs. William van Horne. Dato que recoge BALLESTÉ, J.: “Gracias a Blanco y Negro...”, *Blanco y Negro*, 17 marzo 1962 [p. 5]. Aunque, como veremos más adelante, ya no está Canadá sino en Tejas.

perteneciente a la Colección Cotoner refiriéndose en exclusiva al ya mencionado “Retrato de Hendrickje Stoffels”:

*Este Retrato precedente asimismo de otra colección mallorquina, la de la familia Cotoner, fue vendido en Palma de Mallorca hacia el año 1908 a los Coleccionistas Rodolphe Kann y Dureen de París y adquirido posteriormente por Mr. Archer M. Huntington, lo donó en 1926 y en memoria de su padre Mr. Collis Porter Huntington al Museo Metropolitano, donde juntamente con su pareja se exhibe en la actualidad.*⁴⁶

Por su parte, el profesor Mariano Carbonell se ocupa de las obras de arte que muchos caballeros sanjuanistas, pertenecientes a diferentes familias mallorquinas, se trajeron de Malta,⁴⁷ entre estas, las pinturas de la colección Cotoner, por la que el mencionado investigador hace un espléndido recorrido.⁴⁸ Respecto a los Rembrandt, Carbonell indica:

En resumen, el retrato de un viejo, firmado y datado el año 1634, fue vendido a finales del siglo pasado al conde Friedrich Nostitz-Rieneck y ahora pertenece a las Galerías Nacionales de Praga; el retrato de un joven rabino o sabio, firmado y datado el año 1661, pasó a la colección parisina de Rodolphe Kann y, el año 1907, a la de Sir William van Horne, que está depositada en el canadiense Museum of Fine Arts de Montreal; un retrato de Hendrickje Stoffels, firmado y datado el año 1660, después de pasar por las colecciones Kann y Duveen de París, se integró en la de A. M. Huntington, que fue cedida el año 1926 al Metropolitan Museum de Nova York [sic]. Parece que la pareja de este último es un autorretrato del mismo museo americano, igualmente firmado y datado el año 1660, que salió de Mallorca.

Aunque, poco más adelante, añade: *No podemos asegurar que estos fuesen todos los Rembrandt que habían formado parte de la antigua colección Verí (no es probable, en todo caso, que hubiesen integrado la de los Cotoner).*⁴⁹

En mi opinión, sin embargo, esto último no es exacto, puesto que, como ya he explicado, no había obras de Rembrandt en la colección de don Tomás de Verí y, en cambio, al menos dos de los Rembrandt mencionados, si no los tres, constan reiteradamente como procedentes de Casa Cotoner. Remito de nuevo al *Catalogue de la collection Rodolphe Kann*, editado por Charles Sedelmeyer, donde aparecen el “Portrait d’Hendrickje Stoffels”, como procedente de la *Collection de la marquise de la Cenia, Espagne*, lo cual, insisto, no significa que procedieran de la colección Verí. Y asimismo el “Portrait d’un jeune rabbin” como procedente de la *Collection Cotaner* [sic].⁵⁰

En cuanto al “autorretrato”, hipotética pareja del retrato de Hendrickje Stoffels, Carbonell alude también al escándalo, ya referido, de la copia *plausiblemente realizada por Agustín Buades*, vendida como original *por un anónimo mallorquín a E. Spellman de Londres* que, a su vez, la revendió al museo de Stuttgart. Y añade: *Las indagaciones hechas entonces*

46 MORAGUES COSTA, G.: *Los maestros de la pintura universal. Nº 1 La colección pictórica del Conde de Montenegro*, Palma de Mallorca, 1983, p. 30. Asimismo, en el pie de foto del retrato, apunta: *Rembrandt (Harmensz van Rijn) / “Retrato de Hendrickje Stoffels”/ Museo Metropolitano de New York. Legado de Mr. A. M. Huntington / (Antes en la Colección Cotoner, en Palma de Mallorca)*, p. 20.

47 CARBONELL BUADES, M.: “Coleccionismo e importación de pintura en Mallorca en época moderna. La ruta italo-maltesa de los caballeros sanjuanistas”, en OLIVER MORAGUES, M. (coord.): *La Orden de Malta, Mallorca y el Mediterráneo*, catálogo de la Exposición realizada por la Soberana Orden de Malta, Palma, 2000, p. 145-180.

48 CARBONELL BUADES, M.: “Coleccionismo e importación de pintura...”, especialmente, p. 156-172.

49 CARBONELL BUADES, M.: “Coleccionismo e importación de pintura...”, p. 148.

50 SEDELMAYER, Ch.: *Catalogue de la collection Rodolphe Kann*, Paris, 1907, p. 70-71.

llevaron a la conclusión de que el original había sido exportado desde Mallorca por el pintor Joan O'Neill (1828-1907), hacia 1900.⁵¹

La referencia al año 1900 elimina la posibilidad de que se trate del "Retrato de hombre", que seguía en manos de los condes de Sallent en 1920. En cambio, todo apunta a que se trata del "Autorretrato"⁵² que, tras el fallecimiento de doña Juana Adelaida Rocaberti de Dameto, llegó a manos de su marido el IX conde de Montenegro, Ramón Despuig y Fortuny (1827-1925), a quien su amigo don Juan O'Neill (1828-1907), ayudaba a dilapidar su fortuna vendiendo sus cuadros en París, lo mismo que el escultor Lorenzo Rosselló i Rosselló⁵³ (1868-1901) se ocupaba asimismo de venderle las piezas escultóricas de la colección del cardenal Despuig, tío abuelo de don Ramón.

El propio Lorenzo Rosselló fue intermediario de la marquesa viuda de la Genia cuando esta quiso vender también en París un Rembrandt, que había pertenecido a su marido don Nicolás Cotoner y Allendesalazar. Mariano Carbonell reproduce íntegramente el fragmento de la carta de Rosselló dirigida a la marquesa, que se conserva en el Arxiu Municipal de Palma, en la que el escultor da cuenta de las gestiones que está haciendo para su venta y de las dificultades que ha encontrado por el deplorable estado de conservación de la pintura.⁵⁴

Por último, Isadora Rose-de Viejo,⁵⁵ investigadora independiente y conservadora de la Hispanic Society of America (Nueva York), contraviniendo la hipótesis de Carbonell, afirma con rotundidad que los únicos Rembrandt auténticos que había en España, aparte de *la impresionante Artemisa del Museo del Prado*,⁵⁶ estuvieron en la isla de Mallorca,⁵⁷ todos ellos procedentes de la pinacoteca de los grandes maestros Cotoner:

[...] hubo efectivamente cuatro rembrandts auténticos que estuvieron en Palma de Mallorca entre la segunda mitad del siglo XVII y la primera década del siglo XX. Todos ellos fueron en cierta época, al parecer, propiedad de un contemporáneo del artista, Nicolás Cotoner y de Oleza (1608-1680), Gran Maestro de la Orden de Malta, y permanecieron por herencia en esa distinguida familia hasta su venta antes de la Primera Guerra Mundial. Tres se hallan en colecciones públicas: el Retrato de Hendrickje Stoffels se encuentra en el Metropolitan Museum of Art de Nueva York desde 1926; el Retrato de un joven judío fue adquirido en 1977 por el Kimbell Art Museum de Fort Worth, en Tejas; y el Autorretrato está en el Staatsgalerie de Stuttgart desde 1961. En el caso del cuarto cuadro, Retrato de un anciano rabino, identificado

51 CARBONELL BUADES, M.: "Coleccionismo e importación de pintura...", p. 148.

52 Fig. 2.

53 Sobre este artista, véase CANTARELLAS CAMPS, C.: "Lorenzo Rosselló (Mallorca, 1867-1901): Un escultor en el tránsito de fin de siglo", *Liño 20. Revista Anual de Historia del Arte*, 2014, p. 9-28.

54 "Gestión de la Marquesa de la Genia para vender un cuadro de Rembrandt. París 15 junio 1898", AMP/FC, Caixa 45/ 1443. Reproducida por CARBONELL BUADES, M.: "Coleccionismo e importación de pintura...", p. 148-149.

55 ROSE-DE VIEJO, I.: "A la busca de Rembrandt en España", *Ars Magazine. Revista de Arte y Coleccionismo*, 1, 2008, p. 16-32.

56 ROSE-DE VIEJO, I.: "A la busca de Rembrandt...", p. 16. Actualmente, *Artemisa* está catalogado en el Museo del Prado como *Judith en el banquete de Holofernes*.

57 Dos años después esta investigadora apuntó la posible presencia de otra pintura del maestro. ROSE-DE VIEJO, I.: "Otro 'Rembrandt' en España: el *San Pablo* de Casa-Davalillo", *Archivo Español de Arte*, LXXXIII/332, 2010, p. 335-346. Aunque solo se encontró una fotografía del precioso lienzo, el cuadro fue atribuido provisionalmente a Lambert Jacobsz, lo que parece confirmar la primera hipótesis de Rose-de Viejo, es decir, que los únicos Rembrandt auténticos que hubo en España en colecciones particulares eran los de casa Cotoner.

en otra época con un lienzo que se halla en la Národní Gallerie de Praga, no parece tratarse de la misma obra [...] Por consiguiente, y mientras no se produzcan nuevas aclaraciones, hay que asumir que el cuadro del “anciano rabino” que antaño estuvo en la colección Cotoner se ha perdido.⁵⁸

Estos *rembrandts* viajaron, junto a otras veintiséis valiosas pinturas, desde Malta hasta nuestra ciudad como creo poder confirmar a continuación.

3. Noticias de primera mano: la presencia de Rembrandt en los inventarios del AV

Según la información que hemos expuesto hasta aquí, creo que está claro que los Rembrandt de su mano, más alguno de su escuela, que pertenecieron durante generaciones a diversos miembros de la familia Cotoner, tuvieron un origen común: la pinacoteca comenzada por Frey Rafael Cotoner y Oleza,⁵⁹ enormemente ampliada por su hermano Frey Nicolás Cotoner y Oleza.⁶⁰ Ambos hermanos protagonizaron el llamado Renacimiento de Malta, una época de progreso militar, político y cultural, cuyos logros pueden aún reconocerse hoy en las fortificaciones de La Cotonera, la magnificencia de la iglesia conventual de San Juan o en la historia de la Sacra Enfermería y de la Escuela de Cirugía y Anatomía de Malta.⁶¹

A tenor de lo que llegó a Mallorca, podemos imaginar la profusión de tesoros artísticos que adornaba las estancias, salones y capillas de los Grandes Maestres Cotoner, sobre todo, si pensamos que, conforme a los estatutos de la Orden, los caballeros sanjuanistas solo podían disponer libremente de un quinto de lo que poseyeran, ya que el grueso del legado se reservaba para su Religión, y que de ese quinto había que satisfacer primero las deudas y cumplir todas las obligaciones y mandas ordenadas en sus respectivos *dispropiamientos*.⁶²

Sea en la medida que fuere, un valioso remanente de bienes muebles salió de Malta rumbo a Mallorca a la muerte del Gran Maestre Nicolás y fue entregado a su hermano, don Francisco, caballero de Santiago, continuador de la estirpe, que era propietario de la llamada Can Cotoner o Can Ariany de la calle de San Jaime de Palma.⁶³ Y allí permanecieron, por lo menos en su gran mayoría, hasta el fallecimiento de D. Antonio Cotoner Despuig (1821),⁶⁴ con quien se extinguió la línea varonil principal de D. Marc Antoni Cotoner i Sureda, primer Marqués de Ariany, cuyos bienes estaban vinculados al linaje Cotoner por el fideicomiso

58 ROSE-DE VIEJO, I.: “A la busca de Rembrandt...”, p. 27.

59 Fue Gran Maestre de la Soberana Orden Hospitalaria de San Juan o de Malta desde el 5 de junio de 1660 hasta su muerte acaecida el 21 de octubre de 1663.

60 Sucedió a su hermano en el trono de Malta gobernando la Orden desde 1663 hasta su fallecimiento el 29 de abril de 1680.

61 Una documentada síntesis sobre la trayectoria de estos dos grandes maestros mallorquines, puede verse en el estudio de OLIVER MORAGUES, M.: “El frente balear en el Mediterráneo. Los Grandes Maestres mallorquines”, en OLIVER MORAGUES, M. (coord.): *La Orden de Malta...*, p. 69-79.

62 Al testamento seguía el *spoglio*, que no era un inventario de bienes sino la cumplimentación de las cuentas y valoraciones. Estos documentos pueden consultarse en la Biblioteca y Archivos del Palacio Magistral de la Soberana Orden de Malta en Roma. Sobre el funcionamiento interno de la Orden y la labor de sus principales protagonistas, véase PAU ARRIAGA, A.: *La Soberana Orden de Malta. Un milenio de fidelidad*, Madrid, 1996.

63 También se entregó una parte a don Bernardo Cotoner y Oleza, obispo de Mallorca, que, a su vez, la legó a su sobrino Marc-Antoni Cotoner i Sureda, I marqués de Ariany.

64 Hijo de D. Francisco Cayetano Cotoner y Llupià, II marqués de Ariany, y de Dª Ana Despuig y Dameto.

fundado por su padre D. Francisco Cotoner y Oleza⁶⁵ y por el vínculo que fundó el propio marqués en su último testamento.⁶⁶

Tal ruptura en la línea sucesoria principal dio entrada a la línea segunda, que arranca de D. Miguel Cotoner y Sureda (hijo también de D. Francisco y hermano de D. Marc Antoni) para la sucesión al título y a los bienes vinculados. Esto, a su vez, provocó un pleito para dirimir la separación de los bienes del fideicomiso de los bienes libres, según consta en los sucesivos inventarios y justiprecios, que, arrancando de don Francisco Cotoner y Oleza (1689), van actualizándose hasta los años setenta del siglo XIX, en que, finalmente, se materializa el reparto entre los sucesores de la extinguida línea varonil de la rama principal,⁶⁷ y el sucesor del fideicomiso, el mencionado Francisco Cotoner y Chacón, V marqués de Ariany.

Después de buscar sin demasiado éxito el rastro de las pinturas del genio holandés, a las que se refieren visitantes e investigadores, en inventarios post-mortem de la familia Cotoner en el ARM y en el AMP, finalmente, en el archivo privado de los Condes de Villardompardo, aún en proceso de catalogación, aparecieron una serie de manuscritos relativos a los cuadernos particionales para la liquidación de esta herencia. En algunos de ellos se reseñan los bienes inmuebles, *possessions*, casas de Palma o de diversos pueblos, censos y alodios, (por ejemplo en AV 739); en otros se muestra un “Extracto sucinto de la liquidación de bienes de D. Francisco Cotoner y de Oleza. 1871” con las valoraciones correspondientes a diversas épocas comprendidas entre 1849 y 1871 (AV 740); en otros las “Alhajas de oro y plata que resultan del inventario del Sr. D. Francisco Cotoner y Oleza, tasadas por peritos por las épocas de 1689, 1749, 1778, 1802, 1812, 1821, 1836, 1849, 1861, tiempo presente”, año 1871 (AV 741); y en otros aparecen inventariados los cuadros “que están en el proceso”. Por fin, en tres de estos inventarios se encuentran claramente descritos tres cuadros de Rembrandt.

Los encontré por primera vez en un borrador en mal estado con la tinta desvaída y encabezado por la frase “Cuadros del inventario de D. Francisco Cotoner y de Oleza” (AV 737). Afortunadamente, meses después aparecieron otros dos manuscritos en perfecto estado de conservación, actualmente catalogados y reunidos en la carpeta AV 750.

El primero se titula: “3er Borrador en limpio comprobado día 7 Mayo de 1874 y firmado día [en blanco]”. Son diecisiete folios sin numerar: en el primero, recto y vuelta, se explica el proceso de liquidación seguido; la descripción de los tres cuadros de Rembrandt, con la indicación “retratos” está en el folio 11v; los folios 16r, 16v y 17r están divididos en seis columnas, en la primera y la cuarta aparece la numeración correspondiente a cada pintura; en la segunda y quinta columna, la respectiva valoración en duros; y en la tercera y sexta, el

65 Otorgó testamento el 21 de septiembre de 1684 ante el notario Miquel Pons, según consta en AMP/ FC, Caixa 46/ 1444, f. 245. Véase también una copia de la “Clausula final del testam^t de Dⁿ Francesch Cotoner rebut en poder de Miguel Pons, Not. als 21 sep^{bre} 1684”, referente a la fundación del fideicomiso perpetuo por línea masculina y donde solo en el caso de la extinción total de todas y cada una de las líneas masculinas, llama a sus hijas y sus descendientes de mayor a menor y siempre primando la línea agnaticia en AMP/ FC, Caixa 51/ 1698, f. 2r-7r [Advierto que la numeración de estos 10 folios es defectuosa].

66 “Testament de D. Marc-Antoni Cotoner i Sureda, marqués d’Ariany. 1735.” [Copia] (AMP/ FC, Caixa 46/ 1444, f. 238-247). El inventario completo de sus bienes puede consultarse en ARM, NOT M-1965.

67 D. Antonio Mª Dameto Crespi de Valldaura, marqués de Bellpuig, hijo de la citada Juana Boixadors y Cotoner (1785-1862), vizcondesa de Rocaberti, condesa de Peralada y de Zavellá; y Ana Boixadors y Cotoner, (1789-1869), baronesa de Bunyolí, viuda de Juan Miguel Sureda y de Verí, marqués de Vivot.

equivalente en pesetas; por último, en f. 17v se expresa separadamente el total del justiprecio de “30 cuadros de Malta” dado por otro perito llamado Humbert,⁶⁸ y el dado por Mestre, aunque la diferencia entre uno y otro es tal que se añade: “(Nota) Lo que representan libras en lo perteneciente a Humbert deben ser pesetas”, sin más explicaciones.

El segundo cuaderno manuscrito está fechado dos días después y va encabezado por el rótulo: “Copia de la relación dada por el perito 3º pintor D. Juan Mestre de los cuadros de la herencia de D. Francisco Cotoner y Oleza y de D. Marco Antonio Cotoner” “A 9 Mayo 1874.”⁶⁹ Son catorce folios pautados, sin numerar, divididos en cinco columnas, de izquierda a derecha, a saber: 1ª: Nº del inventario de D. Franº; 2ª: Nº del inventario de D. Mar[co]; 3ª central: la descripción del cuadro; 4ª: [año] 1861, /Pesetas Cs.; y 5ª: Tiempo presente/ Pesetas Cs.

La primera relación de pinturas acaba con otra lista titulada “Adición” y la suma total del valor de los cuadros consignados hasta ahí, que asciende a la no despreciable cantidad para la época de 42.170 ptas. (f. 11v).

Sin embargo, el folio siguiente está encabezado por esta explicación:⁷⁰

Justiprecio de los treinta cuadros que vinieron de Malta posteriormente⁷¹ a la muerte de D. Marcos Antonio Cotoner para el cual se ha tenido en cuenta los documentos y declaraciones que constan en autos y ha resultado no hallarse continuados en los inventarios de cuadros existentes y reconocidos como propiedad de la casa de Ariany y son los siguientes:

1 Tres cuadros de Reimbrant [sic] (retratos). El primero es el del autor hecho por sí mismo, el segundo es de un personaje desconocido: una especie de sólideo cubre su cabeza, ambas obras son dos verdaderas maravillas del arte. Rara vez una pintura lleva en sí asumidas todas las cualidades de belleza artística, las dos de que se trata las reúnen todas en alto grado y por medio de ellos el gran artista tuvo magia de pincel bastante para sellar en ambos retratos el perfecto modelado de la fisonomía física y el sentimiento estético de la fisonomía moral perfecta, las cuales trasmiten al observador la percepción de los sentimientos de que se halla poseído el sugeto retratado, á cuya altura han llegado muy pocos artistas con tanta perfección.

El tercero que se supone ser el retrato de una hija del autor, aun cuando se descubre desde luego el pincel de ese eminentísimo artista, las restauraciones que esta obra ha sufrido y el estado de deterioro del lienzo en general, le quita en parte la importancia que tan justamente se merece toda obra salida de las manos del celebre Reimbrandt [sic].

Los dos 1ºs 30000.

El tercero 2500 [pesetas]

68 Probablemente, dada la vinculación que la familia Cotoner tuvo con la Baronía de Banyalbufar hasta la primera mitad del siglo XX, se trate de Melchor Humbert, que en 1853 repintó el lienzo del altar mayor de la parroquia del municipio, por los daños que había sufrido en el terremoto de 1851, según consta en LLABRÉS BERNAL, J.; POU MUNTANER, J.: *Noticias y relaciones históricas de Mallorca. Siglo XIX*, año 1863, p. 174, Edició digital a cura de Pep BARCELÓ ADROVER i Joan BARCELÓ FRAU, 2012.

69 A título informativo puedo añadir que, a tenor de las anotaciones a lápiz que figuran al margen, este manuscrito todavía se utilizó para el reparto de piezas entre los hermanos Cotoner y Cotoner en 1955.

70 Cito textualmente conservando la ortografía original.

71 Esto explica que los treinta cuadros de esta relación no aparezcan en el citado inventario realizado tras el fallecimiento del I marqués de Ariany del Arxiu del Regne de Mallorca (ARM, NOT M-1965) ni, lógicamente, en la “Relación numerada del inventario de D. Marcos Antonio Cotoner [1749] o sea copia exacta de dicho inventario” de entre 1860 y 1870, que se encuentra en el AMP/ FC, Caixa 46/ 1473.

En mi opinión, no es imposible que los dos retratos masculinos correspondan a las *dos cabezas del célebre Rainbrant [sic], una de las cuales que es su retrato* que admiró don Antonio Furió en su visita a Can Ariany hacia 1840, a la que ya hemos hecho referencia. Más difícil, en cambio, resulta determinar si el retrato *del autor hecho por sí mismo* se corresponde con el “Autorretrato” de la Staatsgalerie de Stuttgart (Fig. 2) o con el “Retrato de hombre” de la Lámina X de *Cuadros notables de Mallorca*, (Fig. 1), cuyo paradero es difícil aventurar.⁷²

En cambio, parece muy plausible identificar el que Mestre supone *ser el retrato de una hija del autor* con el Retrato de “Hendrickje Stoffels” que se encuentra en el Metropolitan Museum of Art de Nueva York, perfectamente descrito en el catálogo Kann, procedente de la colección de la marquesa de la Cenia, que reproducimos en la Fig. 3. Aunque, como es sabido, la mujer retratada no era su hija sino su segunda mujer. Por último, el que Mestre detalla como retrato *de un personaje desconocido* es casi con toda seguridad el que Isadora Rose-de Viejo considera que *hay que asumir que el cuadro ‘anciano rabino’ que antaño estuvo en la colección Cotoner se ha perdido*.⁷³ Más adelante volveremos sobre ello.

Debo añadir que tanto el retrato del desconocido como el de Hendrickje Stoffels formaron parte del lote de cuarenta y cinco cuadros que escogió y recibió don Nicolás Cotoner y Allendesalazar, según consta en el manuscrito titulado: “Relación de los cuadros escojidos [sic] por D. Nicolás Cotoner para cubrir su parte de herencia y legítimas de los hermanos Cotoner, cuyo importe asciende á pesetas ochenta y tres mil ciento tres y ochenta y nueve céntimos”.⁷⁴ En el que aparecen cuadros “Del inventario de D. Marcos Antonio Cotoner” y “De los treinta cuadros que vinieron de Malta posteriormente a la muerte de D. Marcos Antonio Cotoner”. Entre estos últimos:

1 *Uno de los tres cuadros de Rambrant [sic] el que lleva una especie de solideo negro sobre la cabeza. [Valorado en 15.000 ptas.]*

2 *Otro id. que se supone ser una hija del mismo autor. [Valorado en 2.500 ptas.]*

Creo que estos datos vienen a confirmar una vez más dos cuestiones: que los cuadros pertenecían a la herencia de Cotoner y que, al menos dos, fueron a parar a manos de su mujer, la marquesa viuda de Ariany y de la Cenia, después del fallecimiento de don Nicolás.

Por último, antes de volver sobre el cuadro del “anciano rabino”, hay que señalar también que, de los cuatro cuadros de Rembrandt detallados por Isadora Rose-de Viejo, en el cuaderno particional que estamos comentando, falta el “Retrato de un joven judío”, que, según explica la investigadora, fue adquirido en 1977 por el Kimbell Art Museum de Fort Worth, en Tejas.⁷⁵

72 BALLESTÉ afirma: *En Londres hay otro, de Rembrandt joven, procedente de la colección mallorquina de don Tomas Verí, cuyos últimos propietarios españoles fueron los condes de Sallent.* (en “El autorretrato de Rembrandt comprado...”, *Blanco y Negro*, 3-III-1962, p. 29). Obviamente Ballesté se refiere al “Retrato de hombre”, incluido en la “Lámina X” de ARIANY, CENIA, Marqueses de; AYERBE, A.: *Cuadros notables...* (Fig. 1). Sin embargo, aparte de que, como ya he explicado, el cuadro también procedía de la colección Cotoner, Ballesté no indica de qué museo londinense se trata, ni yo he podido localizarlo entre los Rembrandt exhibidos en la National Gallery.

73 ROSE-DE VIEJO, I.: “A la busca de Rembrandt...”, p. 27.

74 AV 753.

75 ROSE-DE VIEJO, I.: “A la busca de Rembrandt...”, p. 26.

Aunque la mala calidad de la fotografía no permite ni siquiera vislumbrar si se trata de originales o de copias, en la pared de uno de los salones de Casa Verí reproducidos en *Blanco y Negro*,⁷⁶ entre los cuadros que la cubren, se distinguen las figuras del “joven judío”, el “autorretrato del gorro rojo” y el retrato de la que suponían era una hija del pintor, es decir, de Hendrickje Stoffels. Quizás algún día, cuando por fin podamos acceder al importantísimo archivo privado de Can Vivot, encontremos más datos sobre las vicisitudes de este “Retrato de un joven judío” del museo tejano.

Por fortuna, en cambio, el “Retrato de un viejo rabino”, que Rose-de Viejo considera perdido, es casi con toda seguridad el que actualmente posee el coleccionista que llamó hace unos años al AMP solicitando información acerca de un Rembrandt de Casa Cotoner. No estoy autorizada a revelar su identidad, pero sí a reproducir en estas páginas el maravilloso retrato (Fig. 5) y a indicar dónde lo encontró y descubrir algunos de los datos técnicos aportados para la autenticación que se está llevando a cabo.

Como puede comprobarse, el retrato, cuidadosamente restaurado en 2013 por una de las más acreditadas especialistas, se ajusta a la citada descripción del *personaje* [sic] desconocido: *una especie de solideo cubre su cabeza, que provoca una cascada de elogios admirativos por parte del pintor Juan Mestre, que actuaba como tercer perito.*

Los datos extraídos del dossier “Retrato de un viejo rabino”,⁷⁷ elaborado por expertos especialistas, que el actual propietario ha puesto generosamente a mi disposición, son los siguientes:

1) Descripción de la obra:

Se trata de un óleo sobre papel pegado sobre un lienzo en el que se representa el retrato de un hombre maduro, en busto, de tres cuartos, con una mirada penetrante y luciendo una abundante barba gris. El personaje, vestido con un gorro y un abrigo con cuello de piel, destaca sobre un fondo unido de color verde olivo amarronado. Por sus rasgos, indumentaria y tocado parece que se trata de un rabino con una buena posición social y económica, ataviado con ricas pieles que dejan entrever un lujoso ropaje a la moda de la época.

La obra tiene en la actualidad unas medidas de 54 x 41 cm. Son unas dimensiones algo más pequeñas que las que suponemos que fueron las originales. (Pág. 11).

2) El protagonista: Las investigaciones realizadas apuntan a que el personaje del “Retrato de un viejo rabino” pudo ser el rabino Saúl Leví Morteira (o Mortera), considerado como una de las mentes hebreas más brillantes del siglo XVII y una de las figuras ilustres que posaron para el pintor. El retrato fue realizado en Ámsterdam dentro de la etapa de juventud del artista (págs. 5-6).

3) Datación:

El hecho de que la pintura estudiada esté realizada sobre un papel que fue posteriormente pegado sobre un lienzo, coincide con la época en la que Rembrandt realizó todas las obras que pintó con este método; pintaba sobre papel para, posteriormente, pegar dicho papel sobre otro soporte (generalmente lienzo o tabla) para terminar el trabajo (1628 –1634/5). (Pág. 6)

76 BALLESTÉ, J.: “El autorretrato de Rembrandt comprado...”, *Blanco y Negro*, 3-III-1962, p. 28.

77 Este informe técnico, inédito y confidencial, consta de 182 páginas numeradas. A continuación de la cita o de la información que estoy autorizada a utilizar, pongo la referencia a la página en la que se encuentra.

4) Procedencia:

La obra procede de la Galería de Arte de D. Miguel Soriano, que estuvo en la C/ Serrano, 19, en Madrid, quién a su vez la adquirió en los años 80 del siglo pasado a la familia de los Marqueses de Espeja, procedente a su vez de la herencia del Duque de Valencia, que la había comprado en París en los primeros años del siglo XX.⁷⁸ (Pág. 17)

Hasta aquí lo que estoy autorizada a revelar sobre esta pintura extraordinaria, que he tenido ocasión de contemplar directamente. Su propietario estaría dispuesto a exponerla en Mallorca si alguna institución, pública o privada, le ofreciera las medidas de seguridad adecuadas respecto a su traslado y pública exhibición, pero hasta el presente nadie se las ha brindado. Lanzo desde aquí una llamada para recabar apoyo a su iniciativa utilizando las mismas palabras que escribiera don Bartolomé Ferrà hace ciento veintidós años: *¿Quién sacude nuestra característica apatía?* Ojalá no llegemos, como casi siempre, demasiado tarde.

⁷⁸ El dato sobre esta compra encaja también con lo que hemos explicado sobre la venta del cuadro llevada a cabo en París por Lorenzo Rosselló actuando en nombre de la marquesa viuda de La Cenía.

Fig. 1 ARIANY y de la CENIA, Marqueses de; AYERBE, A.:
Cuadros notables de Mallorca. La colección de D. Tomás de Verí, Madrid, 1920.
[Imagen superior: *Retrato de hombre*]

Fig. 2 *Autorretrato*, Staatsgalerie de Stuttgart

Fig. 3 Retrato de *Hendrickje Stoffels*, Metropolitan Museum of Art de Nueva York

Fig. 4 *Retrato de un joven judío*, Kimbell Art Museum de Fort Worth de Tejas

Fig. 5 *Retrato de un viejo rabino*, Colección particular

EL LLULL VIATGER DE L'INSTITUT BALEAR, AVUI IES RAMON LLULL (1892-2018)

Gabriel Alomar i Serra
Montserrat Farràs i Castellarnau

Llicenciats en Filosofia i Lletres

Resum: Dins el marc de l'Any Llull i del centenari de la construcció de l'edifici que avui acull l'IES Ramon Llull (1916-2016), hem investigat un dels elements patrimonials més antics del nostre centre d'ensenyament: l'escultura del beat Ramon Llull obra de Llorenç Ferrer i Guillem Galmés. Hem incidit en dos aspectes: els seus trets estilístics i les seves successives ubicacions entre 1892 i 2018. A la vegada això ens ha fet analitzar com s'incrementava l'interès per la figura de Llull a la Mallorca de finals del XIX principis del XX.

Paraules clau: Institut Balear, IES Ramon Llull, lul·lisme, monument, Llorenç Ferrer, Guillem Galmés.

Abstract: As part of the events within the Year of Ramon Llull, as well as the 100th anniversary of the building which today holds the Ramon Llull Secondary School (1916-2016), we have carried out an investigation of one of the oldest historical items of our school: the statue of the Blessed Ramon Llull, work of Llorenç Ferrer i Guillem Galmés. We have focused on two aspects: its stylistic features and its successive locations between 1892 and 2018. This also led us to analyse the evolution in the interest sparked by the leading personality of Llull in Mallorca, from the end of the 19th century to the beginning of the 20th.

Key words: Institut Balear, Ramon Llull Secondary School, lulisme, monument, Llorenç Ferrer, Guillem Galmés.

Rebut el 19 de maig. Acceptat el 2 de desembre de 2018.

El present treball és el resultat d'una revisió i ampliació de la conferència que impartírem a la sala d'actes de l'IES Ramon Llull el passat 28 de novembre de 2016 inclòs dins la programació dels actes desenvolupats durant l'ANY LLULL i coordinats per la comissionada autonòmica Maribel Ripoll i la Conselleria de Transparència, Cultura i Esports del Govern de les Illes Balears.

Abreviatures: BLA = Biblioteca Lluís Alemany, BSAL = *Bolletí Societat Arqueològica Lul·liana*, IES = Institut d'Ensenyament Secundari, UIB = Universitat Illes Balears.

Cap a finals de 2016 es va tancar l'Any Lull (1315/16-2015/16) i també l'any del centenari de la construcció i inauguració de l'edifici que actualment acull l'IES Ramon Lull (1916-2016),¹ abans Institut Balear, fundat el 1835.

En aquest context volem emmarcar la nostra investigació que pretén estudiar l'escultura del beat que avui es troba al pati de l'IES Ramon Lull² així com les seves ubicacions al llarg dels darrers 125 anys (1892-2017). Parlem de l'escultura viatgera com a símil amb els nombrosos viatges que va fer el nostre personatge en la seva dilatada vida. La realització de l'obra va recaure sobre dos dels escultors més destacats dins la Mallorca de finals del segle XIX principis del segle XX: Llorenç Ferrer (1854-1928) i Guillem Galmés (1845-1927).³

Aquesta escultura, i la figura de Ramon Lull, malgrat que el lloc on es trobés, sempre ha estat relacionada amb l'Institut Balear com a lloc de ciència, de recerca, d'estudi, d'ensenyament i de formació. Una de les primeres fotografies⁴ que es conserven del claustre de l'antic institut data de 1881, i ja hi podem contemplar tots els catedràtics envoltats dels símbols de la ciència i de les lletres, i enmig a un lloc ben destacat una representació escultòrica del beat. Cal recordar, com veurem més endavant, que no serà fins a 1936 que la institució acadèmica rebrà el nom del gran savi mallorquí.

Els estudis superiors a Mallorca, pràcticament des dels seus inicis durant el segle XV, han estat sempre lligats a la doctrina i a les escoles lul·lianes. Quan, cap a 1483, es va voler ordenar l'ensenyament superior, els jurats del Gran i General Consell de Mallorca demanaren a Ferran el Catòlic la creació d'un estudi general sota la titularitat reial que ja s'anomenà Estudi General Lul·lià. Allà s'hi podien estudiar totes les arts i les ciències. No serà fins a 1673, durant el pontificat de Climent X, quan es concedirà la butlla pontifícia que donarà una validesa universal als títols atorgats per l'Estudi General Lul·lià. Aquest fet transformà aquesta institució en Universitat Pontifícia, també coneguda com a Universitat Lul·liana, que va ser creada definitivament el 1691.

El 1828, per reial decret, se suprimí la Universitat Lul·liana, aleshores coneguda com a Universitat Literària de Mallorca, i es transformà en Seminari Conciliar adscrit a la Universitat de Cervera primer i després a la de València. Durant la regència d'Espartero (1840-43) la Junta de Govern de Mallorca restablí la Universitat, amb el nom d'Universitat Literària Balear, però el 1842 se suprimí definitivament.

1 Durant el curs escolar 2015/16 l'Institut va organitzar tot un seguit d'actes –conferències, visites guiades a l'edifici, muntatges audiovisuals, acte institucional del centenari el 25 de gener...- i a la vegada com a professors d'història hem volgut investigar l'evolució del nostre centre. Una de les incògnites que hem aclarit eren els orígens i l'autoria de l'escultura del beat i aquesta és la raó de ser del present article.

2 Per a més informació sobre el tema vegeu la comunicació presentada a la X JORNADAS INSTITUTOS HISTÓRICOS, IES Vega del Turia, Terol, del 30 de juny al 3 de juliol del 2016: ALOMAR SERRA, G.: "Nuevas aportaciones al estudio del edificio del IES Ramon Lull (Palma)", a X JORNADAS INSTITUTOS HISTÓRICOS, Terol, 2016, p. 24-35.

3 Per entendre l'evolució general de l'escultura al llarg dels segles XIX i XX a les Balears s'han consultat: De BROTONS CAPÓ, M.: "Escultura y escultores en el cambio de siglo en Mallorca", *Arte e identidades culturales*, Oviedo, 1998; *Esculturas de Palma*, Palma, 2000 i *L'escultura a les Balears en el s. XX*, Palma, 2001. De FURIÓ, A.: *Diccionario histórico de los ilustres profesores de Bellas Artes en Mallorca*, Palma, 1946. De PERELLÓ PARADELO, R.: *Escultores contemporáneos en Mallorca*, Palma, 1973. De VIDAL ISERN, J.: *La escultura mallorquina en el s. XIX*, Palma, 1929. També s'han consultat dues obres d'autoria variada: *Escultura del s. XIX a Catalunya*, Barcelona, 1994 i *La pintura i l'escultura a les Balears*, 4 vol., Palma, 1996.

4 Aquesta fotografia es conserva a la Biblioteca Lluís Alemany. Des d'aquí volem donar les gràcies a tot el personal d'aquesta biblioteca per les orientacions i ajudes que ens han donat a l'hora de fer la nostra recerca, en especial a la seva responsable de sala Laura Marcús Maimó.

En aquest darrer període 1828-1842 es fundà l'Institut Balear, que cal considerar com a hereu de l'antiga universitat i com a tal continuà estretament lligat a la figura de Ramon Llull.

Va ser l'Institut Balear, oficialment Institut Ramon Llull des del desembre de 1936, que va custodiar l'arxiu i els símbols⁵ de l'antiga universitat fins, que la nova Universitat de les Illes Balears (UIB) els reclamà el 1978.

La revitalització de la figura de Llull i la proliferació de projectes monumentals i civils durant la segona meitat del XIX

La figura de Ramon Llull va ser molt controvertida i malmesa, especialment durant el darrer terç del s. XVIII atès l'ambient que regnava a Mallorca, provocat per les picabaralles entre lul·listes (teuladers) i antil·lulistes (marrells), i en concret durant el bisbat de Díaz de la Guerra (1772-1777) el qual ordenà retirar i/o destruir teles, escultures del Beat de les esglésies. Caldrà esperar el moviment de la Renaixença (segona meitat del segle XIX) per recuperar-lo de bell nou aprofitant l'avinentsa de l'esclat nacionalista i patriòtic que exaltarà celebritats del món cultural illenc. Seran les entitats civils i religioses que efectuaran encàrrecs d'imatges de Llull, es crearan societats (Arqueològica Lul·liana), revistes (*Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*) a fi d'exaltar el nostre prohóm. Hi contribuiran, també, personalitats com Francisco Manuel de los Herreros (director de l'Institut Balear durant 55 anys, entre 1845 i 1900) i l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria que en comprar Miramar, recuperà els paratges lul·lians i l'obra del Mestre amb col·laboració del seu secretari Manuel de los Herreros.

Aquesta recuperació i revitalització de la figura de Llull en el món civil coincidirà en un moment de creixement de les ciutats i d'interès pel planejament urbanístic i l'embelliment de les urbs. En el cas de Palma el procés ve accentuat per l'enderrocament de les murades i l'aparició de nous espais.

La Palma de la segona meitat del segle XIX, en comparació amb altres grans ciutats de l'Estat, es troba estèticament i urbanística un poc descuidada,⁶ no serà fins a les primeres dècades del segle XX que l'escultura pública es farà present dins la ciutat.⁷ Precisament el periodista Antoni Vidal Vaquer, sota el pseudònim de Leoncio, signa una crònica a *La Almudaina* de 1914 on es refereix a l'escultura de Jaume Ferrer de la plaça de les Drassanes com a la "única estatua pública que posemos en la actualidad".⁸

Doncs, paral·lelament als corrents europeus d'artistes i intel·lectuals, desvetllats per millorar i embellir les ciutats, neix a Mallorca, a les darreries del segle XIX, vers 1890, un moviment anomenat dels *Insensats* format per artistes i intel·lectuals amb la idea no tan sols d'abillar

⁵ Encara avui a tots els actes acadèmics oficials –inici cursos acadèmics o nomenaments de doctors *Honoris Causa* entre d'altres– la massa i la bandera de l'antiga universitat que data del segle XVIII presideixen. A l'anvers de la bandera hi figura una imatge de Llull i la Immaculada. I a la massa de plata hi trobam en relleu la conversió de Llull i la mitja lluna lul·liana. Vegeu també: LLADÓ FERRAGUT, J.: *Historia del Estudio General Luliano*, Palma, 1973.

⁶ Després de la reforma del Born que data de 1833 i la font de les Tortugues, sols cal destacar en l'àmbit civil, el Teatre Principal i el monument a Isabel II a la plaça de la Reina que tingué una curta durada: el 1860 es posa la primera pedra, s'acaba el 1865 i la Revolució d'Octubre de 1868 l'enderroca.

⁷ Els monuments a Jaume I, Antoni Maura i Joan Alcover s'aixequen entre 1927 i 1929. Segueixen un estil realista i eclèctic d'acord amb l'academicisme i al marge de les noves tendències.

⁸ *La Almudaina*, 14 de març de 1914.

la ciutat sino també d'higienitzar-la i adaptar-la a les noves necessitats.⁹ Miquel dels Sants Oliver i Gabriel Roca Sansaloni en seran capdavanters. El primer és molt crític a l'hora de qualificar la primera estàtua de Jaume Ferrer que la titlla com “*un monigote de alfarería*”¹⁰ i que datava de 1842, l'actual –ressenyada per Leoncio– és de Joan Grauches (1914). Roca, en un article al diari “*El Isleño*” reivindica la presència de monuments destinats a lloar personalitats illenques. Aquesta inquietud i sensibilitat, farà possible impulsar diferents projectes –quasi tots dins el corrent academicista i neoclàssic o neogòtic– en memòria del Mestre; però gairebé cap es realitzarà com podem veure tot seguit.¹¹

Diferents projectes de monuments a Ramon Llull

Vers l'any 1863 els lul·listes, excolegials de la Sapiència, Estanislao Luís Piñano, batle de Palma i Antonio Prohens, advocats, iniciaren la idea de col·locar una estàtua al centre de la plaça d'Abastos, actual plaça Major, per ser l'indret on hi havia la casa natalícia de Ramon Llull. Es recapten 8466,50 reals per a la realització de l'obra¹² i s'encarrega un esbós a Canuto J. Fernandez, artista resident a Palma. Així mateix hi havia qui pensava que era més idoni col·locar l'escultura a la plaça Sant Francesc atès que era el lloc on hi tenia sepultura; més tard s'adquireix un esbós de guix de Venanci Vallmitjana (1829-1919),¹³ per posteriorment realitzar l'estàtua definitiva. Els Vallmitjana, família d'artistes, famosos per ser bons i reconeguts tallistes, tenien bon ofici. Venanci, amb col·laboració del seu germà Agapit és autor de l'estàtua que orna una de les fornícules del vestíbul de la Universitat de Barcelona, projectada per l'arquitecte Elies Rogent. Eren seguidors de l'estil naturalista, realisme historicista amb reminiscències romàntiques. Venanci va ser mestre de Josep Llimona i de Pau Gargallo.

Morts els lul·listes, excol·legials de la Sapiència, els diners es dipositaren al Banc Balear, que amb interessos, arribarà a la quantitat de 10.235'13 reals, que es lliuraren a la Junta de la Causa Pia Lul·liana. L'any 1868 Bartomeu Ferrà exposa a la Junta Directiva de L'Ateneu Balear la possibilitat d'un premi per l'autor del millor projecte de monument. La Revolució de Setembre de 1868, ho va frustrar. Caldrà esperar la figura de l'Arxiduc per fer-se realitat.¹⁴

Arran de la commemoració del sisè centenari de la fundació de Miramar (1880), l'Arxiduc Lluís Salvador (1847-1915) va ordenar construir sobre una penya, un oratori-rotonda, a l'interior del qual s'hi col·locaria una talla de Ramon Llull. El projecte, el disseny, el realitzà

9 A Palma entre finals del segle XIX i principis del XX es construeixen tres grans obres de caire neogòtic on hi treballaran Llorenç Ferrer i Guillem Galmés, els autors del Llull de l'Institut Balear: la façana principal de la Seu, el palau de la Diputació, avui Consell de Mallorca, i la façana principal de Santa Eulàlia (1894-1924).

10 COMPANY VIDAL, C.; SUREDA VALLESPIR, C.; TUR CATALÀ, M.: *Palma: ciudad de esculturas*, Palma, 2000. I a més OLIVER, M.S.: *Treinta años de provincias y otros artículos*, Palma, 1924.

11 Seguint Miquela Sacarès Taberner a *Vivat ars Luliana. Ramon Llull i la seva iconografia*, Palma, 2016, entre 1863 i 1900 s'han pogut comptabilitzar fins a quinze projectes de monuments lul·lians i sols tres realitzacions civils: la làpida que recorda la casa on va néixer Llull a la plaça Major de Palma, el moble per a l'exposició universal de Barcelona del 1888 i l'escultura de l'Institut Balear que analitzam a aquest article. A principis del segle XX continuaran els projectes però en menor mesura. Haurem d'esperar a 1966 per veure l'escultura d'Eguia la qual no té la monumentalitat dels projectes decimonònics.

12 BSAL, III, 1890.

13 Actualment es pot contemplar a la Biblioteca Pública de Can Sales, i el 2016-2017 s'ha pogut veure a l'exposició que organitzà l'Ajuntament de Palma a l'arxiu Municipal a Can Bordils.

14 MUNAR, G.: “Visión histórica de Miramar”, *BSAL*, 35, 1976.

Friedrich Wachsmann (Praga 1876) i fou dirigit per Bartomeu Ferrà.

Es tracta d'una construcció de petites dimensions, de planta circular i d'estil eclèctic, que guarda una gran semblança amb la del jardí Pallavicini a Pegli, zona propera a Gènova. Els materials emprats són carreus de pedra natural a l'exterior i pedra de Santanyí a l'interior. El paviment estava fet de diferents tipus de marbres: d'Artà, Deià, Binissalem, Puigpunyent i sota la peça del centre s'hi col·locaren dues pedres recollides pel mateix Arxiduc, una a San Francisco de Califòrnia en record de fra Juníper Serra i una altra a Bugia, en memòria de les que martiritzaren a Llull.¹⁵

L'estàtua la realitzà Giovanni Douprée (Siena 1817-Florència 1882) amb marbre blanc de Carrara. És de mida natural, dempeus i segueix una tendència neoclàssica. L'artista va morir deixant-la inacabada, inconclusa, li mancava un peu, i la seva filla va haver-la d'acabar abans de lliurar-la. Fou traslladada a Palma en el vaixell Belisario l'any 1882, i l'Arxiduc considerà oportú fer-la col·locar a la capella del Pont a Miramar. L'any 1975 un llamp va ensorrar-la en part i en va malmetre les dues mans, les quals lluíen una ploma i un pergami. Arran d'aquest succés la traslladaren a Son Moragues i, coincidint amb l'Any Lull (2015-2016), el Capítol Catedralici l'adquireix i es va poder contemplar al llarg de l'any, al pati del Palau Episcopal.

Tot seguit hem de destacar tres realitzacions dels autors del Lull de l'Institut Balear: Llorenç Ferrer (1854-1928) i Guillem Galmés (1845-1927).

Entre 1879 i 1888 l'escultor Guillem Galmés treballa en les quatre escultures que han de presidir la nova façana neogòtica de la catedral de Palma: Sant Pere i Sant Pau, Santa Catalina Thomàs i el beat Ramon Lull. Aquesta darrera va ser la primera que enllestí el 1879 i l'expressió i el posat guarda una gran similitud amb la de l'IES Ramon Lull (1892). Porta a les mans la ploma i, enlloc d'un llibre, aguanta un pergami.

La Societat Arqueològica Lul·liana participa en l'Exposició Universal de Barcelona l'any 1888¹⁶ amb una obra realitzada per Llorenç Ferrer que consta d'una base i una columna prismàtica sobre la qual descansa la talla de Ramon Lull.¹⁷ Acompanya un escut de Palma i un altre de la Societat Arqueològica Lul·liana. També, el mateix any i mateix autor, amb disseny de Bartomeu Ferrà, dita societat, fa col·locar una placa sobre el pòrtic de la plaça d'"Abastos", avui plaça Major, on es creu que havia nascut Ramon Lull.¹⁸ La tradició diu que en aquest lloc hi havia una capella-oratori de 1609, a la casa de l'aleshores notari Andreu Caselles i que fou beneïda pel bisbe Simó Bauzà. Ens conten que cada nit del 25 de gener, a la mateixa hora que va aparèixer el Crist Crucificat a Ramon Lull, la sala s'omplia d'un suau perfum, no comparable al de les roses ni al de l'encens ni a cap altre olor de coses naturals. La capella fou enderrocada quan es construeix la plaça.¹⁹

L'escanyolit pressupost pot ser sigui la causa de tan esquifida placa, si es compara l'abast

¹⁵ BSAL, III, 1890, p. 202.

¹⁶ Prèviament, a principis del 1887, aquesta societat féu una crida a tots els ajuntaments de l'illa perquè dedicassin algun carrer al beat. Encara avui gairebé tots els municipis tenen el carrer Ramon Lull.

¹⁷ La part del basament i la columna encara es poden contemplar avui a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana i, entre 2016 i principis del 2017 també s'ha pogut contemplar a l'exposició de Lull organitzada per l'Ajuntament de Palma a l'arxiu municipal de can Bordils.

¹⁸ BSAL, II, 1887-1888 (*Lámina pilastra Plaza Mayor*).

¹⁹ BSAL, II, 1887-1888, p. 201 (*Nuestra lámina*).

del Pensador i el temps que se'n parlava. De fet, Bartomeu Ferrà reconeix que no té la categoria de monument, però *"ha sido el único obsequio público de este género –excepción hecha de la estatua decorativa del frontis de la catedral– que en Palma se le ha tributado modernamente"*.²⁰

Així mateix, Bartomeu Ferrà i Perelló (Palma 1843-1924), desitjós que Ciutat Fruís d'un monument digne que honorés a Lull, presentarà dos projectes. Un, de l'any 1888, efectuat en tinta sobre paper i és d'estil neogòtic. Roman al museu del monestir de Cura. Consta d'un doble basament octogonal i l'estàtua de Lull roman dempeus, barbat i llibre a la mà. La part que l'aguanta es decora amb fulla de càrdina. El segon projecte correspon a l'any 1895 i, si es compara amb l'anterior, és bastant sumptuós, espectacular, tant per la seva alçada, més de 20 m., com per l'ús aparatós d'elements simbòlics la qual cosa ens aboca a una escenografia pomposa. Empra diferents materials i presenta una marcada verticalitat. L'estàtua és de Joan Samsó. Samsó era... *"un escultor catalán de probada capacidad y reputación"*²¹ que havia vingut a Mallorca a estudiar precisament la iconografia de Ramon Lull. S'inspira en l'obra d'Antonio Tantardini, *Arnaldo de Brescia* de 1867 de semblants drapejats i aixecant la mà dreta. Havia de ser fosa en bronze. Tampoc es va dur a terme. Miquel dels Sants Oliver ironitzà sobre la manca de monuments després de tantes comissions, tants projectes... *"Pedir al gobierno que conceda para fundirla algunos de los cañones que como reliquias de la artillería histórica, adornan todavía nuestros baluartes."*²²

Encetam el segle XX i els grans projectes de monument a Lull continuen, però com sempre fins ara, sols queden al paper. De tota manera en aquest període n'hi haurà menys.

El 1900 el president de la Diputació, Alexandre Rosselló comana un projecte a Llorenç Rosselló²³ (1867-1901), escultor molt influenciat per Rodin. Rosselló volia que aquest Lull fos la seva millor obra però morí sobtadament el 1901, i el projecte, com tants d'altres no seguí endavant. L'Ajuntament de Palma, l'any 1915 encarrega un projecte a Josep Clarà. El disseny és de dimensions estratosfèriques, faraòniques, de vertigen i que tot i estar aprovat per la Comissió, tampoc es va realitzar malgrat haver-se posat la primera pedra el 27 de juny del mateix any.²⁴ La pedra es posà al final de l'actual passeig d'Antoni Maura, a la part de la mar. Precisament aquest indret és el preferit per la majoria de projectes, com anirem veient tot seguit. Aquest projecte estava emmarcat dins la celebració del sisè centenari de la mort de Ramon Lull i sols es conserven unes imatges de la maqueta, que aparegueren a la revista de l'època *Il·lustració Catalana*.²⁵

A Randa també es tenia pensat aixecar un monument, la base del qual seria un ample talaiot paredat amb penyals, una torre d'homenatge per columna i l'estàtua, una figura de grans dimensions comparable a l'estàtua de la Llibertat de Nova York.

20 BSAL, III, 1890, p. 218-219.

21 BSAL, IV, 1891, p. 61-63

22 BSAL, II, 1888.

23 D'aquest escultor és el bust de Ramon Lull que presideix el Saló de Plens de l'Ajuntament de Palma, datat cap al 1898.

24 COMPANYY VIDAL, C.; SUREDA VALLESPÍR, C.; TUR CATALÀ, M.: *Palma: ciudad de esculturas...*

25 *La Il·lustració Catalana*, número 614, 1915.

Caldrà esperar fins a l'any 1966 quan s'encarrega a l'arquitecte Josep Ferragut Sbert el projecte de monument i a Horacio Eguia, l'estàtua. La inauguració es produirà el dia 18 d'octubre de 1967. És l'únic monument públic materialitzat i es col·loca precisament al lloc dit anteriorment, a la cruïlla dels carrers Antoni Maura i passeig Sagrera. Representa a Ramon Llull de més de tres metres d'alçada en actitud d'escriure, a una mà porta una ploma i a l'altra un llibre obert. Descansa sobre un pedestal de pedra amb inscripcions de bronze. Es decora amb l'escut de Ciutat seguit de la inscripció: La Ciutat de Mallorca a Ramon Llull, la mitja lluna i un fragment del llibre d'Amic e Amat: "*Amor és aquella cosa qui los francs met en servitut e a los serfs dóna llibertat*". En llengua llatina un fragment del llibre dels proverbis: "*lusticia procurat pacem et injuria bellum humilia verba sunt nuntii paciset superba belli*". Hi figura també una inscripció amb lletres àrabs, sense sentit, donat que es va transcriure malament i a hores d'ara, no s'ha rectificat.

El monument a Ramon Llull de l'Institut Balear, avui IES Ramon Llull

El monument consta de tres parts: base, pedestal i estàtua.

La base, conseqüència de les diferents ubicacions que ha sofert el monument, ha estat modificada. Quan restava a la cruïlla d'avingudes amb via Roma comptava amb unes cadenes i pilons que la protegien i que avui han desaparegut i /o distribuït a altre indret de Ciutat.

El pedestal és obra de Llorenç Ferrer i Martí (Alcúdia 1854-Palma 1928), que tenia un do artístic natural, es formà a la vora de l'escultor Antoni Vaquer (Felanitx 1837-Palma 1915) que, quan se n'adona de les seves bones facultats artístiques, l'anima i l'aconsella que amplii els seus coneixements a l'Escola de Belles Arts de Madrid, on fou deixeble de Joan Samsó (Barcelona 1834-1908), el qual impartia classes de modelatge. De retorn a Palma (1885) contacta amb la Societat Arqueològica Lul·liana la qual li ofereix diferents encàrrecs i també ho farà la Diputació, atesos els preus raonables que ofería. Pot ser sigui aquest el motiu pel qual trobem tantes obres de Llorenç Ferrer arreu de l'illa. A més fou professor de l'escultor Tomàs Vila.²⁶

El pedestal sobre el qual descansa l'estàtua, és de forma piramidal truncada de 2,90 metres d'alçada, tallat en pedra de Santanyí, segons disseny de l'arquitecte i soci de la Societat Arqueològica Lul·liana, Joan Guasp.

La part superior es guarneix per una sanefa de fulles de card d'estil revival segons influència de Viollet-le-Duc (neogòtic), treballades al trepà, semblants a les que decoren els laterals de la façana de Santa Eulàlia de Ciutat i el Consell Insular, obrades també per ell.

La part frontal hi destaca un alt relleu format per una corona de llorer, creuada per una branca de palmera seguit d'una dedicatòria "A Raimundo Lulio. El Instituto Balear", avui la inscripció és una altra "El Instituto Balear a Ramon Llull". La grafia no és l'original. A les primeres fotografies que tenim del conjunt, quan encara estava a Montsió s'hi poden distingir unes lletres en relleu, amb una escriptura que sembla gòtica.

²⁶ VENTAYOL, P.: "Biografia de Llorenç Ferrer", *BSAL*, XXII, 1928-1929, p. 331-332. LLABRÉS I SALVÀ, A.: "El neogòtic en Palma", *BSAL*, 33, 1970, p. 210-215.

La corona de llorer simbolitza victòria, triomf, i tant a l'antiguitat com a l'Edat Mitjana s'emprava per coronar poetes, artistes, savis, generals romans victoriosos i, àdhuc, als alumnes que superaven les proves de Retòrica els entregaven una corona de llorer com a reconeixement d'haver assolit el nivell desitjat.

La branca de palmera també es considera símbol de lloança, de victòria, però també pot representar signe del martiri.

El pedestal, com veiem, més enllà d'exercir una funció de suport també té un valor decoratiu, simbòlic, alligador, doncs els elements decoratius estan en concordança amb el personatge.

Segons Bartomeu Ferrà l'any 1889 es col·locà al centre del pati porticat de l'Institut Balear (actual col·legi Monti-sion) i estava destinat a aguantar l'estàtua de Ramon Llull.²⁷ La informació de Ferrà també l'hem poguda confirmar amb aquesta crònica del diari *La Almodaina* de dia 22 de desembre de 1889 a la segona plana:

Adelantan con rapidez las obras del nuevo monumento que se levanta en el centro del patio de nuestro Instituto provincial de segunda enseñanza, dedicado a Raimundo Lulio. El pedestal con su base y capitel tendrá unos cuatro metros de altura y dos la estatua. La parte anterior del pedestal lleva una palma entrelazada a una corona de laurel, de relieve, y debajo una inscripción alusiva al establecimiento y al gran patricio mallorquín

Referent a l'estàtua, l'Institut Balear l'encarrega "in fieri" a l'escultor Guillem Galmés, així ens ho confirma el mateix Bartomeu Ferrà a la mateixa font:

Por último a finales del año pasado, se colocó en el centro del claustro porticado del Instituto Balear, un pedestal destinado a sostener otra estatua del Raimundo Lulio, construido y tallado por el ya dicho escultor Sr. Ferrer según diseño del arquitecto, nuestro consocio, D. Juan Guasp. De forma cuadrilátera piramidal truncada, muestra en su frente una corona de laurel cruzada por una palma en alto relieve; y por dedicatoria: "A Raimundo Lulio, el Instituto Balear". La estatua "in fieri" esta encargada al escultor Sr. Galmés.

Després de més de tres anys, el tres d'octubre de 1892, constatarem al diari "*El catòlico balear*": "*El reputado escultor D. Guillermo Galmés ha concluido ya la estatua de Ramón Llull que debe colocarse en el zócalo levantado en el centro del patio del Instituto. Y a propósito: ¿El monumento acordado erigir a tan esclarecido patricio, cómo se encuentra?*".²⁸ Sens dubte l'interrogant del periodista fa referència al projecte que havia enllestit Bartomeu Ferrà el 1888, del qual sols en queda l'esbós que avui podem contemplar al santuari de Cura.

Guillem Galmés i Socias (1845-1927) va ser l'imatger més notable de les darreries del s.XIX a Mallorca, segueix el mestratge de Joan Lladó i de Lluís Font, amb qui va treballar al mateix taller, i ambdós es consideren seguidors del mestre Adrià Ferrà. Segons Catalina Cantarellas, Guillem Galmés, és "*la figura més important de tendència neogòtica a les Illes, a les darreries del s.XIX*".²⁹

²⁷ BSAL, III, número 120, 1890, p. 217.

²⁸ *El catòlico balear*, dilluns 3 d'octubre de 1892, p. 3.

²⁹ CANTARELLAS, C.: "Ramon Llull en l'art i la cultura del segle XIX", *Randa (Homenatge a Miquel Batllori)*, 51, 2003, p. 31-39. En aquest sentit considerem oportú recordar que a Palma a la dècada dels 70 del segle passat durant les festes de Sant Sebastià s'atorgava el premi escultura "Guillem Galmés", el de 1971 de 40.000 pessetes fou per a l'escultura "Evolución" de Rolf Schaffner que vivia a Santanyi. (*Diario de Mallorca*, 21 de gener de 1971, p. 9). De Catalina Cantarellas també hem consultat: "Iconografía Luliana", BSAL, 61, 2005 i *La arquitectura mallorquina desde*

No hem pogut trobar cap contracte ni comanda entre els estaments acadèmics de l'Institut i l'escultor, però sí que sabem que per aquestes dates el germà de Guillem, el prevere Joan Galmés, almanco va editar tres manuals per a l'estudi de la llengua francesa pels alumnes de l'Institut Balear.³⁰ Segurament era professor d'aquesta matèria.

El qualificatiu d'escultura "viatgera" no solament fa honor al tarannà viatger del nostre protagonista sinó també al caràcter itinerant del monument, com podrem veure tot seguit. Doncs després de realitzar diversos periples per Ciutat i patir el tripijoc a les Avingudes (1916-17), passa a ubicar-se al pati de l'IES Ramon Llull (1966-67), una vegada l'escultura d'Horacio Eguia ocupés el lloc assignat. Està situada a l'ala nord-oest del pati, que llinda amb l'Escola Superior de Disseny. L'obra està alleugerida dels elements del basament i detalls com la cadena que l'envoltava quan estava enmig de les avingudes. Està obrada amb pedra de Santanyí de color blanquinós i de textura llisa. Amida 1'92 metres, mesures una mica romàntiques o idealitzades atès que superen la mida natural. Es tracta d'una escultura de cos sencer, dempeus i embalum rodó, de línies harmonioses i proporcionades. Representa Ramon Llull com a Magister en actitud d'escriure, manté un posat acadèmic, ferreny i expressió enèrgica. Vesteix hàbit franciscà del tercer orde, cenyit amb el cordó també franciscà de set nusos, símbol dels estigmes de la Crucifixió de Crist, va cofat, porta capa i caputxa, el rosari penjat a la cintura, per la seva concepció cristogènica i calçat amb sandàlies. És portador d'un llibre obert i ploma, la qual cosa fa que evocui profetes i/o apòstols. El tractament que l'artista fa de la indumentària és un xic capritxós, treballa el volum aconseguint efectes de llum i ombres a través dels plecs abundants i desnivellats que li dona un cert aire de flexibilitat, moviment i equilibri per mitjà del contraposat, element indicador d'un academicisme d'arrels clàssiques. Així mateix introdueix certa innovació de caire romàntic com podria ser en la vivacitat expressiva comparable a la imatge de la façana de la Catedral de Ciutat.

Iconogràficament, la figura de Ramon Llull com a Magister ja es plasma com a tal a l'escena tercera de la miniatura IV del Breviculum de Karlsruhe ensenyant l'Art, i a la miniatura V, la qual fa al·lusió a la doctrina lul·liana. La manera de representar-lo durant el s. XIX, és segons els esquemes acostumats.

Malgrat ser autodidacta, l'apel·latiu de Magister li donava autoritat per impartir classes a la Universitat (Sorbona). La primera vegada que emprà aquest títol és a una dedicatòria que envià al dux de Venècia Pietro Gradenigo el 1289: "*Ego, magister Raimundus Lul cathalanus transmitto et do istum librum*".

Com a Magister, va ser un bon pedagog, donava importància al valor de la paraula i domini de la gramàtica per establir diàleg i comunicació (*affatus*) a fi de persuadir i arribar a acords. El seu anhel era fer-se comprensible, assequible a tots els àmbits, per tal motiu emprava llengües vernacles (català, àrab) i quan s'adonava que no l'entenièn, no dubtava en rebaixar el nivell, els continguts, reduint el nombre de figures de setze a quatre, atesa la "*fragilitat humana*".

la Il·lustración a la Restauració, Palma, 1981.

30 Hem pogut consultar aquests tres manuals a la Biblioteca Lluís Alemany del Consell de Mallorca: "*Summaire de sintaxe et orthographe suivant de programme officiel de français de l'institut de Palma à l'usage des élèves de la 2ⁿ année par Mr. L'Abbé Jean Galmés*", Palma, 1888; "*Ejercicios de gramàtica francesa por D. Juan Galmés y Socias, Pbro*" i "*Curso de lectura y literatura francesas seguido de un extenso tratado de ortografía por D. Juan Galmés y Socias, Pbro*", Palma, 1889. Les signatures d'aquests manuals són: C-3-18; R-2-135 i C-3-4.

El desvetllament de Llull per a l'estudi de les llengües el portà a realitzar diferents viatges, i a entrevistar-se amb reis i papes per aconseguir suport per a la creació d'escoles (Miramar), amb l'objectiu de formar clergues amb diferents llengües. Si actualment Llull entrés a una aula, veuria que la diversitat lingüística esdevé una realitat i l'aprenentatge de diferents idiomes una necessitat (català, castellà, anglès, alemany...). Malauradament el llatí, llengua culta en el seu temps, avui les autoritats acadèmiques l'han arraconada dels currículums.

Així mateix, es veuria sorprès com, malgrat la varietat de mitjans a l'abast, els nostres alumnes són poc destres en l'art de l'oratòria i expressió escrita, però molt destres amb l'ús de l'ordinador, del qual n'és el predecessor el nostre personatge.

Considerava que les matèries més essencials que els escolars havien d'aprendre eren les que formaven el *trivium* i el *quadrivium*. El *trivium* format per la gramàtica, perquè ajuda a parlar i a entendre altres disciplines; la dialèctica, perquè afavoreix l'argumentació i la retòrica, per embellir les paraules. El *quadrivium* compost per l'aritmètica, la geometria, l'astronomia i la música. La necessitat de saber ho feia extensible, a part dels escolars, als governants, perquè creia que un "REX ILLITERATUS, ASINUS CORONATUS EST". Tanmateix considerava de gran interès aprendre llengües, en especial àrab i hebreu, la qual cosa el mena a crear escoles (Miramar) i col·legis pel seu estudi, amb la finalitat d'obtenir bons resultats en la tasca apologètica. La llengua catalana, l'àrab, llengües vernacles, varen ser emprades per escriure les seves obres a part del llatí i l'hebreu.

En definitiva, Ramon Llull en la seva àmplia trajectòria es dedica a ESCRIURE, PREDICAR I ENSENYAR, formar persones no solament sàvies sinó també bones.³¹

Conservació i localització actual

Pel que fa a la localització i estat de conservació actual, no respecta la raó de ser que ha de regir tota obra d'art, que és la de poder ser observada amb la finalitat de poder-la valorar i apreciar, integrada amb l'entorn i cuidant la perspectiva. L'estat actual és deplorable, remarcant la poca sensibilitat i poc respecte vers l'obra d'art, en col·locar-hi just davant una porteria, i és que l'indret on està col·locada s'hi imparteixen classes d'educació física, i l'escultura està al punt de mira de la punteria golejadora d'alumnes destres en la matèria. Si el pati s'utilitza per a la dita activitat acadèmica, caldrà pensar a canviar el monument de lloc o bé retirar la porteria d'allà on és, atès que en el moment del seu trasllat (1966-67), a la nova ubicació no hi havia tanta activitat estudiantil.

Cal assenyalar la necessitat de neteja, protecció i restauració urgent, atesa la pèrdua d'alguns elements (nusos del cordó, nas, ploma desplaçada, dit...).

³¹ ENSENYAT PUJOL, G.: "Idees sobre el saber intel·lectual en Ramon Llull", *Revista d'Història de l'Educació*, 28, 2016.

Les ubicacions de la nostra escultura

De tots els projectes de monuments lul·lians, o d'altre tipus, que es varen planificar a partir de la segona meitat del segle XIX era molt important estudiar la seva ubicació, bona mostra d'això en són tots els articles que va dedicar Bartomeu Ferrà a parlar d'aquest tema.³² Pel que fa al gran projecte de monument a Ramon Llull –el de 1888– ell contemplava tres possibles situacions: a l'actual plaça de la Reina, davant la porta del Mirador de la Seu i al final de l'actual avinguda Antoni Maura, abans carrer Marina, just a la part de la mar, on quasi 70 anys més tard s'ubicarà l'escultura de Llull d'Horacio de Eguia (1914-1991). Això va obrir tot un debat que es pot seguir a les planes del BSAL.

Pel que fa a l'escultura de Llull de l'Institut Balear no sempre ha estat dins l'Institut. D'acord amb les diferents fonts estudiades,³³ hem pogut determinar tres localitzacions diferents: a) Entre 1892/94 i 1916/17 –25 anys– a l'antiga seu de l'Institut, avui col·legi Montision, al carrer del mateix nom, b) De 1916/17 a 1966/67 –50 anys– a la cruïlla entre les actuals avingudes Alemanya i Portugal amb la Via Roma; i c) Des del 1966/67 fins avui –altres 50 anys– dins el pati de l'actual IES Ramon Llull.

a) A Montision (1892/94-1916/17)

Ja hem pogut veure que Guillem Galmés tenia enllestida l'escultura l'octubre de 1892 però no fou instal·lada fins dos anys més tard, coincidint amb la inauguració del curs acadèmic 1894/95, a principis del mes d'octubre. *“Desde las primeras horas de la mañana quedó ya descubierta en el primer claustro del edificio la estatua de Raimundo Lulio, cuyo pedestal hacia tiempo se había colocado”*.³⁴

Per aquestes dates ja eren una constant les queixes de direcció³⁵ per l'estat ruïnós de l'edifici i es plantejava la necessitat imperiosa de construir-ne un de nova planta. El procés va ser llarg i dificultós³⁶ fins que el 25 de gener del 1916 es varen impartir les primeres classes a la nova infraestructura educativa situada als terrenys del Tirador, avui coneguts com a “zona instituts” a les avingudes de Palma.

A finals del curs 1913/14 el claustre acorda sol·licitar al ministre de Foment que l'escultura de Llull s'ha de traslladar al nou edifici que s'està aixecant, el subsecretari del ministre accepta la petició.³⁷ El 20 de maig del 1916, quan ja estava en funcionament el nou

³² FERRA, B.: “Indicaciones relativas a su emplazamiento”, BSAL, III, 1890, p. 97-101; Làmina LXVIII, BSAL, III, 1890, entre pàgines 280-281.

³³ Llibre d'actes claustre (24-I-1906/3-IX-1932) i correspondència (1915-1917) de l'Institut Balear, avui IES Ramon Llull, i premsa periòdica, sobretot *La Almudaina i Diario de Mallorca*. L'arxiu de l'antic Institut Balear avui està dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca i es troba en la fase final de catalogació, esperem que prest es posi a l'abast de tots els investigadors. Segur que inclou documentació de primer ordre per a la història de l'educació a les Illes Balears.

³⁴ *La Almudaina*, 2 d'octubre del 1894

³⁵ Els directors d'aquest període eren Francisco Manuel de los Herreros (1845-1900), Bartomeu Mestre (1900-1908) i Joaquín Botia Pastor (1908-1918).

³⁶ ALOMAR SERRA, G.: “Nuevas aportaciones al estudio del edificio...”, p. 24-35.

³⁷ Sessions del claustre de professors dels dies 13 de juny de 1914 i 24 de febrer del 1915. Al llarg d'aquest mateix curs, al claustre de 5 de juny, el catedràtic Gabriel Labrés demana que el centre cedeixi alguns materials per preparar una exposició dedicada al beat Ramon Llull amb motiu del sisè centenari de la seva mort.

edifici, el claustre recorda al subsecretari del ministeri que s'ha d'enllestir un pressupost pel trasllat dels materials i l'escultura. Així s'encarrega al director d'obres i arquitecte del nou edifici, Jaume Alenyar i Girard que faci dos pressupostos. Durant el mateix 1916 i arran de les converses del claustre amb l'Ajuntament de Palma es parla de la possibilitat de cedir l'escultura de Ramon Llull a l'ajuntament *"para que sea colocada en el paseo que hay delante del instituto nuevo, salvo aprobación de esa superioridad"*.³⁸ Es demana permís al ministeri amb aquests termes *"por resultar beneficiado en ello el ornato publico y hacerse más visible el homenaje que los profesores y alumnos de este establecimiento consagraron al ilustre sabio"*³⁹ mallorquí.

El 13 de juny de 1916 el ministre diu que el Rei mitjançant una Reial ordre ha accedit a la petició *"y por tanto, autorizar al ayuntamiento para que traslade la estatua de Ramón Llull del patio al lugar que se indica en el centro de la glorieta situada delante del nuevo edificio"*, i més endavant afegeix:

Vista la comunicación del gobernador civil, del alcalde y todo de acuerdo con el claustro del instituto, sobre emplazamiento del "ilustre filósofo" para instalarlo en la "glorieta" situada frente al grupo de edificios de instrucción pública que comprende el instituto, las Escuelas de Comercio, y la Normal de Maestros con la práctica agregada, la de Artes y Oficinas y⁴⁰ la biblioteca provincial. Teniendo en cuenta lo razonable de esta petición que tiende a enaltecer la figura del gran pensador rindiéndole así público homenaje de admiración y completando de este modo en el orden estético el conjunto que ha de formar urbanizando convenientemente la plaza que da acceso al citado edificio

No hem pogut determinar la data exacta del trasllat però creiem que la podem situar entre mitjans del 1916 i principis del 1917, i sembla, segons la referència anterior, que les despeses anaren a càrrec de l'Ajuntament. D'acord amb tots els projectes de monuments lul·lians presentats –cap d'ells s'arribà a realitzar– aquesta escultura constituirà l'únic monument civil i públic dedicat a Llull fins al 1967.⁴¹ El 27 de juny de 1915 s'havia posat la primera pedra del monument projectat per Clarà, però l'empresa no arribà a fer-se realitat. Tot i semblar que el beat es mereixés un monument de major envergadura i de majors dimensions segons els ciutadans d'aleshores, aquest mai s'arribà a construir. Les subscripcions populars, el problema econòmic o la manca d'iniciativa real de les diferents institucions fou determinant.

Una vegada traslladat el grup escultòric al seu lloc original s'hi situarà una estàtua de Sant Alonso Rodríguez, jesuïta, i quan aquesta es desplaci a un caire del claustre, a l'indret s'hi posarà un coll de cisterna.

38 Correspondència de 9 de juny de 1916

39 "y santo" però està corregit i taxat.

40 Reial Ordre signada el 13 de juny de 1916. Correspondència Institut 1916. Aquest conjunt d'edificis, que encara avui conservam, es definia com un vertader "palacio de la educación", per a nosaltres una "illeta acadèmica". Els usos educatius han perdurat però avui alguns d'ells han canviat la seva funció. La Normal i la seva escola de pràctiques avui conforma l'IES Joan Alcover, i l'antiga escola de Comerç avui ubica dependències de la UIB. Mentre que l'IES Ramon Llull i l'antiga Escola d'Arts i Oficis, avui Escola Superior de Disseny (ESD) mantenen les mateixes funcions.

41 A Palma sols s'havia fet realitat el projecte de la Societat Arqueològica Lul·liana de 1888 de posar una làpida commemorativa a la plaça Major on la tradició situa la casa on va néixer Ramon Llull, i que encara avui podem contemplar.

b) A la cruïlla d'Avingudes amb Via Roma (1916/17-1966/67)

En aquesta ubicació l'escultura hi va estar durant mig segle. En aquests anys aquesta cruïlla es va convertir en un lloc emblemàtic i molt viscut pels estudiants. Era el lloc de trobada de joves i al·lotes dels darrers cursos, sobretot en els anys en què conviuen en el mateix edifici l'institut masculí –a la planta baixa i primer pis– i el femení –al segon pis–.⁴² El monument estava protegit i encerclat per una plataforma amb pilons i cadenes. Aquesta estructura no la tenia al pati de Monti-sion i tampoc no es va traslladar a la ubicació actual. Les fotografies de cada època ens ho confirmen.

Al voltant del monument –entre la Rambla, via Roma i la plaça Institut Balear– s'hi va situar durant molts d'anys la fira del Ram que era aprofitada per més d'un estudiant per despistar-se i no assistir a classe.

L'endemà de la proclamació de la II República, el 15 d'abril de 1931, l'estàtua del beat Ramon Llull aparegué decapitada i l'escultura La Veritat, que fa part del monument dedicat a Antoni Maura⁴³ a la plaça del Mercat, fou apedregada. Llull per alguns defensors de la República representava l'antic règim, on la religió i l'església catòlica marcava moltes vegades el poder polític.

El 4 de març de 1932, la Federació Balear d'Estudiants Catòlics féu públic l'acord de sufragar pel seu compte les despeses de restauració de l'escultura de Llull. S'obrí una subscripció popular entre els escolars, que arreglè 670,25 pessetes. El dissabte, 14 de maig, la Comissió d'Estudiants encarregada del projecte, organitzà un acte d'inauguració de la restauració a càrrec de l'escultor Tomàs Jofre, amb l'assistència dels estudiants i del claustre de professors de l'Institut, representat pel director Sebastià Font i els professors i regidors Damián Garcia del Pozo, Luis Ferbal i Docmael López Palop, en representació del batle de Palma.⁴⁴

Cinc dies després de la decapitació de l'escultura, el 20 d'abril del 1931, el claustre de l'Institut féu una declaració de suport i d'esperança en el nou règim perquè defensés la millora de l'educació i es recuperassin els ideals de la cultura i de la llibertat. Pel seu interès reproduïm íntegrament l'acord:

A propuesta del Sr. Font se hace constar lo siguiente: "La instauración de la República en España tiene a más de su general repercusión en toda la vida política nacional, singular transcendencia en cuanto afecta al régimen y misión de la segunda enseñanza, por cuanto en el momento de surgir, la nueva forma de gobierno hallan aquella odiosamente vilipendiada por insensatas disposiciones de un régimen puesto al servicio de las ideas y organizaciones interesadas en desvirtuar su carácter, humillar un profesorado tiranizando su pensamiento y entregarla como munífico presente a quienes se proponen explotarla en los órdenes sectorio y económico. Tal situación creada por la Dictadura y mantenida por gobiernos posteriores con la agravante de haber sido Catedráticos de Universidad los encargados de consumir y mantener el atropello no puede pasar sin que el claustro de este instituto consigne su más

⁴² Entre els anys 40 i 50 del segle XX la segregació per sexes era intensa i vigilada, de fet es va adecentar una terrassa com a pati femení, just damunt la zona coneguda com a *Sibèria*. Estava prohibida tota comunicació entre nins i nines dins l'institut, de fet l'accés al segon pis per l'escala principal estava tapiat.

⁴³ Obra de l'escultor Marià Benlliure, que fou inaugurada a finals del 1929. Feia quatre anys que havia mort Antoni Maura.

⁴⁴ COMPANYY, A.; DEL HOYO, X.: *Palma 1931-1936. L'evolució de la ciutat a través de la imatge*, Palma, 2005, p. 31.

*energica protesta respecto a los agravios recibidos y al propio tiempo haga constar en acta la entusiasta satisfacción con que ve producirse un hecho de que espera fundadamente derogue y desvirtue cuanto nos trajo el espíritu reaccionario y legisle con la vista fija en los ideales de la libertad y la cultura.*⁴⁵

El catedràtic de llatí, Bartomeu Bosch, que formava part del claustre des de l'abril de 1924, va fer constar el seu vot en contra de la proposta. Aquest catedràtic es convertirà en el director de l'Institut després del cop d'estat del 18 de juliol del 1936 i a la vegada va ser l'encarregat de presidir els diferents tribunals de depuració de mestres i professors que es varen organitzar durant la guerra i postguerra, precisament a un dels edificis d'aquesta "illeta acadèmica", a l'Escola d'Arts i Oficis. El capellà Bartomeu Bosch va ser director entre 1936 i 1955.⁴⁶

És també el desembre de 1936, i a proposta de Bosch, quan l'institut passa a denominar-se Ramon Llull amb la idea de fer una exaltació de la religió catòlica i de destacar a Llull com a model per a l'educació i per a la joventut. El claustre acorda:

1º Que este Instituto reanudando la tradición espiritual que le dio vida, y en homenaje al Hijo más preclaro de Mallorca, gloria de la humanidad entera, se denomine, previa aprobación de la Superioridad, Instituto Nacional de Ramón Llull, pues al Doctor Iluminado corresponde ser el sillar fundamental de su renovación pedagógica y el modelo de nuestra juventud

2º Restaurar, en cuanto lo permita la actual constitución del Instituto y las disposiciones que se den para la Segunda enseñanza, todas aquellas solemnidades académicas y religiosas que celebraba la histórica Universidad Luliana en sus días esplendorosos.

*3º Que el próximo día 25 de Enero, fiesta de la Conversión del Martir mallorquín, con tanta pompa y magnificencia en otros tiempos celebrada, sea la primera que se conmemore con el mayor esplendor.*⁴⁷

A la biblioteca Lluís Alemany⁴⁸ del Consell de Mallorca hem trobat dues invitacions a aquests actes del 25 de gener del 1937, i que volem transcriure tot seguit perquè aporten informacions prou interessants: la festa de la Conversió del beat se celebrava des de la commemoració del sisè centenari de la seva mort, és a dir, des del 1915; la invitació i festa la convocaven tots els centres que conformaven l'"illeta acadèmica" –en aquests moments a més dels quatre que ja hem citat també hi havia l'"Escuela del Trabajo" i el Conservatori de Música de la ciutat–. Quan es parla de sala d'actes de l'institut es refereix a l'edifici que havia d'acollir la biblioteca provincial i que avui és la biblioteca municipal Ramon Llull.⁴⁹

45 Actes claustre 24-I-1906 a 3-IX-1932. El claustre de 20 d'abril del 1931 el conformaven Sebastià Font Salvà com a director i els catedràtics: Luis Ferbal, Docmael López, Eliseo Soler, Jaume Alorda, Bartolomé Bosch, Jose Sans, Gabriel Alomar, Daniel Martínez, Eusebi Ferrer i Emilio Rodríguez, com a secretari.

46 Sebastià Font Salvà, director entre 1918 i 1936 fou destituït i depurat pel mateix Bartomeu Bosch. A Bosch el va succeir en la direcció Josep Font i Tries (1955-1959 i 1973-1976).

47 Claustre de 24 de desembre de 1936, era el primer claustre del curs. De fet aquest curs les classes començaren el gener de 1937, la guerra civil marcava el calendari escolar entre 1936-1939.

48 Es tracta de dos fulls solts i encara no catalogats que es troben dins un arxivador junt amb molts altres documents relacionats amb el món de l'ensenyament (abril 2015).

49 De fet, damunt la porta d'accés encara es pot llegir "Biblioteca Provincial" i al seu interior hi ha una gran presència de símbols lul·lians. Un medalló en guix del beat, a més d'altres tres: Cervantes, Bécquer (?) i Josep Maria Quadrado (?). Aquests medallons, encara que no ho puguem confirmar, deuen ser de l'època de construcció de l'edifici (1916) i són molts semblants als que podem contemplar dins la sala de sessions de l'Ajuntament de Palma, fets entre 1895-1904. Aquests darrers estan lligats a la figura de Benet Pons i Fàbregues (1853-1922) qui va ser arxiver i cronista oficial de la institució i que proposà que els obrassin diferents escultors del moment: Llorenç Ferrer, Guillem Galmés,

El programa d'actes abraça tot el dia, pel matí actes religiosos i pel capvespre actes acadèmics:

El director y claustro de profesores del Instituto Nacional "Ramon Llull" se complacen a invitar a V. a los actos de conmemoración de la festividad de su titular se celebraran el próximo día 25. A las diez y media de la mañana, en la Iglesia de San Francisco Oficio solemne con sermón por el M.I. Sr. D. Antonio Sancho, Canónigo Magistral y Director del Conservatorio de Música.

Esta solemnidad religiosa se hará en unión con la Causa Pia Luliana y con el seminario Conciliar el cual viene celebrándola como Fiesta Escolar Luliana⁵⁰, desde el centenario de 1915.

Por la tarde, a las cinco y media, en la Sala de Actos del Instituto, velada literaria en honor del Mártir mallorquín, que este año coincide con la solemnidad de la apertura de curso de los Centros de Enseñanza Secundaria y Profesional. Palma, Enero de 1937.

L'altra invitació és estrictament per a la inauguració del curs acadèmic, un curs especial i curt per culpa de la situació bèl·lica que patia l'Estat Espanyol des del juliol de 1936:

Los directores y claustros de profesores del Instituto Nacional Ramón Llull, Escuela Profesional de Comercio, Escuela Normal del Magisterio primario, Escuela de Artes y Oficios, Escuela del trabajo y Conservatorio de Música de esta ciudad tienen el gusto de invitar a V. al solemne acto de apertura del curso de 1936 a 1937, que se celebrará el próximo día 25, a las cinco y media de la tarde, en el Salón de Actos del Instituto. Presidirá el acto el Excelentísimo Sr. Gobernador Civil, D. Mateo Torres. Palma, Enero de 1937

Els cursos següents tampoc degueren esser massa normals, gran part dels edificis es destinaren a usos gens acadèmics i acolliren destacaments militars, tribunals de depuració... i el 30 de maig del 1938 la zona de l'institut va patir un bombardeig on morí una persona, i els impactes de metralla eren ben perceptibles fins fa poc a l'edifici d'enfront de l'Institut, i també encara es pot veure qualche impacte al pedestal que sustenta l'escultura de Ramon Llull. L'edifici de l'Institut sofri greus desperfectes, sobretot a la coberta, i l'arquitecte encarregat del centre, Jaume Alenyar, a finals de setembre del mateix any presentà un projecte de reparació que pujava a 29.550,38 pessetes.⁵¹

Acabada la guerra va ser a aquesta contrada on es varen fer els actes de celebració de la "victòria" dia 19 de maig del 1939: la gran desfílada passava per davant l'Institut i envoltava el nostre grup escultòric. També va ser al voltant de l'estàtua i de l'Institut que es convocaven constantment actes d'exaltació del nacionalcatolicisme: misses, accions de gràcies, processons, resos multitudinaris del rosari, concentracions dels anys marians...⁵²

Com hem pogut constatar, la cruïlla entre avingudes i via Roma va constituir un centre neuràlgic per a la celebració dels actes més diversos durant els 50 anys en què l'escultura de Ramon Llull presidia el lloc (1916-17/1966-67).

Lluís Font, Llorenç Rosselló o Llinàs. Dins l'actual biblioteca hi trobam altres símbols lul·lians –cercles concèntrics, estrella de david o la mitja lluna lul·liana– a les vidrieres i al plafó que presidia l'escenari i que avui encara es conserva a un dels extrems de la sala de lectura. Aquests darrers elements no els hem pogut datar.

50 Actualment, aprofitant les celebracions del centenari de l'edifici, i des de fa cinc cursos, el nostre centre té un record especial pel beat el dia 27 de novembre, diada del beat Ramon Llull. La idea és la de recuperar un poc aquesta festa.

51 Fons documental de l'arxiu de l'IES Ramon Llull, en procés de catalogació i dipositat a l'Arxiu del Regne de Mallorca.

52 També va ser als peus de l'escultura de Llull que en va fer l'entrada a Palma com a bisbe de Mallorca Josep Miralles, cap a 1930.

c) Al pati de l'IES Ramon Llull des de 1966/67 fins avui dia

Durant el franquisme, a l'etapa del desenvolupisme (1960-1975) es va produir el creixement urbà més important del segle XX a tot l'Estat, Palma no en fou cap excepció. En general, el factor principal d'aquest procés va ser el desenvolupament de la indústria, que va atreure mà d'obra a les grans ciutats industrialitzades –èxode rural o immigració pagesa cap a les ciutats–, juntament amb un elevat creixement natural de la població a causa del manteniment d'altres taxes de natalitat i una constant baixa de la mortalitat, aquest procés es coneix com a *baby boom*. També va afavorir la urbanització, el desenvolupament de les activitats terciàries, en especial el turisme de sol i platja en el cas de Palma i de Mallorca en general.

Això suposà canvis en l'edificació. Hi va haver edificis unifamiliars d'una o de dues plantes que es varen substituir per edificis col·lectius, de més altura, amb nous materials (ferro i vidre) i moltes vegades sense cap valor estètic i que creaven un gran impacte visual al costat dels edificis tradicionals de l'entorn. La densificació i la verticalitat constructiva fan que augmenti la congestió en tots els sentits, l'especulació urbana s'havia accentuat i accelerat.

Paral·lelament a tot això els mitjans de transport evolucionen i es comença a generalitzar l'ús del cotxe individual,⁵³ cosa que suposa un augment de la circulació i, de cada vegada més, la necessitat d'uns vials amples per donar cabuda a la generalització dels automòbils.

Tot aquest procés va obligar a una regularització dels carrers per adaptar-los al creixent trànsit rodat de la ciutat. Les Avingudes de Palma varen ser uns dels primers llocs en adaptar-se a les noves necessitats per afavorir la fluïdesa de la circulació. El vianant passa a un segon pla.

L'Ajuntament de Palma va decidir suprimir l'ampli passeig o bulevard que hi havia enmig de les avingudes –com el que encara resta entre l'Escola Graduada i la plaça Porta del Camp–, això implicava prescindir de la rodona on s'ubicava l'escultura de Ramon Llull. A la vegada per aquestes dates també va deixar de celebrar-se la fira del Ram a la zona Via Roma-plaça Institut Balear.⁵⁴

Per aquests motius el conjunt escultòric es trasllada a l'interior del pati de l'IES Ramon Llull, a l'ala nord tancada per l'actual edifici de l'Escola Superior de Disseny (ESD), tot recuperant la seva funció primitiva: presidir el pati de l'Institut com a exemple de ciència, recerca, estudi i ensenyament. El canvi d'ubicació no l'hem pogut datar exactament, però oscil·la entre el novembre del 1966⁵⁵ i la inauguració de l'estàtua de Llull del passeig Sagrera, que va ser l'octubre del 1967.

⁵³ A Palma a partir de 1958 deixen de circular els tramvies que hi eren des del 1891.

⁵⁴ Sembla que es va desplaçar a l'esplanada que hi havia entre la Seu i el passeig Marítim, el que avui és el parc de la Mar.

⁵⁵ Parlem de novembre de 1966 perquè hem pogut consultar una fotografia del monument a les avingudes datada aquest mes.

El batle de Palma entre 1963-1969, Màxim Alomar i Josa (1917-2008), va encarregar a l'escultor Horacio de Eguía⁵⁶ (1914-1991) una escultura de Ramon Llull que la va enllestir el 1966. És de bronze, de més de tres metres d'alçada, i s'aixeca sobre una base de pedra viva on hi ha diverses inscripcions fetes amb lletres de bronze. Una d'elles diu: "la Ciutat de Palma a Ramon Llull. 1967" amb l'escut de la ciutat.

La nostra escultura retornà al seu lloc originari: el pati de l'institut -tant al de Montision com al de l'actual edifici d'Avingudes-. Així reneix l'antiga associació de l'escultura de Ramon Llull i l'Institut que respon al fet que la dita institució és l'entitat continuadora de l'antiga Universitat Lul·liana de Mallorca, posada sota l'advocació de Ramon Llull igual que el nostre centre, que oficialment és Institut Ramon Llull des de finals del 1936. Aquesta denominació s'ha mantingut i ha arrelat amb el pas dels anys.

Amb el temps hem pogut constatar que l'entusiasme o l'oblit del Mestre coincideix amb algun esdeveniment de la seva vida: naixement, conversió, fundació de Miramar, mort... El 2016, en celebrar-se els 700 anys de la seva mort es va produir un esclat d'eufòria a les zones de parla catalana i a altres indrets lul·lians (Roma, la Sorbona, Friburg...) així es reeditaren obres, es realitzaren estudis d'investigació, conferències, congressos, obres d'art...

En relació a l'estat de conservació de l'escultura que hem estudiat cal recalcar la necessitat urgent de despertar la sensibilitat d'aquells que pertoqui perquè posin tots els mitjans que calgui per aturar la seva degradació i torni a aconseguir la seva bellesa inicial.

Apelem a les autoritats i institucions locals que en tinguin esment i es moguin amb el mateix zel que ho feren les del moment.⁵⁷ Citant el poeta romàntic John Keats en el seu poema "*Oda a una urna grega*" (1819) ens diu: "*la bellesa és la veritat, la veritat és bellesa*".⁵⁸ No vulguem ignorar la veritat d'una societat que al llarg del temps ha lluitat, s'ha desvetllat tant en moments difícils com no tant, per mantenir viu l'esperit del Savi Universal.

56 També va fer per l'Ajuntament de Palma el 1965 el Juniper Serra de la plaça Sant Francesc. Altres obres seves són el bust de l'Arxiduc als jardins de l'Ajuntament de Valldemossa o la Mare de Déu del Seminari Nou de Palma. Horacio de Eguía era de Guernika i arribà a Mallorca durant la postguerra.

57 Volem esmentar aquí les demandes que s'han fet des de la direcció del centre aprofitant els actes del centenari de l'edifici que avui acull l'IES Ramon Llull (1916-2016), hereu de l'Institut Balear, perquè les institucions es plantegin la possible restauració de l'escultura. De moment ni la Conselleria d'Educació ni el Consell de Mallorca han contestat a les peticions. Des de patrimoni del Consell ens han informat que està a punt de sortir una línia d'ajudes a la que ens hi podem acollir, per això, la direcció de l'Institut ja ha sol·licitat tres pressuposts a diferents empreses il·lenques que es dediquen a aquestes tasques.

58 *literaturacastellana-blogspot.com*, 2015/01 o Versión Julio Cortazar. John Keats. 1795-1821 (consultat abril 2016)

Fig. 1 Claustre de l'Institut Balear cap a 1889, a l'edifici de Montis-sion, presidint una escultura de Ramon Llull (Biblioteca Lluís Alemany)

Fig. 2 Escultura de Ramon Llull decapitada. Nit del 14 al 15 d'abril del 1931 (Arxiu Casa Vila)

Fig. 3 Escultura de Llull al claustre de Montis-ion, seu de l'Institut Balear entre 1836 i 1916. Fixar-se amb les lletres en relleu a diferència de l'actual (Biblioteca Lluís Alemany)

Fig. 4 Cruïlla avingudes-via Roma. Anys 60 del segle XX

Fig. 5 Estat actual del monument (2016)

Fig. 6 Les tres ubicacions

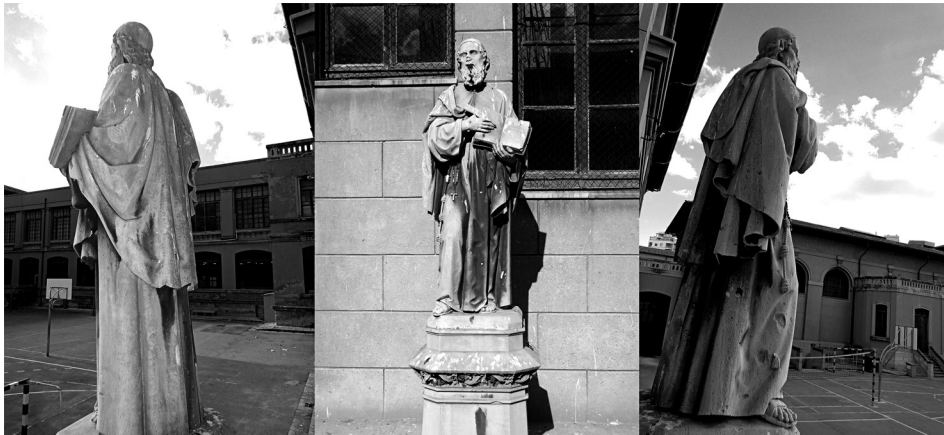

Fig. 7 Estat actual, al pati IES Ramon Llull (2016)

Fig. 8 Estat actual. Detalls Llull (2016)

Fig. 9 Ubicació actual. Pati IES Ramon Llull (2016)

DOCUMENTS

*MANTELLA YMAGINIS MARIE
ALTARIS MAIORIS.*
L'ABILLAMENT DE LA MAREDEDÉU DE
LA SEU SEGONS ELS INVENTARIS
DE LA SAGRISTIA MAJOR (1392-1420)

Magdalena Cerdà Garriga

Grup de Recerca Estudis Medievals (GRESMED)

Universitat de les Illes Balears

Resum: Aquest treball versa sobre l'abillament de les escultures marianes a l'edat mitjana a patir de l'exemple concret de la Seu. La informació s'extreu de tres inventaris medievals de la Sagristia major (1392, 1399 i 1420), dels quals s'aporta la transcripció parcial referida a l'aspecte analitzat. A través d'aquestes fonts es pot conèixer el ric guarda-roba de la Marededéu de la Seu, i, en suma, reconstruir l'ambient que envoltava les imatges de devoció i la manera en què eren percebudes a la baixa edat mitjana.

Paraules claus: Baixa edat mitjana, Mallorca, devoció, imatgeria, joieria, teixits.

Abstract: This paper focuses on the medieval custom of dressing Marian sculptures from the specific example of the Cathedral of Majorca. The information is provided by three medieval inventories from the major Sacristy (1392, 1399 and 1420), of which we offer a partial transcription referred to the subject. Through these sources it is possible to know the wealth of the wardrobe of the Virgin's sculpture. Moreover, they help us to rebuild the environment that surrounded the images of devotion and the way in which they were perceived in the Late Middle Ages.

Key words: Late Middle Ages, Majorca, devotion, sculpture, jewellery, cloths.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 31 d'octubre de 2018.

Desig expressar el meu agraïment a Antònia Juan Vicens per l'ajuda prestada en la transcripció documental.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capítular de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*.

Per conèixer els vestits, les joies i les corones que adornaven les escultures de devoció al llarg dels segles XIV i XV ens hem de remetre a les fonts documentals, atès que les restes materials són pràcticament inexistent.¹ Es tracta, doncs, d'acostar-nos a una realitat i a un patrimoni desaparegut i efímer, però certament interessat per endinsar-nos en la mentalitat religiosa de la baixa edat mitjana. Amb tot, la pintura gòtica coetània pot ajudar a reconstruir la morfologia d'aquests béns inventariats, ja que en ella es reproduïen les riques teles dels mantells amb brodats d'or, els fermalls amb pedres precioses i perles, les corones i els collars.² Aquest tema ha suscitat interès des del camp de l'Antropologia i, amb manco intensitat des de la Història de l'Art, malgrat els estudis s'han centrat essencialment en les èpoques moderna i contemporània basant-se en les restes conservades.³

Les fonts que aporten més informació sobre el tema són els inventaris parroquials i, en el cas de la Seu que aquí s'analitza, els de la Sagristia major custodiats a l'Arxiu Capitular de Mallorca. Els tres documents escollits, datats entre finals del segle XIV i el primer terç del XV, constitueixen un dels exemples més rics sobre el tema per al context mallorquí de la baixa edat mitjana per l'abundància d'objectes que recullen i la profusió de detalls que aporten. A més, la seva excepcionalitat ve avalada per erigir-se entre els més antics conservats de l'àmbit catedralici. L'inventari de 1392 (doc. 1) s'inclou en el llibre d'Actes Capitulars 1614 (1390-1393), el de 1399 (doc. 2) apareix en el llibre d'Actes Capitulars 1616 (1397-1401) i el de 1420 (doc. 3) forma part de l'extens inventari que configura el llibre de Sagristia 1592, actualització del document anterior. Aquests textos, per la seva riquesa i detall, interessaren als investigadors des de finals del segle XIX que s'hi apropiaren per analitzar qüestions diverses. Gabriel Llabrés publicà entre 1887 i 1888 la transcripció de l'inventari de la Seu del 1397 en el qual es recullen creus, imatges d'argent, reliquiàries, aixovar litúrgic, palis i làmpades d'argent.⁴ Emili Sagristà, en el seu treball sobre els retaules gòtics de la Seu, va transcriure la part referida a les corones per a les figures de Maria i el Nin de l'inventari de 1399.⁵ Josep Miralles i Sbert fixà l'atenció en l'anàlisi de les relíquies i reliquiàries de la Seu.⁶

1 Cal destacar alguns dels vestits del segle XV per escultures marianes conservats en el monestir alemany de Wienhausen. MECHAM, J.L.: *Sacred communities, shared devotions. Gender, material culture and monasticism in late medieval Germany*, Turnhout, 2014, p. 79-81.

2 Vegeu: SABATER, T.: *La pintura mallorquina del segle XV*, Palma, 2002; GONZÁLEZ, E.; RIERA, M.M.: *La joieria a les Illes Balears*, Palma, 2002, p. 69-89.

3 A tall d'exemple vegeu: TREXLER, R.C.: "Habiller et déshabiller les images. Esquisse d'une analyse", a DUNAND, F. [et alt.]: *L'image et la production du sacré*, Paris, 1991, p. 195-231; ARBETETA, L.: "El alhajamiento de las imágenes marianes españolas: los joyeros de Guadalupe de Cáceres y el Pilar de Zaragoza", *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 51/2, 1996, p. 97-98; GONZÁLEZ GONZALO, E.: "Les joies per al Betlem", a *Les joies del Betlem. Monestir de la Puríssima Concepció*, catàleg d'exposició, Palma, 1998, p. 29-50; VERDI WEBSTER, S.: "Shameless beauty and wordly splendor. On the spanish practice of adorning the Virgin", a THUNØ, E.; WOLF, G. (ed.): *The miraculous image in the Late Middle Ages and Renaissance*, Roma, 2004, p. 249-271; ALBERT-LLORCA, M.: "Des Vierges vêtues comme des femmes?", a ARIBAUD, Ch. (dir): *Destins d'étoffes: usages, ravaudages et emplois des textiles sacrés. XIe-XXe siècle*, Toulouse, 2006, p. 79-88; GENOVESE, V.E.: "Note sulla vestizione delle immagini nel Medioevo", *Jacquard*, 64-65, 2010, p. 5-8, 21-24; ALBERT-LLORCA, M.: "Les statues habillées dans le Catholicisme. Entre histoire de l'art, histoire religieuse et anthropologie", *Archives de sciences sociales des religions*, 164, 2013, p. 11-23; AYMERICH, M.: "Les Marededéus i els vestits de roba", *L'Erol: revista cultural del Berguedà*, 129-130, 2016, p. 93-99.

4 LLABRÉS, G.: "La Seo de Mallorca. Inventario de 1397", *BSAL*, 2, 1887-1888, p. 6, 22-23, 102-103, 135, 142-144, 150, 216, 305-306.

5 SAGRISTÀ, E.: *Retablos góticos de la Catedral de Mallorca. El de madera y el de plata*, Castellón de la Plana, 1950, p. 10-11.

6 MIRALLES SBERT, J.: *Las reliquias y relicarios de la catedral de Mallorca*, Palma, 1961.

Gabriel Llompart publicà la relació d'objectes continguts en l'inventari de 1420 relacionats amb la festa del Corpus Christi.⁷

L'abillament de les escultures marianes a la baixa edat mitjana. L'exemple de la Seu

Les escultures de devoció que avui en dia contemplant en les esglésies o els museus eren vistes d'una manera prou diferent pels homes i dones de l'edat mitjana, atès es trobaven envoltades de tot un seguit d'elements d'adornament fruit de la promoció pietosa dels més destacats sectors socials: mantells, corones, collars, pal·lis, cortinatges, etc. Els vestits i les joies, a manera d'*atrezzo*, feien més propera al fidel la talla de fusta o de pedra titular del temple, a la vegada que creaven un escenari ple de luxe i brillantor en sintonia amb la seva essència divina. La tendència de vestir i adornar les escultures, habitual en el context europeu dels segles XIV i XV, també es donà a la Mallorca baixmedieval.⁸ Al llarg la baixa edat mitjana es documenten abundants referències sobre robes i adornaments per a escultures marianes en els inventaris parroquials i d'altres temples.⁹ Un cas paradigmàtic és el de la Maredeu de Lluc, una de les escultures gòtiques que ha gaudit de major devoció popular a l'illa, que comptava amb un guarda-roba configurat per 22 mantells, 10 gonelles i 8 *mantellets* per al Nin Jesús l'any 1480.¹⁰

Un altre exemple representatiu és el de la Maredeu de la Seu. Les robes, corones i collars citats en els inventaris des de finals del segle XIV devien estar destinats a ornar la imatge trescentista de la Maredeu sagrari ubicada a l'altar major.¹¹ Els tres inventaris de la sagristia major abans citats (1392, 1399 i 1420) aporten informació significativa sobre el seu abillament. Pel que fa a les robes, es constata com la Maredeu únicament vestia mantells, una peça exterior que es portava sobre els vestits i que solia concentrar la major part de la riquesa i ornamentació, per la qual cosa s'ha relacionat amb la indumentària que portaven els monarques a les cerimònies. Aquest tipus de peça era la més idònia per a vestir les talles marianes, atès que estava destinada a cobrir les espatlles i deixava a la vista bona part de l'escultura.¹² En l'inventari de 1392 es citen 23 mantells que devien

7 LLOMPART, G.: "La fiesta del 'Corpus Christi' y representaciones religiosas en Barcelona y Mallorca (siglos XIV-XVIII)", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 39, 1966, p. 40-41.

8 Per al context europeu remetem als treballs citats en la nota 3.

9 Vegeu: CERDÀ GARRIGA, M.: *La imatgeria medieval mallorquina (1229-1520)*, vol. I, tesi doctoral inèdita, Universitat de les Illes Balears, 2016, p. 459-466. Per a l'exemple de la Maredeu de Sencelles vegeu: CERDÀ GARRIGA, M.: "La imatgeria medieval a Sencelles", a *Jornades d'Estudis Locals de Sencelles*, Sencelles, 2018, p. 497-510.

10 PONS I MARQUÈS, J.: "Inventari del or, argent, joyas e altres béns de la casa de la Verge Maria de Luc (1480)", *BSAL*, 25, 1934, p. 185-192.

11 La peça s'ha considerat de diversa cronologia, sempre dins el segle XIV. Per a un repàs historiogràfic vegeu: PONS CORTÈS, A.; MOLINA BERGAS, F.: "Reformas y pervivencias medievales en la Capilla Real de la Seu de Mallorca. El caso del retablo gótico del altar mayor (s. XV-XX)", *Porticvm. Revista d'Estudis Medievalls*, 3, 2012, p. 76-77. Per la nostra part, ens decantam per una cronologia vers mitjan segle XIV. CERDÀ GARRIGA, M.: *La imatgeria medieval mallorquina...*, vol. I, p. 126-130.

12 Cal notar que, malgrat els mantells foren les peces més emprades per vestir les escultures a l'edat mitjana, no foren les úniques, atès que també es documenten vestits, camises, gonelles i cotes. ALBERT-LLORCA, M.: "Des Vierges vêtues...", p. 80-81; CERDÀ GARRIGA, M.: *La imatgeria mallorquina...*, p. 46-461. Sobre la moda catalana i mallorquina medieval vegeu: MARANGES I PRAT, I.: *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*, Barcelona, 1991; BARCELÓ CRESPI, M.: *Elements materials de la vida quotidiana a la Mallorca baixmedieval*, Palma, 1994; SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana a la Ciutat de Mallorca (època medieval)*, Palma, 1997; AYMERICH BASSOLS, M.: *L'art de la indumentària a la Catalunya del segle XIV*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 2011.

pertànyer a la Verge, atès que en el primer s'especifica *ymaginis Beate Marie*.¹³ Sota el títol *Secuntur mantellam de la Maria del altar maior*, l'inventari de 1399 enumera 27 mantells que configuraven el ric guarda-roba de la Verge.¹⁴ Així i tot, en l'actualització d'aquests béns de l'any 1420, baix l'epígraf *Mantella ymaginis Marie altaris maioris*, només restaven 10 mantells.¹⁵

Els mantells s'organitzaven en els documents de 1399 i 1420 a partir dels seus colors, que anaven vinculats al seu ús en les festivitats i temps litúrgics de l'any. Els principals colors litúrgics a la baixa edat mitjana eren el vermell, el blanc, el verd, el morat i el negre.¹⁶ Entre els mantells citats a la Seu en trobem d'aquests cinc colors. Els vermells, color vinculat a la Passió de Crist, podien ser emprats en algunes celebracions de la setmana santa com el Dijous Sant. Els blancs representaven la puresa de Maria i se solien associar a les festivitats d'Advent, Epifania i Pasqua. El verd, símbol de dignitat i desig d'eternitat, s'emprava el Diumenge de Rams, i el morat, signe de tristesa i condolença, s'utilitzava en temps de Quaresma i Advent.¹⁷ En relació al negre queda clarament vinculat al Divendres Sant segons la referència de l'inventari de 1399: *Item unum manatellum panni nigri de cotonina forratum de canabacio livido pro servicio die Veneris Sancte*.¹⁸ En el recull de mantells, també se citen els blaus, un color que no es trobava del tot reglamentat en la litúrgia medieval, encara que adquirí una especial significació mariana durant la baixa edat mitjana.¹⁹ A Mallorca s'alternava amb el morat i el blanc durant l'Advent segons la *Consueta de Sagristia* (1511).²⁰

Pel que fa als materials emprats en la confecció dels mantells, hi abundaven els de caràcter sumptuós com el vellut, el domàs –tela de cotó o seda que combina dibuixos brillants amb altres mats–, la seda i el *sendat*, el diaspre –tela de seda procedent d'Orient–, la tela d'or (*panni aurei*) i el més senzill de cotonina emprat per al Divendres Sant. La rica ornamentació de les teles demostra el seu valor. Alguns mantells eren estampats, com els de *pampolat*, teixit que reproduïx el motiu de pàmpols o fullatge.²¹ Altres incorporaven filigranes brodades en or i argent amb perles i pedres de vidre, que reproduïen roses i

13 ACM, Actes Capitulars 1614, f. 381 (doc. 1).

14 ACM, Actes Capitulars 1616, f. 192-192a (doc. 2).

15 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 53-54v (doc. 3).

16 Sobre els colors litúrgics a l'edat mitjana vegeu: PASTOUREAU, M.: "Ordo Colorum. Notes sur la naissance des couleurs liturgiques", *La Maison-Dieu*, 176, 1989, p. 54-66; PASTOUREAU, M.: "L'Eglise et la couleur, des origines à la Réforme", *Bibliothèque de l'école des chartes*, 147, 1989, p. 203-230.

17 La fixació de l'ús dels colors litúrgics podia canviar amb el temps. A Mallorca es constaten diferències entre la seva regulació a les Lleis Palatines de Jaume III del segle XIV i la *Consueta de Sagristia* (1511). No fou fins al 1585 quan el Capítol de la Seu manà adoptar els colors assenyalats en el Missal Romà de 1570. SEGUÍ I TROBAT, G.: "De Jaume II a Jaume III: la Capella dels Reis de Mallorca. L'ordenament litúrgic de la Capella del Palau Reial segons les *Lleis palatines* de Jaume III", a GAMBÚS SAIZ, M.; FULLANA PUIGSERVER, P. (coords.): *Jaume II i la Catedral de Mallorca*, Palma, 2012, p. 132-133; SEGUÍ I TROBAT, G.: *La consueta de sagristia de 1511 de la Seu de Mallorca. Volum I: estudi crític*, Palma, 2015, p. 115.

18 ACM, Actes Capitulars 1616, f. 192a (doc. 2)

19 PASTOUREAU, M.: *Le bleu. Histoire d'une couleur*, Paris, 2000, p. 50-54.

20 SEGUÍ I TROBAT, G.: *La consueta...*, p. 115.

21 Materials i motius documentats per Gabriel Llompart en la seva aproximació als brodadors medievals mallorquins. LLOMPART, G.: *La pintura medieval mallorquina. Su entorno cultural y su iconografía*, vol. I, Palma, 1977, p. 162.

estels.²² En altres ocasions s'especifiquen altres motius com els lleons (*unum mantellum panni de pampolato livido cum operibus lehonum coloris crocei*),²³ peixos i palaus (*aliud mantellum sindonis virmilli cum piscibus et palacis de filo aureo*),²⁴ motius cífics, grius i altres animals (*unum mantellum panni aurei et sericei lividi operati de gruis aureis et litteris morisquis et aliis animalibus*).²⁵ Els més sumptuosos portaven un rivet daurat (*aurifricatura*) i també aplicacions de pells d'animals com l'ermíni (*cum arminis ad pedes et in orlis*).²⁶ També solien anar folrats amb seda o canemàs de diversos colors –groc, verd, blau fosc, morat, vermell– en ocasions combinats amb patrons d'escacat, barres o puntes. A finals del segle XIV el guarda-roba de l'escultura mariana estava configurat per un tipus d'indumentària luxosa i opulenta fora de l'abast de bona part de la societat mallorquina, atès que en les lleis sumptuàries del 1384 es prohibí l'ús de robes ornades amb or, argent, perles, pedres preuades i pells d'ermíni.²⁷

Per altra banda, els tres inventaris refereixen els béns de joieria destinats a ornar l'escultura. L'element més característic eren les corones votives d'or o argent que pretenien realçar el caràcter majestàtic de les figures sacres. Una d'elles sempre estava ubicada sobre el cap de les imatges i la resta es guardaven al tresor per ser emprades en diferents festivitats. Als inventaris medievals de la Seu se citen corones per a diverses escultures. Per exemple, l'any 1397 se n'inventariaren dues d'argent per al Crucificat de la porta del cor, obra no conservada.²⁸ En els inventaris dels anys 1392, 1399 i 1420 se citen corones de perles per a imatges de diversos altars.²⁹ En relació a la Maredeu, el document de 1392 enumera de manera succinta vint-i-una corones de perles per a la imatge de Maria i altres vint-i-una per al Nin.³⁰ A més, recull un dels elements d'ornamentació del cap més particular pel que fa a la documentació coneguda: *tres cabelladures aureas ymagine beate Marie*.³¹ L'inventari de 1399, transcrit per Emili Sagristà, cita 12 corones per a les dues imatges,³² mentre que en el de 1420 es comptabilitzen 24 corones.³³ Aquests dos darrers aporten més detalls en la descripció d'aquests elements. Les corones eren d'or, ornamentades amb perles, pedres de vidre i filigrana d'or, i reproduïen motius com flors de lliri, arbres, estels i animals (lleons). Entre les recollides en el document de 1420 s'especifica que algunes portaven signes com

22 Un tipus d'ornamentació luxosa pròpia de l'àmbit cortesà i dels estaments alts. AYMERICH BASSOLS, M.: *L'art de la indumentària...*, p. 121.

23 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 54 (doc. 3).

24 ACM, Actes Capitulars 1616, f. 192v (doc. 2).

25 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 54 (doc. 3).

26 ACM, Actes Capitulars 1616, f. 192 (doc. 2). La pell d'ermíni era costosa i s'emprava en les folradures de mantells i cotes luxoses com les reials. AYMERICH BASSOLS, M.: *L'art de la indumentària...*, p. 98.

27 AGUILÓ, E. K.: "Colección de leyes suntuarias. 1384", *BSAL*, 2, 1887-1888, p. 190-191, 198-201; SASTRE MOLL, J.: *Alguns aspectes de la vida quotidiana...*, p. 99-101; AYMERICH BASSOLS, M.: *L'art de la indumentària...*, p. 486-506.

28 LLABRÉS, G.: "La Seo de Mallorca...", p. 135.

29 ACM, Actes Capitulars 1614, f. 382 (doc. 1); ACM, Actes Capitulars 1616, f. 204v; ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 79v-80.

30 ACM, Actes Capitulars 1614, f. 382 (doc. 1).

31 ACM, Actes Capitulars 1614, f. 382 (doc. 1).

32 SAGRISTÀ, E.: *Retablos góticos...*, p. 10-11.

33 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 54v-55 (doc. 3).

la lletra “M” de Mallorca, coronada, i les divises dels promotors: els Galiana, els Cors i els Vila.³⁴ De fet, aquests béns podien ser fruit d’una deixa pietosa, com fou la donació de 15 sous efectuada pel boter Antoni Bonaventura l’any 1419 *per prometensa que havia feta de una corona en temps que la ymaga entiga de la Verge Maria estava al altar*, identificada amb la Marededéu de la Grada.³⁵

L’inventari de 1420 també cita quatre collars, element habitual en l’adorn d’imatges sacres que comptaven amb una especial devoció popular, l’origen del qual sol remetre a deixes pietoses femenines.³⁶ En relació a l’exemple que s’analitza, sabem que Violant Piris, muller de Mateu Samata, mercader, feu una deixa testamentària d’un collar de perles a la *imagini beate Marie Sedis Maioricensis* l’any 1439.³⁷ Dels inventaris transcrits destaca, per la seva profusa ornamentació, el collar amb flors d’argent esmaltat de color blau obscur amb perles i un penjoll de beril –pedra preciosa semblant a la maragda– encastat en argent.³⁸ Entre els altres elements de joieria documentats, Emili Sagristà ja posà en relleu el fermall de perles i or que servia per a sostenir els mantells de Maria, citat en l’inventari de 1399 (*item unum ligare ruparum de perulis minutis cum aurifricatura dicte Virginis*).³⁹ En darrer lloc, també cal destacar la flor de lliri d’argent (*unum florem de lilio argenti*),⁴⁰ que, seguint altres exemples, podia ubicar-se en la mà de Maria.⁴¹

Un ulterior aspecte a tenir en compte són les anotacions que s’inclouen en l’inventari de 1420 i que informen sobre el desgast i el reaprofitament d’algunes peces de roba i de joieria per a nous usos. Un mantell es trobava destruït i la pell d’ermíni que ornamentava un altre exemplar estava deteriorada.⁴² A més, s’emprà la tela d’altres cinc mantells per a fer vestidures litúrgiques com gramalles, capes i dalmàtiques; i les pedres i perles d’algunes corones es convertiren en collars i creus.⁴³ D’aquestes dades es dedueix que els béns del tresor de la Verge tenien ja un ús perllongat; al manco des de la segona meitat del tres-cents. De fet, alguns mantells inventariats a finals del segle XIV ja constaven com antics: *item novem mantellos antiquos diversorum colorum*.⁴⁴ Això no obstant, també s’evidencia la renovació d’alguna peça l’any 1420: *unum pulcrum mantellum novum de*

34 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 54v-55 (doc. 3).

35 ACM, Llibre de Sagristia 1115, f. 10. LLOMPART, G.; PALOU, J.M.: “L’escultura gòtica”, a PASCUAL, A. (Coord.): *La Seu de Mallorca*, Palma, 1995, p. 72, nota 135.

36 Per exemple, en l’inventari del santuari de Lluc (1480) es compten fins a 55 collars pertanyents a la Marededéu. PONS I MARQUÈS, J.: “Inventari del or...”, p. 185-192.

37 LLOMPART, G.: “*Item lego ecclesie...* El testament medieval i el patrimoni eclesial a Mallorca”, *Randa*, 55, 2005, p. 66, doc. 51.

38 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 55v (doc. 3).

39 SAGRISTÀ, E.: *Retablos góticos...*, p. 11.

40 ACM, Actes Capitulars 1614, f. 382 (doc. 1).

41 La Marededéu de Sencelles portava en la mà una flor de lliri d’argent l’any 1532. RAMIS DE AYREFLOR, J.: “Documentos curiosos del Archivo Municipal de Sansellas. IV. Inventario de la Iglesia Parroquial. 1532”, *BSAL*, 13, 1910-1911, p. 137.

42 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 53v (doc. 3).

43 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 53-55v (doc. 3).

44 ACM, Actes Capitulars 1614, f. 381 (doc. 1).

*velluto virnilio cum brotis de perulis forratum de sindone virnilia.*⁴⁵ Amb tot, pensam que caldria relacionar aquestes dades amb el canvi d'ubicació que va protagonitzar la Marededeu sagrari de la Seu en aquelles dates, atès que a finals de la segona dècada del segle XV passà a ocupar el nínxol central del retaule gòtic recent bastit.⁴⁶ L'any 1420, quan ja es trobava en aquesta nova ubicació, portava una diadema d'argent: *unam diademam argenteam super caput imaginis beate Marie existentis in medio tabernaculi aurei noviter operati.*⁴⁷

A mode de conclusió

Les dades que proporcionen els tres inventaris de la Sagristia major de la Seu analitzats informen sobre el costum baixmedieval de l'adornament de les escultures marianes. La seva vàlua rau en el gran detallisme aportat en la descripció dels ornaments de l'escultura titular que ens permet aproximar-nos a un conjunt de patrimoni tèxtil i de joieria avui desaparegut. La sumptuositat dels mantells queda palesa en el tipus de teles emprades – seda, vellut, domàs, diaspre i tela d'or– i en els materials de la seva decoració –or, argent, pedres precioses, perles i pells d'ermíni– aspecte que connecta, a partir dels estudis sobre indumentària en altres contextos, amb el tipus de vestuari característic de la cort i les altes classes socials. Entenem, per tant, que l'origen del luxós guarda-roba d'una de les escultures més importants de l'illa en temps del gòtic s'ha de situar en l'interès de visibilitat social del patriciat urbà de la Ciutat de Mallorca. Aquesta idea queda palesa en algunes de les corones citades que, a més de profusa ornamentació amb perles, pedres precioses i filigranes d'or, portaven divises distintives de les famílies donants, símbol del seu prestigi social. L'anàlisi evolutiva dels documents també permet avaluar la fragilitat d'aquest tipus de béns luxosos que, amb el pas del temps i el seu constant ús i maneig, patiren certs deterioraments. Així i tot, la reconversió de moltes peces del tresor en altres objectes litúrgics, segons es desprèn de l'inventari de 1420, entenem que es deu a l'adequació de l'escultura a un nou espai: el nínxol central del retaule gòtic de la Seu.

45 ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 53v (doc. 3).

46 Per a les darreres aportacions sobre el retaule gòtic de la Seu vegeu: ESPAÑOL BERTRAN, F.: "Tabernacle-retables in the Kingdom of Aragón", a KROESEN, J.E.A.; SCHMIDT, V.M. (eds.): *The Altar and its environment 1150-1400*, Turnhout, 2010, p. 87-108; PONS CORTÈS, A.; MOLINA BERGAS, F.: "Reformas y pervivencias...", p. 72-100; JAÉN PAREJA, F.: "El retablo mayor gótico. Febrero-Agosto 2011", a MAS ANDREU, C. (coord.), *La Catedral de Mallorca és el document. La reforma de Gaudí cent anys després. III. Els restauradors documenten la reforma*, Palma, 2015, p. 169-197.

47 LLOMPART, G.: "Item lego ecclesie...", p. 53.

Transcripció

Document 1

1392, maig, 15

ACM, Actes Capitulars 1614, f. 381, 382

Inventari dels béns de la Sagristia major de la Seu. Esment a les corones i altres adornaments per a imatges.

f. 381

Item unum pulcrum mantellum ymaginis Beate Marie panni velluti vermilionii cum operibus perulis

Item unum pulcrum mantellum de tauris aurei cum operibus perularum

Item unum aliud mantellum de pampolato viridi cum operibus perularum

Item unum mantellum novum panni velluti vermilionii

Item unum mantellum panni morischi de serico morisch cum operibus perularum

Item unum mantellum de xamellot vermilionii [...]

Item unum mantellum de serico pulcrum cum aurifrizatura

Item unum mantellum de sindone morata cum aurifrizatura

Item unum aliud mantellum antiquum panni velluti vermilionii cum operibus perularum [...] in oris dicti mantelli

Item unum mantellum de serico diversorum colorum

Item unum mantellum de serico diversorum colorum cum operibus perularum

Item unum mantellum de pampolato croceo

Item unum mantellum de serico diversorum colorum cum aurifrizatura in qua est signum de [...]

Item unum mantellum panni velluti vermilionii cum stellis

Item unum mantellum panni velluti viridis cum rosis argenteis

Item novem mantellos antiquos diversorum colorum

f. 382

Item viginti coronas perularum ymaginis beate Marie

Item viginti coronas perularum ymaginis Ihesu Christi

Item duas coronas perularum cum ligati castellano altarium quare est beate Marie et altera Ihesu Christi

Item tres cabelladures aureas ymagine beate Marie et unam capciam in qua sunt

Item XIII coronas perularum diversorum altarium

Item unum florem de lilio argenti

Document 2

1399, novembre, 13, 24

ACM, Actes Capitulars 1616, f. 192-192a

Inventari dels béns de la Sagristia major de la Seu. Relació de mantells de la imatge de la Mare de Déu de l'altar major.

f. 192

Secuntur mantellam de la Maria del altar maior

Primo de vellut vermell

Primo item unum mantellum panni vermilionii de velluto cum rosis magnis pulcrum in

folio auri cum arminis ad pedes et in orlis forratum sindone livida et barrata

f. 192v

Item unum mantellum panni similis cum sua aurifrizatura et pellibus variorum forratum sindone barrata

Item unum aliud mantellum similis panni cum foliis aureis et perulis et pellibus variorum forratum de sindone viridi

Item unum mantellum panni similis cum duobus texellis folii auri cum perulis et lapidibus de vitro et cum stellis aureis forratum sindone squaquata

Item unum mantellum panni aurei de diaspre virnilio cum diversis operibus croceis et duobus texellis perularum forratum sindone viridi et virnilia

Posmodum vero die lune XXIII predictum mensis novembre in presentia predictorum dominorum canonicorum dicti Nicholaus Cuch et Ffranciscus Frigola continuarunt eorum presens inventarium et ego idem notario ad preparationem dictorum duorum olim custodiam scriptus in predictam Sacristia res sequentes.

Mantells de sendat vermeyl

Videlicet unum mantellum panni virnilii de sindone cum rosis et foliis aureis forratum de sindone viridi virgata

Item aliud mantellum sindonis virnilii cum piscibus et palacis de filo aureo forratum sindone morata

Blanchs

Item unum mantellum panni albi domasquini brodatum de foliis aureis cum pellibus variorum forratum sindone viridi cum barris

Item unum mantellum similis panni albi cum XIII rosis fili aurei cum perulis et quibusdam barris et stellis et aurifrizatura in eius extremitate forratum sindone crocea et virnilia cum puntis

Blaus

Item unum mantellum panni lividi pampolati cum ymaginibus et octo rosis perularum in eius extremitate forratum de canabacio virnilio cum pellibus variorum

Item unum mantellum panni aurei lividi cum decem rosis perularum sine forratura

f. 192a

Item unum mantellum panni lividi de diaspre cum XVIII rosis perularum forratum de canabacio viridi

Item aliud mantellum panni lividi de pampolato cum foliis vitis croceis forratum de canabacio croceo

Verts

Item unum mantellum panni viridis de velluto cum diversis rosis fili argenti cum baulis sericis virnilis et cum pellibus variorum forratum sindone listata

Item unum mantellum panni viridi de pampolato cum rosis fili aurei et perulis forratum pellibus variorum

Morats

Item unum mantellum panni morati de sindone cum XII rosis perularum forratum de canabacio viridi

Item unum mantellum similis panni aurifrizatum in orlis et forratum sindone viridi

Item novem mantellam diversorum pannorum et colorum et forraturam oldana

Item unum mantellum panni nigri de cotonina forratum de canabacio livido pro servicio die Veneris Sancte

Document 3

1420, març, 18

ACM, Llibre de Sagristia 1592, f. 53-55v

Inventari dels béns de la sagristia major de la Seu, actualització de l'inventari del 1399 (doc. 2). Relació dels mantells, corones i collars de la MaredeDéu de l'altar major.

f. 53

Mantella ymaginis Marie altaris maioris

Primo iuxta predictum inventarium recepit unum mantellum panni virmilii de velluto cum rosis magnis perularum in folio

f. 53v

auri cum erminis ad pedes et in orlis forratum sindone livida et barrata⁴⁸

Item preter dictum inventarium antiquum recepit dictus Anthonius ad tradicionem dicti Ffrancisci unum pulcrum mantellum novum de velluto virmilio cum brotis de perulis forratum de sindone virmilia

Mantella sindonis virmilii

Item de antiquo inventario predicto recepit unum mantellum panni virmilii de sindone cum rosis et foliis aureis forratum de sindone viridi et virgata⁴⁹

Item aliud mantellum sindonis virmilie cum piscibus et palaciis de filo aureo forratum de sindone morata

Blanchs

Item unum mantellum panni albi domasquini brodatum de foliis aureis cum pellibus variorum forratum de sindone viridi cum barris⁵⁰

f. 54

Blaus

Item ultra predictum inventarium recepit dictus Anthonius unum mantellum panni de pampolato livido cum operibus lehonum coloris crocei et cum rosis de perulis cum forratura de canabacio rubeo

Item unum pulcrum mantellum panni de pampolato livido cum branchiis et litteris morisquis croceis et forratum sindone crocea⁵¹

Item unum mantellum panni aurei et sericei lividi operati de gruis aureis et litteris morisquis et aliis animalibus sine forratura⁵²

Verts

Item de predicto antiquo inventario recepit unum mantellum panni viridis de velluto cum diversis rosis fili argenti cum baulis sericeis virmiliiis et cum pellibus variorum forratum sindone listata⁵³

f. 54v

Morats

48 <herminis sunt consumpti>

49 <destructum est>

50 <refactam et conversa in quodam gremale>

51 <fuit conversi in peramentis caparum viridarum>

52 <de hoc matello fuit factam unum trociam in Matutinis Nativitate Domini et en duos palmos de uno panyo>

53 <de hoc matello fuit factam peramentum dalmaticis moratis de servicibus in Quadragesima et in Adventum>

Item ultra predictum antiquum inventarium recepit dictus Anthonius unum mantellum dimidiatum pannorum de serico in parte coloris crocei et violati et alia morati et viridi forratam de sindone virnilia listata⁵⁴

Sequuntur corone ymaginiis Beate Marie et Ihesu altaris maioris

Primo de antiquo inventario recepit dictus Anthonius unam coronam magnam folii aurei reddentis foliagra cum diversis perulis et quatuor lapidibus lividis vitreis ymaginis Beate Marie⁵⁵

Item unam coronam similem pro Ihesu cum duabus similibus lapidibus⁵⁶

Item unam coronam cum foliagris filii auri pro Virgine Maria reddentibus signum de Vila cum quatuor lapidibus similibus⁵⁷

Item unam aliam coronam similem pro Ihesu

Item unam aliam coronam satis pulchra pro dicta Virgine cum

f. 55

diversis operibus de stellis et floribus lili de filis aureis et perulis

Item unam aliam coronam Beate Virginis cum signis arborum et lehonum et perulaum positis supra aurum

Item unam aliam coronam dicte Virginis cum litteris de Mallorca coronatis et cum arboribus et animalibus ac floribus lili de perulis et foliis auri

Item unam aliam coronam dicte Virginis de perulis et floribus lili et lehonibus dictarum perularum

Item unam coronam ymaginis de Ihesu de floribus lili et lehonibus dictarum perularum

Item unam aliam coronam dicte ymaginiis de perulis veterem

Item ultra predictum inventarium recepit dictus Antohnius decem coronas perularum ymaginis Beate Marie diversorum operum inter quas una fuit den Cors et alia den Galiana⁵⁸

Item quatuor coronas perularum ymaginis Ihesu inter quas est una de signo den Cors⁵⁹

f. 55v

Collars

Primo preter dictum antiquum inventarium recepit unum collare auri fini dicte ymaginis Beate Marie ponderis trium unciarum duorum milleresiorum et medi

Item unum collare cum floribus argenti esmaltatis de livido cum perulis et cum uno bericlo concluso in argento pendenti in medio

Item unum aliud collare perularum cum lapillulis nigris intermixtis modici valoris

Item unum collare perularum de grops et corallis modici valoris

54 <fuit conversum in paramentis caparem de Requiem et dalmatie de Requiem>

55 <lapides servicio converse in lignis argenteis>

56 <fuit conversa in collaribus>

57 <lapidis sunt converse in lignis>

58 <quatuor fuerunt converse in unum crucem>

59 <una fuit conversa>

ALGUNES DADES SOBRE EXÈQUIES REIALS A MALLORCA (1416-1516)

Maria Barceló Crespí

Universitat de les Illes Balears

Resum: Aquest article tracta la manera en què eren celebrades a Mallorca les exèquies per la mort del rei o per la d'algun altre membre de la família reial. En general, per a cada defunció, eren tres funerals que tenien lloc al castell reial i a la Seu i que organitzaven el lloctinent, els jurats i el capítol catedralici juntament amb el bisbe. Alhora s'aporten, en apèndix, les despeses efectuades per la procuració reial pel que fa al funeral arranjat pel lloctinent.

Paraules clau: Exèquies reials, Mallorca, cronologia 1416-1516, despeses.

Abstract: This article aims at studying how the royal obsequies for the death of the king or another member of the royal family were celebrated in Majorca. In general, there were three funerals for each of the deceased, in the royal castle and the cathedral, organized by the municipal (jurats) and royal (lieutenant) authorities, the cathedral chapter and the bishop. Moreover, the royal expenses of the funeral, arranged by the lieutenant, are provided in the appendix.

Key words: Royal obsequies, Majorca, chronology 1416-1516, expenses.

Rebut el 31 de maig. Acceptat el 12 de desembre de 2018.

Abreviatures: ACM = Arxiu Capitular de Mallorca, AH = Arxiu Històric, ARM = Arxiu del Regne de Mallorca, BSAL = *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, CHCA = Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, EU = Extraordinari d'Universitat, Prot. = Protocol notarial, RP = Reial Patrimoni.

Com és ben sabut els nostres monarques medievals, deixant de banda els de la Casa de Mallorca, no trepitjaren la nostra terra a excepció de Joan I que fugint d'una epidèmia traslladà la cort des de Barcelona a ací durant un breu temps.

Això no obstant, quan morien les autoritats civils i eclesiàstiques organitzaven funerals així mateix solemnes.

A dir veritat, a Mallorca obren més aviat poques dades arxivístiques referides a tal tema i la historiografia és molt mins. Sí que hi ha bastant bibliografia referida a altres territoris de la Corona d'Aragó o de la Corona de Castella, per exemple, i també per altres regnes europeus. I, encara, molta més per a l'època moderna.¹

Aquest treball intenta oferir la documentació arxivística que fins ara s'ha pogut arregar als arxius mallorquins referida a defuncions i cerimònies fúnebres en temps de la dinastia Trastámara.

Ferran d'Antequera

Amb aquest monarca, el 1212 s'entronitzava la dinastia Trastámara castellana a la Corona d'Aragó. El seu regnat va ser molt curt atès que el rei moria el 2 d'abril de 1416 a la ciutat d'Igualada a l'edat de trenta-sis anys. El 22 d'abril consta que la sagristia de la Seu va pagar 3 lliures, 11 sous i 4 diners *per los ciris e tomba per les obsèques* [exèquies] *que'l senyor bisbe féu fer per lo senyor rey an Farando de Regó*.²

Alfons el Magnànim

El 21 de juliol de 1458 arribà la notícia de la mort del rei Alfons el Magnànim esdevinguda a Nàpols el 27 de juny anterior.³

La nova ben aviat tingué ressò i es va espargir per tots els dominis del monarca, i més enllà, amb important repercussió.⁴

1 A tall d'exemple: CARRERES ZACARÉS, S.: "Exequias regias en Valencia (1276-1410)", *III Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Valencia, 1923, p. 229-272. MARTÍNEZ FERRANDO, J.E.: "Exequias y enterramientos reales en la Corona de Aragón", *Boletín Arqueológico*, XLVII, 1947, p. 57. SABATÉ, F.: *Lo senyor rei és mort!*, Lleida, 1994. Es pot trobar informació molt precisa dels funerals regis del s. XV a MIRALLES, M.: *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, València, 2011. Edició a cura de Mateu Rodrigo Lizondo.

Amb motiu de la celebració del VII Centenari de la fundació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó s'ha editat el 2018 un llibre amb el títol de *La muerte en la Casa Real de Aragón. Cartas de condolencia y anunciadoras de fallecimientos (siglos XIII al XVI)*, publicat per la Institución Fernando el Católico de Saragossa. El llibre és un treball d'equip i la introducció va signada pel director de l'ACA Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ. L'aplec inclou 347 documents, però per als anys que estudiam no consten referències a Mallorca.

Per a l'àmbit castellà, per exemple, RUIZ GARCÍA, E.: "Aspectos representativos en el ceremonial de unas exequias reales (a. 1504-1516)", *En la España Medieval*, 26, 2003, p. 263-294. CABRERA SÁNCHEZ, M.: "La muerte de los miembros de la realeza hispánica medieval a través de los testimonios historiográficos", *En la España Medieval*, 34, 2011, p. 97-132.

2 ACM, Sagristia 1.114, f. 7v.

3 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón Mayoricense*, Palma, 2007, p. 173.

4 LALIENA CORBERA, C.; IRANZO MUÑO, M.T.: "Las exequias de Alfonso V en las ciudades aragonesas. Ideología real y rituales públicos", *Aragón en la Edad Media*, IX, 1991, p. 55-75. SABATÉ, F.: "La mort d'Alfons el Magnànim, divulgació i repercussió de la notícia", *XVI Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. II, Nàpols, 2000, p. 1.893-1.910. Es refereix únicament a les ciutats catalanes.

Tres dies després, el dilluns 24, els jurats de Mallorca escrivien als síndics de la part forana anunciant-los que s'havia acordat fer les exèquies per la mort del rei el divendres primer vinent. Pregaven que acudissin a Ciutat sense dilació *car lo temps és breu*. Els síndics eren: Tomàs Pelegrí de Lluçmajor, Guillem Mesquida de Campos, Antoni Ballester de Sineu, Gabriel Font de Muro, Francesc Gilet d'Alcúdia, Miquel Sesoliveres de Pollença, Jaume Gual d'Inca, Joan Amar de Bunyola, Lluç Pons de Sóller i Jaume Salom de Robines.⁵

El dia 27 els jurats varen remetre una missiva dirigida al rei d'Aragó, s'ha d'entendre al nou rei d'Aragó Joan II, en la que li exposaven: *havem sebut certament axí per via de Nàpols com de Barchinona la luctuosa mort del molt alt senyor rey don Alfonso la ànima del qual nostro senyor Jesuchrist vulla haver col·locada en lo seu regne de paradís. Havem deliberat fer les obsèques segons que-s degut, es pertany fer los vassalls per llur senyor*. Afegien que donarien orde d'elegir una ambaixada per ser tramesa a la cort.⁶

Va ser el dia 28 quan se celebraren solemnes funerals en el pati del castell reial de l'Almudaina a expenses de la procuració reial com era habitual i com s'havia fet per als monarques predecessors. L'endemà els jurats sufragaren unes altres exèquies a la Seu i al dia següent, que era diumenge, encara hi hagué un altre funeral a compte del bisbe i capítol.⁷

En general, eren tres els funerals. Un costejat pel poder reial i l'organitzava el lloctinent, un altre anava a càrrec de la Universitat⁸ i el tercer era pagat pel capítol catedralici. Solien celebrar-se en tres dies consecutius o, en tot cas, en dies pròxims. Les exèquies de membres de la família reial tenien per escenari dos espais: el castell reial i la catedral.

En el llibre de dades de la Procuració Reial corresponent a aquell any consten totes les despeses ocasionades per les exèquies reials a càrrec del lloctinent. Es varen gastar 85 lliures, 17 sous i 6 diners que comprenien els pagaments a sastres, bastaixos, candelers, fusters, etc.⁹

En un llibre de Sagristia de la Seu n'ha quedat constància amb aquestes paraules:¹⁰

Divendres XXVIII de juliol lo procurador reyal féu les exèquies al castell reyal la nit pasada feran (...) trets de n'Eloy ab todas las campanas ana y la prosacó de la Seu ab todas las paròquias e fer la l'ofici (...) partiran vastits de la Seu ab VIII anthonadós, II canonges e VI preveres e (...) todas las ordes de frares e da monges anant al dit castell ab creu lavada. Lo procurador reyal paga los (...) e rebent quatra sous per lo tocar. XVI sous.

Disapta a XXVIII de juliol los honorables jurats feran las axèquias del senyor rey apallat Alfonso an la present Seu lo qual morí en Nàpols. Rebí per lo dret de la (...) V lliures e per lo drap d'or II lliures e més rebí la oferta la qual feran partir los dits jurats per tots aquels qui foren als ditas axèquias e als preveres, frares e monges donat dos dinés e huna candella. Anperò lo visrey qui era mossèn Vidal de Blanes, lo jurat an cap e lo prior de Catalloya qui

5 ARM, AH 679, f. 114r. ROSSELLÓ VAQUER, R.: *Noticiari de Felanitx, 1228-1599*, Felanitx, 1997, p. 151.

6 ARM, AH 679, f. 113v.

7 AGUILÓ, E.K.: "Exequias de D. Alfonso V de Aragón", *BSAL*, II, 1886, p. 231-232. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 173.

8 Sobre les cerimònies fúnebres organitzades pel poder municipal i per al cas català, vegeu per exemple: SABATÉ, F.: *Lo senyor rei és mort...*; *Cerimònies fúnebres i poder municipal a la Catalunya baixmedieval*, Barcelona, 2003.

9 ARM, RP 3.556, f. 80r-80v.

10 ACM, Sagristia 1.151, f. 18r i 26r.

sich troba (...) mig reyal d'or les quals los devant (...) los jurats per a que qui partian dita oferta. Monta dita alferta net de quart tres lliures, catorsa sous e VI dinés. Fas memòria que los escollans ageran dels honrats jurats per thocar les campanas tres lliures X sous anperò los deu sous són dequel qui regex (?) la sacristia per sos trabals. El Total va ascendir a 60 lliures, 14 sous i 6 diners.

El diumenge 30 de juliol va correspondre al bisbe ordenar les exèquies per a Alfons el Magnànim que costaren 5 lliures i 10 sous.

Una vegada passats els funerals, el 31 d'agost de part del lloctinent Vidal de Blanes es pagaren 1 lliura i 8 sous a Nadal Sala, verguer de la governació, quantitat que havia despesa per la compra de paper, pólvora de bombardes, teia i candeles *qui han servit per les alimares fetas en lo castell reyal de la present ciutat per lo molt alt senyor nostro lo rey de Aragó ara beneventuradament regnant*. És clar que es referia a les festes organitzades per iniciar el regnat de Joan II.¹¹

Joana Enríquez, muller de Joan II

La reina Joana havia mort a Tarragona el 13 de febrer de 1468. La Procuració Reial pagà un funeral que tingué lloc el 3 de març en el pati del castell reial. Al dia següent se'n celebrà un altre a la catedral que costejà la Universitat.¹²

El candeler Berenguer Piquer cobrà 3 lliures per part de la Seu *per los siris qui serviren a les exèquies de la senyora reyna Johanna*.¹³ Es desconeix si aquesta despesa va ser ocasionada pel funeral organitzat pels jurats o per un altre preparat per les autoritats eclesiàstiques.

Joan II

Joan II, fill de Ferran I i d'Elionor d'Alburquerque, morí a Barcelona el dia 19 de gener de 1479 als vuitanta-un anys d'edat la qual cosa el converteix en un dels monarques més longeus del segle XV.

La notícia de la mort d'aquest rei va ser recollida en diferents fonts.

En una lletra datada el 29 de gener consta que *arribà hun lehut de Barçolona en lo moll de Mallorca ab lo qual se sabé la dolorosa e luctuosa mort del molt alt e molt excel·lent príncep e senyor nostre de perempne memòria lo senyor don Johan, per la gràcia divinal rey de Aragó, al qual benaventuradament ha succehit lo sereníssimo e potentíssimo senyor lo senyor don Ferrando, fill seu legítim e natural, rey de Castella*.¹⁴

El 2 de febrer els jurats enviaven una carta a Francesc Burgues, procurador reial aleshores a Barcelona estant. Li assabentaven que en els darrers dies havien rebut quatre cartes seves i per les dues darreres s'havien informat de la mort del rei. Ho explicaven així: *som stats certificats de la luctuosa e dolorosa mort del molt alt senyor rey la ànima del qual lo inffinit Déu haze col·locada per sa clemència e pietat en la sancta companyia dels àngells*

¹¹ ARM, RP 3.556, f. 33r.

¹² ARM, RP 3.578, f. 83v-84r. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 180.

¹³ ACM, Actes Capitulars 2.772, s/f

¹⁴ ARM, AH 681, f. 52v.

*de la qual mort ans de vostras letras eram avisats per via de València e après per vostres letras som stats certs de aquella.*¹⁵ La notícia ja l'havien conegut per via de València però el procurador l'havia confirmat.

Un altre relat es va incloure en un protocol del notari Pere Segura la redacció del qual diu així:¹⁶

Mort és lo molt alt senyor rey, mort és lo de immortal memòria lo senyor rey en Johan de recordable memòria en la ciutat de Barchinona a XVIII de janer any MCCCCXXVIII a sis hores de la nit e hun quard pessada mitganit fonch tremès de Barchinona als magnífich mossèn Blanes de Berenguer, donzell, lochtinent general e governador en lo regne de Mallorca e als magnífichs mossèn Bernat Safortessa, mossèn Jordi Burguet, mossèn Gabriel Martí, mossèn Bernat Solia (?), mossèn Raffel Desjuny, e a mossèn Anthoni Ballester, parayre, jurats del dir regne e al magnífich en Gregori Burgues, procurador reyal, ab lo qual la mort del dit senyor rey los fos denunciada. Feren sa exèquies del dit senyor digous a III de febrer en lo castell reyal en les quals exèquies foren enprats tots los hòmens de honor de la present ciutat per vuyt persones elegides per lo dit lochtinent general e procurador reyal so és mossèn Bernat de Puigdorfilla, mossèn Luís de Ledó, mossèn Jordi Castell, mossèn Ramon Vivot, cavallers, Arnau Serra, Albertí de Dameto, Guillerme Desmàs e Ffalip de Pachs, ciutedans, los quals a cavall, vestits de senglers marragues, feren lo dit emprement. Plàcia a nostre senyor Déu que la ànima de nostra rey e senyor haia en la sua glòria col·locada com a bon rey e virtuós senyor.

Aprés, disapta que comptaven a VI de febrer los honorables jurats per los honorables mossèn Gabriel de Loschos, mossèn Lorongo de Marí, mossèn Matheu Sanglada, mossèn Álvaro Unis, cavallers, Macià Safortessa e Johan de Puigdorfilla, donzells, mícer Gabriel de Verí, mícer Matheu Safortessa, Luís Berard, Matheu Net, Arnau Burguet e Guillem Desmàs, persones eletes per los dits honorables jurats, foren convidats lo staments per les exèquies lo diluns après sagüent faedores en la plaça de la Cort. Com los dits jurats e lo clero no-s fossen puguts concordar, anaven a cavall ab mulls vestits de senglers marragues.

Aprés, entrevenint algunes notables personas lo dit senyor bisbe e capítol e los dits magnífichs jurats se concordaren en fer en les dites exèquies en la dita Seu les quals foren fetes lo diluns que compatven a vuyt del dit mes de febrer, encortinaren tota la cort de draps negres e d'equí partiren tots los dits jurats ensemps ab los oficials reials e de la ciutat vestits de senglers marregues e anaren a la Seu hon fonch possat hun notable capell fet ab endadors tot plen de ciris negres e hun àngell al cap del pont del dit capell e ab molta luminària stimava yo que entre los dels jurats e confferiens eren CCC ciris (?). Fforen-hi tots los monastís de frares e monges (...) en la dita Seu emprat per los dits magnífics jurats mestre Risso, mestre en theologia. Tot sia fet a laor de nostra senyor Déu e salvació de la ànima del dit senyor rey de immortal memòria.

Lo dimecres après següent lo molt reverend senyor bisbe féu exèquies en la dita Séu e convidaren en les dites exèquies tots los oficials reials e altres notables persones. Anaren-hi per fer lo dit emprement sis canonges e sis preveres a cavall ab gramalles de dol.

Des de Trujillo, el 28 de gener de 1479 el rei Ferran informava els jurats de Mallorca que havia sabut de la mort del seu pare emperò restava conformat i agraià als vassalls haver estat bons amb el rei difunt. Pregava *fer les exèquies axí complides com per semblant príncep e senyor se requir e ab gran cura*. Comunicava que aviat aniria a visitar els regnes d'Aragó i de València així com el principat de Catalunya.¹⁷

¹⁵ ARM, AH 681, f. 54v.

¹⁶ ARM, Prot. S-39, f. 1r-1v.

¹⁷ ARM, AH 681, f. 57v.

Les cerimònies fúnebres per la mort de Joan II varen tenir lloc el 4 de febrer i, com de costum, se celebraren en el pati del castell reial per compte de la procuració règia. El dilluns següent, dia 8 del mateix mes, la Universitat disposà un funeral a la Seu que oficià el bisbe Diego de Avellaneda i el dimecres el bisbe i el capítol costejaren un altre funeral també a la Seu.¹⁸

En els llibres de Dades del Reial Patrimoni apareixen amb tot detall les despeses ocasionades per la mort de Joan II. Gregori Burgues, procurador reial, el 5 de febrer de 1479 pagà 96 lliures, 15 sous i 6 diners. Aquesta quantitat corresponia a les exèquies i solemnes aniversaris que s'acordaren entre el lloctinent general Blanes de Berenguer, el dit procurador reial, els jurats i altres homes d'honor del regne.¹⁹

Curiosament, més o menys un mes després, en concret el dia 9 de març, les despeses consignades en els llibres de la Procuració Reial eren amb motiu de goig i alegria i ascendiren a 6 lliures, 10 sous i 6 diners. Així, el dia 4 en el castell reial hi hagueren festes durant tres dies continus per raó de la nova successió de Ferran *novament fet rey d'Aragó e dels regnes a aquell subiectes*. Els dispendis foren per pagar quatre trompetes, encendre alimares, comprar pólvora i teia per fer focs, paper així com el port de tot això.²⁰

Infant Joan, fill dels Reis Catòlics

El dimarts dia 24 d'octubre de 1497, a la sala del castell reial, el lloctinent, el procurador, els jurats i altres oficials reials tractaven la trista notícia de la mort de l'infant Joan, fill i hereu dels reis Ferran i Isabel, esdevinguda a la ciutat de Salamanca.²¹

Les autoritats reials (lloctinent, procurador) acordaren celebrar règies exèquies el divendres 3 de novembre en el pati del castell reial i al dia següent els jurats a la Seu. Les despeses anaren a càrrec de la Procuració Reial i la Universitat. En aquesta ocasió el clergat no organitzà cap cerimònia fúnebre. El dol cessà el dia 6 del mateix mes.²²

El notari pollencí Joan Arguimbau és l'autor d'un breu noticiari en el qual va deixar escrit el següent: *Lo die de Sent Francesch, a miga nit, a quatre del mes de octubre MCCCCXXX set, lo il-lustre don Joan, rey de Castella primogènit del il-lustre senyor rey nostre de Aragó, passà de aquest setgla. Déus que li do bon repòs en paredís. Era genra del emperador de Alamanya, so és que feren cambis que lo senyor rey nostra donà sa filla al fill del emperador e la filla del emperador donà son fill, lo qual és passat de aquest setgla axí com dit és demunt*. La narració d'Arguimbau prosseguia indicant que el diumenge 5 de novembre *las donas e fadrinas tingueran vel negra a la missa e tots aquests jorns*.²³ El notari s'equivoca en tractar a l'infant Joan amb el títol de rei quan només era l'hereu.

¹⁸ CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 186.

¹⁹ ARM, RP 3.579, f. 83r-83v.

²⁰ ARM, RP 3.579, f. 83v.

²¹ MUNTANER Y BUJOSA, J.: "Un noticiari de finals del segle XV", *BSAL*, XXVI, 1953, p. 39-40. LLOMPART, G.: "La piedad medieval en la isla de Mallorca a través de nuevos documentos", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 51-52, 1978-79, p. 258.

²² CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 196.

²³ LLOMPART, G.: "Documentos para la historia de la piedad popular balear (siglos XIV y XV)", *Hispania Sacra*, XXXIV, 1982, p. 194.

D'altra banda, el notari Joan Crespi, continuador del *Noticiari* que va escriure el notari Joan Porquers, se'n féu ressò d'aquesta manera:

[Dimarts] que comptàvem XXIII del mes de octubre any Mil CCCCLXXXVII, hora de vespres stants ajustats alt en la Sala del Castell Reyat de la present Ciutat de Mallorca, lo Spectable Senyor Lochtinent General, Magnífichs Jurats, Regent, Noble Procurador Reyat y altres oficials reyal del present Regne ensemps ab algunes notables persones per tractar de la trista y luctuosa nova la qual en aquella hora havien haguda per certa que lo Il·lustríssimo Senyor Príncep de Castella y de Aragó havia finits sos gloriosos dies, fonch per sa Spectabilitat ab consell de tots delliberat en senyal de dol e tristícia que daciavant y fins a tant les exèquies daguen feedores sien complides e acabades sens tot strepit judiciari, e sien fetes fèries en les Corts axí de sa Spectable Senyoria com dels altres oficials de la present Ciutat, manant sa Spectabilitat que en lo entretant los Senyors e Scrivans de les Corts tenguen aquelles tancades.

Divenres a II de novembre any dit foren fetes solemnes exèquies per lo Noble Procurador Reyat en lo pati del present Castell.

Dissabte a IIII de dit mes foren fetes senblants exèquies per la Universitat dins la sglésia de la Seu.

E per quant lo Reverent Clero no delliberà fer exèquies jatsie en lo passat ne acostumàs de fer, e axí és stat atrobat ne féu per los Senyors Reys don Alfonso e don Joan de immortal memoria, lo Spectable Senyor Lochtinent General mana que dilluns que comptarem VI del present mes de novembre que és ja feriat per la festa de Sanct Lehonard cessen les ditas feries.²⁴

Isabel I de Castella

Deixà aquesta vida a Medina del Campo (Valladolid) el dia 26 de novembre de 1504. Un pregó de manament del lloctinent Jordi Miquel Aimeric del dia 7 de gener de 1505, notificava que d'acord amb el procurador Gregori Burgues s'havia acordat que *demà que serà dimecres en lo castell reyal de la present ciutat fer les exèquies delliberades per la luctuosa mort de la senyora reyna de Castella e de Aragó que en senyal de tristícia e dol algú de qualsevol ley, condició o stament sia no gos ne presumescha tenir les botigues ubertes ne les taules parades ans hagen star ab les portes tencades e la feyna que faran o lo que vendran hagen fer o vendre dins les botigues ab les portes tencades e aportar àbits o vestis de dol e les dones vels negres e acò sots pena de XXV lliures al fisch reyal aplicadores.²⁵*

Sorgiren discrepàncies entre el capítol i els jurats envers la manera d'organitzar un funeral per a la reina sense aclarir-se durant algunes setmanes. Finalment, el 15 de gener de 1505 el capítol nomenà dos canonges, Arnau de Santacília i Jaume Armadans, per tal que arribassin a un acord amb els jurats. La concòrdia fructificà i el 25 de gener la catedral acollí el funeral per la reina Isabel.²⁶

²⁴ MUNTANER, J.: "Un noticiari...", p. 39-40.

²⁵ ARM, AH 426, f. 41r. Document publicat per PONS, A.: "Pregons del segle XVI", BSAL, XXXI, 1927, p. 326.

²⁶ CAMPANER Y FUERTES, À.: *Cronicón...*, p. 220. PONS, A.: "Pregons...", p. 326. CASSANYES ROIG, A.: "El cabildo catedralicio de Mallorca y la política de Fernando II el Católico", *Espacio Tiempo y Forma*, 30, Serie III, 2017, p. 213.

Felip d'Habsburg, gendre dels Reis Catòlics

El 25 de setembre de 1506 moria a Burgos a causa d'unes febres.

El 5 d'octubre de 1506 Ferran el Catòlic enviava una carta al lloctinent dient *en esta hora havemos sabido como a nuestro Senyor plugo ordenar del serenissimo rey de Castiella, príncipe de Aragón, nostro hijo y levar-lo a su sancta gloria de lo qual hovimos en sentimiento que era razon sean dadas muchas gracias per todo a su divina Magestad que dispone les cosas quando le plase como en su santissima voluntat. Encargamos vos y mandamos que luego a la hora provehays como se fagan en essa ciudad les honras y exequies que en semeiante caso se acostumbreen fazer que serà fazer cosa devida y nos lo recibiremos en servicio i n-olvideys de fazer siempre rogar a Dios que nos tiene (...) a bien y nos dexe leguar en Napoles per a donde ymos con salud guardando siempre nuestro exercito y armadas como fasta aquí lo ha fecho.*²⁷

El lloctinent Joan Aimeric el 23 d'octubre, a través d'un pregó, feia saber que s'havia acordat que l'endemà que seria dissabte en el castell reial *fer les exèquies deliberades per la luctuosa mort del serenissimo senyor don Phelip rey de Castella, jendre del potentissimo e invictissimo rey nostre senyor e príncep nostre. Per tal motiu en senyal de tristícia no sia nigú que gos o presumescha tenir les botigues ubertes ne les portes parades ans hagen tenir aquelles tencades e la feyna que faran e lo que vendran hagen fer e vendre dins les dites botigues ab les portes tencades e aportar àbits e vestits de dol e les dones vels negres durant les dites exèquies sots pena de XXV lliures al fisch reyal aplicadores.*²⁸ El funeral va tenir lloc el dia 26.

El 13 d'octubre de 1506 la Universitat devia a Pau Gilabert, sucrer, 38 lliures i 14 sous per *la cera y altres coses co és pintar los siris han servit per exèquies del rey nostre senyor don Ferrando que en glòria sia.*²⁹ La data sembla errada per ser anterior als fets i el nom de Ferrando està equivocat.

Des de la ciutat de Nàpols el 5 de març de 1507 el rei escrivia una carta al procurador reial Francesc Burgues dient que havia sabut per part del lloctinent que a l'hora de *fer les exèquies del serenissimo rey don Falip nostre fill vos dubtàs y refusàs donar les gramalles de dol segons eren y són tingut fer y que per ço los convengué pendre y comprar tres draps grossos de dol dels quals se faren gramalles que costaren XXXVIII lliures d'aquexa moneda les quals segons se diu foren pagades de part de una composició que lavors fonch feta de certs hòmens de Luchmaior.*³⁰

²⁷ ARM, RP 52, f. 140.

²⁸ ARM, AH 426, f. 55v. CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 221. PONS, A.: "Pregons...", p. 365-366.

²⁹ ARM, EU 28, f. 93v.

³⁰ ARM, RP 52, f. 146v-147r.

Ferran el Catòlic

Aquest monarca deixà aquest món a la vila de Madrigalejo (Cáceres) el 23 de gener de 1516.

El dimarts dia 29 es va rebre la notícia i l'endemà el capítol catedralici tractava el tema comentant que totes les campanes de les esglésies tocassin i durant tres dies les botigues i obradors tenguessin les portes tancades així com que els canonges i tots els clergues de la ciutat celebrassin misses conventuals amb la deguda absolució.³¹

El 4 de febrer Nicolau de Quint des d'Eivissa escrivia als jurats de Mallorca dient *no·ls puch ascriura sinó molt desberetat perquè stich par a perdra lo seny de la gran dolor que tinch per la gran deseventura que és stada per tota la crestiendat e més per los vassalls e criats de sa magestat e oficials de aquella de la mort de tan gran príncep e señor qui tan bé estava en aquest món que tan poch agam gosat delca pencant que havia a viura fins a cent anys. E que sia mort stich molt adolorit e ab gran tristor e porque va aquí Matheu Sicilià lo qual los informarà largament de tot largament de tot (sic) lo de Alger.*³²

El 28 de febrer hi hagué exèquies en el pati del castell reial per l'ànima de Ferran II.³³

Una carta, sense data, tot i que sembla redactada a principis de febrer, era remesa pels jurats al nou rei Carles I. Remarcaven que si no li havien escrit abans no havia estat per no recordar-lo ni per poca voluntat *sinó avent entès primerament los suffragis y exèquies del C. y molt alt R. y señor nostre don Ferrando, avi de vostra maiestat de molt gloriós exemplar y memòria sperant après ab grandíssim desig la vinguda de vostra gran alteza en les parts de sos regnes de Spanya*. Tot eren alabances al nou rei i esperaven que els volgués com a fidels vassalls i súbdits a protegir.³⁴

Més endavant encara es documenten despeses ocasionades per la mort del monarca. A tall d'exemple, el 27 d'agost de 1516 consta com Pau Gilabert, sucrer i candeler, presentà un compte a la Universitat de 38 lliures i 14 sous per la cera i altres coses, és a dir, els dispendis corresponents als ciris que havien servit per a les exèquies del rei.³⁵

31 ACM, Actes Capitulars 1.627, f. 229r.

32 ARM, AH 688, f. 11r.

33 CAMPANER Y FUERTES, Á.: *Cronicón...*, p. 224. CASSANYES ROIG, A.: "El cabildo...", p. 213-214.

34 ARM, AH 688, f. 6v.

35 ARM, EU 28, f. 93v.

APÈNDIX

1458, juliol, 21.

Despeses efectuades per la Procuració Reial en relació a les exèquies del rei Alfons el Magnànim.

ARM, RP 3.557, f. 80r-80v.

Item a XXI de juliol any mil CCCCLVIII sabuda la dolorosa mort del molt alt e il-lustre príncep e senyor lo senyor don Alfonso per la gràcia de Déu rey de Aragó, etc. de immortal memòria lo qual pessà desta vida a XXVII de juy del dit any en la ciutat de Nàpols com fos acordat per lo spectable e magnífich mossèn Vidal de Blanas, lochtinent generals (sic) del dit senyor rei e encare per los oficials reials del dit regne e per los honorables jurats e altres honorables hòmens del dit regne que per ànima del dit senyor rey fossen fetes exèquias solempnas axí que a XXVIII del present mes de juliol del dit any fos feta comemoratió de la mort del dit senyor rey en lo pati dins lo castell real de la ciutat de Mallorques a messió del dit senyor rei axí com per los altres reys pessats era acostumat fer. En lo sendemà que fo disapte fos fet altre aniversari solempna a messió de la Universitat de Mallorques dins la Seu de la dita ciutat. E après lo sendemà que era diumenge fou fet un altre aniversari solempna dins la dita Seu a messió del reverent bisba e honorable capítol de la dita Seu ab solempnas preychs. Per tant, covench a mi Pere Sanxis Monyos, cavaller e lochtinent del honorable mossèn Johan Albertí, cavaller e procurador real de Mallorques, fer lo dit aniversari solempnal dins lo castell lo dia demunt dit fer les messions e despessas següens:

E primerament paga an en Thoni Deroles, flassader de Mallorques, per XXXVIII sachs per fer XIII gramalles ço és una gramalla al dit spectable lochtinent general e una altre gremalla a sson honorable assessor e una altre a mi dit lochtinent e V gremalles a sinch scrivans de la procuració reyal de Mallorques e III gramallas a III verguers de la governació e III gramalles a II verguers de la (sic) e una al porter del dit castell real de la dita ciutat los quals XXXVIII sachs costaren a raó de XII sous la pessa paguaren XXII lliures XVI sous.

Item que paga a mestre Manuel, sastre, per fer les dits XIII gramalles a raó de III sous per cascuna. Munta II lliures, VIII sous.

Item paguà als bestaxos qui aportaren los banchs de las perròquies al castell per aseura la gent qui feya honor a les dites obsèquies del dit senyor rey e per tornar aquells, II lliures, III sous.

Item paga als bestaxos qui aportaren los ciris de casa lo specier a casa del pintor per pintar seyals reials als dits ciris e après portar aquells de casa del pintor al castell real on se feyan les dites obsèquies e per tornar aquells a casa del specier, I lliura, III sous VI diners.

Item paga als dits bestaxos per port de XX draps brunetas negras dels tiradors e tints per encortinar lo pati del dit castell e tornar aquells als dits tiradors e tints, XI sous.

Item paga a dos hòmens qui cosiren les dites brunetas unas ab altres, III sous.

Item paga per fill, catxas e agullas per metra los senyals reials sobre la tomba, V sous.

Item paga an en lohan Moranta, scrivà de tint, per scurar una bruneta e fer-la cerssir per deu o dotza forats que s-i havia fets e molta sera que li havia cayguda de sobre la qual no volia cobrar ans volia li fos paguada attès que les prestava e a preguaris foren-li pagats per les dites messions XVIII sous.

Item paga an en Francesch Prats, draper de Mallorques, per VI dotzenas de fula de Nisa e una dotzena de xabrons per fer la tomba e capel per lo cos present, so és la fula a raó

de XVI sous la dotzena e los xabrons a raó de I lliura XIII sous VIII. És per tot VI lliures, XIII sous VIII.

Item per portar aquella al castel, III sous.

Item paga an en Bernat Pla, ferer de Mallorques, per CCCC claus de II sous centenar XXV de III sous e CL de III sous e LXVI claus dinals qui és per tot XV sous.

Item paga an en Pere Ferrando, mestre fuster de las obres reials, per iornals de tres mestres e de ell mateix e II fadrins qui feran feyna en la dita obre e fer XX banchs foradats on staven los ciris, III lliures, XI sous, III diners.

Item paga an en Jachme Company, specier e candeler, per CV lliures de cera qui (...) e (...) de aquells CL ciris li foren logats cascun de pes de VI lliures qui pessaven tots DCCCCVIII lliures les quals CV lliures de cera de minves li paguí a raó de II sous, III qui pugaren XII lliures, V sous. Restaren DCCCCIII lliures de cera que pessaren los ciris cremats dels quals li paga de loguer a raó de III diners e mala per liurar pagaren XI lliures, XIII sous, II. E axí mateix li paga per X lliures de canalas vermelles qui foren donades a la gent qui ciri féu a raó de II sous, VIII diners la lliura. I lliura, VI sous, VIII.

Item paga a mestre Reffel Mòger, pintor, per pintar los dits CL ciris ço és cascun II seyls real (sic) e fer-los negres a raó de VI diners per ciri. III lliures, XV sous.

Item li paga per XXIII seyls reals grans de tots sos regnes qui foren mesos sobre la dita tomba e capel a raó de I sous, VI per seyal. Munte I lliura, XV sous, II.

Item paga per XXX seyls patits foren mesos per los pillars de la tombe a raó de II diners cascun. V sous.

Item li paga per fer negre la tomba, XIII sous.

Item que doní an en Pere Ioffre, lacme Ferrando, Miquel Metge, Jacme Yvanyes e Galceran Avinyó, notari e scrivans de la procuració real, les quals foren distribuïdes per ells donant la alferta co és I florí d'or al dit spectacle lochtinent general e un altre florí al jurat en cap e un altre florí d'or al magnífich prior de Catalunya qui a las dites obsèques se atropa e vuyt lliures que foren donades per los dits scrivans co és a cascun dels jurats, batle e veguer e altres oficials reials VI en (...) e a tots los altres qui foren honor a les dites obsèques axí seglès com clergas, frares e monges sengles II diners e una candela.

Puga la dita despessa e mesió axí com appar en lo libre de la casa en cartes octuaginta quinque libras, decem septem solidos, sex denarios. LXXXV lliures, XVII sous, VI.

1468, març, 3.

Despeses efectuades per la Procuració Reial en relació a les exèquies de la reina Joana Enríquez, muller de Joan II.

ARM, RP 3.578, f. 83v-84r.

Item a tres de marts any damunt dit MCCCCLXVIII sabuda la dolorosa mort de la molt alta e molt excel·lent Senyora reyna dona Joana per la gràcia de Déu Reyna e muller del molt alt e molt excel·lent senyor rey nostre d'Aragó la qual pesà de aquesta vida a XIII de febrer any damunt dit en la ciutat de Terragona. Com fos acordat per lo spectacle e magnífich mossèn Vidal de Blanes, lochtinent general del dir senyor rey e encara per los oficials reials del dir regne e per los honorables jurats e altres honorables hòmens del dit regne que per la ànima de la dita Senyora reyna fossen fetes exèquies solemnes e feta comemoració de la mort de la dita senyora en lo pati dins lo castell reyal de la ciutat de Mallorques a messió del dit Senyor Rey. E en lo sendemà que fonch disapte fos fet altre aniversari sollemne a messió

de la Universitat de Mallorca dins la Seu de la dita ciutat. Per tant covench a mi Francesch Burgues, cavaller, procurador reyal del Senyor rey en lo present regne, fer lo dit aniversari solemniat dins lo dit castell lo dia e any damunt dits e fer les messions e despeses següents les quals despeses féu de manament de mi dit procurador reyal n'Anthoni Morro, notari, e altre dels scrivans de mon offici segons particularment e per menut se segueix:

Primo paguí lo dit jorn an Valentí Parera, bastaix, per ell e sos companyons per portar cinch dotzenes de fulla, XIII xabrons e altres fustes, cinch sous.

Item paguí als dits bastaxos qui aportaren sis draps negres dels tints per encortinar lo dit castell lo jorn de les obsèques, III sous.

Item paguí a n'Anthoni Far per hun capdell de fill per cosir los dits sis draps, VIII sous.

Item paguí al dit Anthoni Far e Nicholau Genovart per cosir los dits sis draps, quatre sous.

Item paguí an Àngel Banús per ell e sos companyons per portar los cent ciris e tornar aquells e altres treballs feren lo jorn de les dites obsèques, XII sous.

Item paguí an Jaume Comes, fuster, per tres jorns que féu fahena axí en fer lo capell ardent, banchs foradats per tenir los ciris e fer la tomba per tres jorns a raó de V sous VIII lo jorn, XVII sous.

Item paguí an Joan Maya, fuster, per tres jorns que féu fahena per la dita rahó per tres jorns a raó de V sous VIII lo jorn, XVII sous.

Item paguí an Miquel Valencià, fuster, per tres jorns que féu fahena axí com és dit damunt a raó de V sous, VIII. XVII sous.

Item paguí an Miquel Caplonch per dos jorns féu fahena axí com és dit damunt a raó de V sous, VIII. XI sous, III.

Item paguí an Joan Alguer per tres jorns que féu fahena axí com és dit damunt a raó de III sous lo jorn, XII sous.

Item paguí an Jaume Company per una taula de Venècia per fer la tomba, VII sous.

Item paguí an Jaume Maig, torner, per fer lo pom qui stava damunt la tomba, VI sous.

Item paguí an Joan Figuera, ferrer, per CCCCL claus de tres sous lo cent e més per XXII claus dinals, més per LV vibrons dinals e per cinch vibrons dobles. Per tot I lliura, VIII.

Item paguí an Joan Burgarello per cinch dotzenes de fulla a raó de XVIII sous la dotzena per fer lo dit capell ardent e banchs per metre los dits ciris, III lliures, X sous.

Item paguí per XIII xabrons a raó de III sous la dotzena, XII sous.

Item més paguí an Pere Segura, botiguer, per XIII canas, dos palms de cànem negre per tenir sobre la tomba e per fer tovalló entorn del capell ardent a raó de III sous la cana, II lliures, XIII sous. Més li paguí per cent tatxes, I sou.

Item paguí a mestre Guillem Forner per cosir lo drap qui stava sobre la dita tomba, II lliures.

Item paguí an Joan Piquer, candeler, per aquelles LXXXX nou lliures de cera qui aminvà e cremà de aquells cent ciris li foren loguats qui pesaren tots DCXXVI lliures, VI unces les quals LXXXVIII lliures de cera de minves li paguí a raó de II sous, III dinés la lliura, XI lliures, XI sous. Item més li paguí per loguer de DXXVI lliures, VI unces que pesaren los dits ciris cremats a raó de III dinés per lliura, VIII lliures, III sous, II. Item més li paguí per XI lliures de candelas a raó de III sous la liure, I lliura, XIII sous.

Item paguí an Nicolau Palau per CC senyalls reyalis que prenia per los cent ciris a raó de VI diners per ciri, II lliures, X sous.

Item més li paguí per VIII senyalls grans reyalis per lo capell e per la tomba a raó de III sous per senyal, I lliura, XII sous.

Item més li paguí per ennegrir lo capell ardent, I lliura, VI sous.

Item paguí als scolans de la Seu per tocar lo jorn de les exèquies, II lliures.

Item més paguí als scolans per encortinar lo pati del castell lo jorn de les obsèques e desencortinar, VI sous.

Item doní an Joan Terriola, Pere Ioffre, Jaume Ferrando e al dit Anthoni Morro les quals distribuïren ço és al loctinent general IIII sous e a cascun oficial II sous e als altres qui feyen honor a les dites obsèques a cascun dos diners e una candela per la oferta, VI lliures, VII sous, II.

Les quals quantitats damunt pagades prenen summa segons compte que n cobri ab apocha closa per lo dit Anthoni Morro, notari, axí com appar etc. en cartes CXXXVIII quinquaginta septem libras, quatuor solidos et septem denarios. LVII lliures, IIII sous, VII.

1479, febrer, 5.

Despeses efectuades per part de la Procuració Reial amb motiu de la celebració de les exèquies del rei Joan II.

ARM, RP 3.579, f. 83r-83v.

Item a V de ffebrer de l'any MCCCCLXXVIII sabuda la luctuosa e dolorosa mort del molt alt e sereníssim príncep e senyor lo senyor rey don Joan per la gràcia de Déu rey d'Aragó etc. de perpetual memòria lo qual passà de aquesta present vida e stant en la ciutat de Barchinoa dimarts a XVIII de janer proppassat, com fos acordat per lo spectable e magnífichs (sic) mossèn Blanes de Berenguer, loctinent general en lo present regne e per mi dit procurador reyal e encara per los oficials reyal, jurats e altres hòmens de honor del dit regne que per ànima del senyor rey fossen fetes exèquies e sollempne aniversari.

Axí que a quatre del present mes de ffebrer del dit any fos feta comemoració de la mort del dit senyor en lo pati del castell reial de la ciutat a messió de la règia cort axí com per los altres reys passats de loable recordació era acostumat fer. E en lo diluns après següent fos fet altre sollempne aniversari a messió de la Universitat dins la Seu de la present ciutat. E après lo dimecres après següent altre sollempne aniversari dins la dita Seu a messió del reverend bisbe e honorable capítol de la dita Seu ab sollempnes prehics. Per tant, covench a mi Gregori Burgues, donzell, procurador reyal del dit regne, fer lo dit sollempne aniversari lo die demunt dit en lo qual se feren de ordinació e manament meu per an Joan Miquel Metge, notari, un dels scrivans de mon offici les despezes e messions següents:

E primo paguí a IIII bastaxos qui aportaren dels tiradors XX brunetes de drap negre per entalamar lo pati del dit castell, III sous.

Item an Berthomeu Grasset, fuster, per dues dotzenes de fulla per fer banchs a hon stigueren los dits siris ultra aquells qui eren restats de altres exèquies, I lliura XII sous.

Item an Pere Dorto per una taula de Venèssia per fer peus als dits banchs comprès lo port, X sous, X diners.

Item an Esteve Soller per CC barcarols, III sous.

Item a ell mateix per tres dotzenes de vibrons, III sous.

Item per fill e agulles per cusir les dites vint brunetes unes ab altres, VI sous.

Item an Ffranci Morro e Joan Castelló per lo preu de XXXVIII canes de tela negre a raó de IIII sous la cana les quals los comprí per fer un drap sobre la tomba del cors present e fer un tovalló entorn del capell ardent, VII lliures, XII sous.

Item an Miquel Maria Joan e Vicens Sunyers e Antoni Girard, flaçaders, per sis pesses de sachs e per LX canes de canamàs los comprí per fer XIII marragues de dol ço és les VI

pesses a rahó de XII sous la pessa, valgueren III lliures VI sous. E per les LX canes a raó de VII sous la cana, valgueren XXI lliures.

Item a mestre Gabriel Ravell, sastre, per tallar e cosir les dites XIII gramalles o marragues ço és una al dit lochtinent general, una a mísser Miquel Pons, lochtinent de son magnífich assessor, e una a mi dit procurador reial e sis a sis notaris e scrivans de mon offici e quatre a quatre vergués ço és dos a dos de la governació e dos e a un porter de mon offici. Per tot II lliures X sous.

Item an Francesch Corneli per VI xabrons per obs de dit capell comprès lo port, XVIII sous, VIII.

Item an Esteve Soller per una dotzena de vibrons per lo (sic) tomba, I sous. Item a ell mateix per L calus mayals, II sous.

Item an Diego de la Calsada per cent tatxes per metre lo tovalló entorn lo capell ardent, I sou.

Item an Pere Farrando, fuster, per dos jorns per fer faena e en reparar lo dit capell e los banchs ab la messió, XI sous, III diners.

Item a son fill Pere Farrando, fuster, per altres dos dies, XI sous, III.

Item an Jachme Corró, fuster, per altres dos dies, XI sous, III diners.

Item an Vicens Corró, fadrí, per un jornal, II sous.

Item an Martí Negre e an Andreu, morrodevaques, per agranar lo pati del castell, V sous, III diners.

Item a diversos bastaxos qui aportaren molts banchs axí de la Seu, de casa de la Universitat, de lotge e de altres lochs de confraries en lo dit castell per seure la gent qui feya honor en les dites exèquies, VIII sous, VIII diners.

Item al dit Esteve Soller per CCC claus per entallarnar les dites brunetes, VI sous.

Item a tres hòmens qui ajudaran entallarnar, VI sous.

Item an Rafel Mòger, pintor, per CCC senyals reials d'armes d'Aragó a raó de III diners lo senyal que foren posats dos en caschun de aquells CL siris de pes de VI lliures qui cremaren tant com durà l'offici divinal, III lliures, XV sous. E per XII senyals reials de diverses d'Aragó e de sos regnes que foren posats sobre lo capell e tomba a raó de III sous lo senyal, II lliures, III sous. E per XVI senyals reials que foren mesos en lo dit tovalló a raó de I sou, III diners lo senyal, I lliura. E més per XXX senyals reials que foren posats en los pontals qui sostenien lo dit capell a raó de III diners lo senyal, X sous. E per V banderes d'armes d'Aragó e de sos regnes, X sous. E per ennegrir los dits senyals, banderes e lo dit capell ardent dins e de fora e los dits pontals, XVII sous. E axí és tot lo que li paguí, VIII lliures.

Item a X bastaxos per port de CC siris de casa del cerer fins al castell, VIII sous.

Item VIII lliures, III sous que foren distribuïdes per an Joan Mir, Jachme Farrando, Anthoni Morro, Paschal Fabre, Jachne Yvanyes e per lo dit Joan Miquel Metge, notaris, e sis scrivans de mon offici entre lo dit reverend bisbe, honorables canonges e preveres de la Seu e a diversos frares e monges de diversos òrdens, spectacle lochtinent general, jurats, batle e veguer e a mi dit procurador reial, en nombre XII, a caschun hun croat d'argent e una candela de cera. E als altres axí canonges com hòmens de honor VI diners e una candela. E als altres capalans, frares e monges e altra gent de baxa condició II diners e una candela per oferta del dit sollempne aniversari. Item a dos hòmens qui ab dues bèsties tornaren les dites XX brunetes als tiradors, III sous.

Item a diversos bastaxos per tornar los banchs axí a la ciutat com en la Seu com en altres parts de hon eren stats manlevats, VI diners.

Item a quatre bastaxos qui ajudaren en lavar lo dit capell, II sous.

Item an Joan Piquer, candeler de cera, per CLXXXI lliures que minvaren aquells CC siris qui cremaren tant com durà lo divinal ofici a raó de II sous, VI diners la lliura, XXII lliures, XII sous, VI diners. E per loguer de DCLXVIII lliures VI unces que restaren de aquells DCCCLI lliures, VI unces que pasaren los dits CC siris a raó de III diners la lliura, VIII lliures, VII sous, II diners. E per deu lliures de candeles que foren donades per los dits notaris en la oferta de aquells a rahó de III sous la lliura, I lliura, X sous. E per negrir los dits CC siris, II lliures, III sous. És per tot XXXVIII lliures, XIII sous, VIII diners.

Item an Pere Coll, guarda dels tiradors, per fer tornar tirar les dites XX brunetes a raó de II sous, I diner la pessa, II lliures, I sou, VIII diners.

Segons que totes aquestes coses e messions són largament scrites e continuades en un coern de paper manat per lo dit notari lo qual cobrí ensemps ab sis apochas fahents per aquell e apocha de tota la dita quantitat closa per lo dit notari axí com appar cartes en. Nonaginta sex libras, quindecim solidos et sex demarios. LXXXVI lliures, XV sous, VI.

1497, novembre, 3.

Despeses efectuades per la Procuració Reial en relació a les exèquies de l'infant Joan.
ARM, RP 3.650, f. 77r-78r.

Item a III de noembre any MCCCCLXXXVII, sabuda la mort del il·lustríssimo senyor don Johan, príncep e primogènit de Castella e de Araguó, lo qual pessà de aquesta present vida stant en la ciutat de Salamanca a III de octubre propessat, fonch concordat per lo spectable e magnífich mossèn Johan Aymarich, loctinent general del present regne, e per mi dit procurador reyal e encara per los officials reyal, jurats e altres notables persones del dit regne, que per la ànima del príncep fossen fetes axèquies e solempne aniversari. E axí que lo die present fos feta commemoració en lo pati del castell reyal de la ciutat a messió de la règia cort axí com per los altres reys pessats és acostumat fer. E en l'endemà après sagüent fos fet altre solempm (sic) aniversari a messió de la Universitat dins la Seu de la present ciutat ab solempnes prehichs. Per tant, covench a mi Gregori Burgues, procurador real del dit regne, fer lo dit solempne aniversari lo die demunt dit en la qual se feren per ordinació e manament meus per n'Anthoni Morro, notari, un dels scrivans de mon ofici, les despeses e messions següents:

Et primo paguí en Aguilar, mercader, per dues dotsenes de xabrons e més per VIII dotsenes de fulla e X taules de Vanècia co és los xabrons a raó de III sous la pessa e la fulla a raó de XIII sous la dotsena e les taules de Vanècia a raó de VI sous la pessa qui a dits fos muntan XII lliures, XII sous, VI. Lo qual leyam serví per fer dotse banchs en què estaven los siri, lo capell ardent, la tomba e hun cadaffall en què stava la dita tomba.

Item paguí per port del dit leyam III sous, VIII.

Item paguí en Raffell Arnau e altres flasadés per CXV canes II palma de maragues les quals foren comprades per fer XVII gramalles co és una al senyor loctinent general, altre al ragent mísser Arnós e a mi dit procurador real e per lo qui acompanyha a mi dit procurador real, a sinch notaris, a dos vargués del dit ofici de la procuració, a tres vargués de la governació, dos algutsis e en Miquell Soler, portalà del castell reyal, qui a rahó de VII sous la cana munta XXXX lliures, XII sous, VI.

Item paguí en Rafell Blanch, botiguer, per XXX canes de cànem blanch que li comprí per fer sinch gramalles co és dues per dos capdeguaytes del dit ofici, l'altre per lo mestre

picapedrer, l'altre per lo mestre fuster e l'altre per lo corredor reyal qui a rahó de llll sous la cana muntan VI lliures.

Item més li paguí per XXVIII canes de tela negra que li comprí per fer lo sobrecell del capell ardent e lo tovalló qui stava entorn de aquell e per sinch banderes qui staven en lo dit capell co és una alt en lo mig e una en cascun cantó del dit capell ardent ab les armes reyal a raó de lll sous la cana munta llll lliures, X sous.

Item més li paguí per sinquanta tres canes de tela negra la qual li fonch comprada per star sobre la tomba en què cobria tot lo cadaffall ffin en terra a raó de llll sous la cana muntan X lliures, XII sous.

Item paguí per cosir lo sobrecell de cànem llll sous.

Item foren distribuïdes per los notaris e scrivans de mon offici lo die de les axèquies per la oferta donant als oficials reyal e jurats del prasant regne a cascun un croat d'argent e als capellans, ffreres e gent d'onor e a tots los caps dels officis qui eran en les dites exèquies a cascun dos dinés e una candela qui munta dita oferta VIII lliures, XII sous, X.

Item paguí en Johan Desín, pintor, per pintar de una part CLXXVIII seyals reyal ab les armes compartides de Castella e de Aragó, per metre aquells en los siris e a raó de VI dinés per senyal e més XXV senyals reyal qui-s materan entorn del tovalló a raó de I sou lo senyal e més XX senyals grans los quals foren posats llll sobre lo capell ardent e llll sobre la tomba e per los draps qui staven entorn del patí del castell reyal a raó de V sous lo seyal e per hun senyal reyal gran qui stava al mig del sobrecell qui costa X sous e per ennagrir lo capell ardent e los banchs VIII sous qui a dits fors munta XI lliures, XIII sous, VI dinés.

Item paguí en Steva Soler, farer, per compre de claus, dinals (?), barcarolls, mayals e altre clavó per fer lo dit capell ardent e banchs a diversos fo[r]s II lliures, II sous, llll .

Item paguí en Johan Moragues, manor de dies, per dos dies que féu feyna en ffer lo dit capell e banchs a raó de V sous, VIII lo jorn, XI sous, llll.

Item paguí en Johan Moragues, maior de dies, per dos dies que féu feyna per la rahó demunt dite a dit for, XI sous, llll.

Item paguí en Gaspar Moragues per quatre jornals e Pere Graset per sis jornals que feren feyna en la dita obra a raó de V sous, VIII. II lliures, XVI sous, VIII.

Item paguí en Andreu Salort e Nadal Saguer per un jornal cascun co és la hun a raó de V sous VIII, e l'altre a rahó de llll sous. És per tot VIII sous, VIII.

Item paguí en Nadal Vardera e Miquell Mulet, fadrins, per sis jorns que feren feyna en la dita obra a raó de lll sous lo jorn, I lliura, XVI sous.

Item paguí en Campamar per ensabonar e tirar los draps a tirador, vint draps vintens negres los quals draps serviren per encortinar lo pati del castell reyal e per port de portar aquells al dit castell e tornar aquells. Per tot llll lliures, V sous, VIII.

Item paguí a mestre Mayes, sastre, per cosir les dites maragues, III lliures, XVI sous, VI.

Item paguí per cosir los dits XX draps e compra de fill e per agulles, VIII sous, X.

Item paguí en Riso per agranar lo castell, VI sous, VI (?).

Item paguí per port de banchs co és de la lotge e de la Seu e de altres sglésies e per tornar aquells cascun en son loch, XVII sous, X.

Item paguí als scolans de la Seu per tocar les campanns tres dies e lo jorn que feren les axèquies, llll lliures.

Item paguí als scolans del castell reyal per tocar tres dies e lo jorn de les axèquies, I lliura, XII sous.

Item més los paguí per encortinar e desencortinar lo dit pati del dit castell, VIII sous.

Item paguí en Miquell Bauló, spacer per CLXVI siris qui cremaren lo die de les axèquies qui pesaren DCCCCXXXII lliures los quals quant foren tornats pesaren DCCLXVII lliures e axí haurien disminuít CLXXV lliures qui a rahó de III sous la liura munta XXVI lliures, V sous.

Item més li paguí per loguer de la cera qui resta que foren DCCLXVII lliures a raó de tres diners per liura, VIII lliures, XI sous, VIII.

Item més per loguer de CLX siris patits que cremaren sobre lo capell ardent qui pesaren CXXXVIII lliures a raó de III diners per liura. I lliura, VII sous. E més per V lliures que minvaren com no poguen (sic) cremar per lo vent que feya a raó de III sous la liura, XV sous.

Item més per III unces de cera gomada per metre los senyals reyls en los siris, II sous.

Item més li paguí per XII lliures de candelas varmelles les quals foren destrubides en la oferta, II lliures.

Segons aquestes coses e altres apar per compte fet per lo dit notari lo qual cobrí ab apocha closa per n'Anthoni Morro, notari, axí com appar etc. en cartes. Centum sexaginta libras, novem solidos, tres denarios. CLX lliures, VIII sous, III.

1516, febrer, 28.

Despeses efectuades per la Procuració Reial en relació a les exèquies del rei Ferran II.
ARM, RP 3.673, f. 76v-77r.

Item a XXVIII de fabrer MDXVI sabuda la mort del invictissimo y catòlic rey don Ferrando rey de Aragó etc. lo qual passà de aquesta present vida stant en lo loch enomenat Madrigalego en lo regne de Castella a XXII de janer prop passat, fonch concordat per lo spectable y noble don Miquel de Gurea loctinent general del present regne e per mi dit procurador reyal e encara per los oficials reyls, jurats e altres notables persones del dit regne que per la ànima del dit senyor rey fossen fetes exèquies e sollemne aniversari lo die que comptàvem XIII del present hon fonch feta comemoració en lo pati del castell reyal de la ciutat a messió de la règia cort axí com per los altres reys passats és acostumat fer. Per tant, covench a mi dit procurador reyal del dit regne fer lo dit sollemne aniversari lo dia demunt dit en lo qual se feren per ordinació e manament meus n'Antoni Miquel Morro, notari, un dels scrivans de mon offici les despeses y missions següents:

E primo paguí a la dona Ysabel Aguilara o an Jacme Guart, son jermà e procurador, per dos dotsenes y deu pessas falquetes a raó de II sous, VIII pessa. III lliures, X sous, VIII. Més a ella metaxa dos dotsenes y VIII pessas taules a raó III sous, VI pessa. Valen (...). Més a ella matexa per V dotsenes fulla prima a raó de XIII sous. III lliures, X sous. Més après I dotsena falqueta. Val a raó de XVI sous dotsena, XVI sous. Més après una dotsena y miga fulla larga a raó de XX sous dotsena. Val I lliura, X sous.

Del port del lanyam II sous, VI lo qual lenyam ha servit per fer lo capell ardent, los banchs dels ciris, la tomba e hun cadafal en què stava la dita tomba.

Item a ella matexa per DC taxses. Valen a raó de II sous lo cent, XII sous.

Item mil y cent barcharols a raó de II sous. Valen I lliura, II sous.

Item a mestre Steva Xanxo e altres mestres per IIII jorns y mig cada hu que tots són XVIII jorns a raó de V sous, VIII lo jorn e per tres fedrins a raó de III sous y II sous (sic) lo jorn. És per tot VII lliures qui feren totes les coses de fusta.

Item a quatre bastaxos per port de banchs e tornar aquells XV sous, IIII.

Item port dels ciris y torn, VIII sous.

Item per posar lo sobrecel y cusir y fil VII sous, II.

Item an Gaspar Sala per cusir XXII draps e portar dels tincts e tornar als tincts, II lliures.
Item a mestre Terrenchs, pinctor, per CL senyals per CL siris a raó de VI [diners] lo senyal.
V lliures.
Item a ell matex XXV senyals staven entorn lo pavelló en la trona e en los puntals del capell
a raó de II sous lo senyal. II lliures, X sous.
Item a ell matex per XX senyals grans a raó de V sous la pessa staven en los draps en lo
capell.
Item lo senyal reyal gran qui stava sobre la tomba V lliures, X sous.
Item per ennegrir lo capell e los puntals, XII sous.
Item per ennegrir los XVII banchs dels siris entre nous e vells. Reparar. I lliura, XII sous.
Item a n'Antoni Rafal e Garcia e hun fedrí qui legia per dos crides la una que tot hom portàs
dol lo dia de les exèquies, l'altre que no fessen feyna per tres die,. XII sous.
Item als músichs per lo dia de les exèquies feren la absolució sollemne, I lliura, VI sous.
Item per tirar e ensebonar XXII draps negres a raó de III sous, V la pessa, III lliures, XV sous,
II.
Item per guast de sera qui cremà una bruneta an Johanot Barart, I lliura.
Item a mossèn Moragues, prevera, per encortinar y desencortinar, II lliures.
Item a mossèn Bernat Garcia, scolà, per ell y altres per tochar molts tochs ans del dit
aniversari en lo die e la nit precedent totes les campanes, III lliures.
Item paguí e doní als notaris y scrivans del officí per les absolucions distribuint a cada hu
dels hòmens y dones qui allí foren en lo dit aniversari, X lliures.
Item més als oficials reyal y jurats a cascú un cruat de argent, I lliura, VIII sous.
Item an Pere Toroell paguí per L canes de tela negra a raó de III sous la cana per posar
sobre lo cadafal e per lo tovalló e cobrir la trona e lo faristol, X lliures.
Item an Gabriel Balaguer, ferrer, per II lansses y quatre darts per posar les banderes qui
staven dalt lo capell ardent, X sous.
Item a dos verguers qui stigueren tot lo dia e la nit vellaren per guardar los draps e les coses
qui eren en lo pati del castell VII sous cascú, XIII sous.
Item paguí an Rafel Arnau e Pere Boy per CXXXXVIII canes de maragues per XIII gramalles
foren fetes a mi procurador reyal, VII scrivans, procurador fiscal, verguers, dos capdegaytes
y porta-ls d'ela porta forana del castell a raó de VI sous la cana. Puja XXXXIII lliures, III sous.
Item per cusir al sastre dites gramalles a raó de VII sous la gramalla, III lliures, VIII sous.
Item an Steva Soler, ferrer, per CLXXV ganxets per les barres hon staven los draps negres.
XI sous, III diners. CL vibrons, XI sous, II.
Item CL claus, X sous.
Item XII claus dobles, II sous. Per lo cadafal y altre obra de lenyam.
Item an Johanot Bauló, apothecari, per CL siris qui han pesat VIII quintars LI lliures. E
tornats en casa han minvat III quintars. A raó de III sous la liura puja XXXXV lliures. E per
loguer dels dits siris per VIII quintars a raó de tres diners per lliura, X lliures. Més per XII
lliures de candeles vermelles I lliura, XVI sous. Més per III unces de cera gomada vermella,
II sous.
Segons aquestes coses apparen per compte fet per lo dit notari que és aquest matex. E
obrí apocha closa per lo dit Anthoni Miquel Morro, notari, axí com appar etc. en cartes.
Centum octuaginta quatuor libras, sex solidos. CLXXXVIII lliures, VI sous.

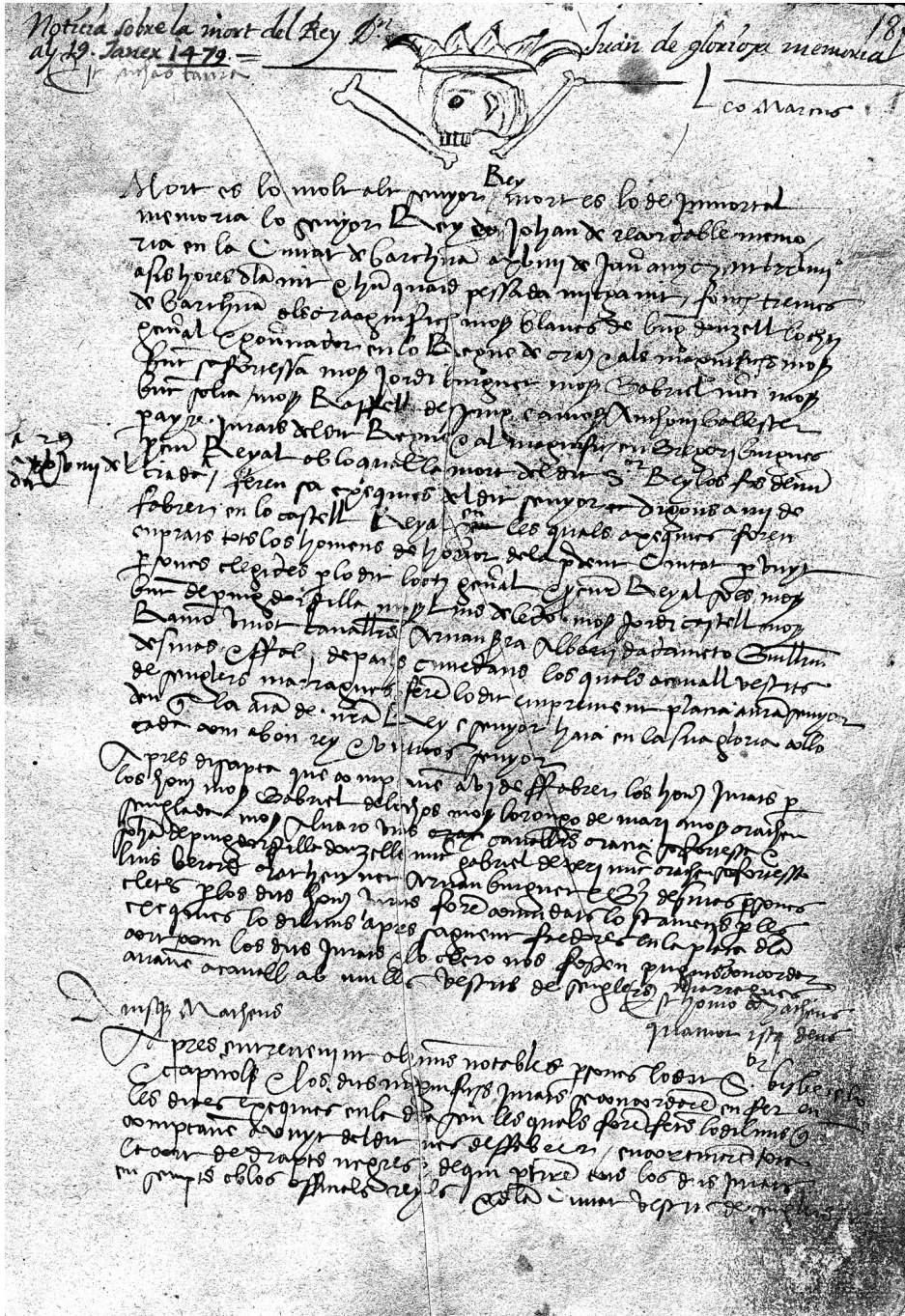

Fig. 1 ARM, NOT S-39, f. 1

RECENSIONS

DEYÁ BAUZÁ, Miguel J. (dir.):
1716: el final del sistema foral de la monarquía hispánica, Palma, Lleonard Muntaner Editor, 2018, 437 p.

Andreu Seguí Beltrán

Universitat de les Illes Balears

La conmemoración del tercer centenario de la Guerra de Sucesión ha dado lugar en los últimos años a un gran número de publicaciones. Miguel J. Deyá ha reunido dieciocho nuevas aportaciones en este frente para, en primer lugar, proporcionar una visión de los cambios jurídico-políticos a nivel hispánico y, en segundo lugar, contextualizar el caso de las Baleares.

La abolición de instituciones y privilegios en los territorios de la corona de Aragón se llevó a cabo, según Tomás de Montagut, en el marco de la oposición entre un modelo dual de soberanía compartida y un sistema monista basado en el absolutismo monárquico. Los trabajos de Armando Alberola y Jesús Gascón sobre los reinos de Valencia y Aragón, a falta de otro centrado en el caso catalán para cerrar la visión de los territorios peninsulares de la corona aragonesa, señalan dos etapas en la liquidación institucional. Después de la batalla de Almansa se produjo una militarización del poder, articulado por nuevas instituciones, una división del territorio en corregimientos y una reforma limitada de la hacienda. Estas medidas fueron complementadas con otras en una segunda fase, a partir de 1711. No obstante, a pesar del afán de uniformización administrativa, ambos casos apuntan más, con sus respectivos matices, a una homogeneidad superficial. Además, el desarrollo y el desenlace del conflicto no significaron siempre una ruptura completa, ni llevan a presuponer una liquidación premeditada de la diversidad jurisdiccional. Así lo indica Jon Arrieta en su estudio comparativo de las Cortes catalanas de 1701-2 y 1706, presididas respectivamente por Felipe V y Carlos III, confirmándose en las segundas varios aspectos aprobados por las primeras. Àngel Casals se expresa en términos similares al sostener la

inexistencia de un proyecto claro de represión, más allá de la brutalidad de la ocupación militar. También expone la vigencia de las formas de movilización catalanas tradicionales, debido a la necesidad de formar cuerpos irregulares para apoyar al ejército borbónico durante el conflicto, además suplir su ausencia y garantizar el orden público después de la contienda. Jesús M. Usunáriz apunta que la fidelidad del reino de Navarra a Felipe V no se limitó a la conservación de unos fueros, cuya interpretación provocó tensiones al encajar cada vez menos con la forma de entender el poder real. El apoyo navarro también nació de las oportunidades económicas que brindaba la relación con Francia y respondía a la consideración del pretendiente borbón como nexo de la herencia navarra y castellana, y como defensor de la cristiandad frente al «hereje austracista». Miguel Á. de Bunes destaca el continuismo de la política mediterránea de los primeros borbones, protagonizada en su vertiente norteafricana por la recuperación del doble presidio de Orán-Mazalquivir en 1732. La reconquista de la plaza se enmarcaba en una política similar a la desarrollada por Felipe III un siglo atrás, al entremezclar argumentos defendidos por las dinastías anteriores con la necesidad de recuperar prestigio perdido con los tratados internacionales. El autor también destaca cómo ambos pretendientes intentaron apropiarse de símbolos de la monarquía, como la conquista de Túnez por Carlos V en 1535.

Los cambios y continuidades señalados también se aprecian en los temas tratados en la segunda parte del libro, dedicada a las Baleares. José Juan Vidal recuerda el papel estratégico del archipiélago para el bando austracista durante el conflicto, remarcando la colaboración con Barcelona y la importancia del puerto de Mahón. Miguel J. Deyá y Agustí Alcoberro destacan que, al someterse vía capitulación, Mallorca e Ibiza recibieron un trato más benigno de Felipe V que otros territorios de la corona de Aragón. Menorca, como recuerda Miguel À. Casanovas, fue en cambio el primer territorio en perder sus instituciones al ser retomada por las tropas francesas en 1707, recuperándolas con la dominación británica a partir del tratado de Utrecht. De acuerdo con Alcoberro, la capitulación permitió que el exilio de mallorquines e ibicencos en 1715 tuviese un carácter fundamentalmente militar. En su análisis sobre la labor de diputados y agentes del reino de Mallorca en la Corte, para mantener los privilegios y tratar asuntos, como el alojamiento de tropas, Deyá advierte que su tarea fundamental fue intentar conservar el sistema fiscal y la gestión de impuestos como el del tabaco, que resultaban cruciales para pagar la deuda pública. Ricard Urgell apunta que la sustitución de las instituciones propias por otras figuras introdujo nuevas tipologías documentales, además de una tendencia a la simplificación paleográfica y una castellanización de los procesos judiciales. En ese cambio institucional, Aina Coll destaca la sustitución del procurador real por el intendente, cuya presencia en la junta de hacienda y como corregidor en el ayuntamiento de Palma, le convirtieron en uno de los principales brazos ejecutores del nuevo modelo administrativo, donde también cabe contemplar la reforma del sistema municipal. Antonio Planas aborda este tema en el caso mallorquín, destacando la dificultad para resolver la cuestión de las competencias del gobierno universal, tras disolverse el Gran i General Consell. Los síndicos clavarios continuaron representando a la parte foránea y de las élites rurales, como una reminiscencia del sistema anterior, en el ayuntamiento de Palma. Por tanto, no podemos hablar de una ruptura completa a partir de la nueva planta, ya que, a pesar de las diferentes reformas, los municipios mallorquines continuaron rigiéndose por su antiguo derecho hasta 1834-5, cuando se uniformizó definitivamente el régimen municipal. En el caso menorquín, Casanovas apunta que la continuidad institucional no evitó notables

tensiones entre las universidades y los gobernadores, debido al intervencionismo de estos últimos en materias administrativas y fiscales durante las diferentes dominaciones. Esos enfrentamientos incluían la antigua disputa entre Ciutadella y las demás universidades por la primacía política en la isla, que se saldó a favor de Mahón. El citado autor subraya que las últimas reformas británicas habrían revitalizado el sistema universal, pero el definitivo paso de Menorca a manos españolas en 1802 marcó su lenta agonía hasta 1835, cuando se implantó el régimen municipal común en la isla.

La segunda parte también contiene otras aportaciones sobre el impacto del conflicto en otras áreas, muy ligadas al ámbito gubernamental. Rafael Ramis señala que la guerra de sucesión solo tuvo efectos colaterales para la Universidad Literaria, frente a la represión académica experimentada por las universidades catalanas. La razón fue pluralidad de opinión y la ausencia de disputas por el poder académico en la facultad de teología, donde las diferentes tradiciones escolásticas estuvieron representadas; y la militancia de los catedráticos de la facultad de leyes y cánones fuera de la institución, al acceder a plazas de la real audiencia. Mateu Colom destaca la desconexión de la Inquisición mallorquina de la red de tribunales dirigida desde Madrid y las medidas tomadas para reducir el contacto de la población con las tropas británicas durante el dominio austracista de Mallorca. Su capitulación ante el ejército borbónico garantizó los privilegios del tribunal isleño, pero tanto estos como sus ingresos y su labor procesal fueron disminuyendo a lo largo del siglo XVIII, dedicándose cada vez más a una tarea de censura. Eloy Martín Corrales y Gonçal López ofrecen una visión de larga duración del curso balear desde el siglo XVI hasta principios del XIX, destacando la pérdida de peso, que no la desaparición, del argumento religioso en el armamento corsario isleño. Desde mediados del siglo XVII, según la coyuntura diplomática, se orientó más contra la navegación europea, especialmente francesa o británica (o española en el caso menorquín), ya que proporcionaba presas mucho más valiosas que los cárabos norteafricanos y la venta de esclavos musulmanes. Los corsarios baleares continuaron sobresaliendo en el siglo XVIII, constituyéndose en un brazo auxiliar de la armada real, accediendo a sus diferentes escalafones y ganando concesiones como el control de jabeques correo. Antonia Morey utiliza la trayectoria patrimonial de los marqueses de Vivot, para exponer las estrategias de los fideicomisarios mallorquines, consistentes en una “amayoraguización” del fideicomiso, para evitar la erosión de sus patrimonios a lo largo de las generaciones, aunque no se lograron evitar los problemas de liquidez de las economías nobiliarias. La situación de las instituciones vinculares cambió con la reforma liberal, que estableció la “fideicomisación” del mayorazgo y suprimió los fideicomisos perpetuos, continuando prácticas de transmisión tradicionales, como la herencia indivisa, y retrasando la erosión de los latifundios hasta finales del siglo XIX o, incluso, principios del XX.

En resumen, el volumen dirigido por Miguel J. Deyá muestra claramente que la guerra de sucesión no marcó una ruptura total en los territorios españoles, ya que también hubo continuidades en numerosos ámbitos, más allá del jurídico e institucional. Dentro de la abultada nómina de trabajos disponibles sobre la guerra de sucesión en general y en las Baleares en particular, el libro cumple sobradamente con el objetivo que marca su coordinador: encajar el archipiélago en el contexto de principios del siglo XVIII, estableciendo puntos de comparación con los procesos experimentados por otros territorios, que pueden servir de base para futuros trabajos sobre la materia. Entre otros aspectos, queda pendiente una mayor integración del caso de Ibiza en el conjunto de la historiografía balear.

NADAL HUGUET, Gabriel:
Noticiari de fets memorables de Mallorca (1749-1828), Edició i estudi preliminar de Carme Simó, Palma, Lleonard Muntaner ed., 2018, 248 p.

Isabel Moll

Universitat de les Illes Balears

Els noticiaris, dietaris o memòries constitueixen documents força atractius pels historiadors, ja que amb la seva perspectiva proporcionen una informació d'utilitat, que no es pot trobar a altres tipus de documents. Es tracta de textos molt personals, i que la informació que ofereixen sobre la societat que descriuen sols ser parcial i arbitrària, la qual cosa no implica necessàriament que no es puguin utilitzar com a referència d'aquesta societat. De fet la seva utilització és possible sempre que s'hagi elaborat una crítica rigorosa del seu contingut. Cal identificar l'autor, establir les seves connexions socials i professionals (si escau), contrastar la informació que proporciona... Es tracta d'una tasca compromesa, que exigeix un bon coneixement del tema i dels problemes que es deriven del seu tractament.

Carme Simó, editora del present volum, reuneix totes aquestes exigències. Experta en l'anàlisi de la dietarística a Mallorca, ha mostrat el seu rigor i la seva seriositat professional al llarg de més de trenta anys de recerca centrada en el dit tema, que s'ha traduït en dues edicions crítiques (tres si comptam el volum que aquí es recensionava) –el noticiari de l'impressor Tomàs Amorós i Cerdà, escrit entre 1740 i 1800 (publicat el 1983), i el diari de Joaquim Fiol i Estada que abraça del 1782 al 1788 (editat el 2014)–, a més de la publicació el 1990 de la seva tesi doctoral, *Catàleg dels noticiaris mallorquins (1310-1810)*. En el seu conjunt i almanco fins ara, el treball de la doctora Simó s'ha cenyit a textos escrits a la segona meitat del segle XVIII, essent els seus autors membres d'un sector social que ara en diríem burgès, categoria que no resulta del tot adequada per ser aplicada a una societat estamental com era la mallorquina de la segona meitat del segle XVIII.

El present volum té 248 pàgines i es troba organitzat en tres apartats. El primer introdueix un estudi sobre l'autor i la seva obra (impresa i manuscrita), una descripció del *Noticiari*, que inclou una exposició detallada dels dos manuscrits utilitzats (es tracta de còpies realitzades al darrer terç del vuit-cents), i una anàlisi de la llengua que presenta, en paraules de Carme Simó “una considerable diversitat gràfica entre els dos manuscrits conservats” (es refer a les còpies citades) que fa difícil establir com era la grafia de l'original. El segon apartat integra el text del *Noticiari dels fets memorables de Mallorca (1749-1828)* acompanyat d'un apèndix dedicat a l'obra poètica de Gabriel Nadal; aquest apartat suma un total de 69 pàgines. El tercer apartat correspon a l'aparat crític dedicat a comparar el contingut dels dos manuscrits utilitzats per la doctora Simó en relació a paraules i frases que divergeixen en el manuscrit B (còpia de Francisco Villalonga Escalada i del seu fill Antonio Villalonga Pérez) respecte al manuscrit A (integrat a la Miscel·lània Pasqual); a aquest apartat també s'inclou un glosari integrat per “els mots, accepcions o variants no inclosos en el Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans”, un índex temàtic i un índex onomàstic molt detallat. La major part dels elements crítics corresponen a qüestions de caire lingüístic i filològic, cosa normal degut als interessos i a la formació de l'autora que amb aquest treball fa una excel·lent aportació a l'estudi de la nostra llengua.

El *Noticiari* inclou 215 entrades. La primera correspon a la notícia d'haver pujat la campana del rellotge de la ciutat a la torre dita d'en Figuera i està datada el 1386; la segona, de 1664, informa de la construcció aquest mateix any de l'oratori de Ses Salines, i la tercera, amb data de 1749, dóna compta de la crisi de subsistències que va patir l'illa durant aquest any (que per altra banda no és la data correcta). No serà fins al 1762 quan les notícies de Nadal comencen a tenir una periodicitat anual, relació que acabarà el 1828, data de la mort del notari. Hi ha anys que no hi ha entrades, i la majoria –126– es donen al període que va de 1769 al 1788. En relació al contingut l'editora en fa una bona síntesi (pàg. 22-25), però el que crida més l'atenció és la manca de notícies que ara ens pareixen que havien de ser rellevants a l'època. Així de tot el tema dels enfrontaments entre lul·listes i marrells a la dècada de 1770 no se'n dóna cap informació; sols la referència “de certa senyora partera” que el 1773, quan va sortir a missa a l'església de Valldemossa va fer encendre uns ciris al beat Ramon (pàg. 92). Tampoc hi ha cap entrada sobre la fundació de la *Real Sociedad Mallorquina de Amigos del País*, com tampoc a qualsevol activitat que dita institució va realitzar. Cap referència a tots els esdeveniments de la revolució a França, i del període 1808-1814, sols tres entrades: una molt breu sobre la declaració de guerra a França el 1808, un altre més extensa de la publicació de la Constitució el 1812 (cap comentari personal, sols cita les grans celebracions que es feren a Palma amb aquest motiu), i una tercera sobre l'abolició de la Inquisició. De les dues grans epidèmies de començaments del segle XIX –la pesta de Llevant del 1820, i la febre groga de Palma dels 1821– sols hi ha dues informacions indirectes; una, la nota 151 de l'edició que inclou una anotació del copista del Manuscrit B, Antonio Villalonga Pérez, que parla de la pesta de Llevant (pàg. 120); i l'altre a la primera entrada de l'any 1821 s'explica com la plata de les esglésies es va utilitzar per fer moneda “a causa del contatge” (pàg. 121).

Com abans s'ha dit aquests tipus d'escrits són parcials (no es compta *tot* el que ha passat) i arbitraris (el que es compta, generalment, reflecteix les preferències de l'escriptor). En aquest cas és evident la seva preferència pels temes militars, i es veu com les cites d'entrades i eixides de batallons són freqüents, i també és evident l'interès que mostra

l'autor pels colors de la vestimenta de la tropa. Per altra banda no es pot oblidar que aquest fou un temps de guerres i que les Illes Balears ocupaven un lloc privilegiat a la Mediterrània occidental: Menorca ocupada, i algunes potències (com Rússia) amb interès per Mallorca; com deia l'historiador Miquel Barceló, les illes no són, es tenen. També resulta curiós la quantitat d'entrades sobre execucions públiques (penjats, passat per armes), especialment la forma detallada com les descriu. I el que més abunda són les notícies personals, de les que es poden destacar les adquisicions de mobiliari i vestimenta, notícies que inclou des del 1771 quan es va casar per primera vegada, i a mesura que passa el temps i pel tipus de mobiliari i altres peces de la llar que adquireix es veu com el notari Gabriel Nadal s'anava enriquint.

Aquests comentaris no basten per mostrar l'interès que ofereix el text pels historiadors. Per comprendre la naturalesa del contingut, la personalitat del seu autor i la inserció d'ambdues qüestions en el seu context històric és precis incorporar una aproximació crítica des d'una perspectiva. No és aquí el lloc ni el moment per dur a terme una tasca que exigeix un espai més extens i una recerca complementària, però sí de poder exposar algunes reflexions sorgides de la lectura del *Noticiari*, que es plantegen gràcies al coneixement que es té del període. Així la necessitat de comptar amb una Història militar de Mallorca al darrer terç del segle XVIII; o la pertinència d'analitzar les idees de Nadal sobre l'abolició del règim senyorial a algun dels seus escrits (que ofereixen una proposta molt propera a la denominada *via prussiana*); o la forma com es van imposant les noves institucions (els diputats del comú, i sobretot el *síndico personero*) que el reformisme borbònic introdueix per uniformitzar l'administració pública als diferents regnes d'Espanya, i les reaccions front a aquestes reformes que es generen (o no) a la societat mallorquina.

SECCIÓ OFICIAL I
DE NOTÍCIES

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL ORDINÀRIA DEL DIA 21 DE FEBRER DE 2017

Essent les 19.30 h del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana (SAL) els socis següents, Srs.:

Alemany Mir, Juan / Alomar Garau, Gabriel / Antich Guasp, Jerónima / Barceló Crespí, Maria / Boada Salom, Jaume / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Cerdà Garriga, Magdalena / Cerdà Martín, Mateu / Coll Coll, Aina Maria / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Cotoner Cerdó, Luisa / Cortès Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzà, Miquel J. / España Bibiloni, José de / Fiol Tornila, Pere / Fuster Sureda, Gabriel / Garcias Truyols, M. Àngela / Jaén Pareja, Francisca / Juan Horrach, Antoni / Moll Blanes, Isabel / Muntaner Adrover, Andreu / Obrador Colom, Miquel / Orlandis Morell, Fausto / Ortega Villoslada, Antonio / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell i Galeote, Bernat / Planas Rosselló, Antoni / Pons Cortès, Antoni / Ramon Estrany, Jaume Xavier / Riera Frau, Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Rojas Cinzunegui, Isabel de / Sancho Moragues, Ferran / Seguí Beltran, Andreu / Segura Bonnín, Maria Antònia / Vallori Márquez, Bartomeu / Vaquer Bennasar, Onofre / Vicens Gomila, Francesc / Villalonga Morell, José / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe de / Zaforteza Fortuny, Remei

1. Lectura i aprovació de l'acta de l'assemblea del 2016

La secretària, senyora M. Carme Coll Font, llegeix l'acta de l'assemblea general ordinària i l'acta de l'assemblea general extraordinària de 23 de febrer del 2016 que són aprovades per assentiment.

2. Informació de la presidència

El president explica com la nostra societat ha sobreviscut un altre curs sense fer activitats de caràcter remunerat. Enguany hem pogut aconseguir un petit superàvit de 400 € perquè s'ha alleugerit despeses. Així i tot, hem hagut de fer front a les despeses dels intercanvis dels bolletins del 2015 i 2016 al mateix temps. També s'ha hagut de fer front a les quotes ajornades de la CECEL. Però s'han realitzat 4 presentacions de llibres, 6 conferències i 5 visites culturals. S'han prestat peces per a exposicions, especialment la dedicada a Ramon Llull a Can Bordils. S'han rebut dues donacions de fons: Bonet de los Herreros i Joan Bover Pujol que el president agraeix als donants. La SAL ha presentat un projecte a la primera edició de l'impost de turisme sostenible, consistent en la restauració de diverses obres que es troben a la casa.

El reptes de l'any que tenim per endavant són poder participar en la sol·licitud de subvencions per a la publicació del BSAL i la Declaració d'Utilitat Pública de la Societat.

A hores d'ara ja es tenen programades la presentació d'un llibre per part de Valentí Valenciano i 5 conferències pels mesos de març i abril que espera siguin d'interès dels nostres socis.

3. Memòria de les activitats realitzades durant l'any 2016 i activitats programades per al 2017

A continuació el Sr. Antoni Planas explica les activitats realitzades al llarg de 2016.

Presentacions de llibres

Dia 12 de gener, es va fer la presentació del llibre *Ramon Llull. El viatger de la paraula* de Maribel Ripoll publicat per Illa Edicions, va ser presentat per l'autora, Pere Fullana i Esperança Camps, consellera de Transparència, Esports i Cultura del Govern de les Illes Balears.

Dia 16 de febrer, es va presentar *Tres llibres d'aritmètica mallorquins. Antoni Fontirroig (1616 i c.1670) i anònim (1803)*. L'edició i introducció del llibre són de Catalina Martínez Taberner i Joan Carles Villalonga Terrassa. La presentació fou a càrrec de Maria Barceló Crespí i Catalina Martínez Taberner.

Dia 28 de setembre es va fer la presentació del llibre *Everything but blue*, novel·la original d'Almudena Cotoner. La presentació fou a càrrec de Carme Riera, escriptora i acadèmica de la RAE, i amb la col·laboració d'Embat Llibres.

El mes d'octubre, dia 18, va tenir lloc la presentació del número 28 de la revista *Educació i Història*, amb el monogràfic de Pere Fullana Puigserver dedicat a "Ramon Llull: savi, educador i reformador". En el mateix acte, el Dr. Antoni J. Colom Cañellas va oferir la conferència titulada "L'educació i el projecte Lul·lià". Intervingueren el Dr. Joan Soler Mata, president de la Societat per a la Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana i el Dr. Damià Pons i Pons, en representació de l'IEC.

Conferències

Dia 15 de març, la Dra. Magdalena Riera Frau va parlar d'“El Sant Jordi d'Antoni Fuster”.

Dia 20 d'abril, la Dra. Luisa Cotoner Cerdó, professora emèrita de la Universitat de Vic, va pronunciar la conferència amb el títol “La recepció crítica y las traducciones del Quijote al mallorquí”. Amb aquest acte es va voler commemorar el quart centenari de la mort de Miguel de Cervantes.

Dia 21 de juny, La Dra. Maria Jesús Sampietro Solanes va impartir una conferència amb el títol “Biblioteques de metges, apotecaris i cirurgians a la Mallorca dels segles XVI-XVIII”.

Dia 20 de setembre poguérem assistir a la conferència “Pirateria, captiveri i sistemes de defensa costanera a la Corona d'Aragó (1410-1458)”, impartida per la investigadora Victòria Alba Burguera Puigserver.

Dia 29 de novembre va ser el torn de la conferència amb el títol “Imaginaires i fusters a la Mallorca baixmedieval”, oferida per la Dra. Magdalena Cerdà Garriga, professora d'Història de l'Art de la UIB.

Finalment, el dia 20 de desembre l'investigador Albert Cassanyes Roig, becari FPU de la Universitat de Lleida, va parlar d'“Antoni Cerdà. Reescriure la vida d'un bisbe-cardenal de la primera meitat del segle XV”.

Visites culturals

El mes de maig del 2016 s'ha fet una edició més de les visites de primavera, enguany dedicat novament a jaciments arqueològics. Maria Barceló Crespí ens va fer possible visitar els següents jaciments:

Dia 3 de maig el poblat talaiòtic de s'Illot (Sant Llorenç des Cardassar), guiats per l'arqueòleg del jaciment Sr. Bernat Font Rosselló.

Dia 10 de maig el poblat talaiòtic de Can Jordi (Santanyi).

Dia 17 de maig el jaciment i conjunt de talaiots de Son Serra (Muro). Guiats pel nostre consoci i arxiver de Muro, Sebastià Riutort Taberner.

Dia 24 de maig es visità l'antic monestir premonstratenc de Bellpuig (Artà). Guiats pel nostre consoci Dr. Gabriel Pons Homar, tècnic de Patrimoni del Consell de Mallorca i arqueòleg.

Finalment, dia 31 de maig es va cloure el cicle amb la visita a les coves prehistòriques artificials de Cala Sant Vicenç (Pollença), guiada pel nostre consoci Dr. Pere Salas Vives.

Reproduccions i peticions de fons de Can Aguiló

L'Arxiu Municipal de Palma ha organitzat una exposició temporal a Can Bordils dedicada a Ramon Llull i el lul·lisme en el segle XVIII. Demanaren el préstec dels següents objectes:

- Planxa de fusta amb la inscripció “Vivat Ars Luliana”.
- 19 Estampes lul·lianes emmarcades.
- Columna del monument portàtil de l'Exposició Universal de 1888.
- Pintura a l'oli de martiri del beat.
- Talla de fusta de Ramon Llull.
- Figura de guix de Ramon Llull.
- Dos volums de l'edició maguntina de l'obra lul·liana.
- Les Vinditiae Lullianae (1778) d'Antoni Pascual.

Donacions

El mes de juliol el soci Raimundo Zaforteza Fortuny ens va fer una donació consistent en una petita col·lecció integrada per un centenar de fotografies, que hem anomenat *Fons Bonet de los Herreros*. El conjunt recull principalment retrats individuals i de grup d'aquesta il·lustre família d'intel·lectuals integrada per Francisco Manuel de los Herreros i Schwager (1817-1903), escriptor, poeta, director de l'Institut Balear i col·laborador de l'arxiduc Lluís Salvador; la seva filla Manuela de los Herreros i Sorà (1845-1911) poetessa i assagista; i el seu nét Pedro Bonet de los Herreros, jurista, advocat, catedràtic d'alemany i director de l'Escola de Comerç de Palma. Les fotografies abasten des de finals del segle XIX fins als anys 20 del passat segle.

Així mateix, hem rebut la donació d'una imatge de Ramon Llull, lliurada a la SAL generosament pel nostre consoci Jaume Bover Pujol. Es tracta d'una figura de volum rodó i cos sencer que representa el beat, vestit amb hàbit. Va ser realitzada pel taller *El Renacimiento* (Olot) en el primer terç segle XX. Aquesta donació contribueix a enriquir el nostre important fons de peces de temàtica lul·liana.

Bolletí

El Sr. Miquel Àngel Capellà presenta el BSAL 72. Té paraules d'agraïment per la coordinació científica del Dr. Miquel J. Deyá Bauzà, el consell de redacció i avaluadors.

La fotografia de la portada és del fons fotogràfic Virenque i està dedicada un altre any a Ramon Llull. Es tracta de dos models escultòrics de fang, obra de G. Galmés i E. Alentorn, premiats a l'exposició de 1881 durant les fires i Festes de Palma.

El 31 de maig s'havien rebut 20 articles, 14 dels quals es publiquen, 3 queden descartats i la resta queden en cartera. El Sr. Capellà vol destacar especialment que el Bolletí de la Societat és molt consultat a la biblioteca digital de la UIB. En els anys 2010 a 2015 és el segon amb més consultes, després de la premsa forana.

4. Moviment de socis

La secretària llegeix el moviment de socis del 2016.

Altes

1371 Margalida Aparicio Fontirroig / 1372 Sandra Adriana Rabassa Gelabert / 1373 Albert Cassanyes Roig / 1374 Biblioteca Municipal de Bunyola / 1375 Victòria Burguera Puigserver / 1376 José de España Bibiloni / 1377 Regina Fortuny Marquès / 1378 Jaume de Mata Femenia / 1379 Maria del Mar Escalas Martín / 1380 Sebastián Escalas Sucari

Baixes

Baixes per defunció: Juan Sergio Nadal Cañellas / Gori Mir Mayol / Miquel Duran Pastor / Francesc Riera Monserrat / Antoni Pere Font Munar

Baixes voluntàries: Joan Llabrés Estrany / Joana Gual Frau / Maria del Mar Calafat Cañameras / Jorge Maíz Chacón / Miquel Àngel Sastre Vanrell

5. Balanç econòmic, estat de comptes i pressupost pel proper exercici

El tresorer accidental, José de España, informa dels comptes de l'exercici 2016.

Cobraments	
Quotes socis	16.700,00
Venda de publicacions	26,00
Fotocòpies	2,35
Subvencions	0,00
Interessos	0,00
Activitats	0,00
Reintegraments	0,00
Altres	290,00
	17.010,35

Pagaments	
Aigua	243,67
Electricitat	472,37
Telèfon	703,85
Beques	1.907,10
Seguretat social	413,79
IRPF	00,00
Despeses oficina	807,45
Despeses neteja	1.624,49
Rebutts tornats	1.620,00
D. Devol.	357,43

SECCIÓ OFICIAL I DE NOTÍCIES

D. Cobraments	613,63
Impremta	4.406,08
Mant. Comptes	152,49
Impostos	2.279,17
D. Activitats	220,25
Inversions	479,00
D. Conservació	0,00
Pàgina WEB/Internet	275,09
	16.575,86

Existència inicial	
Banc Mare Nostrum	13.171,19
CaixaBank	31.303,83
Caixa efectiu	146,44
	44.621,46

Existència final	
Banc Mare Nostrum	10.937,58
CaixaBank	33.862,58
Caixa efectiu	263,79
	45.063,95

El resultat de l'exercici és d'un superàvit de 442,49€.

6. Sol·licitud de Declaració d'Utilitat Pública de la SAL

El principal projecte que s'ha proposat president i la Junta de Govern és demanar la Declaració Utilitat Pública de la Societat. En obtenir aquesta declaració tindriem alguns avantatges com que els socis podrien desgravar les quotes, les donacions també tindrien desgravació fiscal per als donants i per a la societat suposaria poder tenir més ingressos.

S'ha de sol·licitar al Ministerio del Interior i requereix complir una sèrie de requisits com per exemple fer una comptabilitat segons el pla general comptable i memòries que s'han de presentar anualment.

7. Assumptes de tràmit

No hi ha assumptes de tràmit.

8. Precs i preguntes

La Sra. Miquela Danús demana si els socis de la nostra societat poden entrar gratuïtament al Museu de Mallorca.

El president respon que en el conveni de fundació del Museu de Mallorca (1960-1961) s'hi recollia que els socis hi tindrien entrada gratuïta i també que la Societat Arqueològica hauria de presidir el patronat del Museu. Aquest patronat no s'ha materialitzat, no s'ha constituït mai.

El president recorda als socis que l'horari d'obertura de la SAL són els dimarts i dijous de 17 a 20 hores.

Essent les 20 hores, sense més temes per tractar, el president agraeix la presència de tots els socis assistents a aquesta assemblea i aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

ACTA DE L'ASSEMBLEA GENERAL EXTRAORDINÀRIA DEL DIA 21 DE FEBRER DE 2017

Essent les 20.30 h del dia abans indicat, es reuneixen a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana (SAL) els socis següents, Srs.:

Alemany Mir, Juan / Alomar Garau, Gabriel / Antich Guasp, Jerónima / Barceló Crespí, Maria / Boada Salom, Jaume / Capellà Galmés, Miquel Àngel / Cerdà Garriga, Magdalena / Cerdà Martín, Mateu / Coll Coll, Aina Maria / Coll Font, M. Carme / Colom Arenas, Carme / Cotoner Cerdó, Luisa / Cortès Forteza, Santiago / Danús Burguera, Miquela / Deyà Bauzá, Miquel J. / España Bibiloni, José de / Fiol Tornila, Pere / Fuster Sureda, Gabriel / Garcias Truyols, M. Àngela / Jaén Pareja, Francisca / Juan Horrach, Antoni / Moll Blanes, Isabel / Muntaner Adrover, Andreu / Obrador Colom, Miquel / Orlandis Morell, Fausto / Ortega Villoslada, Antonio / Payeras Capó, Damià / Payeras Coll, Antoni / Pérez-Villegas Ordovás, Pablo / Picornell i Galeote, Bernat / Planas Rosselló, Antoni / Pons Cortès, Antoni / Ramon Estrany, Jaume Xavier / Riera Frau, Magdalena / Riutort Taberner, Sebastià / Rojas Cinzunegui, Isabel de / Sancho Moragues, Ferran / Seguí Beltran, Andreu / Segura Bonnín, Maria Antònia / Vallori Márquez, Bartomeu / Vaquer Bennasar, Onofre / Vicens Gomila, Francesc / Villalonga Morell, José / Villalonga Morell, José Francisco de / Villalonga Villalonga, Felipe de / Zaforteza Fortuny, Remei

1. Elecció i nomenament de la nova Junta de Govern

S'aprova per assentiment el nomenament de la nova Junta de Govern, la composició de la qual és la següent:

- President:** Antonio Planas Rosselló
- Vicepresident:** Santiago Cortès Forteza
- Secretària:** Maria Carme Coll Font
- Tresorer:** Antoni Vallespir Bonet
- Bibliotecari:** Pablo Pérez-Villegas Ordovás
- Conservadora:** Carme Colom Arenas
- Director de Publicacions:** Miguel José Deyá Bauzá
- Vocal 1:** Miquel Àngel Capellà Galmés
- Vocal 2:** Antonio Ortega Villoslada
- Vocal 3:** Antònia Juan Vicens
- Vocal 4:** Maria Barceló Crespí
- Vocal 5:** Sebastià Riutort Taberner
- Vocal 6:** Francesca Tugores Truyol
- Vocal 7:** Maria Antònia Segura Bonnín
- Vocal 8:** José de España Bibiloni

Essent les 20.45 hores, sense més temes per tractar, s'aixeca la sessió, de la qual com a secretària, estenc aquesta acta.

VIDA DE LA SOCIETAT. ANY 2018

Moviment de socis

Altes

1385 Margarita Serna Vallejo / 1386 Javier Barcelona Llop / 1387 Maria Vich Cirer

Baixes

Baixes per defunció:

Joan Manuel Pons Valens

Baixes voluntàries:

Margalida Pujol Calafell

Assemblea general

L'any 2018 l'assemblea general ordinària de socis se celebrà a la nostra seu el dimarts 27 de febrer. La missa prèvia fou presidida per Mn. Santiago Cortès Forteza i concelebrada per Mn. Pere Fiol Tornila, a la capella del Sagrari de la Basílica de Sant Francesc, devora la capella de la Puritat, que allotja el sepulcre del Beat Ramon Llull.

BSAL 73 (2017)

En el marc de l'assemblea general ordinària de socis, el 27 de febrer, es va fer la presentació i entrega del *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* del 2017, número 73. La coberta d'aquesta edició presenta una reproducció fotogràfica del Fons Virenque, titulada: "Composició amb tres bronzes antics", publicada com a part de la làmina número 345 del volum 12 del BSAL (1908-1909), p. 181. El volum consta de deu monografies, tres documents, dues recensions i l'habitual secció oficial de notícies de la societat.

Presentacions de llibres

El 3 de juliol, la nostra seu acollí la presentació del llibre *La isla del ayer. Memorias mallorquinas*, de Manuel Maura Salas (1893-1982). La presentació anà a càrrec de la professora Soledad Fox Salas (William College, Williamston) editora literària de l'obra i néta de l'autor, de Manuel Oliver Moragues, llicenciat en Filologia i Història, i del Dr. Antoni Planas, president de la SAL.

El 16 d'octubre tingué lloc la presentació del llibre *La Catedral de Mallorca. Un estudio arquitectónico*, original de l'arquitecte bostonià Ralph Adams Cram (1932), amb un estudi preliminar de P. de Montaner. Llibre editat per la Catedral de Mallorca i J.J. de Olañeta, editor. La presentació anà a càrrec del Dr. Pere de Montaner i de la Dra. Luisa Cotoner Cerdó, professora emèrita de la Universitat de Vic.

El 30 d'octubre, amb la presència dels autors, José Villalonga Morell i Roberto Fernández Legido, presentarem el llibre *El terme de Palma. Evolució de la propietat i l'espai, II*.

Conferències

El 23 de gener iniciarem les conferències d'aquest any 2018 amb la pronunciada per l'investigador Albert Gómez Herrera, titulada: "El patrimoni arquitectònic de la línia ferroviària de Palma-Santanyí. Catalogació i gestió".

El 13 de febrer, la investigadora i llicenciada en Història de l'Art, Neus Serra Vives, pronuncià la conferència titulada: "La ceràmica baixmedieval a Mallorca: estat de la qüestió i aportació de noves fonts".

El 14 de març tingué lloc una interessant taula rodona moderada per Maria Antònia Segura i amb la participació de la Doctora Mercè Gambús, professora d'Història de l'Art de la UIB i Francesca Coll, restauradora i directora general de Patrimoni del Consell de Mallorca, sobre el tema: "La conservació de la Llibreria de Monti-Sion, passat i present".

El 10 d'abril l'investigador i consoci Mateu Ferrer Socias pronuncià la conferència titulada: "Joan Font i Roig, prevere i domer de la Seu de Mallorca, en el 500 aniversari de la seva defunció (1518-2018)".

El 24 d'abril la Dra. Júlia Roman Quetglas, professora d'Història de l'Art de la UIB, dissertà sobre: "L'art dels jardins en l'evolució del paisatge cultural a Ciutat de Mallorca".

El 27 de novembre tancarem les conferències d'aquest any amb la titulada: "El viatge a Terra Santa de Joan Barceló, Baltasar Salvà i Miquel Garau, franciscans de la província de Mallorca (1654-1657)", pronunciada pel professor i investigador Francesc Melià Barceló.

Visites culturals

El cicle de visites culturals s'inicià enguany el dimarts 13 de març. Els consocis tinguérem ocasió de visitar el Museu Bíblic de Mallorca, situat a les dependències de l'Antic Seminari, actual Casa de l'Església, guiats pel seu director, el Dr. Francesc Ramis Darder, canonge de la Seu i professor d'Història Antiga de la UIB.

El 8 de maig, el consoci Dr. Gabriel Ensenyat Pujol, ens guià en un recorregut seguint l'itinerari que féu per Ciutat l'Emperador Carles V el 1541, quan s'aturà de pas cap a Alger. La visita seguí el text del llibre de la *Benaventurada vinguda de l'emperador i rei don Carles*. El recorregut s'inicià a la cantonada del carrer d'Antoni Maura amb el passeig Sagrera.

El 15 de maig visitarem el poble de Santa Margalida. Guiats pels consocis Dr. Antoni Mas Forners i Francesc Bergas Pastor, historiadors, visitarem l'església, arxiu parroquial i la rectoria.

El 22 de maig va ser la vila de Sineu la protagonista de la sortida. Visitarem els principals edificis religiosos del poble: l'antic monestir concepcionista, l'antic convent dels Mínims, actual Ajuntament, i l'església i Museu Parroquial. La visita fou guiada per Mn. Santiago Cortès i a l'ajuntament poguerem visitar l'arxiu municipal i edifici guiats per la bibliotecària Antònia Real Noguera.

El 5 de juny, férem un recorregut per l'art funerari de la Seu de Mallorca. Prèvia introducció general de la Dra. Maria Barceló, la visita fou guiada per Marta de Castro Bordoy, estudiant d'Història de l'Art i Cristina Ortiz Moreno, llicenciada en Història i Història de l'Art i Màster Universitari en Patrimoni Cultural.

El cicle de visites d'aquest curs finalitzà el dimarts 2 d'octubre a Pollença. El consoci Mn. Francesc Vicens Gomila, rector de Pollença, ens guià en un recorregut pels edificis religiosos de Pollença com són el Roser Vell, Sant Jordi i l'Església de Monti-Sion.

Seminari

El 16 de novembre, la seu de la SAL va acollir i col·laborar amb el seminari: *La Casa de la Criança. Seminari científic en el marc del 500 aniversari de l'aprovació dels seus estatuts* (1518-2018), organitzat pel Grup de Recerca d'Estudis Medievals (GRESMED), el Grup d'Estudis d'Història de l'Educació (GEDHE) i Universitat de les Illes Balears, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Palma i de la SAL. El seminari fou dirigit pels doctors Maria Barceló Crespi i Bernat Sureda García i coordinat pels doctors Albert Cassanyes Roig i Pere Fullana Puigserver. En una jornada de matí i horabaixa es presentaren 6 ponències.

Audiència del senyor Bisbe de Mallorca

El dimecres 14 de gener alguns membres de la Junta de Govern, els que hi pogueren assistir, van ser rebuts en audiència pel senyor Bisbe de Mallorca, Mn. Sebastià Taltavull Anglada, president d'honor de la SAL. El nostre President li va lliurar alguns exemplars del BSAL i tinguérem ocasió de donar-li a conèixer la situació actual de la societat com també convidar-lo a visitar la nostra seu i presidir la celebració eucarística del dia de l'assemblea general quan la seva agenda li permeti.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LULLIANA INSTRUCCIONS PER ALS AUTORS

I. Definició i àmbit de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* té per objectiu la publicació de treballs científics relatius a la Història de les Illes Balears en qualsevol dels seus períodes o àmbits temàtics. Pot incloure estudis monogràfics, edicions crítiques de fonts i memòries d'excavacions arqueològiques. Va dirigit no solament a un públic d'especialistes en les distintes matèries sinó també a totes les persones interessades en les ciències socials, arts i humanitats.

II. Normes de publicació

- 1) Els treballs susceptibles de ser publicats hauran de ser originals i inèdits, escrits en llengua catalana o castellana.
- 2) En el primer full del treball, davall el títol, es reproduirà el nom complet de l'autor, adreça, telèfon, correu electrònic i la seva afiliació institucional (lloc de treball actual o quan l'autor es trobava en actiu en cas d'estar jubilat, projecte d'investigació oficial o esment de l'entitat científica a la qual pertany).
- 3) Els originals destinats a la secció monografies no podran excedir els 20 folis, amb un màxim de 50.000 caràcters inclosos els espais, presentats amb tipus de lletra Arial 12. En aquest límit s'inclouen les notes, taules, gràfics, fotografies i apèndix documental de tota mena. Excepcionalment el Consell de Redacció podrà acordar l'admissió de treballs de major extensió.
- 4) Els originals destinats a la secció documents no podran superar els 12 folis, amb un màxim de 30.000 caràcters. Els originals destinats a la secció notes no podran superar els 5 folis, amb un màxim de 12.500 caràcters.
- 5) Les recensions no podran superar els 4 folis, amb un màxim de 10.000 caràcters inclosos els espais.
- 6) Els treballs aniran acompanyats de dos resums, un en la llengua en la qual s'ha escrit el treball i l'altre en anglès. L'extensió mínima de cada resum és de 300 caràcters (espais inclosos) i la màxima és de 700. També s'adjuntarà un mínim de tres i un màxim de sis paraules clau en ambdós idiomes.
- 7) Els originals s'han de trametre a la redacció en dues còpies: una en paper i l'altra en suport informàtic (programa de tractament de textos Word o similar). A tots els efectes l'adreça del Consell Editorial del *Bolletí* és:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El període de recepció d'originals acaba anualment el 31 de maig. El Consell de Redacció notificarà als autors la seva acceptació o no abans del 31 d'octubre.

9) Per tal de seleccionar els originals a publicar, el Consell de Redacció tindrà en compte la qualificació emesa per dos experts externs en la matèria tractada, als qui es lliurarà el treball sense indicació de les dades de l'autor. Els informes podran ser positius, negatius o amb indicació de les millores necessàries per a la seva publicació. En cas que siguin discordants el Consell de Redacció podrà requerir un tercer informe.

10) Els autors rebran un exemplar del volum en el qual s'hagi publicat la seva col·laboració. Les separates en paper han estat substituïdes per l'article maquetat en format pdf.

11) Només es retornaran els originals dels articles si ho demana expressament l'autor en fer-ne el lliurament.

12) El Consell de Redacció del Bolletí es reserva el dret de retornar als autors els originals enviats que no compleixin escrupolosament les normes d'estil.

13) La revista està allotjada a e-Dialnet i a la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) per a una major difusió de les investigacions. S'entén que tots els autors que remeten els seus treballs per a publicar a la revista han cedit a la Societat Arqueològica Lul·liana els drets d'explotació per a la seva difusió a través d'Internet, una vegada que l'article ha estat acceptat i publicat.

III. Normes d'estil

1) Les notes han d'anar numerades correlativament al peu de la pàgina i s'han de referenciar en el text amb números volats immediatament després de la paraula que provoca la nota o del signe de puntuació en el seu cas.

2) Quan es tracti d'un llibre que se citi per primera vegada se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: *Títol del llibre* (en cursiva), tom o volum (si s'escau), lloc d'edició, any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Quan es tracti d'un article de revista que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol de l'article" (entre cometes), *nom de la revista* (en cursiva), número o volum de la revista, p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau). Per exemple:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Quan es tracti d'un capítol de llibre o actes de congrés que se citi per primera vegada s'haurà de seguir el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: "Títol del treball" (entre cometes), a LLINATGES de l'editor, coordinador o director del volum, inicial del nom seguida d'un punt, entre parèntesi les abreviatures (ed.), (coord.) o (dir.) segons el cas: *Títol del llibre o actes de Congrés*, tom o volum (si s'escau), lloc d'edició,

any, número d'edició (si s'escau), p. seguida de la pàgina concreta a la que es fa referència (si s'escau):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", a BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si es tracta d'un capítol de llibre o aportació a congrés sense editor, coordinador o director se seguirà el mateix criteri emprat pels articles de revista:

SERRA PUIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, València, 2005, p. 928.

6) Si el treball té més de tres autors es posarà el primer seguit de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segona cita d'un mateix treball se seguirà el següent criteri: LLINATGES (en majúscula), inicial del nom seguida d'un punt: dues o tres primers paraules del títol seguides de punts suspensius, p. seguida de la pàgina concreta (si s'escau); per exemple:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si es tracta d'un llibre).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si es tracta d'un article o capítol de llibre).

No s'utilitzaren abreviatures del tipus *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures emprades en el treball i el seu significat *in extenso* s'esmentaran en una primera nota al principi del treball.

9) A la citació de documents s'haurà d'incloure abreviatura referida a l'arxiu on es conservi, nom de la secció, número de la caixa o del lligall, foli/is amb indicació de recte o voltat o pàgina/es:

ACA, Reial Cancelleria, Reg. 4333, f. 68r-77v.

10) Les citacions textuais curtes (manco de cinc línies de text per a la prosa o un sol vers) s'han d'inserir en el cos del text, en cursiva. Les citacions textuais més llargues han d'anar fora de text, sense cometes, en cursiva, formant un bloc a part, el qual s'ha de sagnar a l'esquerra.

11) Tret dels casos que s'acaba d'esmentar, dins el text només s'ha d'emprar la cursiva en els casos dels mots i modismes estrangers. No s'utilitzaran paraules subratllades i la negreta s'emprarà exclusivament per als títols i subtítols. Per al títols dels treballs s'usarà la lletra Arial 16 i pels subtítols, si n'hi ha, el mateix tipus de lletra cos 12 en negreta.

12) Les taules i els gràfics s'han de presentar inserits en el text a més de per separat i numerats.

13) El número màxim d'il·lustracions serà de 10. Caldrà lliurar les imatges numerades en funció de l'ordre d'aparició en el text al final de l'article, acompanyades d'un llistat de peus amb una numeració que ha de coincidir amb la de les fotografies. Les imatges han de tenir una resolució de 300 ppp i lliurar-se en format JPG o TIFF i una dimensió màxima del costat major de 15 cm, essent proporcional el menor.

BOLLETÍ DE LA SOCIETAT ARQUEOLÒGICA LUL·LIANA INSTRUCCIONES PARA LOS AUTORES

I. Definición y ámbito de la revista

El *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* tiene por objetivo la publicación de trabajos científicos relativos a la Historia de las Baleares en cualquiera de sus períodos o ámbitos temáticos. Está compuesto por monografías, ediciones críticas de fuentes y memorias de excavaciones arqueológicas. Va dirigido no sólo a especialistas, sino también a toda persona interesada en las ciencias sociales, arte y humanidades.

II. Normas de publicación

1) Los trabajos presentados para su publicación deberán ser originales e inéditos, escritos en catalán o castellano.

2) En la primera página del trabajo, por debajo del título, se especificará el nombre completo del autor, dirección, teléfono, correo electrónico y su filiación institucional (lugar de trabajo actual o en la época en que se encontraba en activo si se trata de persona jubilada, proyecto de investigación oficial o entidad científica a la que pertenezca).

3) Los originales destinados a la sección monografías no podrán superar los 20 folios, con un total de 50.000 caracteres incluyendo los espacios en blanco. Estos límites comprenden notas, tablas, gráficos, fotografías y apéndices documentales de cualquier naturaleza. Excepcionalmente y a criterio del Consejo de Redacción se admitirán trabajos de mayor extensión.

4) Los originales destinados a la sección documentos no podrán superar los 12 folios, con un total de 30.000 caracteres. Los originales destinados a la sección notas no podrán superar los 5 folios, con un máximo de 12.500 caracteres.

5) Las reseñas no podrán superar los 4 folios, con un total de 10.000 caracteres incluidos los espacios.

6) Los trabajos originales irán acompañados de dos resúmenes, uno en la lengua en que esté el trabajo y otro en inglés. La extensión mínima de cada resumen será de 300 caracteres (espacios en blanco incluidos) y la máxima de 700. También se adjuntarán un mínimo de tres y un máximo de seis palabras clave en ambos idiomas.

7) Los originales se remitirán en dos copias: una en papel y otra en formato informático (Word o similar). A todos los efectos la sede del Consejo Editorial del *Bolletí* es:

Societat Arqueològica Lul·liana
C. de Monti-Sion, 9
07001 Palma de Mallorca
Tel. 971.713.912
e-mail: bolletisal@gmail.com

8) El período de recepción de originales finaliza anualmente el 31 de Mayo. El Consejo de Redacción notificará a los autores su aceptación o no antes del 31 de Octubre.

9) La selección de los originales susceptibles de ser publicados se hará por el Consejo de Redacción, el cual tendrá en consideración los informes emitidos por dos expertos en la materia de que se trate, a los cuales se remitirá el trabajo sin los datos del autor. Dichos expertos serán externos al Consejo de Redacción. Los informes podrán ser positivos, negativos o/y indicativos de las mejoras a llevar a cabo para la publicación del original. En caso de que estos dos informes sean discordantes el Consejo de Redacción podrán solicitar un tercero.

10) Los autores recibirán un ejemplar del volumen en que se inserte su aportación. Las separatas en papel han sido sustituidas por el original maquetado en formato pdf.

11) Sólo se devolverán los originales de los trabajos si así lo solicita expresamente el autor en el momento de su entrega.

12) El Consejo de Redacción del Bolletí se reserva el derecho de devolver a los autores los originales enviados que no cumplan escrupulosamente con las normas de estilo.

13) La revista está alojada en e-Dialnet y en la Biblioteca Digital de les Illes Balears (UIB) para una mayor difusión de las investigaciones. Se entiende que todos los autores que remiten sus trabajos para ser publicados en la revista ceden a la Societat Arqueològica Lul·liana los derechos de explotación para su difusión a través de Internet, una vez que su aportación ha sido aceptada y publicada.

III. Normas de estilo

1) Las notas, siempre a pie de página, irán numeradas correlativamente e indicadas dentro del texto con números superíndices inmediatamente después de la palabra que provoca la nota o del signo de puntuación en su caso.

2) Los libros que se citen por primer vez se referenciarán de acuerdo con el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: *Título del libro* (en cursiva), tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental de Carlos V*, II, Salamanca, 1975, p. 237.

3) Si se trata de un artículo de revista que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del artículo" (entre comillas), *nombre de la revista* (en cursiva), número o volumen de la revista, p. seguida de la página concreta a la que se hace referencia (si procede). Por ejemplo:

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi de segle a la literatura de Mallorca", *BSAL*, 58, 2002, p. 16.

FONT JAUME, A.; LLABRÉS RIPOLL, R.: "La publicació de "l'Heròdot" del P. Bartomeu Pou, una llarga odissea", *BSAL*, 66, 2010, p. 173.

4) Si se trata de un capítulo de libro o actas de congreso que se cite por primera vez se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: "Título del trabajo" (entre comillas), en APELLIDOS del editor, coordinador o director del volumen, inicial del nombre seguida de un punto, entre paréntesis las abreviaturas (ed.), (coord.) o (dir.) según el caso: *Título del libro o Actas de Congreso*, tomo o volumen (si procede), lugar de edición, año, número de edición (si procede), p. seguida de la página

concreta a la que se hace referencia (si procede):

NARBONA VIZCAÍNO, R.: "La Corona d'Aragó al segle XV: la monarquia i els regnes", en BELENGUER CEBRIÀ, E. (dir.): *Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, 2007, p. 351.

Si se trata de un capítulo de libro o aportación a congreso sin editor, coordinador o director se seguirá el mismo criterio empleado para los artículos de revista:

SERRA PUIIG, E.: "Els Països Catalans a l'època dels Àustries", *La cultura catalana del Renaixement a la Il·lustració*, Barcelona, 1997, p. 18.

RUZAFÀ GARCIA, M.: "Valencia, Granada y el Norte de África en la Baja Edad Media: relaciones de frontera en la Baja Edad Media", *Actes del XVIIIe Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Valencia, 2005, p. 928.

6) Si el trabajo tiene más de tres autores se especificará el primero seguido de *et alii*:

MOLAS RIBALTA, P. *et alii*: *Manual de Historia Moderna*, Barcelona, 1993, p. 217.

7) A partir de la segunda cita de un mismo trabajo se seguirá el siguiente criterio: APELLIDOS (en mayúscula), inicial del nombre seguida de un punto: dos o tres primeras palabras del título seguidas de puntos suspensivos, p. seguida de la página concreta (si procede); por ejemplo:

FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M.: *Corpus Documental...*, II, p. 237 (si se trata de un libro).

ROSSELLÓ BOVER, P.: "El canvi...", p. 16 (si se trata de un artículo o capítulo de libro).

No se utilizarán abreviaturas como *op. cit.*, *ibid* o *ibidem*, *passim*, etc.

8) Les abreviatures empleadas en el trabajo y su desarrollo *in extenso* se especificarán en una primera nota al principio del trabajo.

9) En la cita de documentos se ha de incluir abreviatura del archivo en que se custodia, sección, número de la caja o legajo, folios (con indicación de recto o verso) o página/as:

ACA, Real Cancillería, Reg. 4333, ff. 68v-77v.

10) Las citas textuales cortas (menos de cinco líneas para un texto en prosa o un solo verso) se colocarán en el mismo cuerpo del texto y en cursiva. Las citas textuales más largas irán fuera del texto, sin comillas, en cursiva, formando un párrafo aparte sangrado a la izquierda.

11) Excepto en los casos en que se acaba de especificar, en el cuerpo del texto se emplearan cursivas exclusivamente para palabras y expresiones en la lengua distinta a la del trabajo. No se emplearán palabras subrayadas y la negrita se reserva exclusivamente para los títulos y subtítulos. El título del trabajo se presentará en letra Arial 16 y los subtítulos, en su caso, en el mismo tipo de letra, cuerpo 12 y en negrita.

12) Tablas y gráficos se presentarán insertos en el texto, además de por separado y numerados.

13) El número máximo de fotografías será de 10. Las imágenes se entregarán numeradas según el orden de aparición en el texto al final del artículo, acompañadas de un listado de pies de ilustración numerados de manera que coincida su número con el de las ilustraciones correspondientes. La resolución de las imágenes deberá ser de 300 ppp, su formato JPG o TIFF y de dimensión máxima por su lado mayor de 15 cm, siendo proporcional el menor.

